

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland : een studie naar de Oudfrieze boeteregisters

Nijdam, J.A.

Citation

Nijdam, J. A. (2008, October 2). *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland : een studie naar de Oudfrieze boeteregisters*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13139>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13139>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DEEL I

LICHAAM, EER EN RECHT

*Goedt voerloeren, wenich voerloeren
het lijff voerloeren, voele voerloeren
dan ere voerloeren, al voerloeren'*

Bezittingen verloren, weinig verloren
het lichaam verloren, veel verloren
de eer verloren, alles verloren

¹ Brandenburgh, *Jancko Douwama's geschriften*, 195.

Inleiding

1 Lichaam, eer en recht

Dit boek gaat over het menselijk lichaam. Het gaat daarbij voor een belangrijk deel over het lichaam in relatie tot agressie, geweld, eer en wraak – eigenschappen en gevoelens waarmee we allemaal behept zijn. Het is misschien niet leuk om onder ogen te zien, maar agressie en de neiging tot geweld maken deel uit van de menselijke natuur. Studies van chimpansees maken dit duidelijk. Chimpansees brengen soms op afschuwelijke wijze leden van andere gemeenschappen om het leven, waarbij de slachtoffers niet alleen gedood, maar ook uiteen gereten worden. Ze blijken daarbij in staat om andere leden van hun soort op dezelfde wijze als een ding te behandelen als van mensen bekend is, met dezelfde gruwelijke resultaten. Maar we moeten niet te streng voor onszelf zijn. Tot onze verre verwanten behoort ook de vredelievende Bonobo. Deze staan bekend als uitermate vredelievende mensapen. Ze lossen geschillen op door op grote schaal de liefde met elkaar te bedrijven.

De primatoloog Frans de Waal heeft aangetoond dat naast agressie ook empathie, wederkerigheid en moraliteit bij primaten en daardoor ook bij de mens ingebakken zitten. Enkele sterke staaltjes van inlevingsvermogen zijn opgetekend voor primaten. Zo redde ooit de Bonobo Kuni een spreekwiel die tegen het glas van het verblijf was aangevlogen en daardoor versuft was geraakt. Ze behandelde de vogel daarbij niet als een mede-aap, maar wist dat vogels moesten vliegen, en probeerde het beestje weer op te laten stijgen. Toen er in 1996 een jongetje van drie in het primatenverblijf van Brookfield Zoo in Chicago viel, redde de gorilla Binti het kind, hield het bij zich, wiegde het op haar schoot en bracht het daarna naar het dierentuinpersoneel. Primaten zijn dus in staat zich in andere wezens te verplaatsen en zich voor te stellen wat zij voelen en nodig hebben.¹

Wederkerigheid of reciprociteit is een ander thema dat in dit boek aan de orde komt. Het is het beantwoorden van een gunst met een gunst. De keerzijde ervan is wraak. Beide uitingsvormen zijn uitgebreid geattesteerd voor primaten. Zo is er het voorbeeld van twee chimpansees in de Arnhemse zoo, Nikkie en Jeroen, die een tandem vormden. Nikkie greep de macht met de steun van Jeroen. Dit leverde Jeroen het privilege op om te mogen paren met vrouwtjes uit de groep waarover Nikkie nu de baas was. In een ander geval in dezelfde kolonie hielp een vrouwtje, Puist, haar vriend Luit om baas Nikkie van zich af te houden toen deze zijn suprematie wilde tonen. Toen Nikkie later Puist apart nam om haar hiervoor te bestraffen, stak

¹ De Waal, *De aap in ons*, 9-11, 170-175.

Luit geen poot uit om op zijn beurt Puist te helpen. Meteen nadat Nikkie klaar was, beklaagde Puist zich woedend bij Luit en joeg hem het veld over.²

Een gevoel voor rechtvaardigheid of wat eerlijk is, is diep in ons verankerd. Tijdens een proef kregen kapucijnenapen schijfjes komkommer in ruil voor steentjes. Na een tijdje echter kreeg een aapje een druif in ruil voor een steentje en de ander een schijfje komkommer. De apen die komkommer kregen werden razend.

Dit werd onbillijk genoemd. [...] Niet alleen werden ze onwillig, maar ook raakten ze opgewonden en gooiden ze de stenen uit de testruimte en soms zelfs de komkommerschijfjes. Eten dat ze normaliter nooit hadden geweigerd was minder begerenswaardig en zelfs weerzinwekkend geworden!³

Mensen vertonen in een vergelijkbare situatie precies dezelfde reactie. Ook zij kunnen woedend reageren bij een ongelijke verdeling van beloningen.⁴

Deze reeks voorbeelden zou nog eindeloos aangevuld kunnen worden. De boodschap is echter duidelijk. Het gedrag van chimpansees, bonobo's en kapucijnenapen toont ons twee dingen. Ten eerste moeten we langzamerhand toegeven dat wij als mensen niet essentieel verschillen van de andere diersoorten op aarde. Van alle eigenschappen die in het verleden als uniek voor de mens werden gehouden is ondertussen aangetoond dat mensapen of andere intelligente diersoorten zoals dolfijnen of olifanten ze eveneens bezitten, zij het vaak niet in de mate waarin de mens ze heeft.⁵ Het onderscheid tussen mens en dier is dus gradueel en niet absoluut. Dat stemt tot enige nederigheid.

Ten tweede worden we als mens klaarblijkelijk gestuurd door hard- en software die al heel lang geleden bij ons zijn ingebouwd. Dat is de boodschap die disciplines als primatologie, evolutionaire psychologie en cognitiewetenschappen ons de laatste jaren steeds duidelijker voorhouden.⁶ Deze trend werd voorafgegaan door een interesse in het menselijk lichaam door sociologen en antropologen.⁷ Nadat echter eerst de Descartiaanse scheiding tussen lichaam en geest werd opgeheven en werd aangetoond hoe groot de invloed van lichaam op geest is en *vice versa*, komt dit inzicht door recente ontwikkelingen al weer op de tocht te staan. De laatste tijd lijkt het paradoxaal genoeg juist mogelijk een virtueel bestaan op te bouwen en ons door middel van het internet en de cyberwereld af te snijden van ons lichaam. Er bestaat zelfs al zoiets als internetseks, wat toch een *contradictio in terminis* lijkt. Tegelijkertijd zien we een ontwikkeling in de richting van allerlei li-

2 *Ibid.*, 190.

3 *Ibid.*, 202.

4 De Waal, *De aap in ons*, 201-203, vertelt hoe zijn artikel, waarin hij verslag deed van dit experiment, verscheen op het moment dat er in de media in Amerika aandacht werd besteed aan de zaak rond de directeur van de New Yorkse aandelenbeurs, die zichzelf een zeer ruime bonusregeling had toebedeeld. Dit leidde tot verontwaardiging bij het publiek (in Nederland speelt de kwestie rond buitensporige bonusregelingen ook met enige regelmaat op). In opiniestukken werd toen een directe link gelegd tussen de kapucijnenaapjes uit het experiment en deze bonusaffaire.

5 De Waal, *De aap in ons*, 175-182.

6 Bijvoorbeeld: Barkow, Cosmides en Tooby (red.), *The Adapted Mind*; Evans en Green, *Cognitive Linguistics*.

7 Bijvoorbeeld: Blacking, 'Towards an Anthropology of the Body'; Synnott, *The Body Social*; Shilling, *The Body and Social Theory*.

chaamsgerichte (alternatieve) therapieën en een absolute lichaamscultus die niet alleen in de sportschool wordt beleefd, maar ook in allerlei ‘wellness’-centra, waar mensen zich laten masseren, hete stenen op zich laten plaatsnemen, of een sauna nemen. We kunnen voorzichtig concluderen dat de moderne mens door de combinatie van zijn fysieke en cognitieve architectuur enerzijds, en de mogelijkheden die moderne technologie hem biedt anderzijds, zeer turbulente en ‘interessante tijden’ beleeft.

Dit boek is echter geen onderzoek naar de cybermens. Het is een historisch-anthropologisch onderzoek naar fenomenen uit het verleden. De focus ligt hier op twee diepgewortelde driften, die als eer en recht getypeerd kunnen worden. Onder eer wordt dan verstaan: agressie, geldingsdrang, krijgshaftigheid, en onder recht: rechtvaardigheidsgevoel, empathie, onze sociale inslag. We dragen eer en recht in ons lichaam, en dragen het met ons lichaam uit. Elke tijd en elke cultuur geeft er zijn eigen invulling aan.

Een manier om algemeen menselijke fenomenen te bestuderen is het analyseren van *case studies* uit het verleden. Middeleeuws Friesland biedt hier een unieke blik op de manier waarop aan de relatie tussen lichaam, eer en recht gestalte werd gegeven. Door de analyse van de middeleeuwse Vrije Friezen (vrijgeborenen) zijn we niet alleen in staat om middeleeuws Friesland iets beter te begrijpen, maar wellicht ook onszelf.

2 Boeteregisters en het menselijk lichaam in middeleeuws Friesland

De Friezen stonden in de Middeleeuwen bekend als een apart volk. Vooral hun vrijheid, de autonomie die zij in hun landen sinds ongeveer de twaalfde eeuw wisten te bewerkstelligen, trok de aandacht van tijdgenoten. Bij de dertiende-eeuwse encyclopedist Bartholomeus Anglicus bijvoorbeeld bestond er geen twijfel over waarin de Friezen zich onderscheidden van de hen omringende volken. In de korte beschrijving die hij in zijn *Liber de proprietatibus rerum* aan Friesland en de Friezen wijdt, komen juist die elementen naar voren die ook in dit boek een belangrijke rol zullen spelen. Bartholomeus vertelt bijvoorbeeld dat het uiterlijk van de Friezen afwijkt: ‘Bijna alle mannen hebben namelijk het hoofdhaar rondom afgeschoren. Men beschouwt dit als een statussymbool. Hoe hoger in aanzien, hoe korter het haar rondom is afgeschoren.’ Daarna gaat hij in op de vrijheid en autonomie van de Friezen:

De Friezen zijn een vrij volk, niet onderworpen aan het gezag van iemand van buiten het eigen volk. Ze wagen hun leven voor de verdediging van hun vrijheid en ze zijn nog liever dood dan dat ze zich een slavenjuk laten opleggen. Daarom verwerpen zij ridderlijke waardigheden en staan zij niet toe dat sommigen onder hen zich op grond van hun ridderschap zouden verheffen. Zij onderwerpen zich daarentegen aan rechters die zij jaarlijks uit hun eigen midden kiezen. Deze beheren en besturen de openbare aangelegenheden.⁸

8 *In habitu autem et in moribus plurimum differunt a Germanis. Nam viri fere omnes in coma circumlater sunt attonsi, qui quanto sunt nobiliores, tanto altius circumtonderi gloriosius arbitrantur [...]*

Afb. 1 Middeleeuws Friesland rond 1300.

Vrijheid, het slavenjuk, de houding ten aanzien van ridderlijkheid en de rechters die de Friezen uit hun midden kozen – al deze elementen zullen we in de loop van dit boek tegenkomen.

Nauw samenhangend met de zelfgekozen rechters-bestuurders die Bartholomeus Anglicus vermeldt, vormde een eigen rechtssysteem een belangrijk onderdeel van de Friese autonomie. Dit recht was vastgelegd in rechtsteksten die in het Oudfries waren geschreven. De teksten zijn overgeleverd in handschriften die stammen uit de periode tussen ongeveer 1250 en 1550. Deze stammen uit bijna alle regio's waaruit middeleeuws Friesland bestond; het kustgebied van de Noordzee dat zich uitstrekt van het Vlie (IJsselmeer) tot aan de Wezer in Noord-Duitsland.⁹

Lichaam en recht waren in middeleeuws Friesland nauw met elkaar verbonden. Tot de oudste en meest verspreide uitingen van het Oudfriese recht behoren twee teksten met de belangrijkste privileges waarop de Friezen zich beriepen. De tek-

Gens quidem est libera extra gentem suam, alterius dominio non subjecta. Morti se opponunt gratia libertas et potius mortem eligunt quam jugo opprimi servitutis. Ideo militares dignitates abjiciunt et aliquos inter se erigi in sublimi non permittunt sub militia titulo. Subsunt tamen iudicibus, quos annuatim de seipsis eligunt, qui rempublicam inter ipsos ordinant et disponunt. Bartholomeus Anglicus, *Liber de proprietatibus rerum*, liber XV, cap. LXI; uitgegeven in: *Liber de proprietatibus rerum Bartholomei Anglici* (Straatsburg 1485), vertaling licht aangepast aan: Breuker en Janse, 'Beelden', 19. Zie ook: Stracke, 'Was sagen mittelalterliche Kosmographen in ihren Werken über Friesland aus?', 16-17; 22-23.

9 In de Middeleeuwen was Noord-Friesland (het kustgebied aan de Noordzee in Sleeswijk-Holstein onder Denemarken samen met de eilanden voor die kust) ook al Friestalig, maar uit dit gebied zijn ons geen middeleeuwse handschriften overgeleverd. Westfriesland in het noorden van Noord-Holland kwam aan het einde van de dertiende eeuw onder de graven van Holland. Er is daar lange tijd een Fries dialect gesproken, maar er zijn geen Oudfriese handschriften uit dat gebied overgeleverd. Hoekstra, 'Frisian Relics in the Dutch Dialects'.

sten dragen prozaïsche namen: *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten*. De zestiende van de *Zeventien Keuren* stelt expliciet dat Friezen vrijgesteld waren van lichaamsstraffen omdat zij alle misdaden met geld mochten compenseren.¹⁰ Een ongeschonden lichaam werd dus hoog geschat.

Bij de misdaden waarvoor de Friezen zich met geld mochten vrijkopen ging het om een speciale groep vergrijpen. In het Oudfries staat er: *thet alle Fresa hira frethe mith fia bete* ‘dat alle Friezen hun vrede met geld kunnen compenseren’. Het woordje *frethe* wordt in de verschillende redacties van deze tekst afgewisseld met *feitha* ‘vetes’ en *firma* ‘misdaden’.¹¹ Hiermee werd in de eerste instantie gedoeld op de gevolgen van gewelddaden en op de vetes die daar het gevolg van konden zijn. Middeleeuws Friesland was namelijk een vetemaatschappij, waar fysiek geweld weliswaar niet aan de orde van de dag was, maar wel altijd op de loer lag. Met dit compensatiebeginsel komen we op de boeteregisters.

Het menselijk lichaam treedt namelijk het meest pregnant naar voren in een belangrijk en tot op heden nauwelijks onderzocht onderdeel van het Friese recht, te weten het daarin opgenomen uitgebreide systeem om onderling toegebrachte verwondingen en beledigingen te compenseren, waarbij het lichaam minutieus in kaart was gebracht. Deze compensaties waren op een geordende wijze vastgelegd in boeteregisters. Met behulp van dit systeem konden de Friezen de bloedvetes, die ze met enige regelmaat voerden, beëindigen of voorkomen, door de verwondingen of beledigingen die er de aanleiding toe konden zijn te compenseren met geld. Het volgende citaat geeft een eerste indruk van het tekstgenre:

9. *Festslek: fiower penningar.*
 27. *Tua are of: tuelef merk.*
 28. *En are of: sex merk.*
 40. *Nose al ofesnithen: en thrimen lif.*
 45. *Oppa thet haud eslein, thettet blot et sinne nose m vtrenne: eider nosterlen thre scillingar.*
 66. *Huasa steth wert truch sinne wasande ieftha truch sinne strotbola, thet hi sinne mete nauwet bihalda ni mughe and hi brutande se: en thrimen lijf.*
 67. *En hond of, thet hiu gersfelle se: en half lif.*
 68. *Is hiu onstondande ieftha crawlcrumb ieftha griphald: en thrimen lif.*¹²

9. Een vuistslag: 4 penningen.
 27. Twee oren afgeslagen: 12 mark.
 28. Een oor afgeslagen: 6 mark.
 40. Neus geheel afgesneden: een derde weergeld.
 45. Is iemand op het hoofd geslagen, zodat het bloed uit zijn neus vloeit: voor elk neusgat 3 schellingen.
 66. Wie door zijn luchtpijp of door zijn strottenhoofd gestoken wordt, zodat hij zijn eten niet kan binnenhouden en rochelt: een derde weergeld.
 67. Een hand afgeslagen, zodat hij op de grond valt: een half weergeld.
 68. Zit de hand er nog aan maar is hij zo krom als een haak of zo verlamd dat hij niets meer kan pakken: een derde weergeld.

¹⁰ H II,16 (*Zeventien Keuren*, App. 627).

¹¹ Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 342.

¹² E I VII,9, 27, 28, 40, 45, 66-68 (BEm).

Deze kleine greep uit de meer dan 4000 bepalingen die het totale corpus aan Oudfriese boeteregisters telt,¹³ laat zien dat er een groot scala aan vergrijpen en verwondingen behandeld wordt: van een simpele vuistslag tot een afgeslagen oor, neus of hand.

De Oudfriese boeteregisters laten door hun omvang en uitgebreidheid een ongevoelbaar en reconstrueerbaar is, omdat het lichaam en andere universele fenomenen zoals agressie, geweld, eer er een centrale rol in spelen. Er is in de recente historiografie veel nadruk gelegd op het ‘anders zijn’ van de middeleeuwse mens.¹⁴ Inderdaad is het goed om ons bewust te zijn van de breuken met het verleden en de manier waarop in onze hedendaagse cultuur zaken anders gaan en geïnterpreteerd worden dan in de Middeleeuwen. Maar het is de uitdaging om continuïteit naast discontinuïteit te ontdekken.¹⁵ De middeleeuwse Friezen hadden een lichaam als het onze en gebruikten fysiek geweld dat op zijn minst reconstrueerbaar is. Kleinschalige vormen daarvan, zoals het gooien met bier (*biarblem*) of het uitdelen van een klap (*dustslek*), komen ook tegenwoordig nog voor, meestal zaterdagavond laat in de uitgaanscentra van steden. Daarbij worden nog steeds mesen gebruikt, die vrijwel dezelfde snij- en steekwonden opleveren als 700 jaar geleden. Mensen bevechten elkaar in grootschaligere conflicten echter niet meer met zwaarden en pijlen maar beschikken nu over vernuftiger en dodelijker wapens, die andere verwondingen teweeg brengen. Er zijn meer verschillen die het gevolg zijn van een andere materiële cultuur. Zo wordt de linkervoet niet meer extra hoog gewaardeerd omdat deze gebruikt wordt om een paard te bestijgen. Tegenwoordig zou de rechervoet hoger gewaardeerd moeten worden: zonder linkervoet kan men immers nog autorijden maar zonder rechervoet nauwelijks. Deze paar voorbeelden geven een eerste inkijk in het spanningsveld tussen vertrouwdheid en verwondering. Soms zijn zaken in honderden jaren niet veranderd, en komen we gevoelsmatig heel dicht bij mensen uit het verleden (of uit een andere cultuur). Een andere keer treedt er absoluut geen herkenning op, maar verwondering over vreemde zeden en gewoontes.

13 Dit is het totaal aantal bepalingen dat in de diverse handschriften is opgetekend. Als verdisconteerd wordt dat de meeste boeteregisters in verschillende redacties zijn overgeleverd en dat diverse bepalingen bovendien in meerdere boeteregisters terugkomen, blijven er ongeveer 800 unieke bepalingen over. Inhoudelijk is er dan weer een overlap mogelijk tussen verschillende bepalingen.

14 De Jong, ‘The Foreign Past’, 329.

15 *Ibid.*, 335-336.

Dat spanningsveld vinden we ook bij de boeteregisters als genre. De Oudfriese boeteregisters in de handschriften uit de dertiende tot en met de vijftiende eeuw blijken uitingen van een rechtsinstelling die lang bestaan heeft. Al in de *Lex Frisionum* uit ca. 800 zijn wondlijsten opgetekend, die als een vroege neerslag van dezelfde rechtstraditie gezien moeten worden. De Friese boeteregisters – en daardoor het daarin verankerde mensbeeld – bestonden in de hier onderzochte periode voort bij de gratie van de Friese autonomie, het recht en de vetemaatschappij. Deze sociaal-politieke situatie had een conserverend effect op archaïsche rechtsinstellingen en veranderde pas aan het einde van de vijftiende eeuw.¹⁶ Om dat inzichtelijk te maken maken we een uitstap naar Japan en komen daarna weer in Friesland terug.

In de loop van de achttiende eeuw bande Japan het vuurwapen uit. Net als hun Europese collega's keken de Samurai, de ridders van Japan, neer op deze technologische vernieuwing. Het gebruik ervan vergde immers geen speciale vaardigheden of moed, zoals bij een gevecht met zwaard van man tot man. In Europa waren de ridders aan het einde van de Middeleeuwen niet in staat geweest het vuurwapen te laten verbieden. Maar in Japan was dat wel mogelijk vanwege de geografische en sociaal-politieke omstandigheden. Afgezien van het feit dat de Samurai dichter bij het centrum van de macht zaten, was Japan een eiland en dat maakte het voor de machthebbers makkelijker om ongewenste zaken buiten de deur te houden.¹⁷ Door het geweer een halt toe te roepen werd tegelijk een reeks aan culturele veranderingen gestopt die in Europa had geleid tot de ondergang van het ridderwezen. In Japan echter bleef de stand van de Samurai tot ver in de moderne tijd bestaan en bleven krijgshaftigheid en vaardigheden in de diverse krijgskunsten al die tijd een intrinsiek onderdeel van hun identiteit.

De laatste jaren is door bestudering van middeleeuwse vechtboeken duidelijk geworden dat de Europese ridders over een met de Japanse krijgskunsten vergelijkbaar repertoire aan technieken voor gewapende en ongewapende conflicten beschikten.¹⁸ Het krijgswezen in Europa veranderde echter. Ridders werden vervangen door soldaten. Dat wil zeggen, de adel trok zich terug van het strijdgewoel op het slagveld en keek als officier vanaf de zijlijn toe hoe een nieuw type soldaten het vuile werk opknapte. Het oorlogsbedrijf werd grootschaliger en vuurwapens wonnen aan invloed.

Deze ontwikkeling was tegelijk een van de factoren die in Westerlauwers Friesland aan het einde van de vijftiende eeuw het systeem van de compensatie van verwondingen veranderden. Dat systeem was namelijk in meer dan een opzicht gebaseerd op kleinschaligheid. Bij een vetetocht, het ondernemen van een gewapende expeditie tegen een vijandelijke factie, stelde de leider zich financieel aansprakelijk voor alle schade die zou voortvloeien uit de aanstaande schermutseling.¹⁹ Op het moment dat er schaalvergroting plaatsvond die uitsteeg boven de paar sol-

16 Noomen, 'De Friese vetemaatschappij', 47-49.

17 Fields, *The Code of the Warrior*, 184-185.

18 Zie mijn behandeling van de middeleeuwse vechtboeken in hoofdstuk 6.2.2.

19 Zie hoofdstuk 3.1.

daten die een Friese edelman (een hoofdeling) in vaste dienst had, konden de leiders van de twee vechtende partijen niet langer financieel borg staan voor de uitkomsten van de strijd.²⁰ Bovendien gold onder de huursoldaten die aangetrokken werden een ander ethos dan onder de Vrije Friezen. Edellieden werden niet langer alleen maar gevangen genomen en tegen losgeld weer vrijgelaten, maar soms ook zonder pardon afgeslacht.

Enkele lokale vetes die zich aan het einde van de vijftiende eeuw afspeelden escaleerden en spreidden zich uit tot geheel Westerlauwers Friesland, dat uiteindelijk in twee kampen, de ‘Schieringers’ en de ‘Vetkopers’ verdeeld was. De stad Groningen nam op afstand deel aan de strijd en probeerde via de Vetkoperspartij haar invloed tot Westerlauwers Friesland uit te breiden. Uiteindelijk riep een van deze partijen in 1498 de hulp in van hertog Albrecht van Saksen, veldheer van keizer Maximiliaan van Oostenrijk. Maar deze ingreep was zo drastisch dat de patiënt – de Friese Vrijheid – na de behandeling overleden was. Albrecht van Saksen liet zich tot *gubernator* van Friesland uitroepen en zo was er eindelijk een landsheer geïnstalleerd die Friesland in de eeuwen daarvoor niet gekend had.²¹ Deze en zijn opvolger, Georg van Saksen, bouwden in het begin van de zestiende eeuw een centraal bestuursapparaat op. Zo liet hij in 1506 een decreet uitgaan over de rechtspraak, de *Saksische Ordonnantie*, waarin het bestaande rechtssysteem vervangen werd door het Romeinse recht.²² Daarmee waren de Oudfriese boeteregisters een dode letter geworden en kwam de Friese Vrijheid met het daarbij behorende mensbeeld ten einde – niet abrupt, maar de coherentie tussen vrijheid, vete en recht was verbroken.

Daarmee zijn de basiselementen van dit onderzoek – lichaam, cultuur, boeteregisters, middeleeuws Friesland en het complex eer, geweld en wraak – kort geïntroduceerd. Deze stellen ons in staat om tot een reconstructie van het lichaams- en mensbeeld in middeleeuws Friesland te komen. Hierbij zal het accent liggen op mentale schema’s en de manier waarop lichaam en cultuur een interactie aangaan. Het gaat hierbij bovendien expliciet om het mannelijke lichaam. Het zijn de mannen die vechten en eer bezitten, het is het mannenlichaam dat in de boeteregisters beschreven wordt. Slechts een enkele keer wordt er een bepaling aan vrouwenlichamen gewijd, maar zoals we zullen zien, draait het ook dan in uiterste instantie om de eer van de man die verwond wordt via zijn echtgenote.

Omdat lichaam, geweld en wraak van alle tijden zijn en de boeteregisters bovendien een lange geschiedenis hadden in de Friese gebieden, dwingen zij de onderzoeker rekening te houden met menselijke universalia en alert te zijn op (dis)continuïteit. Welke lichaams- en mensbeelden, en welke schema’s die we aan zullen treffen zijn van alle tijden en welke ontstonden in de specifieke omstandigheden van de middeleeuwse Friese samenleving? Hoe consistent zijn de patronen die we zullen vinden? In het volgende hoofdstuk komen de vertrekpunten voor de

20 Mol, ‘Hoofdelingen en huurlingen’.

21 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese Vrijheid*, 162-188.

22 Dat bestaande rechtssysteem was ondertussen een mengeling van inheems Fries recht en Romeins-canoniek recht.

analyse van de elementen lichaam en cultuur aan bod. In hoofdstuk 2 behandel ik dan de overige basiselementen – compensatie, eer en de teksttradities rond de Oudfrieze boeteregisters – om daarna (vanaf hoofdstuk 3) tot de eigenlijke analyse over te gaan. De rest van deze inleiding wordt gevuld met een korte inleiding op het Oudfrieze corpus en enkele andere middeleeuwse Friese bronnen die relevant zijn voor dit onderzoek. Ik sluit af met een overzicht van de opbouw van dit boek.

3 Het Oudfrieze corpus en andere relevante bronnen

De Oudfrieze boeteregisters, met behulp waarvan we de interactie tussen lichaam en cultuur gaan onderzoeken, maken deel uit van een corpus aan Friese middeleeuwse teksten. Om goed te begrijpen in welke tekstuele context dit onderzoek zich afspeelt is het noodzakelijk dit corpus af te bakenen: waaruit bestaat het precies, en in hoeverre is het relevant om het als een eenheid te zien?

Op het eerste gezicht lijkt het Oudfrieze corpus eenvoudig te definiëren als al het tekstmateriaal dat in het Oudfries geschreven is. Taalkundigen kunnen met die definitie prima uit de voeten. Maar het materiaal wordt van oudsher ook intensief door rechtshistorici bestudeerd. Zij richtten zich op de rechtsteksten die binnen middeleeuws Friesland waren ontstaan in het kader van het Oudfrieze recht. Omdat sommige teksten in het Latijn of het Nederduits waren vertaald of gesteld, bracht dit een andere afbakening van het bronnencorpus met zich mee. De enkele verhalende bronnen die in het Oudfries zijn geschreven, zoals kronieken en huwelijks toespraken, zijn voor de taalkundigen dus van belang en worden tot het Oudfrieze corpus gerekend, terwijl rechtshistorici deze teksten links laten liggen.²³

Taalkundigen werken met de traditionele onderverdeling in een Oudoostfries en een Oudwestfries subcorpus. De grens is de rivier de Lauwers, die de huidige provincies Friesland en Groningen scheidt. Er is in het verleden een discussie gevoerd over de kwestie of de taalkundige verschillen die tussen deze twee subcorpora waar te nemen zijn niet eerder voortkomen uit de verschillen in ouderdom van de handschriften waarin de teksten zijn overgeleverd. Het Oudoostfries begint namelijk met handschriften die uit het einde van de dertiende eeuw stammen, terwijl het Oudwestfries pas in handschriften van 1400 en later is overgeleverd (met uitzondering van enkele oorkonden van vóór 1400). Het Oudoostfries houdt ook eerder op, namelijk niet lang na 1450, terwijl de overlevering van het Oudwestfries tot in de zestiende eeuw doorloopt en daar overgaat in Vroegnieuwfries of Middelfries.²⁴ Bo Sjölin pleitte daarom voor een onderscheid tussen Klassiek Oudfries (=ong. Oudoostfries) en Postklassiek Oudfries (=ong. Oudwestfries).²⁵ Sinds aangetoond is dat er wel degelijk dialectverschillen tussen het Oudoostfries en het Oudwestfries bestaan, kan die discussie nu als afgerond wor-

23 Ze ontbreken dan ook in Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht*.

24 Zie over het verdwijnen van het Fries als schrijftaal: Vries, 'Naar ploeg en koestal vluchtte *uw taal*'; over de periodisering van het Fries: Versloot, 'Why Old Frisian is still quite old'.

25 Sjölin, 'Zur Gliederung des Altfriesischen'; Sjölin, 'Die Gliederung des Altfriesischen – ein Rückblick'.

den beschouwd.²⁶ Voor de rechtshistorici komt de onderverdeling in Oudoostfries en Oudwestfries alleen terug als onderdeel van een uitgewerkte regionale indeling van teksten.²⁷

Dat brengt ons bij de voorhanden zijnde edities. Karl von Richthofen gaf in zijn monumentale *Friesische Rechtsquellen* in 1840 de Oudfrieze rechtsbronnen op tekstniveau uit en beperkte zich niet tot het Oudfries als taal.²⁸ In de 20^e eeuw zijn twee editiereeksen gestart. De eerste daarvan is *Oudfrieze Taal- en Rechtsbronnen* (1927-1977). In deze diplomatische reeks werden de Oudfrieze handschriften afzonderlijk uitgegeven (met uitzondering van twee paren handschriften die sterk van elkaar afhankelijk waren: Hunsingoër 1 en 2 en Brokmer 1 en 2) door verschillende editeurs. De reeks begon met drie delen Oudwestfrieze oorkonden, bezorgd door Pieter Sipma, de initiatiefnemer van de reeks. De tweede reeks is getiteld *Altfriesische Rechtsquellen* (1963-1977). Daarin zijn de Oudfrieze handschriften per regio of rechtsgebied (Riustringen, Brokmerland, Hunsingo, Emsingo, Fivelgo en Westerlauwers Friesland) kritisch uitgegeven, vergezeld van een Duitse vertaling. De editeurs van de gehele reeks waren Wybren Jan Buma en Wilhelm Ebel. De uitgevers hebben er vreemd genoeg voor gekozen om uitsluitend de Friese teksten uit de Oudfrieze verzamelhandschriften op te nemen. Hierdoor mist de onderzoeker nu moderne, kritische edities van de Nederduitse en Latijnse teksten die eveneens in die handschriften voorkomen. In beide reeksen werden hele handschriften uitgegeven. Het onderzoek naar de afzonderlijke Oudfrieze teksten kwam in deze periode niet stil te liggen, maar het is veelzeggend dat het meest actuele overzicht van het Oudfries op tekstniveau slechts in een zogenoemde grijze (gestencilde) publicatie voorhanden is die bovendien werd opgesteld door een rechtshistoricus.²⁹

Het moge duidelijk zijn dat rechtshistorici en taalkundigen die zich met middeleeuws Friesland bezighouden grotendeels, maar niet exact dezelfde corpora bestuderen. Toen in de vijftiende eeuw in de Groninger Ommelanden het Fries verdween onder invloed van de Nederduits sprekende stad Groningen, werd voor de rechtsteksten – naast het Latijn – een andere volkstaal gebruikt: het Nederduits. Teksten die oorspronkelijk in het Oudfries gesteld waren, werden in een aantal fasen in het Nederduits vertaald.³⁰ Dit leverde een omvangrijk Nederduits corpus op, waarvan nu nog ca. 150 handschriften zijn overgeleverd. Uit het Riustringer en Emsingoër gebied, waar onder invloed van het Nederduits eveneens de Friese taal verloren ging, zijn slechts enkele van dergelijke vertaalde handschriften bekend.³¹ Anders dan rechtshistorici laten taalkundigen deze bronnen vaak links liggen. Dat is jammer, omdat ze door hun vertalingen soms interessante inzichten in

26 Meijering, 'Die altfriesische monosyllabischen Infinitive auf -n'; Bremmer, 'The Geographical Division and Periodization of Old Frisian', 605.

27 Die indeling wordt gebruikt als leidraad door Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht II*, i-iv.

28 Von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*.

29 Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht*.

30 Voor deze ontwikkeling in de Ommelanden: Johnston, *Codex Hummercensis*, 87-89.

31 Johnston, 'The Middle Low German Translations'.

de Oudfriese tekst opleveren en soms zelfs nog enkele Oudfriese woorden bevatten.³²

In de Friese rechtsbronnen (in het Oudfries, Latijn of Nederduits gesteld) worden twee soorten recht beschreven. Het oudste, inheemse Friese recht was een volksrecht dat we ook bij andere Germaanstalige volkeren tegenkomen. De vrije mannen van de samenleving kwamen op gezette tijden in het jaar bijeen om rechtszaken af te handelen. Deze bijeenkomst heette het ding (*thing*). Hier leidde een rechter een rechtszaak, bijgestaan door een rechtskenner (*asega*). Een rechtszaak bestond bij de gratie van een aanklager. De aangeklaagde had verder het recht om zich met een eed vrij te zweren van de aanklacht. De rechter stelde uiteindelijk een uitspraak voor – een vonnis, letterlijk ‘het gevondene’ – dat door de verzamelde mannen werd aanvaard of verworpen. Dit rechtssysteem leidde elders, maar ook in het Friese gebied, tot een canon aan rechtsregels. Deze regels vonden hun weg naar rechtsteksten waarvan sommige in het hele Friese kustgebied bekend en geldig waren (zoals de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*), en andere een meer regionaal karakter hadden (zoals het *Emsingoër Penningschuldboek* of de *Brokmerbrief*). Deze teksten behandelen verschillende aspecten van het recht: huwelijksrecht, erfrecht, procedurerecht, ‘strafrecht’ of beter ‘conflictrecht’ (vanwege het ontbreken van een overheid en een politieel apparaat).

In de loop van de Middeleeuwen kwam in de Friese gebieden een ander rechtssysteem naast het inheemse recht te staan: het Romeins-canonieke recht. Vanaf de dertiende eeuw studeerden ook Friezen aan universiteiten. Zij kwamen daar in aanraking met het Canonieke recht en zo met het Romeinse recht dat daarin terecht gekomen was (vandaar de term Romeins-canoniek recht). We weten bijvoorbeeld van Emo, de stichter van het klooster Bloemhof, dat hij in Bologna, Parijs en Oxford rechten studeerde.³³ Deze mannen – geestelijken – brachten hun kennis van het Romeins-canonieke recht mee naar huis. Omdat er kerkelijk recht gesproken werd vanuit de kerk (de seend) is er tussen de dertiende en de vijftiende eeuw sprake van een steeds grotere beïnvloeding van het inheemse Friese recht door het geleerde recht.

Deze invloed van het Romeins-canonieke recht is in bijna alle Oudfriese verzamelhandschriften waarneembaar.³⁴ De oudste handschriften, die tegen 1300 zijn ontstaan, bevatten naast Oudfries inheems wereldlijk recht geestelijke rechtsteksten zoals het *Riustringer Seendrecht*.³⁵ Hoe de inhoudelijke beïnvloeding in deze periode is geweest verdient nog nader onderzoek, maar lijkt beperkt te zijn gebleven. In Westerlauwers Friesland heeft de beïnvloeding van het inheemse recht door het Romeins-canonieke recht vanaf de vijftiende eeuw een hoge vlucht genomen. In deze periode werd het inheemse recht letterlijk ingekapseld door en inhoudelijk gekoppeld aan het Romeins-canonieke recht. In de enige Oudfriese incunabel *Freeska Landriucht* of Druk wordt namelijk elke paragraaf van een tekst met inheems recht vergezeld door een uitgebreide Latijnse glosse met verwijzingen naar de Decreten, De-

32 Johnston, *Codex Hummercensis*.

33 Gerbenzon, *Emo van Huizinge, een vroege decretalist*; Jansen, *Emo, tussen angst en ambitie*.

34 Bremmer, *Hir is eskriven*.

35 R1 XX (*Riustringer Seendrecht*, App. 676).

cretalen of ander Romeins(-canoniek) werk. Daarnaast ontstond in deze periode een teksttraditie (*Excerpta Legum*, uitmondend in *Jurisprudentia Frisica*) waar het Romeins-canonieke recht het uitgangspunt werd van een lange doorlopende rechtstekst waarin het oudere inheemse Friese recht zoveel mogelijk vervlochten en verwerkt werd. Redacties hiervan zijn te vinden in de Oudfriese handschriften Codex Aysma en Codex Roorda (beide daterend van ca. 1500, zie appendix 1) en in verschillende Nederduitse Ommelander handschriften.³⁶

De boeteregisters, die in deze studie een centrale rol spelen, behoorden tot het inheemse Friese recht. De invloed van het Romeins-canonieke recht op de boeteregisters en op deze tak van het recht ('conflictrecht') is wel aanwijsbaar, maar zij is relatief beperkt gebleven. Meer invloed had dat recht op zaken als huwelijks- en erfrecht.³⁷ Vandaar dat de nadruk in deze studie ligt op de canon van het inheemse Friese recht, het Oudfriese recht in die betekenis van het woord. In appendix 1 wordt een overzicht gegeven van de Oudfriese verzamelhandschriften, waarvan de meeste grotendeels inheems recht bevatten.³⁸ De teksten in deze groep handschriften vertonen in hoge mate intertekstualiteit: ze verwijzen naar elkaar en delen concepten, bewoordingen, en bepalingen.³⁹ In die zin vormen ze zeker een samenhangend corpus. Daarnaast betrek ik al naar gelang ze iets over het menselijk lichaam, vetes of andere aspecten van dit onderzoek te melden hebben, de andere teksten die deel uitmaken van het Oudfriese corpus in zijn meest uitgebreide definitie (de taalkundige plus de rechtshistorische afbakening).

Er is ook nog een andere reden om de Oudfriese verzamelhandschriften als een samenhangend, gemarkeerd corpus te beschouwen. Het Oudfriese recht had een sterke ideologische lading omdat het een onderdeel was van de Friese Vrijheid – de middeleeuwse Friese autonomie. Dientengevolge waren de Oudfriese rechtshandschriften eveneens ideologisch beladen.⁴⁰ Er is bijna geen tekst in deze handschriften die niet op de een of andere manier met het recht te maken heeft. Zelfs een tekst als *Quinque claves sapientiae* 'De vijf sleutels van de wijsheid' in Hunsingoër 1 en 2, die teruggaat op een Europese traditie van leerboeken voor het onderwijs in het Latijn, is in zijn Oudfriese vertaling toegespitst op het leren van het recht.⁴¹

Ten slotte nog iets over andere bronnen die informatie verschaffen over middeleeuws Friesland. Belangrijk zijn de kloosterkroniek van het klooster Bloemhof bij Wittewierum in Fivelgo en de levensbeschrijvingen (*vitae*) van de eerste abten van het klooster Mariëngaarde bij Hallum in Westerlauwers Friesland – beide dertiende-eeuws.⁴² Zeer interessant ook is het handschrift van Bernardus Rordahusim

36 Zie over deze traditie: Gerbenzon, *Excerpta Legum*.

37 Over de invloed van het Romeins-canonieke recht op het huwelijksrecht: Algra, *Oudfries Recht* 800-1256, 315-328.

38 Maar de Romeins-canoniek geïnspireerde handschriften Aysma en Roorda staan ook in deze appendix. Daar wordt echter aangegeven wat voor soort recht het handschrift in hoofdzaak bevat.

39 In hoofdstuk 2.6 geef ik enkele voorbeelden van intertekstualiteit tussen de Oudfriese boeteregisters en enkele andere Oudfriese rechtsteksten.

40 Johnston, 'Old Frisian Law and the Frisian Freedom Ideology'.

41 H IV (*Quinque claves sapientiae*). Buma, 'Geestelijke literatuur in Oud-Friesland'.

42 Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*; Lambouij en Mol (ed. en vert.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie*.

uit 1445. Het bevat naast drie unieke Oudfriese huwelijkstoespraken een schat aan *arteliteratuur*.⁴³ Daarnaast leveren middeleeuwse oorkonden soms interessant materiaal, zoals we hierboven al zagen. Voor het gehele Friese kustgebied zijn deze terechtgekomen in diverse moderne edities.⁴⁴

4 De opbouw van dit boek

Dit boek bestaat uit twee delen die nogal op zichzelf staan. Het eerste deel vormt de kern van dit betoog en bestaat uit een historisch-antropologische analyse van het lichaamsbeeld in middeleeuws Friesland, op basis van de Oudfriese boeteregisters (hoofdstukken 1 tot en met 6). Dit deel wordt afgesloten met een conclusie (hoofdstuk 7). Het tweede deel is een tekstuele analyse van de Oudfriese boeteregisters. Het bestaat uit de hoofdstukken 8 en 9, waarin achtereenvolgens de Oud-oostfriese en de Oudwestfriese boeteregisters behandeld worden. Deel II vormt het fundament onder de historisch-antropologische analyse van deel I. Het was de stand van het onderzoek bij het begin van deze studie die er voor gezorgd heeft dat om deel I te kunnen schrijven deel II nodig was. Dat is het risico dat het bestuderen van kleine vakgebieden met zich mee brengt: als er geen fundamenteel onderzoek voorhanden is om een analyse op te bouwen moet men eerst dat fundamentele onderzoek zelf verrichten.

Deel I telt zeven hoofdstukken. Hoofdstuk 1 behandelt de verschillende manieren om naar het menselijk lichaam te kijken. Met behulp van een combinatie van inzichten uit de cognitiewetenschappen en de culturele antropologie kom ik tot een indeling in drie lichamen – fysiek, sociaal en politiek – die samen de meest vruchtbare benadering opleveren van het lichaam in middeleeuws Friesland.

In hoofdstuk 2 wordt dieper ingegaan op het principe van compensatie en letselchade en op de Oudfriese boeteregisters als bron. Ik geef daarbij een beknopt overzicht van de boeteregistertradities en hun ontwikkeling in middeleeuws Friesland. In deel II is de onderbouwing ervan te vinden. Om echter de lijn van het betoog, dat gericht is op het lichaams- en mensbeeld in middeleeuws Friesland, niet te onderbreken is deze onderbouwing naar achteren verplaatst en zo een apart deel van deze studie geworden.

In hoofdstuk 3 wordt de driedelige context geschetst waarin de boeteregisters functioneerden: die van de Friese Vrijheid, van het vetewezen en van het recht. De Friese Vrijheid, de autonomie die de Friese landen in de Middeleeuwen bezaten, was de randvoorwaarde voor het vetewezen en het rechtssysteem. Deze autonomie zorgde er voor dat in middeleeuws Friesland de vetemaatschappij, waar de eer

43 Zie voor een beschrijving van het handschrift en de inhoud ervan: Buma, *Aldfryske houlikestaspraken*, 2-15.

44 Sipma (ed.), *Oudfriesche oorkonden I-III*; Vries (ed.), *Oudfriesche oorkonden IV*; Blok et al. (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drente*; Digitaal Oorkondenboek van Groningen en Drente; Ehmck en von Bippen (eds.), *Bremisches Urkundenbuch*; Friedländer (ed.), *Ostfriesisches Urkundenbuch*; Oldenburger Verein für Altertumskunde und Landesgeschichte (ed.), *Oldenburgisches Urkundenbuch*.

van een persoon en zijn familie hoog gehouden moest worden en krenkingen ervan gewroken moesten worden, niet aan banden werd gelegd door een landsheerlijke overheid. En dankzij de autonomie onderhielden de Friezen een eigen rechtssysteem. De boeteregisters waren tegelijkertijd een uiting van de ideologie van de Friese Vrijheid – want onderdeel van het Friese recht – en een instrument om vetes te beëindigen of met behulp van een rechtszaak te voorkomen.

Met het volgende hoofdstuk begint de systematische behandeling van de drie verschillende lichamen, fysiek, sociaal, politiek. In hoofdstuk 4 komt eerst het fysieke lichaam aan bod. Met behulp van een analyse van de lichaamsdelen en de verwondingen die in de boeteregisters te vinden zijn, wordt gepoogd te reconstrueren welke kennis over het menselijk lichaam men in middeleeuws Friesland bezat, en hoe het lichaam mentaal geconstrueerd werd. Daarbij worden we overigens geconfronteerd met de beperkingen van het bronmateriaal: de boeteregisters zijn niet geschreven als medische handboeken of anatomische atlanten, maar om veel voorkomende verwondingen en vergrijpen te compenseren.

Het sociale lichaam komt aan bod in hoofdstuk 5. Daar wordt getoond hoe in de boeteregisters, maar ook elders in het Oudfriese corpus, het lichaam in kaart wordt gebracht. Symbolische schema's van het lichaam – de manier waarop het lichaam wordt onderverdeeld – worden behandeld. Aan bod komen opvattingen over de bouwstenen van het lichaam en noties over een functionerend lichaam.

In hoofdstuk 6 ten slotte komt het 'politieke lichaam' in middeleeuws Friesland aan bod: hoe wordt een *person* opgebouwd, hoe functioneert hij in de samenleving en welke rol speelt het concept 'eer' hierbij? We zullen zien dat de zaken die in de boeteregisters aan de orde komen – het fysieke lichaam van de Vrije Fries, zijn gezinsleden (vrouw en kinderen), zijn land, zijn huis, zijn vee en zijn personeel (knechten, meiden, privélegertje) alsmede zijn verwanten – exact die elementen zijn waaruit de middeleeuwse Friese *personhood* bestond. Deze *personhood* moet gezien worden tegen de achtergrond van de middeleeuwse Friese vetemaatschappij.

Dit deel wordt afgesloten met een concluderend en samenvattend hoofdstuk (7). Hierin passeren de drie lichamen nog eens de revue en wordt op enkele grote lijnen gewezen. Ook grijp ik terug op de theoretische lijnen die ik in de diverse hoofdstukken heb uitgezet en probeer ik te laten zien hoe de concepten lichaam, universaliteit en (dis)continuïteit vruchtbaar in te zetten zijn in de analyse van een cultuur.

Hoofdstuk 8 en 9 ten slotte – deel II van dit boek – bieden zoals gezegd de tekstuele analyse van de Oudfriese boeteregisters die als een filologisch fundament onder deze studie ligt. De boeteregisters zijn tot dusver nauwelijks in kaart gebracht. Slechts over twee van hen zijn monografieën geschreven, die inmiddels ten dele al weer verouderd zijn. Hier zijn alle boeteregisters onderzocht en niet slechts een enkele teksttraditie. Daardoor is een niet eerder bereikt totaaloverzicht bewerkstelligd. De meeste winst is geboekt bij de Oudwestfriese boeteregisters. Deze groep is in de literatuur het minst onderzocht, onder meer doordat enkele Oudwestfriese handschriften lang niet in een moderne uitgave beschikbaar waren en dat ten dele zelfs nog steeds niet zijn. Daarom is in appendix 3 een kritische editie opgenomen van de boeteregisters die nog niet eerder (kritisch) uitgegeven zijn.

I Lichaam en cultuur

Menselijke cultuur en het menselijk lichaam zijn ten nauwste met elkaar verflochten. Met zijn lichaam neemt de mens deel aan de menselijke samenleving, met zijn handen maakt hij artefacten, en – zeer belangrijk – met behulp van zijn brein neemt hij waar en denkt hij. Hoe we menselijke cultuur dus ook definiëren, het menselijk lichaam is er bij betrokken. Cultuur wordt tenminste gedeeltelijk geschapen door het lichaam. Cultuur vormt vervolgens op zijn beurt het lichaam. Elke cultuur brengt een specifiek soort lichaam voort, bijvoorbeeld door cultureel geïnspireerde ingrepen in het lichaam zoals het besnijden van geslachtsorganen of het inzwachtelen van vrouwenvoeten.

Daar het doel van dit onderzoek is om het lichaams- en mensbeeld van middeleeuws Friesland te reconstrueren, ligt de nadruk op de meer mentale aspecten van lichaam en cultuur. De onderzoeker die de interactie tussen lichaam en cultuur met dit accent wil onderzoeken, komt makkelijk uit bij de cognitieve taalkunde of cognitieve semantiek. In deze disciplines is belichaamde perceptie en belichaamde cognitie een van de uitgangspunten. Daarom begin ik met de bijdrage die de cognitieve taalkunde aan dit onderzoek kan leveren. Daarna wordt aandacht besteed aan de antropologische invalshoek.

I Metaforen en cognitieve modellen

Onze perceptie en cognitie zijn gebonden aan de grenzen die daaraan gesteld worden door de structuur van het menselijk lichaam en het menselijk brein. Wij zien, weten en kennen als mensen. Wij nemen bijvoorbeeld niet in het infrarode spectrum waar, zoals ratelslangen. En we ervaren de zwaartekracht anders dan dieren met een veel kleiner lichaamsgewicht, zoals kolibri's, die bovendien kunnen vliegen en in die vlucht abrupt tot stilstand kunnen komen dankzij hun geringe lichaamsgewicht.¹

Een van de uitgangspunten van cognitieve taalkunde is dat taal, net als perceptie, een gevolg is van de algemene cognitieve vermogens die de mens bezit. Tegelijkertijd echter beïnvloedt taal onze perceptie. Daarmee keert de cognitieve taalkunde gedeeltelijk terug naar een hypothese die als al lang verworpen geldt: die van Sapir-Whorf (1941), volgens welke een individuele taal grote beperkingen oplegt aan de perceptie van de spreker ervan. Indien een taal bepaalde concepten of woorden niet kent, luidt de hypothese, neemt de spreker deze zaken in de realiteit

¹ Evans en Green, *Cognitive Linguistics*, 45.

niet waar. Zo zouden de Hopi-indianen geen besef van tijd hebben omdat ze geen woorden hebben voor verleden, toekomst of duur.² Deze these is in zijn extreme vorm onhoudbaar gebleken.³ Uit jonger onderzoek bij de Hopi kwam bijvoorbeeld naar voren dat zij wel degelijk tijden kennen in hun taal.⁴ Er was in het eerdere onderzoek omwille van de Sapir-Whorfhypothese een mythe in het leven geroepen. Verder bleken sprekers van talen die maar twee of drie kleuren benoemen wel degelijk in staat om andere kleuren te onderscheiden.⁵

Toch zijn er de laatste jaren enkele experimenten gedaan die aantoonden dat taal wel degelijk onze perceptie beïnvloedt. In een experiment werden bijvoorbeeld stimuli aangeboden aan sprekers van het Engels en van het Mandarijn-Chinees. In het Engels, net als in het Nederlands, worden toekomst en verleden geconceptualiseerd als ‘voor’ en ‘achter’. In het Chinees echter als ‘boven’ en ‘beneden’ (denk aan een voorwerp dat van een helling afdaalt: boven aan de helling is eerder, beneden is later). De stimuli die met deze conceptualiseringen corresponderen (twee ballen boven elkaar voor sprekers van het Chinees; twee wormen naast elkaar voor sprekers van het Engels) bleken een gunstig effect te hebben op het correct beantwoorden van vragen over tijd (bv. maart ligt voor april: juist of onjuist?).⁶ Taal beïnvloedt dus onze perceptie, maar domineert haar niet als in de sterke, absolute versie van de Sapir-Whorfhypothese.

De cognitieve semantiek heeft een intensieve studie gemaakt van metaforen en cognitieve modellen als belangrijke bron van perceptie en cognitie.⁷ Een metafoor ‘draagt’ letterlijk betekenis ‘over’.⁸ Betekenselementen van een brondomein (*source domain*) worden overgedragen naar een doeldomein (*target domain*). Dit proces is een vorm van cognitieve ‘kartering’ (*mapping*). Wanneer bijvoorbeeld gezegd wordt dat de middeleeuwse Friezen vochten als leeuwen, wordt de moed en kracht van de leeuw (brondomein) overgebracht op de Friezen (doeldomein). Of wanneer wordt gezegd dat iemand zijn tegenstander tijdens een debat bestookte met argumenten en daardoor het debat won zit daar de metafoor ‘debat=oorlog’ achter (‘tegenstander’, ‘bestoken’, ‘winnen’). Metaforen zijn aldus meer dan een stijlmiddel. Ze blijken een instrument te zijn om de werkelijkheid te begrijpen en onder woorden te brengen.

Het menselijk lichaam en belichaamde ervaring vormen vaak het brondomein van metaforen. Voorbeelden van dit soort schema’s (*kinaesthetic image schemas*) zijn het rechtop staande lichaam en de daaruit volgende metaforencomplexen. De verticale as van het rechtop staande lichaam leidt tot de paren ‘boven – beneden’ en ‘omhoog – omlaag’. Veel zaken worden in termen van deze tegenstellingen beschreven en gewaardeerd, want ‘boven / omhoog’ is vaak goed, terwijl ‘beneden /

2 Foley, *Anthropological Linguistics*, 203-208; Brown, *Human Universals*, 27-31.

3 Foley, *Anthropological Linguistics* 192-214.

4 Brown, *Human Universals* 27-31.

5 Brown, *Human Universals*, 11-14; Foley, *Anthropological Linguistics*, 154-164.

6 Evans en Green, *Cognitive Linguistics*, 100-101.

7 Goossens et al. (reds.), *By Word of Mouth*; Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things*; Lakoff en Johnson, *Metaphors We Live By*; Lakoff en Johnson, *Philosophy in the Flesh*; Tilley, *Metaphor and Material Culture*.

8 Dat is de letterlijke betekenis van het Griekse woord *metaphorein*: ‘overdragen’.

omlaag' vaak slecht is. Neutraal zijn beschrijvingen als: de temperatuur stijgt, de waarde stijgt, maar een hoog rapportcijfer is beter dan een laag rapportcijfer. Ook emotionele toestanden worden in deze metafoor beschreven: 'ik voel me teneergeslagen', of: 'ik voel me opgewekt'.⁹ Een andere metafoor die uit het lichaams-schema voortkomt is het welbekende paar 'rechts=goed', 'links=slecht'. De etymologie van *sinister* (<Lat. 'links') spreekt in dit verband boekdelen.¹⁰

Categorieën zijn een ander middel om de wereld overzichtelijker te maken. George Lakoff heeft aangetoond dat deze minder eenduidig zijn dan wel gedacht is. Zij bestaan namelijk niet uit elementen die alle dezelfde status hebben. Sommige elementen van een categorie blijken een beter voorbeeld dan andere elementen uit dezelfde categorie (*prototype effect*). Categorieën zijn daarmee radiaal: de beste voorbeelden of prototypes zitten in het centrum en de minder goede voorbeelden bevinden zich aan de rand. Neem bijvoorbeeld de categorie 'vogel'. Een roodborstje is een uitstekend voorbeeld van deze categorie: hij vliegt, heeft een bepaald uiterlijk en silhouet (*Gestalt*) dat wij bij uitstek met vogels associëren en maakt een bepaald geluid dat wij erg bij vogels vinden passen. Een struisvogel daarentegen is een veel minder goed voorbeeld van de categorie 'vogel'. Hij kan niet vliegen en met zijn lange benen en lange nek heeft hij niet het uiterlijk dat wij automatisch met een vogel in verband brengen. Wanneer we ons de categorie 'vogels' als een rond model met een aantal concentrische cirkels voorstellen, dan bevindt het roodborstje zich dus in het centrum ervan en de struisvogel is een stuk van dat centrum verwijderd.

Lakoff stelt verder dat de mens zijn kennis organiseert met behulp van Geïdealiseerde Cognitieve Modellen (*Idealized Cognitive Models*, ICM).¹¹ Een ICM maakt gebruik van een aantal ordenende principes zoals *mapping* met behulp van metaforen en metoniemen. Een voorbeeld is het concept 'vrijgezel'. Om te begrijpen wat dit betekent is een ICM HUWELIJK nodig. Dan wordt duidelijk dat een vrijgezel een ongetrouwde volwassen man is. Binnen de categorie vrijgezellen zijn er weer goede en minder goede voorbeelden. Een jonge huwbare man benadert het prototype, terwijl de Paus weliswaar een vrijgezel is volgens de hierboven gestelde criteria, maar toch niet als zodanig ervaren zal worden. Er is hier een ICM KATHOLICISME nodig om te begrijpen dat de Paus niet huwbaar is en daarom geen goede vertegenwoordiger van de categorie 'vrijgezel' kan zijn.¹² Het voorbeeld toont aan dat onze kennis van de wereld beschreven kan worden in termen van een grote hoeveelheid ICM's die wij met ons meedragen, en die in een groot netwerk met elkaar verbonden zijn. In andere literatuur wordt in plaats van ICM de term schema gebruikt.¹³

Wij slaan dus informatie op en verwerken die met behulp van schema's en ICM's: het zijn instrumenten om de wereld te begrijpen. Belangrijk in het licht

9 In het Engels kunnen de woorden *up* en *down* letterlijk voor een emotie gebruikt worden: *I'm feeling up / down*.

10 Voor lichamelijke metaforen in de Middeleeuwen onder andere: Le Goff en Truong, *Une histoire du corps au Moyen Âge*, 171-192; Le Goff, 'Head or Heart?'

11 Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things*, 68-76.

12 Evans en Green, *Cognitive Linguistics*, 169.

13 Strauss en Quinn, *A Cognitive Theory of Cultural Meaning*, 48-49.

van dit onderzoek is de houdbaarheidsdatum van ICM's, of beter gezegd de geldigheid en exacte inhoud in tijd en ruimte. De manier waarop cognitiewetenschappers met ICM's omgaan is sterk gebonden aan de hedendaagse Angelsaksische cultuur. Cognitiewetenschappers zijn geen historici en houden daarom geen rekening met de historische dimensie van wat zij beweren. Het is aan historici en historisch-anthropologen om deze dimensie toe te voegen. Niettemin vormen cognitieve modellen en schema's voor onderzoekers die zich met mentaliteitsgeschiedenis of historische antropologie bezighouden een nuttig instrumentarium. Ze maken namelijk expliciet welke mentale processen achter een bepaalde voorstelling schuil gaan en stellen ons daarmee in staat de conceptuele bouwstenen ervan te onderkennen en te onderzoeken: de distinctieve kenmerken van mentaliteiten (om een taalkundige term op een historische te enten).

Zulke cognitieve modellen zijn volop aanwezig in de Oudfriese boeteregisters. Ik geef hier drie voorbeelden. Het eerste betreft de uitbreiding van de categorie *faxfang* 'haartrekken' in de Oudwestfriese boeteregisters. Het vergrijp komt in alle boeteregisters voor. In enkele Oudwestfriese boeteregisters wordt *faxfang* echter tot een aparte categorie gemaakt, en wordt de categorie uitgebreid naar alle locaties op het menselijk lichaam waar haar zit:

10. *Faxfangh: acht graet [...]*.
11. *Birdfangh om den mond: xvi graet.*
12. *Faxfangh binia oen da buke: xxxii graet.*
13. *Faxfangh op da aeghhlid: vi graet.*
14. *Faxfangh onder da eerme: iiii graet.*¹⁴

10. Haartrekken: 8 groten
11. Baardtrekken om de mond: 16 groten.
12. Haartrekken onder aan de buik: 32 groten.
13. Haartrekken op het ooglid: 6 groten.
14. Haartrekken onder de arm: 4 groten.¹⁵

In de Oudwestfriese boeteregisters is de volgende ontwikkeling waar te nemen. Eerst ontstond er een trio haartrekken – haartrekken onder aan de buik – baardtrekken (met de toevoeging 'om de mond'), dat vervolgens, in het boeteregister dat hier geciteerd wordt, uitgroeide tot vijf bepalingen over haartrekken (inclusief baardtrekken) op alle plekken waar zich lichaamshaar bevindt.¹⁶ *Faxfang* is dus tot prototype van een categorie 'haartrekken op het menselijk lichaam' geworden.

Een tweede voorbeeld van de systematisering van onderdelen van de boeteregisters biedt het *Boeteregister van Kampa Jeldric*. In het *Algemene Boeteregister*, het voorbeeld van Kampa Jeldrics tekst, worden bijverschijnselen genoemd die

¹⁴ D XIV,10-14 (BBr, groep C).

¹⁵ Let hier op de compensatiebedragen. Er is een net rijtje 4-6-8-16-32 (dus tot 8 groten volgens de regel 'plus 2' en vanaf 8 groten volgens de regel 'maal 2'), dat tegelijkertijd aangeeft dat er bepaalde regels bij het vaststellen van de bedragen werkzaam waren en een hiërarchie van de vergrijpen mogelijk maakt.

¹⁶ Zie voor dat trio: U XXVIII,1-3 (BWb, groep B).

kunnen optreden bij een verwonding, zoals *hete and kelde* ‘overgevoeligheid voor hitte en koude’, *abel and inseptha* ‘verhoogd en verdiept littekenweefsel’, *wlite-wemmelsa* ‘gezichtsverminking’. Oorspronkelijk werden deze bijverschijnselen bij slechts een lichaamsdeel getaxeerd, zoals de ‘gezichtsverminking’ bij het hoofd. Maar Kampa Jeldric heeft deze bijverschijnselen verzameld en tot een categorie – een rijtje – gemaakt dat hij opsomt bij elk lichaamsdeel dat hij behandelt. Hij heeft daarmee een systematiek gecreëerd die ervoor zorgt dat zijn boeteregister logisch opgebouwd is (en lang!): hij behandelt het lichaam van hoofd naar tenen, zoals verschillende boeteregisters doen en gaat bovendien bij elk lichaamsdeel dat hij behandelt het rijtje bijverschijnselen langs.¹⁷ Aan het *Algemene Boeteregister* en het *Boeteregister van Kampa Jeldric* liggen met andere woorden twee verschillende schema’s ten grondslag. Het eerste is simpel en verloopt lineair van hoofd naar tenen, waarbij de bijverschijnselen onderdeel zijn van deze ene reeks die gememoriseerd moest worden door de wondexpert. Het schema van Kampa Jeldric is als een boomdiagram weer te geven: door de bijverschijnselen tot een subcategorie te maken ontstaat een systeem dat uit twee niveaus of lagen bestaat.

De ‘zes ledematen’ zijn een derde voorbeeld van een cognitief model dat productief is in de Oudfriese boeteregisters. Daar worden ogen, handen en voeten samen als zodanig aangeduid en vormen ze een categorie. Belangrijkste kenmerk van deze ledematen is dat op het verlies ervan een half weergeld compensatie staat. Het weergeld was de vergoeding die de dader aan de naaste familie van de overledene moest betalen (in baar geld, goederen, land of anderszins). Ogen, handen en voeten worden reeds genoemd in de *Lex Frisionum*, maar vormen daar nog niet samen een groep. In de Oudfriese boeteregisters heeft het concept ‘zes ledematen’ tot een aantal ontwikkelingen geleid. In de eerste plaats is er het verdwijnen van aparte compensaties voor de tenen uit de teksten, onder verwijzing naar de vingers. De ‘zes ledematen’ werden verder tot een soort *health check* in een bepaling die zegt dat iemand mede-aansprakelijk is voor de daden van zijn broer zolang hij een boerderij met hem deelt en ‘zolang hij zijn zes ledematen nog heeft’.¹⁸ Indien hij die niet allemaal meer had functioneerde hij niet meer volledig en was hij dus niet meer volledig aansprakelijk.

In een bepaling waar we het wellicht niet zouden verwachten is de invloed van het schema van de zes ledematen eveneens aanwijsbaar. De oudste bepalingen over *wapeldepene* (of *wapeldrank*) ‘iemand in het water gooien’ beschrijven het vergrijp zo: een compensatie is vereist wanneer iemand in zulk diep water is gegooid dat hij met zijn voeten de bodem niet kan raken.¹⁹ De jongere boeteregisters breiden deze beschrijving uit tot de volgende tekst:

103. *Thet is een riucht wapeldranch, ther werd worpen jn een onwed wetter, ther hi ne moghe hor mith handem ner mith fothem thine grund reka ner mith aeghnum thine himel syaen ner mith ara thine ruft hera.*²⁰

17 Meer hierover in hoofdstuk 8.6.

18 D XIV,232 (BBr, groep C). Zie ook hoofdstuk 5.5.1.

19 *Lex Frisionum, Additio Sapientum* Titel 3,66; R1 XIV,14 (BAg).

20 J XXIX,103 (BLw, groep A).

103. Dat is een wettelijk geval van iemand in het water gooien, als hij in een diep water wordt geworpen, waarin hij noch met **handen** noch met **voeten** de grond kan raken, noch met zijn **ogen** de hemel kan zien noch met zijn oren het geroep van de omstanders kan horen.

Naast de conceptuele bouwsteen van de zes ledematen, waardoor het voelen van de grond met de voeten werd uitgebreid met handen en daarna met de ogen waarmee de hemel kon worden gezien, speelde hier bovendien het concept van de vijf zintuigen een rol (zicht, gehoor, tast, reuk, smaak). Dit verklaart immers dat nadat wordt gezegd dat het slachtoffer de grond niet kan voelen (=tast) met handen of voeten en de hemel niet kan zien met zijn ogen (=zicht), hij met zijn oren (=gehoor) het geroep van de omstanders niet kan horen. De vijf zintuigen zijn evenals de 'zes ledematen' prominent aanwezig in de Oudfriese boeteregisters en worden evenals deze gebruikt om aan te geven dat iemand nog volledig functioneert. Deze drie voorbeelden tonen aan hoezeer het loont de boeteregisters te benaderen met een oog voor cognitieve modellen.

Mensen denken dus met behulp van mentale schema's. Deze schema's zijn in veel gevallen geen onveranderlijke eeuwige gegevenheden, maar wel taai. Het onderzoeken van cognitieve modellen en mentale schema's biedt kortom mogelijkheden bij het analyseren van een cultuur. Hoe meer schema's convergeren en elkaar bevestigen, des te groter het belang voor de onderzochte cultuur. Sommige zullen op een bepaald moment fossielen zijn van een eerdere periode, andere zullen echter levend en productief zijn en daarom zal hun invloedssfeer zich tot meerdere onderdelen van een cultuur uitstrekken. Bij dit alles speelt het menselijk lichaam een prominente rol, als zetel van cognitie, als zender en ontvanger van cultuur. Laten we daarom nu naar dat lichaam kijken.

2 Antropologen kijken naar het lichaam en vinden er verschillende

Het menselijk lichaam lijkt op het eerste gezicht een constante en stabiele factor. In zijn huidige verschijningsvorm is het immers aanwezig sinds de *homo sapiens* de wereld bewandelt. Het menselijk lichaam is echter ook instabiel en kneedbaar. Het ondergaat veranderingen die door het individu zelf of door de samenleving worden teweeggebracht. De mens kan zijn lichaam versieren door middel van tatoeages en piercings.²¹ Hij is dankzij de voortschrijdende medische wetenschap van de laatste decennia in staat om zijn lichaam steeds ingrijpender te veranderen. Tot de meest simpele protheses behoren brillen en kunstgebitten, maar (cosmetisch-)medische ingrepen kunnen zich tegenwoordig uitstrekken tot liposuctie, siliconenimplantaten, pacemakers en kunstharten. In niet-Westerse samenlevingen wordt cultuur op het lichaam geschreven. Daar worden tatoeages aangebracht om te markeren dat het betreffende individu tot een bepaalde clan of leeftijdsgroep behoort. In Polynesië dammen deze versieringen bovendien de gevaarlijke heiligheid in (*tapu*; de origine van ons woord taboe) die het lichaam bij de geboorte heeft.²²

21 Brain, *The Decorated Body*.

22 Rainbird, 'Marking the Body, Marking the Land', 236.

Minder zichtbaar, maar eveneens niet te missen, zijn andersoortige tekenen die samenlevingen in het lichaam graveren. Met de Industriële Revolutie kwam het werk in de fabrieken, dat de lichamen van de fabrieksarbeiders vormde naar het werk dat ze lange uren achter elkaar moesten doen. Zelfs al had je de arbeider van zijn pet ontdaan en hem de hoed van de hogere klasse opgezet, dan nog hadden zijn handen, zijn nagels, zijn hele houding hem verraden.²³ Of het gemis van een of meerdere vingers. Uit mijn jeugd komt de herinnering aan een huisvriend van mijn ouders, wiens hele lichaam een leven lang hard werken uitstraalde. Aan zijn rechterhand miste anderhalve vinger ten gevolge van een ongeluk achter een machine die stalen repen verboog tot fietszadelframes.

Ten slotte zijn er meer subtiele codes die een samenleving in een lichaam kan graveren. Marcel Mauss was de eerste die sprak over *les techniques du corps*, een onderzoek dat later door Pierre Bourdieu is uitgewerkt in zijn werken over *habitus*.²⁴ Cultuur zou volgens hem niet alleen een aangeleerde set codes zijn, maar bestaat voor een belangrijk deel uit vanaf de jeugd aangeleerde lichamelijke gedragingen die onbewust overgenomen worden: manieren om te lopen, te marcheren, te zwemmen, te lachen en te praten. Cultuur slijt dus voor een belangrijk deel in het lichaam in. Mauss was bijvoorbeeld aanwezig bij een feest ter herdenking van de Slag bij de Aisne. Britse militairen probeerden daar te marcheren op de muziek die door twee Franse hoornblazers werd geproduceerd en dit mislukte jammerlijk. De Franse marsmuziek bleek niet geschikt voor de manier van marcheren die de Britten gewend waren.²⁵

In het post-industriële Westen is – met het grotendeels wegvallen van het verschil tussen lichamen die zich onder petten dan wel onder hoeden bevinden – het lichaam meer en meer een project geworden. Mensen streven er naar door regelmatige bezoeken aan de sportschool en indien nodig met behulp van cosmetische chirurgie, hun lichaam te verbeteren en bij te schaven.²⁶ Op die manier proberen ze een lichaam te creëren dat de door hen gewenste sociale boodschap uitzendt.

Tegelijkertijd brengen de steeds geavanceerdere medische ingrepen in het menselijk lichaam een groeiende onzekerheid met zich mee over de grenzen van het lichaam, de identiteit van een individu en het ‘zelf’.²⁷ Is men nog wel helemaal zichzelf na een harttransplantatie? En wat te denken van geslachtsveranderende operaties? Verandert het ‘zelf’ daarmee of wordt daarmee de ware ‘zelf’ van een individu in staat gesteld in het soort lichaam te leven waar het in de beleving van het betreffende individu eigenlijk thuis hoort? De vervaging van de grens tussen mens en machine is een andere uitingsvorm van dit dilemma, uitgebeeld in films als *The Matrix*.²⁸

Aan al deze aspecten van de relatie tussen lichaam, zelf en samenleving hebben antropologen de afgelopen jaren aandacht besteed. Nadat de fysisch-antropolo-

23 Van der Does de Willebois-Andrewes, *Bodywork*, 60.

24 Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*; Van der Does de Willebois-Andrewes, *Bodywork*, 67-74.

25 Mauss, ‘Les techniques du corps’, 367.

26 Shilling, *The Body and Social Theory*, 4-5.

27 *Ibid.*, 3-8.

28 *Ibid.*, 38-39.

gen in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw schedels hadden gemeen, kregen cultureel-antropologen oog voor de relaties tussen lichaam en cultuur. Ze ontdekten dat een mens meer dan een 'lichaam' heeft.²⁹ Mary Douglas zette deze traditie in. Zij onderscheidde een fysiek lichaam (*physical body*) en een sociaal lichaam (*social body*), waarbij het tweede staat voor de symbolische dimensie van het lichaam in relatie tot de samenleving. De relatie tussen lichaam en samenleving die Douglas in het sociale lichaam beschrijft is bij nadere beschouwing echter tweeledig. Enerzijds kan het lichaam als complex geheel symbool staan voor elk ander complex geheel, zoals een samenleving of een organisatie.³⁰ Denk hierbij bijvoorbeeld aan een staats*hoofd*, een *romp*bestuur, of de bestuurs*leden* van een vereniging. Of aan de *hoofdeling* in middeleeuws Friesland.³¹ Anderzijds doet Douglas met de aanduiding sociaal lichaam ook op de manier waarop de samenleving het lichaam beperkt en vormt: 'The scope of the body as a medium of expression is limited by controls exerted from the social system'.³²

Douglas levert de onderzoeker dus in feite een model aan met drie 'lichamen'. Naast het fysieke lichaam is er het sociale lichaam, dat weer in tweeën gesplitst wordt: het lichaam als model voor zaken in de wereld (symbolisch) en het lichaam dat door het sociale systeem wordt beperkt en begrensd. Een dergelijk model is expliciet geformuleerd door Scheper-Hughes en Lock.³³ Zij onderscheiden een fysiek, sociaal en politiek lichaam. Dit drie-lichamenmodel vormt een goed uitgangspunt voor de analyse van het lichaam in middeleeuws Friesland. Ik geef eerst een korte beschrijving van de drie lichamen en werk ze daarna verder uit.

Het lichaam is in de eerste plaats een fysiek, tastbaar lichaam van vlees en bloed, 'understood in the phenomenological sense of the lived experience of the body-self'.³⁴ Dit is het fysieke lichaam van Douglas, dat Scheper-Hughes en Lock het individuele lichaam (*the individual body*) noemen. Een van de eerste aspecten waar hierbij aan gedacht moet worden is het zogenaamde lichaamsbeeld in een (neuro)psychologische betekenis van het woord: de perceptie van het eigen lichaam. Een niet-alledaags voorbeeld is het fenomeen fantoompijn: het voelen van of zelfs pijn hebben aan ledematen die men niet langer bezit. Een culturele component is echter nooit ver weg. Scheper-Hughes heeft onderzoek gedaan bij arme Braziliaanse moeders, die hun eigen moedermelk ervaren als zuur, bitter en verziekt: 'een metaforische projectie van hun onvermogen om iets aan hun kinderen door te geven dat onbezoedeld is'.³⁵

Als tweede dimensie van het lichaam onderscheiden Scheper-Hughes en Lock 'the social body, referring to the representational uses of the body as a natural symbol with which to think about nature, society, and culture'.³⁶ Dit komt geheel over-

29 Voor het overzicht dat hier volgt, vgl. Synnott, *The Body Social*, 228-241.

30 Douglas, *Natural Symbols*, 112.

31 Zowel in het Ofri. *havedling* als in het Lat. *capitaneus* zit het element 'hoofd' (Ofri. *haved*, Lat. *caput*).

32 Douglas, *Natural Symbols*, 98.

33 Scheper-Hughes en Lock, 'The Mindful Body'.

34 *Ibid.*, 348.

35 *Ibid.*, 356.

36 *Ibid.*, 348.

een met de eerste betekenis van het sociale lichaam van Douglas. Aan deze dimensie van het lichaam is veel aandacht besteed in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, de bloeiperiode van het symbolisme en het structuralisme. Het lichaam is in deze optiek een instrument om mee na te denken over de wereld om ons heen en deze in kaart te brengen. Ingewikkelde zaken – organisaties, machines, staten – worden begrijpelijk gemaakt door er de structuur van het lichaam over te projecteren (ik noemde reeds het staats*hoofd*, *romp*bestuur, bestuurs*leden*).

Als derde lichaam is er een ‘body politic, referring to the regulation, surveillance, and control of bodies [...] in reproduction and sexuality, in work and in leisure, in sickness and other forms of deviance and human difference’.³⁷ Deze definitie leunt sterk op het werk van Michel Foucault, die onder andere het effect van instellingen als het gevangeniswezen op het individuele lichaam heeft onderzocht.³⁸ Hierdoor lijkt het ‘politieke lichaam’ uitsluitend te slaan op het vermogen van een samenleving om macht uit te oefenen op het individu.

Het valt echter ruimer te definiëren.³⁹ Bij het politieke lichaam (*political body*) draait het om de interactie tussen lichaam en samenleving, die een directe invloed op het lichaam en de perceptie ervan heeft. Elke cultuur gebruikt het lichaam op een specifieke manier en dat laat zijn sporen na op het lichaam. Elke cultuur bouwt een lichaam op en breekt het weer af na de dood. Cultuur staat gegrift in elk lichaam. Het politieke lichaam is dan ook praktisch synoniem met de term ‘maatschappelijke persoonlijkheid’ of *personhood*, die hieronder verder uitgewerkt wordt. De term politiek lichaam wordt in dit onderzoek in deze betekenis – ‘maatschappelijke persoonlijkheid’ of *personhood* – gebruikt.

Elke samenleving creëert de lichamen waaraan ze behoefte heeft. Aggressieve of bedreigde samenlevingen hebben krijgers nodig die nergens voor terugdeinzen. De Zuid-Amerikaanse Yānomamö, die in het Amazonegebied leven, zijn hiervan een voorbeeld. De hoofden van de mannen van dit volk vertonen vele littekens. Deze worden veroorzaakt door zogenaamde ‘clubfights’; gevechten waarin twee of meerdere mannen elkaar met een lange staf van zo’n twee tot drie meter te lijf gaan. De aanleiding is in bijna alle gevallen overspel dat uitgekomen is of diefstal van voedsel. De gevechten beginnen meestal als een duel, waarin twee tegenstanders elkaar om de beurt op het hoofd slaan. Zodra er bloed vloeit, bemoeien andere mannen zich er meestal mee en wordt het een groepsgebeuren. Deze knuppelgevechten kunnen zowel binnen een dorpsgemeenschap gevoerd worden als tussen twee dorpsgemeenschappen. De mannen zijn trots op de littekens die ze daarbij oplopen en daarom scheren sommigen hun kruin kaal en smeren soms zelfs rood pigment in de littekens, zodat die extra benadrukt worden.⁴⁰ Deze littekens dragen bij aan de politieke lichamen van de Yānomamökrijgers.

Een definitie van wat het ‘zelf’ is, of wat een individu uitmaakt, kan niet opgesteld worden zonder het geheel van de samenleving daarin te betrekken. Een

37 *Ibid.*, 348.

38 Foucault, *Discipline and Punish*.

39 O’Neill, *Five Bodies*; Synnott, *The Body Social*, 235.

40 Scheper-Hughes en Lock, ‘The Mindful Body’, 363; Chagnon, *Yānomamö*, 170-173.

voorbeeld is het lichaamsbeeld dat uit onderzoeken naar volkeren in Melanesië naar voren komt. Maurice Leenhardt heeft hier pionierswerk verricht en een recent onderzoek van Anne Becker onderschrijft zijn bevindingen.⁴¹ Uit beide studies komt naar voren dat het ‘zelf’ of het individu bij deze volkeren – Leenhardt deed onderzoek bij de Canaque van Nieuw Caledonië en Becker bij de bewoners van Fiji – anders gedefinieerd wordt dan in het moderne Westen. Bij de Canaque en de Fiji-bewoners wordt het individu gedefinieerd door middel van de relaties die het met andere personen onderhoudt. Een persoon is in de eerste plaats een lid van het collectief. Dit heeft repercussies voor de perceptie van lichaam, ‘zelf’ en gemeenschap: ‘in Fiji, the body, self, and collective are intimately connected, but identity between body and self are not fixed’.⁴² Mensen blijken met andere woorden vaak ‘dividuen’ of opdeelbare personen te zijn (i.p.v. individuen). Hieronder komen we daar nog op terug.

De grenzen tussen de drie lichamen zijn ten slotte vloeiend: ‘Insofar as the body is both physical and cultural artifact, it is not always possible to see where nature ends and culture begins in the symbolic equations’.⁴³ De drie lichamen staan dus in voortdurende interactie met elkaar. Dat is ook wat in dit boek betoogd zal worden. De analyses van het fysieke, het sociale en het politieke lichaam convergeren in een consistent mensbeeld in middeleeuws Friesland. Maar voordat dat aan de orde komt is het noodzakelijk wat uitgebreider bij elk van de drie lichamen stil te staan. Op die manier wordt duidelijk welke concrete invulling ervan vruchtbaar is voor het mensbeeld van de middeleeuwse Friezen. We beginnen met het fysieke lichaam.

3 Het fysieke lichaam: taxonomie en partonomie

Hierboven maakten we kennis met de Sapir-Whorfhypothese die in zijn sterke variant stelt dat mensen niets waarnemen waarvoor hun taal geen term heeft. Die variant werd in de jaren vijftig daadwerkelijk aangehangen. In diezelfde periode gingen taalkundigen echter op zoek naar taaluniversalia, wat leidde tot een gestage stroom publicaties over dit onderwerp. Ook de bekende taalkundige Noam Chomsky ging uit van een universele menselijke taalmodule die zich ergens in het brein moest bevinden en de mens in staat stelde taal te begrijpen en te produceren. We zien hier kortom een op de taal toegespitste tegenstelling tussen universalisten enerzijds en relativisten anderzijds.⁴⁴ Als taal immers voor alle mensen op dezelfde grondslagen berust, waarom zouden niet alle mensen dan hetzelfde met taal kunnen weergeven en dus ook waarnemen? De speurtocht naar menselijke universalia en menselijke cognitie heeft taalkundigen, antropologen en cognitiewetenschappers dan ook langs interessante paden geleid, die ook voor dit onderzoek van belang zijn.

41 Leenhardt, *Do Kamo*; Becker, *Body, Self, and Society*.

42 Becker, *Body, Self, and Society*, 133.

43 Scheper-Hughes en Lock, ‘The Mindful Body’, 358.

44 Evans en Green, *Cognitive Linguistics*, 55-61; Foley, *Anthropological Linguistics*, 107; Brown, *Human Universals*.

Het onderzoek naar kleurencategorieën van Brent Berlin en Paul Kay toonde aan dat de termen die een taal bezit om kleurenschakeringen aan te geven altijd een vast patroon vertonen. Als een taal slechts twee primaire kleuren onderscheidt, dan zijn dat altijd wit en zwart. Als daar een derde kleur bijkomt is dat altijd rood. Als vierde en vijfde kleur komen daar geel of groen bij, en zo verder, tot een set van elf primaire kleuren. Bovendien bleken sprekers van talen die een minimaal aantal termen voor kleuren bezaten wel degelijk in staat om meer kleuren van elkaar te onderscheiden. Ze namen dus meer waar dan waartoe hun taal hen in staat stelde. Het onderzoek van Berlin en Kay was daarmee tevens een van de eerste sterke falsificeringen van de Sapir-Whorfhypothese in zijn sterke variant.⁴⁵

Andere cognitief-antropologen hebben zich gericht op verwantschapssystemen, onderverdelingen van planten en dieren (etnobiologische taxonomieën) en de termen voor de verschillende lichaamsdelen die in een taal voorradig zijn (partonomieën).⁴⁶ Het onderzoek naar taxonomieën ('folk taxonomies') en termen voor lichaamsdelen of partonomieën zijn aan elkaar verwant wat betreft methode en terminologie. Een taxonomie is een systeem van categorieën die volgens een hiërarchie geordend zijn. Bijvoorbeeld: een eik is een soort boom, een boom is een soort plant, een plant is een soort levend wezen. Bovenaan in deze hiërarchie bevindt zich wat niveau nul genoemd wordt: de categorie die niet meer zelf tot een categorie behoort. In het geval van de eik: 'levende wezens' of 'planten'. In veel talen is er geen etiket of term voor deze allesomvattende categorieën. De elementen van een taxonomie worden taxa genoemd. In het voorbeeld is 'eik' dus een taxon. De taxa die een bepaald soort aangeven ('generic taxa') zijn het meest centraal en het meest bekend bij de sprekers van een taal. Het taxon 'eik' is hier opnieuw een voorbeeld van. De meeste mensen zullen een eik tot de categorie boom rekenen, maar minder mensen weten dat er zomereiken, wintereiken en Amerikaanse eiken bestaan (een niveau lager). We zien hier overigens dezelfde prototype-werking die bij categorieën werd geobserveerd.⁴⁷

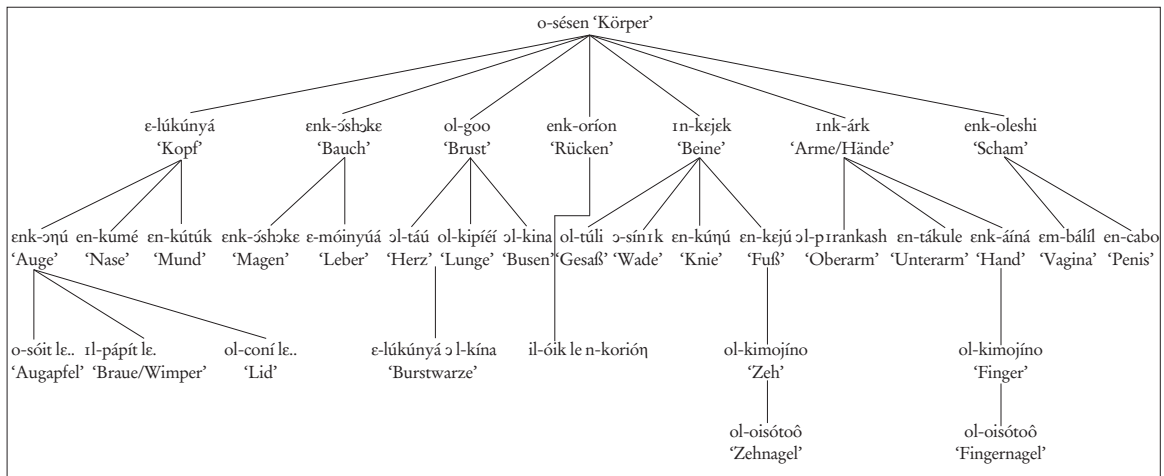
Het onderzoek naar de termen voor de verschillende lichaamsdelen is geënt op het onderzoek naar taxonomieën. Hiervoor is de term partonomie gemunt, die verwijst naar categorieën die geordend zijn volgens het 'deel van'-principe. Een eik is niet een deel van een boom (maar een soort boom), maar een vinger is wel een deel van de hand, de hand is deel van de arm en de arm is een deel van het lichaam. Taxonomie speelt echter ook een rol bij de termen voor de lichaamsdelen. Een vingernagel is immers tegelijkertijd een parton (deel van de vinger) en een taxon (een soort nagel).

Een onderscheid tussen primaire lexemen en secundaire lexemen is afkomstig uit het taxonomie-onderzoek. Een primair lexem is (op synchroon niveau) ondeelbaar, een secundair lexem is dat niet. Zo is 'voorarm' een secundair lexem en 'arm' een primair lexem. Ten slotte zijn er gemarkeerde en ongemarkeerde lexemen. Hieruit blijkt de oriëntatie bij het benoemen. Stel dat in een bepaalde taal on-

45 Brown, *Human Universals*, 11-14; Foley, *Anthropological Linguistics*, 154-164.

46 Brown, *Human Universals*, 86, 133; Foley, *Anthropological Linguistics*, 131-149, 112-125.

47 Foley, *Anthropological Linguistics*, 119.

Afb. 2 Een voorbeeld van een partonomie.

der 'nagel' altijd de vingernagel verstaan wordt (in het Nederlands is dat min of meer het geval). In dat geval is 'nagel' (= 'vingernagel') ongemarkeerd, en dus primairder dan 'teennagel', dat gemarkeerd en dus secundair is. De eerste nagel waaraan een spreker van een dergelijke taal denkt is de vingernagel; als de teennagel bedoeld wordt moet dit speciaal aangegeven worden.

Het artikel van Andersen in het overzichtswerk *Universals of Human Language* uit 1978 kan gezien worden als een samenvatting van het onderzoek dat tot die tijd verricht is. Andersen formuleert twaalf universele regels die gelden bij anatomische partonomie. In deze regels zijn de belangrijke inzichten van Cecil Brown – een van de pioniers op het terrein van de partonomie – verwerkt.⁴⁸ De eerste drie regels zijn het vermelden waard. De eerste stelt dat anatomische partonomieën zelden meer dan vijf hiërarchische niveaus (nul tot en met vier) omvatten, en nooit meer dan zes, waarbij niveau nul voor het geheel (het lichaam) staat, en waarbij de nagels in niveau vijf te vinden zijn. Volgens de tweede regel is er in alle talen een term voor het geheel aanwezig. In het Oudfries komen voor het geheel de termen *lik(ha)ma* 'lichaam' en *lif* in de betekenis 'leven' in aanmerking.⁴⁹ Volgens de derde regel ten slotte zijn alle parta in niveau een door een primair lexeem aangegeven. Het gaat hier om de termen voor hoofd, romp, arm en been. Deze regel lijkt inderdaad ook voor het Oudfries op te gaan: *haved / holla / meldke / kop* 'hoofd', *erm* 'arm' en *ben* 'been'. (Zie afbeelding 2 voor een voorbeeld van een partonomie.)

Naast Andersen biedt de monografie van David Wilkins, *From Part to Person*, een aantal interessante observaties. Het uitgangspunt van zijn werk is het ver-

48 Andersen, 'Lexical Universals of Body-Part Terminology'; Brown, 'General Principles of Human Anatomical Partonomy.'

49 Volgens Wilkins echter is de notie 'lichaam' niet universeel, maar 'menselijk wezen, persoon' wel, en moet dat dus als niveau 0 worden gezien: Wilkins, *From Part to Person*, 9.

schijnsel van synchrone polysemie: een woord krijgt een andere betekenis omdat deze een tijd lang naast de oorspronkelijke betekenis heeft gestaan en deze langzamerhand heeft verdrongen.⁵⁰ Op grond van een vergelijking tussen vier grote taalfamilies – Dravidisch, Bantoe, Indo-europees en Tibeto-Burmaans – en de daarin onderzochte semantische ontwikkelingen komt hij tot een aantal algemene semantische tendensen op het terrein van de termen voor lichaamsdelen.

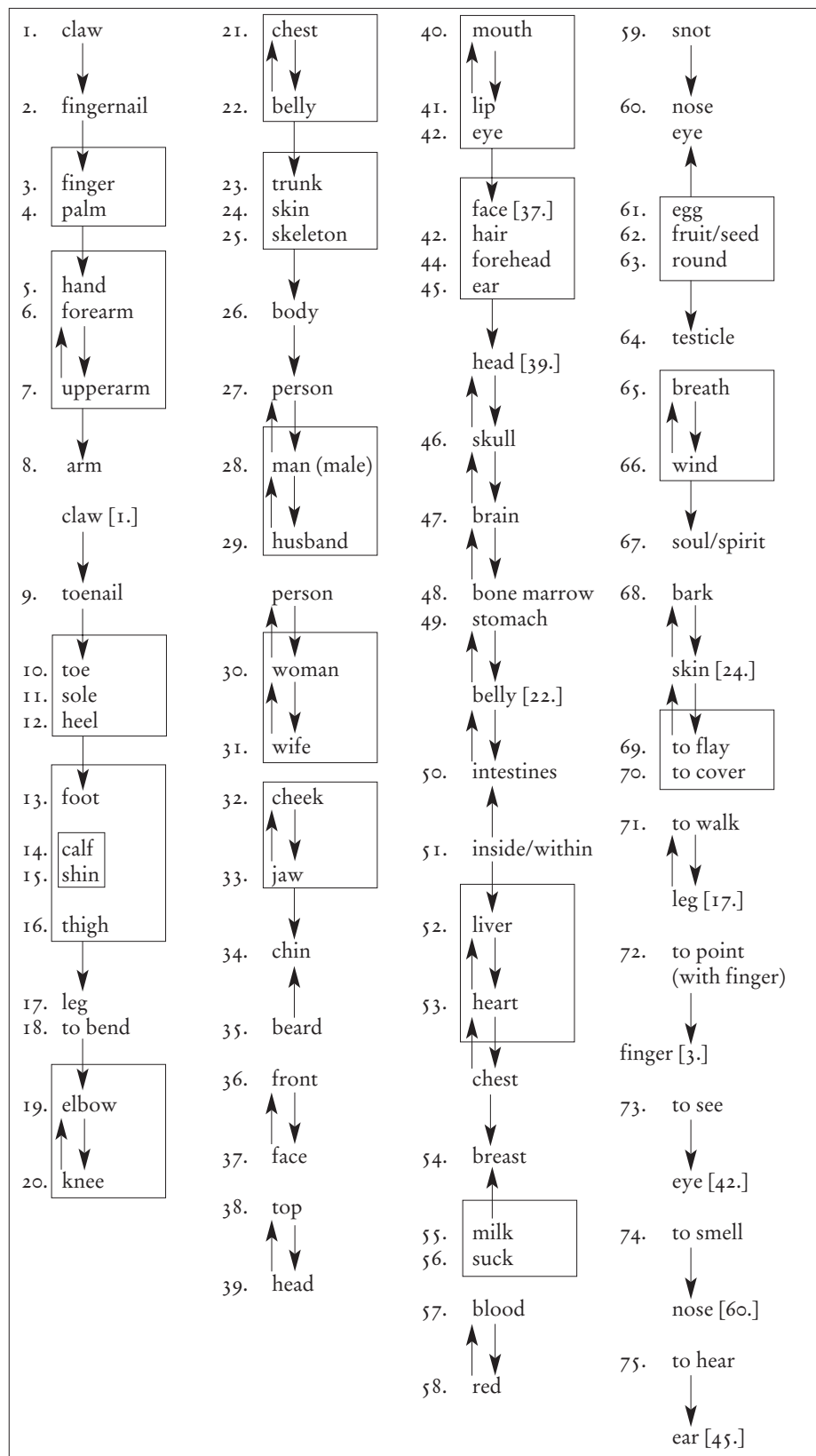
Ten eerste kan de term voor een zichtbaar lichaamsdeel gaan verwijzen naar het geheel waarvan het deel uitmaakt, maar is de omgekeerde richting niet natuurlijk (bv. ‘navel’>‘buik’>‘romp’>‘lichaam’>‘persoon’). Het is ten tweede mogelijk dat een term voor een lichaamsdeel gaat verwijzen naar een ruimtelijk gezien aangrenzend lichaamsdeel in hetzelfde geheel (bv. ‘buik’<>‘borst’). Er kan nog een ander soort verspringing optreden. Indien de taille als middellijn wordt genomen, kunnen de termen voor delen van het bovenlichaam gaan verwijzen naar delen voor het onderlichaam en vice versa (bv. ‘elleboog’<>‘knie’). Het is verder een natuurlijke tendens dat lichaamsdelen van dieren gebruikt worden om naar lichaamsdelen van mensen te verwijzen (bv. ‘snavel’>‘neus’). Ten slotte kunnen werkwoorden die naar een bepaalde lichamelijke actie verwijzen gebruikt worden om een term (dus een zelfstandig naamwoord) te vormen voor het betreffende lichaamsdeel (bv. ‘lopen’>‘been’). Via deze regels komt Wilkins tot een kernlijst van 75 woorden (termen voor lichaamsdelen, dierlijke lichaamsdelen en werkwoorden) die de meest voorkomende semantische verschuivingen op het gebied van de partonomie laat zien (zie afbeelding 3).

Ten slotte is er het werk van Mathias Schladt. Deze heeft de terminologie voor lichaamsdelen in enkele Afrikaanse talen onderzocht.⁵¹ Schladt plaatst zijn werk in de context van de cognitieve wetenschappen. Voortbouwend op de meeste van de hierboven genoemde werken onderzoekt hij de strategieën voor de termen voor lichaamsdelen in een aantal Keniaanse taalfamilies (Bantoe, Nilotisch en Koesjitsisch). De meest essentiële uitkomsten zijn de volgende. Ten eerste bestaat er een associatie-richting van boven naar beneden. Het grondpatroon is de rechtop staande mens, en de aandacht ligt primair bij het bovenlichaam. Dit heeft onder andere tot gevolg dat in geval van parallelle termen (bijvoorbeeld bij nagels en vingers/tenen) boven ongemarkeerd is, en onder gemarkeerd (bv. ‘vinger’ en ‘vinger van de voet’=teen). Er bestaat verder een canon van meest saillante lichaamsdelen. Bij verschuivingen van semantische waarde en andere ontwikkelingen spelen deze een belangrijke rol als bron voor nieuwe termen. Schladt bevestigt ook het inzicht van Wilkins, dat er een unidirectionale ontwikkeling is, waarbij termen van een deel voor het geheel gebruikt kunnen worden, maar niet omgekeerd. Hij ontdekte verder dat een term voor een zichtbaar lichaamsdeel kan overgaan op een onzichtbaar lichaamsdeel (meestal op dezelfde locatie in het lichaam). Denk hierbij bijvoorbeeld aan het Oudfriese *ben*, dat zowel ‘been’ als ‘bot’ betekent.⁵²

⁵⁰ Wilkins, *From Part to Person*, 7.

⁵¹ Schladt, *Kognitive Strukturen von Körperteil-Vokabularien*.

⁵² Als Schladt gelijk heeft is de betekenis ‘been’ dus primair, een optie die nog niet overwogen is bij de nog onopgeloste etymologie van dit woord. Zie Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 37.

Afb. 3 Een overzicht van mogelijke semantische verschuivingen bij termen voor lichaamsdelen.

Het onderzoek naar partonomie biedt een nuttige oriëntatie bij het in kaart brengen van de Oudfriese termen voor lichaamsdelen. Het wijst ons erop dat bepaalde verschijnselen in de boeteregisters universeel zijn. Een voorbeeld hiervan is het gegeven dat veel van de boeteregisters beginnen bij het hoofd en eindigen bij de voeten. Het werk van Schladt toont aan dat een dergelijke verticale oriëntatie, die van boven naar beneden verloopt in veel culturen voorkomt: gevraagd naar de termen voor de verschillende lichaamsdelen begonnen bijna alle informanten bij het hoofd om ten slotte bij de voeten te eindigen.⁵³ Dit inzicht is vergelijkbaar met de reeds genoemde boven – benedenmetafoor. De uitkomsten van partonomie-onderzoek maken ons ook alert op eventuele omissies in het boeteregistermateriaal. De boeteregisters waren per slot van rekening gebruiksteksten, die niet het gehele lichaam maar de voor het teksttype belangrijke lichaamsdelen in kaart brachten. Het zijn helaas geen levende informanten.

Langs de lijn van de hierboven besproken onderzoeken naar partonomieën wil ik in hoofdstuk 4 het eerste lichaam, het fysieke lichaam, in middeleeuws Friesland benaderen. Andere benaderingen van het tastbare lichaam laten de bronnen niet of nauwelijks toe. De beleving van het 'zelf' of van het fysieke lichaam van individuele middeleeuwse Friezen kan niet onderzocht worden. De partonomie die uit de boeteregisters te destilleren valt toont hoe het fysieke lichaam daar in kaart was gebracht.

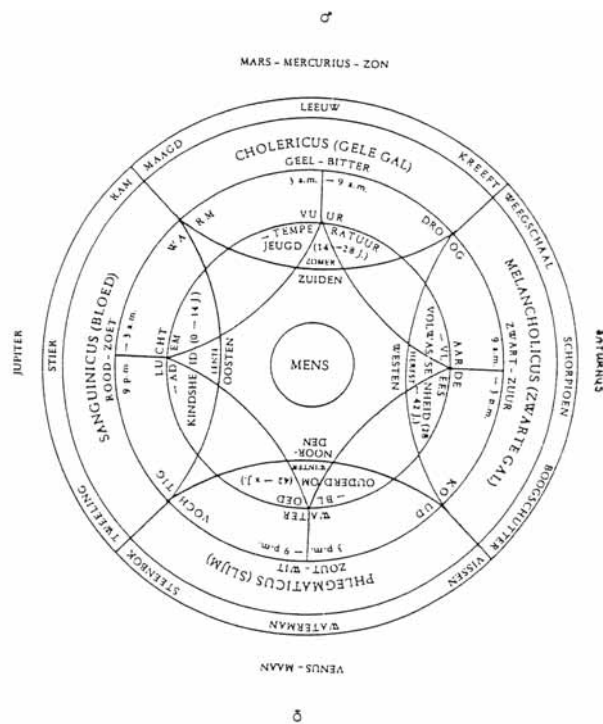
4 Het sociale lichaam: schema's voor de wereld

Kennis is belichaamd. We doen kennis op van de werkelijkheid via ons lichaam. Het is dan ook logisch dat het lichaam een instrument is om de wereld in kaart te brengen. Hierboven werd reeds gesteld dat verschillende belangrijke conceptuele metaforen hun oorsprong vinden in het lichaam. Voorbeelden daarvan zijn 'boven – beneden' en het verwante 'omhoog – omlaag' met de daaraan verbonden waardeoordelen (boven=goed, beneden=slecht), of 'links – rechts', 'voor – achter'. Aan deze metaforen ligt het rechtopstaande lichaam met zijn verticale en horizontale assen ten grondslag.

Hier beperk ik mij tot de metaforen die het lichaam oproept, tot schema's die aan het lichaam gerelateerd zijn, en tot het gebruik van het lichaam als een cognitief instrument. Met andere woorden: tot simpele metaforen, tot samenhangende complexen van metaforen en tot het lichaam als 'rekenmachine'. Van dat laatste geef ik een voorbeeld. Bij verschillende volken bestaat een systeem van verwantschapsberekening dat gebruik maakt van het menselijk lichaam. Dit is ook voor de volken van middeleeuws Europa geattesteerd.⁵⁴ Dit systeem rekende met zogenaamde 'knieën', een term die het beste algemeen opgevat kan worden als 'gewrichten, buigpunten'. Er zijn twee varianten overgeleverd, te vinden in respectievelijk de

⁵³ Schladt, *Kognitive Strukturen von Körperteil-Vokabularien*, 73.

⁵⁴ Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, 274; Hulscher, 'De omslag van zoengeld over de verwanten van een doodslager'.

Afb. 4 Het Galenische systeem.

Saksenspiegel en de *Schwabenspiegel*. Beide systemen plaatsen de ouders in het hoofd. De kinderen worden hetzij in het halsgewricht geplaatst (*Saksenspiegel*), hetzij in het schoudergewricht (*Schwabenspiegel*). Daarna gaat men alle gewrichten langs naar de vingers, via de elleboog, pols, vingerwortel, middelknokkel, eerste knokkel onder de nagel, naar de nagel. Het systeem van de *Saksenspiegel* houdt bij de eerste knokkel onder de nagel op, want beide systemen kennen zeven graden.⁵⁵ In het Oudfries verwijzen de termen *kni* 'knie, verwantschapsgraad', *kniling* 'verwant', *thredkniling* 'verwant in de derde graad; neef of nicht (kinderen van broer of zus van ouders)' naar dit systeem van verwantschapsberekening.

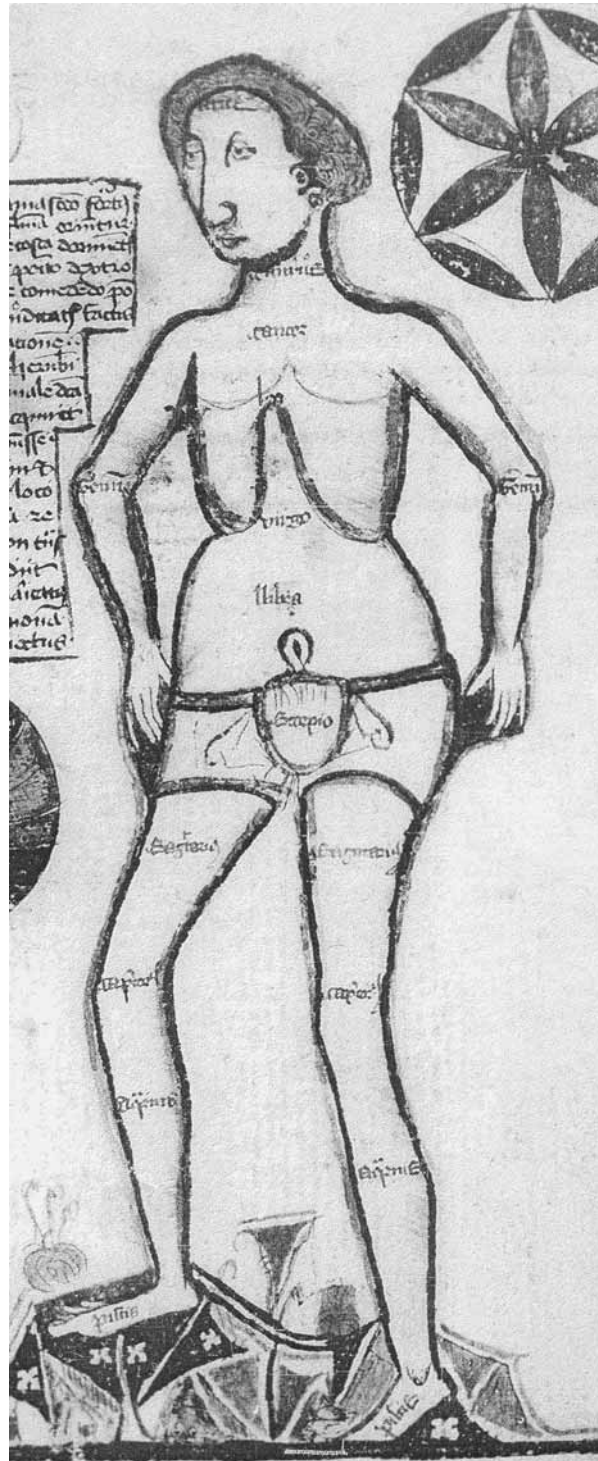
Dan zijn er de simpele metaforen waarbij het lichaam als brondomein of als doeldomein dient. We kunnen bijvoorbeeld spreken van het 'oog' van de naald, maar ons hoofd wordt ook als 'kop' aangeduid, waarbij de betekenis 'beker' (<Lat. *cuppa*) primair was. Om de oogbol aan te duiden maakte het Oudfries gebruik van de bolvorm van de appel (*agappel* 'oogbol, oogappel').

4.1 Lichaam en kosmos: het Galenische systeem en de humores

Van de complexe metaforen moeten drie soorten behandeld worden: lichaam – kosmos, lichaam – land(schap) en lichaam – huis. De eerste soort, die met betrek-

⁵⁵ De Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, 333-336; Hulscher, 'De omslag van zoengeld over de verwanten'.

Afb. 5 De Zodiacman: een mensfiguur met op de lichaamsdelen het sterrenbeeld dat er een invloed op zou hebben. Deze zijn van hoofd naar voeten: *aries* (ram; hoofd), *taurus* (stier; hals), *cancer* (kreeft; borst), *gemini* (tweelingen; armen), *leo* (leeuw; hart), *virgo* (maagd; ingewanden), *libra* (weegschaal; buik), *scorpio* (schorpioen; geslachtsdelen), *sagittarius* (boogschutter; bovenbenen), *capricornus* (steenbok; knieën), *aquarius* (waterman; onderbenen), *piscis* (vissen; voeten).

king tot lichaam en kosmos, vinden we in alle culturen. Dus ook dicht bij huis. Als erfgenaam van het klassieke gedachtegoed van Empedocles en vooral Galenus beschouwde de middeleeuwse mens – althans de geleerde Middeleeuwer – de kosmos als opgebouwd uit vier elementen: aarde, water, vuur en lucht. Deze elementen waren op hun beurt opgebouwd uit combinaties van vier kwaliteiten, bestaande uit twee paren tegenstellingen: heet – koud en droog – nat. De elementen kwamen in het menselijk lichaam terug als vier *humores* of levenssappen: slijm (Lat. *flegma*, gelijk te stellen aan het element water), bloed (Lat. *sanguis*, lucht), zwarte gal (Lat. *melancholia*, aarde), gele gal (Lat. *cholera*, vuur).⁵⁶ Slijm was nat en koud, bloed was nat en warm, zwarte gal was droog en koud en gele gal ten slotte was droog en warm.

Gezondheid en het ideale menstype werden bereikt door het juiste evenwicht van *humores*. Doordat echter meestal een van de vier *humores* in een mens de overhand had boven de drie andere, ontstonden vier menstypen, die zelfs in ons taalgebruik nog (ten dele) bewaard zijn gebleven. Onderscheiden werden het flegmatische, sanguinische, melancholische (of zwartgallige) en het choleric type. Aan elk werden bepaalde karaktereigenschappen toegekend op basis van de *humor* die in dit type de boventoon zou voeren. Bovendien werden al door de klassieke auteurs de planeten en sterrenbeelden aan bepaalde lichaamsdelen verbonden, een opvatting die tot op de dag van vandaag stand heeft gehouden in de astrologie. Wie onder het sterrenbeeld Steenbok is geboren heeft dus volgens een astroloog aanleg voor knieblessures, omdat gedacht wordt dat Steenbok de knieën regeert (zie afbeelding 5).

Het resultaat was een uitgewerkt en complex systeem waarin de mens (microkosmos) was ingebed in de wereld en de zon, maan en sterren (macrokosmos). Alles had met alles te maken. De Friese abt Menko van Bloemhof, die het tweede deel van de *Kroniek van het klooster Bloemhof* schreef, was ook met dit systeem bekend. Hij wijdde er een alinea in zijn kroniek aan, die begint met: ‘Er zijn immers vier elementen, vier lichaamsvochten, vier jaargetijden, vier levensfasen en vier voornaamste windstreken. Bloed is warm en vochtig, evenals de lucht, de jeugd, het zuiden, de lente en het etmaal van het derde tot het negende uur van de dag.’⁵⁷

Dit Galenische systeem leidde tot opvattingen over gezondheid als de toestand waarin de *humores* in de mens in de juiste balans zijn. Het leidde ook tot medische ingrepen om die juiste balans tussen de lichaamssappen te herstellen, zoals aderlaten om een overschot aan bloed weg te laten vloeien. Omdat de stand der sterren invloed had op de wereld en op het menselijk lichaam, waren er bepaalde dagen waarop aderlaten het best toegepast kon worden.⁵⁸ Afbeelding 4 toont een weergave van het Galenische systeem, en afbeelding 5 de invloed van de sterrenbeelden op de diverse lichaamsdelen van de mens.

56 Van 't Land, ‘Het verloop van evenwicht’; Jansen-Sieben, ‘Het menselijk lichaam en de geneeskunde’.

57 *Quatuor enim sint elementa, iii^{or} humores, iii^{or} tempora anni, iii^{or} etates, iii^{or} principales venti. Ut sit sanguis calidus et humidus, sicut aer, adolescentia, auster, ver, dies naturalis ab hora diei tertia usque ad nonam. Kroniek van het klooster Bloemhof*, c. 1 (Menko); Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, 286-287. Zie hierover ook: Horstmanshoff, ‘De mens als microkosmos’.

58 Chardonnens, *Anglo-Saxon Prognostics*, 86-87, 255-258.

4.2 Lichaam en land

In verschillende culturen wordt het lichaam vergeleken met een landschap, of met het land dat de mens omringt. Maar geen cultuur kent hierover waarschijnlijk een zo verfijnde theorie als de Chinese:

'Het lichaam van de mens is de beeltenis van een land', zeggen de taoïsten. Ze zien er bergen en rivieren, meren en bossen, wegen, grenzen, kortom, een volledig landschap in. In dat landschap staan woningen, paleizen, torens, muren en poorten en er wonen heel veel mensen. Het is een beschaafd land, bestuurd door Dames en Heren met hun beambten.⁵⁹

Evenals de Grieken, Romeinen en Middeleeuwen onderscheidden de Chinezen een aantal elementen (*wu hsing*). Niet vier, maar vijf: metaal, water, hout, vuur, aarde. Waar echter de Westerse elementen in principe beschouwd werden als bouwstenen, werden de Chinese elementen meer gezien als 'fundamentele typen van veranderingen': het woord *hsing* betekent 'gaan, zich bewegen'.⁶⁰ Ook hier ontstond een spel van associaties, zodat deze elementen waren verbonden aan een aantal vitale organen, respectievelijk: longen, nieren, lever, hart, milt, maar ook aan een seizoen (herfst, winter, lente, zomer, zesde maand) en een windrichting (west, noord, oost, zuid, centrum).

Allesomvattend was het begrip *Qi* 'levensenergie' (ook wel geschreven als *Chi*). De *Qi* stroomde door het lichaam en door de kosmos. Te weinig energie, een overdaad aan energie of stagnerende energie waren schadelijk voor de kosmos en voor het menselijk lichaam. Om die reden was de Chinese geneeskunst erop gericht te zorgen dat er genoeg *Qi* in het lichaam was en dat deze stroomde. Waar de middeleeuwse geneeskunst dus een evenwicht van humoren zocht, zocht de Chinese de goede hoeveelheid *Qi*, die bovendien niet stagneerde maar in beweging was. Deze voorstelling heeft onder andere geleid tot een bewegingskunst, *Qigong*, die nog steeds beoefend wordt.⁶¹

Op afbeelding 6 zien we het lichaam als een landschap afgebeeld, inderdaad bevolkt door verschillende mensen. Kristofer Schipper, aan wiens werk deze afbeelding ontleend is, beschrijft de elementen van dit lichaamslandschap:

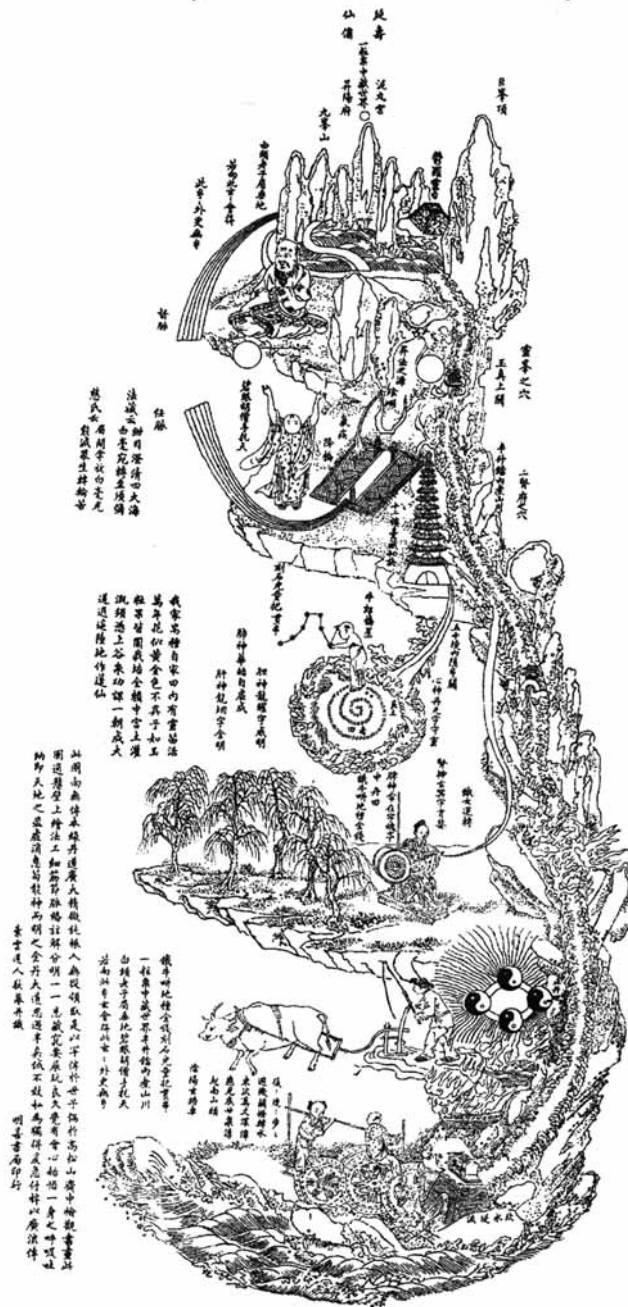
De voorstelling beperkt zich tot het essentiële lichaam: hoofd en torso. De contour van het lichaam doet denken aan het silhouet van een foetus. Beneden in het lichaam ziet men de Oceaan van Pneumata [=Qi, HN]. Twee kinderen – de vader en de moeder van de Tao – staan op een tredmolen om het naar beneden stromende water (de zaadessence) weer naar boven te hevelen, omdat ze anders weg zouden stromen. De zaadessence (*jing*) wordt vervolgens in het Cinnaber Veld (de grote ketel) verhit en verandert zich in pneuma (*qi*). De vier *yin-yang*-emblemen die boven de ketel staan, stellen de verschillende fasen van het vuur (*buohou*) voor. Het pneuma stijgt door de ruggegraat op naar het hoofd (de Kunlunberg). Een tweede weg leidt via de nieren (de Koeherder die hier zijn akker beploegt) en de lever (een moerbeibosje; lever=hout) naar het hart waar het Weefstertje aan haar werk zit. Daarna voegt deze weg zich samen met die vanuit het Cinnaber Veld. De twee stromingen verenigen zich in de hersenen (een meer). Daar eindigt de oude kringloop van de

59 Schipper, *Tao. De levende religie van China*, 134.

60 Van der Leeuw, *Het Chinese denken*, 116.

61 Een goede inleiding tot *Qigong* is: Cohen, *Handboek Chigong*.

內經圖

Afb. 6 Het lichaam als landschap volgens de Chinese Tao.

dumai bij de Heer van de Tao, afgebeeld als een grijsaard. De energie stroomt van de hersenen naar de mond, en daar begint een nieuwe cyclus, die van de *renmai*. Deze gaat door de luchtpijp en slokdarm (ademhalingsoefeningen vergezeld van het inslikken van het speeksel) naar de longen. Deze zijn hier afgebeeld als een doolhof en als een tweede Cinnaber Veld. Hier bevindt zich een kindje, de Waarachtige Mens. Hij rijgt geldstukken aan elkaar (longen=metaal), en zijn werkstukje neemt de vorm aan van het sterrenbeeld de Grote Beer: een nieuw levenslot voor het lichaam!⁶²

Deze kaart van het lichaamslandschap is dus niet alleen bedoeld om te laten zien waar zich de verschillende vitale organen bevinden en met welke elementen zij verbonden zijn, maar toont ook de verschillende wegen die de *Qi* door het lichaam kan volgen.

In een ander geval wordt het landschap als een lichaam gezien. Er zijn opmerkelijke overeenkomsten tussen het gebruik van tatoeages in Polynesië en petrogliefen die daar worden gevonden. Net als in deze cultuur tatoeages dienden om de gevaarlijke heiligheid (*tapu*) van het lichaam in te dammen, waren de bewerkte stenen in het landschap een manier om de staat van *tapu* van het landschap te reduceren en het geschikt te maken om door mensen bewerkt en bewoond te worden.⁶³ Lichaam en land werden op dezelfde manier behandeld.

4.3 Lichaam en huis

George Lakoff en Mark Johnson wijzen in *Metaphors We Live By* op een veelvuldig geattesteerde metafoer (*container metaphor*), die erop gebaseerd is dat mensen te vergelijken zijn met een begrensd object, waar iets in en uit kan: een vat, doos, of *container*.⁶⁴ De mens heeft het besef afgescheiden te zijn van de rest van de wereld. Zijn huid is de grens. De mens is een *container* omdat hij zaken kan bevatten (woorden, eten, vocht, gedachten). Deze zaken kunnen binnen en buiten hem zijn. Op deze manier kijkt de mens naar de wereld om zich heen en onderscheidt daar ook zaken waar iets in en uit kan. Deze *containers* hebben eveneens een binnen- en een buitenkant.

Omdat een huis en een lichaam beide *containers* zijn, is het niet verwonderlijk dat een huis soms wordt voorgesteld als een lichaam. Volgens de Batammaliba, die in het grensgebied tussen Togo en Benin leven, wordt een huis net als een mens gemaakt van vlees, botten en bloed; namelijk van aarde (klei), keitjes en water. Het complete huis wordt voorgesteld als een menselijk lichaam: de onderdelen ervan zijn genoemd naar verschillende organen en lichaamsdelen (afbeelding 7). Zowel het huis als de huid van een baby worden bij de 'geboorte' met speciale olie ingesmeerd en beide worden droog en poreus als ze oud worden.⁶⁵

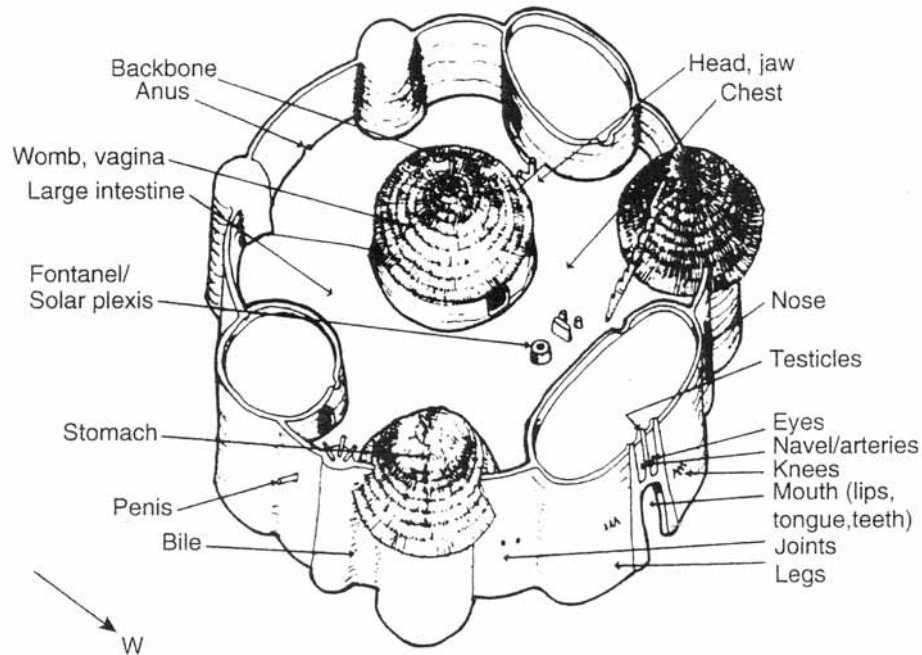
Het huis, het land, de kosmos: het zijn alle manieren om het lichaam in kaart te brengen en het lichaam wordt *vice versa* ingezet om deze zaken in beeld te bren-

62 Schipper, *Tao. De levende religie van China*, 140.

63 Rainbird, 'Marking the Body, Marking the land', 240.

64 Lakoff en Johnson, *Metaphors We Live By*, 29.

65 Tilley, *Metaphor and Material Culture*, 40-49.

Afb. 7 Het huis als een lichaam bij de Batammaliba.

gen. We zullen in hoofdstuk 5 zien dat deze strategieën ook door de middeleeuwse Friezen gebruikt werden om de wereld begrijpelijk te maken.

5 Het politieke lichaam: *personhood*

Een lichaam is altijd een persoon (*person*): een levend mens dat deelneemt aan een samenleving is altijd meer dan uitsluitend een fysiek lichaam. Dat fysieke lichaam krijgt immers meteen betekenissen aangemeten en straalt betekenissen uit door zijn aanwezigheid in de samenleving. Een mens bouwt een maatschappelijke persoonlijkheid (*personhood*) op in de loop van zijn leven. De vorige twee lichamen – fysiek en sociaal – zijn dan ook te beschouwen als fundamenteën van het politieke lichaam.

Arnold van Gennep, de auteur van het beroemde *Rites de passage* over overgangsrten zoals de doop, was een van de eerste onderzoekers van *personhood* (*avant la lettre* – de term was nog niet gemunt). Hij toonde aan hoe de verschillende sociale rollen die een individu tijdens zijn leven vervult via de *rites de passage* in het lichaam gegraveerd kunnen worden. In de ceremonies die met dergelijke overgangen gepaard gaan vervuult de initiant vaak het oude lichaam (of componenten ervan) symbolisch voor een nieuw lichaam (of nieuwe componenten), dat aan zijn nieuwe sociale positie aangepast is. In de tastbare realiteit wordt er dan

iets aan het lichaam veranderd, als blijvende herinnering aan de nieuwe status (zoals een tatoeage, besnijdenis, of het afvijlen van de hoektanden). Victor Turner toonde vervolgens aan dat op een cruciaal moment in een *rite de passage* de initiant zich ergens tussen twee werelden bevindt. Hij is dan noch zijn oude, noch zijn nieuwe zelf. Deze fase wordt 'liminaliteit' of 'drempeltoestand' (*liminality*: <Lat. *limes* 'grens') genoemd. Het is gebleken dat in deze gevaarlijke tussenruimte of tussentijd van alles kan gebeuren. Hier kan cultuurvernieuwing ontstaan.⁶⁶

Het onderzoek naar de bouwstenen waaruit een *person* bestaat kruist dat van Van Gennep, maar is er bij mijn weten niet door geïnitieerd. Van Gennep raakte aan dit onderwerp omdat tijdens initiatierituelen vaak elementen van een *person* worden vervangen door andere. Een sjamaan (een genezer, begeleider van de zielen van doden, magiër) wordt vaak na jarenlange voorbereiding tijdens een trance ingewijd in zijn professie. Tijdens deze trance verblijft hij in de geestenwereld, waar vaak in zijn eigen beleven zijn lichaam ontleed wordt om daarna weer opnieuw samengesteld te worden. Soms wordt hij in een ketel gegooid zodat zijn vlees van zijn skelet gekookt wordt. De nieuwe staat van zijn die de ingewijde sjamaan daarna bereikt wordt gesymboliseerd door het nieuwe lichaam dat hem in de geestenwereld wordt gegeven.⁶⁷

Het voorbeeld van de sjamaan is extreem. Bij 'normale stervelingen' die niet in staat zijn tot levendige ervaringen tijdens een trance, wordt een dergelijke verandering van lichaam gesymboliseerd middels rituelen. Bij de 'Are'Are van de Solomon eilanden bestaat een persoon uit de bouwstenen 'lichaam', 'levensadem' en 'voorouderlijk beeld'. De drie tastbare representanten van deze bouwstenen of constituenten zijn: taroknollen=lichaam; varkens=levensadem; schelpgeld=voorouderlijk beeld. Bij een begrafenis worden in een ritueel taroknollen en varkens omgezet in schelpgeld. Hiermee wordt de persoon zodanig ontbonden dat alleen het 'voorouderlijk beeld' overblijft. Bij een huwelijk wordt schelpgeld juist deels omgezet in taroknollen en varkens, zodat de drie constituenten samengebracht worden die voor nieuw leven kunnen zorgen.⁶⁸

Bij de Orokoiva (eveneens Papoea Nieuw Guinea) bestaat een persoon uit de constituenten 'lichaam' en 'geest'. Deze worden gerepresenteerd door respectievelijk varkens en vogels. Tijdens het initiatieritueel van jongens tot mannen worden de jongens als varkens het bos (=de woonplaats van de geesten) ingejaagd door mannen die verkled zijn als geesten. Daar worden de jongens in de geheime kennis van de stam onderwezen en worden zij geheel tot 'geesten' gemaakt. Uit het bos keren zij als 'vogels' (=geest) terug naar hun dorp en jagen op de daar rondscharrelende varkens. Tijdens een groot feest worden deze varkens geslacht en opgegeten. Daarmee herwinnen de initianten, die geheel 'geest' waren, een constituent 'lichaam' (want varkens=lichaam) en worden zij weer een compleet – maar getransformeerd! – persoon.⁶⁹

66 Bloch, *Prey into Hunter*.

67 Eliade, *Shamanism*, 33-66.

68 Bazelmans, *By Weapons Made Worthy*, 32-36, 59-67; Bazelmans, 'De waarde van geschenken in het Oudengelse gedicht *Beowulf*', 94-96; Fowler, *The Archaeology of Personhood*, 28-29.

69 Bloch, *Prey into Hunter*, 8-23.

Het achterliggende principe is dus dat tastbare representanten (objecten) de constituenten van een persoon (een subject) kunnen aanvullen of zelfs vervangen. Dit wordt *commensurability* ('meetbaarheid, vergelijkbaarheid, uitwisselbaarheid') van subject en object genoemd. Maar eigenlijk zijn we nu al een stap te ver gegaan. Aan deze visie ligt namelijk het nog belangrijkere principe van opdeelbaarheid (*partibility, dividuality of fractal personhood*) ten grondslag.⁷⁰ Met andere woorden: de mens is geen individu, maar een 'dividu', een opdeelbaar persoon. De middeleeuwse mens was opgebouwd uit *humores* en elementen, de Chinese mens uit vijf elementen en *Qi*. Op die manier kent elke cultuur een aantal omschreven bouwstenen van een persoon. Met deze bouwstenen wordt vervolgens 'gewerkt': er worden rituelen omheen gebouwd en ze worden gesymboliseerd in objecten.

Bovendien is een *person* opdeelbaar omdat hij gedefinieerd wordt in termen van de relaties die hij met de andere leden van zijn samenleving onderhoudt. In de kinderserie *Sesamstraat* komt een filmpje voor waarin een *puppet*-jongetje langs andere *puppets* loopt. De een zegt: 'Ah, daar is mijn krantenjongen', de ander: 'Dag kleinzoon van me', een derde: 'Ha lief broertje'. Als het jongetje langs de rij gelopen is, vraagt een meisje wat hij nu eigenlijk is, want iedereen typeert hem anders. Hij antwoordt dan dat hij het allemaal tegelijk is. Hij gaat de rij weer af en benoemt de personen: de buurman die hij als krantenjongen de krant brengt, zijn oma, zijn zus, zijn moeder. Ieder mens wordt zo gedefinieerd door de relaties die hij heeft en de positie die hij inneemt in een maatschappij.

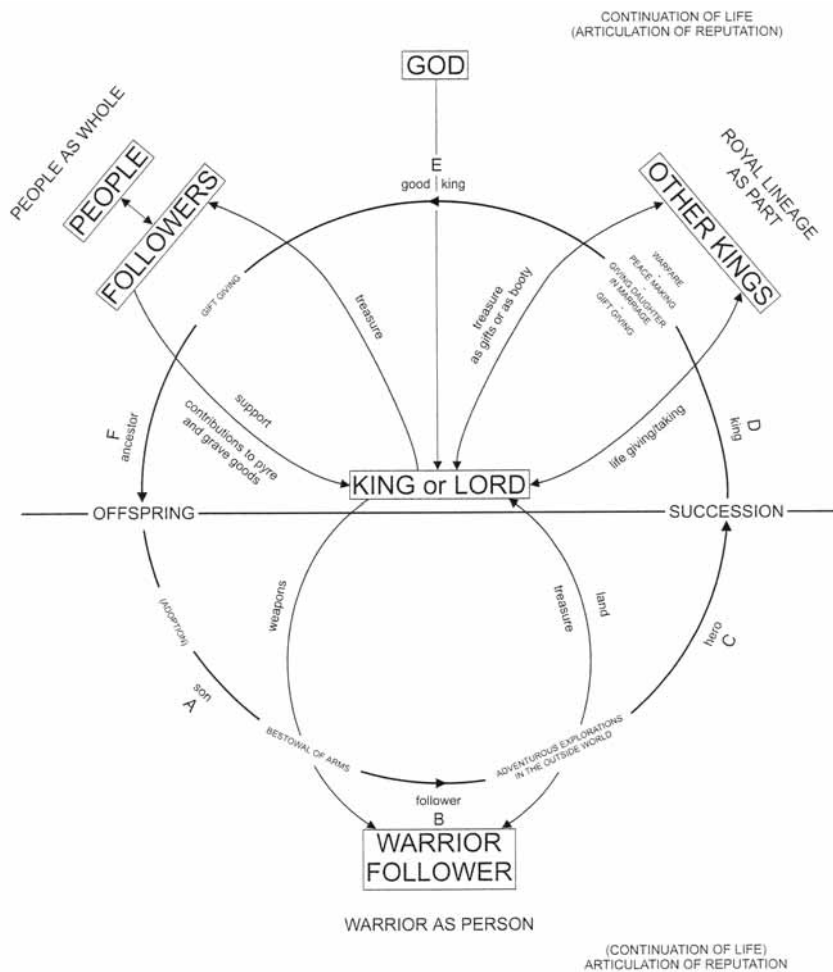
In niet-Westerse en premoderne samenlevingen gaat dit principe sterk op.⁷¹ Een middeleeuwse Vrije Fries 'was iemand' onder meer door de relaties die hij bezat en de machtsposities die hij in staat was te vervullen. Hij was onderdeel van een netwerk van verwanten en werd bijvoorbeeld geacht geregeld als rechter op te treden. Degene die in staat waren deze roulerende functies het vaakst uit te oefenen behoorden tot de belangrijkste personen.

Personhood wordt dus opgebouwd in de loop van het leven van het individu. Deze ontwikkeling wordt vaak gemarkeerd via rituelen of via geschenkuitwisselingen, zoals in het geval van Beowulf uit het gelijknamige Oudengelse heldendicht. Beowulf is een telg uit een adellijk geslacht van het volk der *Geaten*. Hij zeilt naar Denemarken om daar koning Hrothgar te helpen. Deze wordt geplaagd door een mensenverslindend monster, Grendel, dat nacht op nacht Hrothgars feesthal *Heorot* bezoekt en dan een aantal aanwezigen doodt. Het lukt Beowulf om Grendel te verslaan. Daarna echter neemt Grendels moeder wraak en ook dit monster wordt door Beowulf verslagen. Hrothgar beloont Beowulf voor zijn dappere daden met zeer waardevolle geschenken. In het tweede deel van het epos, dat zich ongeveer vijftig jaar later afspeelt, is Beowulf zelf koning geworden van Gotland. Hij moet het nu opnemen tegen een draak die het land bedreigt. Met behulp van zijn neef Wiglaf lukt het Beowulf om de draak te verslaan, maar hij sterft daarbij zelf. Beowulf wordt met veel eerbetoon gecremeerd.⁷²

70 Fowler, *The Archaeology of Personhood*, 23-52.

71 Leenhardt, *Do Kamo*; Becker, *Body, Self, and Society*.

72 Bazelmans, *By Weapons Made Worthy*, 69-110; Harris, 'Die altenglische Heldendichtung', 260-272.

Afb. 8 De opbouw van *personhood* bij Beowulf.

Jos Bazelmans komt in zijn analyse tot een cyclisch model waarin Beowulf uitgroeit tot een beschermeling van koning Hrothgar. In deze fase verkrijgt hij door zijn heldendaden rijkdom in de vorm van geschenken van Hrothgar. Deze geschenken vergroten zijn 'waarde' of aanzien (Oeng. *weorf*). Door het doden van het monster Grendel ontvangt hij van Hrothgar zelfs enkele van de Deense regalia. Dit zijn bijzondere, gemarkeerde geschenken. Beowulf werd hierdoor bij wijze van spreken reeds aangewezen als toekomstig koning. Uiteindelijk wordt hij daadwerkelijk zelf koning in zijn eigen land. Na zijn dood wordt hij een voorouder en als zodanig vereerd. Beowulfs levenscyclus is een voorbeeld van het winnen van de hoogst haalbare 'waarde'.

In afbeelding 8 zien we deze opbouw van *personhood* weergegeven in een model, dat uit twee lagen bestaat. In een cirkel wordt de levenscyclus van Beowulf

weergegeven, die veralgemeniseerd is tot een model voor de vroegmiddeleeuwse krijger. Tegen de wijzers van de klok in begint de krijger in A als zoon van een koning en wordt hij eerst een krijger/volgeling (B). Indien hij zichzelf door zijn daden kan bewijzen, groeit hij door naar de status van held (C), waarna hij zelf een koning kan worden (D). Ook als koning moet hij zichzelf weer bewijzen om door te kunnen groeien naar een ‘goede koning’ (E), waardoor hij na zijn dood herdacht zal worden als een ‘voorouder’ (F). Daarna kunnen de zonen van een dergelijke koning weer proberen zelf op te klimmen naar de status van een goede koning.

In de tweede laag in het model zijn de relaties aangegeven die de koning, die aan de top van de sociale pyramide staat, onderhoudt met diverse groepen en met het bovenmaanse. Binnen zijn eigen volk onderhoudt hij relaties met dat volk als geheel, dat hem steun verleent en aan wie hij geschenken geeft. Hij heeft een speciale relatie met zijn volgelingen, die voor hem schatten vergaren, waarvan hij uitdeelt. Hij geeft hun ook wapens, waarmee ze hem diensten kunnen bewijzen. Daarnaast onderhoudt de koning internationale relaties met andere koningen. Deze kunnen divers zijn: er kan oorlog worden gevoerd, maar er kunnen ook vriendschapsbanden worden gesmeed, die door middel van geschenken of het uithuwelijken van dochters worden verstevigd. Met God tenslotte onderhoudt de koning volgens het model een eenzijdige relatie (de pijltjes geven de aard van de relaties aan). Hij kijkt goedgunstig neer op goede koningen volgens de christelijke wereldbeschouwing.

Het Oudfriese bronnenmateriaal staat ons niet toe de levenscyclus van een middeleeuwse Fries te schetsen zoals dat voor Beowulf mogelijk is. Wel kunnen we analyseren uit welke componenten zijn *personhood* bestond op het moment dat hij als volwaardig, volwassen lid deelnam aan de samenleving. Dit lijkt een consistent beeld op te leveren, waarin bovendien het fysieke, sociale en politieke lichaam samenvloeien. Zo zal deze ontleding van het middeleeuwse Friese mensbeeld een goed inzicht bieden in de belevingswereld van de Friezen in de Middeleeuwen.

Er is ten slotte nog een verschil tussen deze analyse en die van Bazelmans. De laatste legt grote nadruk op de uitwisseling van geschenken en de manier waarop *personhood* daardoor wordt opgebouwd. In dit onderzoek ligt het accent op de uitwisseling van geweld en compensatie. Goederen en geld gaan hier niet van hand tot hand omdat de gever dat graag wil, maar omdat hij daartoe gedwongen wordt om een eerdere geweldsdaad te vergoeden. Beide vormen van uitwisseling – die van geschenken en die van geweld en compensatie – bestonden echter naast elkaar en beide waren strategieën voor het opbouwen van *personhood*.

2 Compensatie en de Oudfriese boeteregisters

1 Compensatie

In dit hoofdstuk staan het fenomeen compensatie en de Oudfriese boeteregisters centraal. Compensatie betekent het herstellen van een verstoord evenwicht. Geweld, eer, wraak en vete zijn de verschijnselen die onlosmakelijk met compensatie verbonden zijn. Nadat we de basisprincipes van dit conglomeraat van fenomenen bekeken hebben, wenden we ons tot compensatie in de Friese gebieden in de Middeleeuwen. We beginnen bij de wondlijsten die in de *Lex Frisionum* zijn opgenomen om daarna naar de Oudfriese boeteregisters te kijken. Uit een overzicht van de overeenkomsten en verschillen tussen deze twee teksttradities wordt duidelijk dat we te maken hebben met een rechtstraditie die vele eeuwen in het Friese gebied bestaan heeft. Als bovendien compensatie, geweld en het menselijk lichaam constante factoren zijn, brengt ons dat op de vraag naar de invloed van continuïteit en menselijke universalia op het huidige onderzoek.

Het tweede deel van dit hoofdstuk bestaat uit een overzicht van de tekstuele tradities van de Oudfriese boeteregisters. We zullen zien hoe de boeteregisters elkaar hebben beïnvloed door wederzijdse ontleeningen en hoe de boeteregisters ingebed zijn in het Oudfriese corpus. Ten slotte wordt een beknopt overzicht gegeven van de bestudering van de boeteregisters tot nu toe.

1.1 Eer, wraak, vete en compensatie

Compensatiesystemen, waarvan de Oudfriese boeteregisters een voorbeeld zijn, komen voor in veel samenlevingen. Een aantal fenomenen werkt hun bestaan in de hand. Ten eerste moet eer een belangrijke rol spelen. Ten tweede moet er een gereguleerd systeem van wraakneming bestaan. De combinatie van deze twee fenomenen levert een mechanisme op waarbij gekrenkte eer gewroken moet worden. Het mechanisme floreert echter in een samenleving zonder een sterke (centrale) overheid – dus waar de staat niet het geweldsmonopolie bezit – en waar vrije mannen samen de rechtsstaat vormen.¹ Een dergelijke samenleving wordt wel getypeerd als een vetemaatschappij (*feuding society*). In een vetemaatschappij leidt een belediging of fysiek geweld (soms) tot wraak en wraak (soms) tot een vete. De staat van vijandigheid die dan tussen twee groepen mensen ontstaat kan weer verzoend worden, waarbij compensatie een belangrijke rol speelt.

¹ Diamond, *Primitive Law*, 222, 261-269.

De elementen van dit mechanisme behoeven enige toelichting. Alles begint bij eer. De cultuurhistoricus James Bowman maakt een nuttig onderscheid in *reflexive honour* en *cultural honour*, begrippen die het best te vertalen zijn met ‘instinctieve eer’ en ‘culturele eer’.² Instinctieve eer verwijst naar het fundament van eer: als jij slaat, sla ik terug. Nauw daarmee verwant is de vrees als een watje te boek te staan. De basishouding van een man van eer is dus, zoals William Miller het kort en bondig beschrijft: ‘don’t tread on me’.³ Eer is daarmee direct verbonden met krijgersethos. Het is de krijger die over eer beschikt en die deze gewapend verdedigt. ‘Een man die niet kan vechten is [...] eerloos, terwijl wie op “het veld van eer” grootse daden verricht, alom in aanzien staat’.⁴ We vinden eer in middeleeuws Europa dan ook bij uitstek bij de adel. Het gaat hier opnieuw om de eer van een man. De eer van een vrouw ligt besloten in kuisheid. Een ‘vrouw van eer’ is een trouwe echtgenote, een vrouw zonder eer een slet. De eer van een vrouw wordt hierbij expliciet gedefinieerd binnen de context van een door mannen gedomineerde eercultuur.⁵

Eer hoeft echter niet tegenover iedereen verdedigd te worden. Sommige mensen zijn niet belangrijk genoeg om aanstoot aan te nemen. We zullen hiervan nog een voorbeeld tegenkomen, als de rijke IJslandse hoofdeling Hrafnkel weigert om een vrije boer als een gelijke in een rechtszaak tegenover zich te krijgen. De mensen van wie de mening wel telt, worden met *honour group* aangeduid.⁶ Eer is dan ook intrinsiek verbonden met kleinschaligheid. Een eervol krijger noemt eerst zijn naam en zijn afstamming voor hij in het strijdperk treedt. Eer gedijt niet in een anonieme geglobaliseerde wereld, waar mensen elkaar voorbij lopen in een miljoenenstad.

Op deze basisprincipes bouwt elke samenleving zijn eigen culturele eer: het geheel aan tradities, verhalen en gewoontes dat verwijst naar eer. Deze schrijven voor wat eervol gedrag is, wanneer eer geschonden wordt, en wat de juiste handelwijze is om eer te behouden of te herstellen.

De eer van een persoon, gekoppeld aan die van de groep of familie waartoe hij behoort, moet in een vetemaatschappij ten koste van alles bewaard worden. Aantasting van iemands eer of die van een groep kan plaatsvinden door belediging (met woorden of daden), verkrachting, aantasting van iemands bezittingen, vee, knechten, fysieke mishandeling en in laatste instantie doodslag of moord.⁷

In een door eer gestuurde maatschappij heeft het verkrijgen en behouden van eer het absolute primaat. Frits van Oostrom schrijft bijvoorbeeld over de Hollandse hofcultuur rond 1400:

Een sjibbolet van dit aloude waardenpatroon is *eer*. Eer is de term voor wat wij (besef van) goede reputatie zouden kunnen noemen; het gaat hier om het *aanzien* dat men in zijn om-

2 Bowman, *Honor*.

3 Miller, *Humiliation*, 84.

4 Van Oostrom, *Het woord van eer*, 288.

5 Zie voor een biologische verklaring hiervan, die af te lezen is aan onze relatief kleine teelballen: De Waal, *De aap in ons*, 112-117.

6 Bowman, *Honor*, 4.

7 Fletcher, *Bloodfeud*, 8-9; Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*; Miller, *Humiliation*.

geving heeft, en om – niet minder belangrijk – de wijze waarop men dit aanzien zelf beleeft. [...] Net als in later tijd bijvoorbeeld ‘vrijheid’, blijkt eer een vlag waaronder heel verschillende ideeën kunnen varen. Maar minstens zo typerend als de verscheidenheid-vaninvulling, is het feit dat eer steeds bovenaan staat. Over de middelen moge men klaarblijkelijk van mening verschillen, het doel is en blijft onverkort het publieke aanzien.⁸

Dit publieke aanzien was kwetsbaar. Het kon geschonden worden door aanvallen in het openbaar, waar iedereen getuige kon zijn. Iemand die zijn eer hoog had te houden liep in het openbaar als op eieren.⁹ Het winnen van eer ging immers maar al te vaak gepaard met verlies van eer van een ander. Vandaar dat wel van een eer-economie (*economy of honor*) wordt gesproken. In een eer-economie vond competitie plaats om de als eindig ervaren voorraad aan eer. William Miller beschrijft deze aanhoudende wedijver als een ‘nul-somspel’ (*zero-sum game*).¹⁰ Deze term uit de speltheorie betekent dat de som van de winst van alle partijen min de som van het verlies van alle partijen gelijk is aan nul. Wanneer er een taart te verdelen is, dan gaat het stuk dat de een neemt ten koste van de stukken die een ander kan opeten: ‘The amount of honor in the Icelandic universe was perceived to be constant at best, and over the long run, it seemed to be diminishing. [...] Honor was thus, as a matter of social mathematics, acquired at someone else’s expense. When yours went up, someone else’s went down.’¹¹

De vergelijking met een spel gaat tot op zekere hoogte op. Miller wijst er echter op dat er weinig vrijblijvends of frivools was aan dit ‘spel’:

The game was a laborious one because it demanded the greatest sensitivity to insult and challenge and because there were no intermissions once it started in earnest at the onset of physical maturity. An old man could not relax, nor even the corpse that had suffered violent death, for the final assessment of the victim’s honor depended on how much compensation or how great a vengeance his kin could exact on his behalf. The interminability of the enterprise is but one reason why this ‘game’ needs quotes. It was a game only in the sense that honor necessarily meant competition. There was nothing trivial about the ‘game’; it was, for people of self-respect, coterminous with social existence itself.¹²

De notie dat het winnen van eer meestal ten koste van die van een ander ging is in diverse eer-economieën aanwijsbaar.¹³ Bovenal moet met Miller voor ogen worden gehouden dat dit spel om de eer gelijk stond aan sociale existentie. Zonder eer was men niemand.

Niet iedereen had eer en niet iedereen had dezelfde hoeveelheid eer. Eer was afhankelijk van iemands sociale positie. Maar hoe hoger iemands positie, des te gemakkelijker kon zijn eer geschaad worden. Zo zijn er uit de late Middeleeuwen maadbrieven overgeleverd die gericht zijn aan edellieden die hun verplichtingen

8 Van Oostrom, *Het woord van eer*, 286.

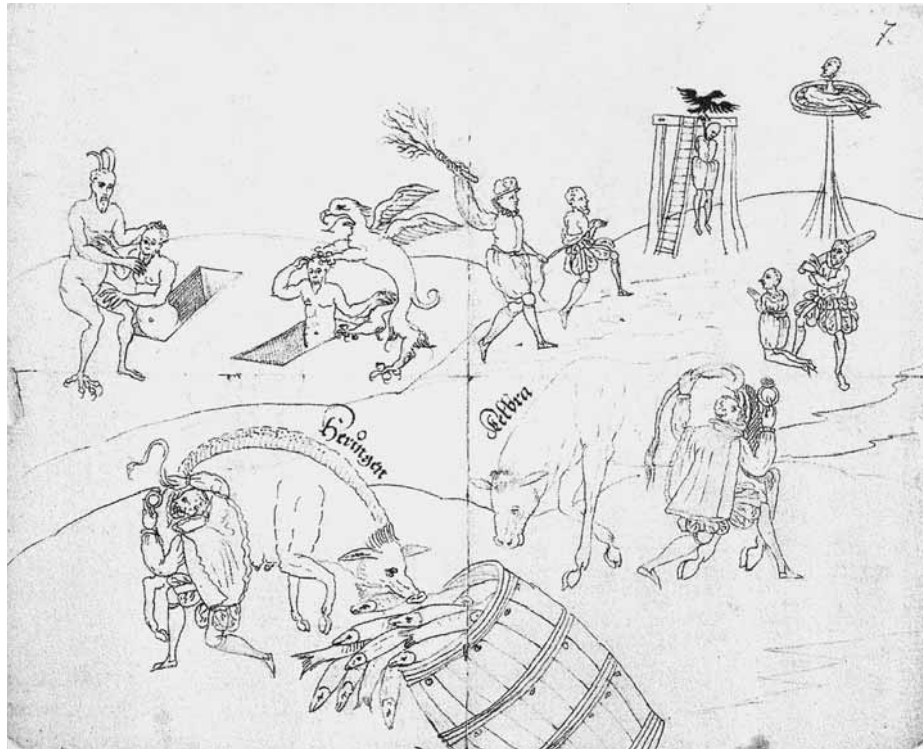
9 Dinges, ‘Ehre als Thema der historischen Anthropologie’, 32-34.

10 Johan Huizinga wees reeds op het spelelement in verschillende belendende aspecten van cultuur, namelijk ‘recht’ en ‘krijg’: Huizinga, *Homo ludens*, 111-150. Millers beschouwt recht, vete en geschenkuitwisseling als elementen van een groot systeem, de eer-economie.

11 Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 30.

12 *Ibid.*, 31.

13 Van Oostrom, *Het woord van eer*, 286.

Afb. 9 Een voorbeeld van een smaadbrief.

(van financiële aard) niet zijn nagekomen.¹⁴ In deze smaadbrieven worden ze voor de laatste maal opgeroepen hun belofte gestand te doen en om deze oproep kracht bij te zetten wordt de geadresseerde afgebeeld in een schandelijke positie. We zien de edellieden in kwestie bijvoorbeeld aan de galg bungelen of op het wiel gezet als ordinaire misdadigers, met hun naam er bij geschreven. Vaak is hun wapenschild er bij getekend, opzettelijk op zijn kop als extra belediging. Soms worden de schuldenaren zelf ook naakt afgebeeld. Bijna altijd zijn ze bezig hun zegelring te drukken in de anus van een vrouwelijk dier (zwijn, hond) of zelfs van een naakte vrouw. Er wordt ook gedreigd met hel en verdoemenis: we zien duiveltjes de schuldenaren komen halen om ze weg te voeren naar de hel (zie afbeelding 9).

Er waren meer manieren om iemand in zijn eer aan te tasten. Toen in 1396 een Hollandse oorlogsvloot de Friese kust naderde om de Friezen te onderwerpen aan het gravengezag, stond een deel van het Friese leger deze op te wachten op de dijk. Toen de schepen vlak bij de dijk waren kwam uit hun midden een vrouw naar voren. Ze naderde 'tot op een pijlschot afstand' en 'trok haar kleding, dat wil zeggen haar jurk en haar hemd, omhoog en liet haar achterste zien aan de Henegouwers, Hollanders, Zeeuwen en aan het hele gezelschap'. Daarbij sprak ze de woorden

¹⁴ Lentz, *Konflikt, Ehre, Ordnung*.

‘Hier zijn jullie welkom!’ Dit liet het vijandige leger niet op zich zitten. De vrouw werd met pijlen bestookt, die haar benen en billen doorboorden. Daarna werd de vrouw door enkele strijders achtervolgd en in stukjes gesneden.¹⁵ Een dergelijke belediging betekende een aantasting van de eer van degenen wie de blote billen werden getoond. Deze moest met geweld gewroken worden.

De middeleeuwse Fries, IJslander, velen, zeer velen – men zou haast zeggen alle mensen – hadden en hebben ‘eer’. De moderne westerling haalt waarschijnlijk zijn schouders op wanneer hem een smaadbrieven wordt toegestuurd. Hij zou zich niet persoonlijk geraakt voelen, zoals de middeleeuwse mens dat wel deed. Nog steeds echter is het mogelijk mensen te krenken met afbeeldingen.¹⁶ Andere culturen dan de westerse hebben nog steeds een eerbeseft. De westerling die het concept eer niet begrijpt is daarmee historisch gezien de anomalie. Inzicht in de mechanismen van eer maakt het mogelijk bepalingen in de Oudfriesche boeteregisters na te voelen die de westerling anders eerder op de lachspieren zouden werken, zoals iemand in zijn pul bier pissen, of een vrouw achterover over een bank werpen zodat de omstanders onder haar rok kunnen kijken.¹⁷ Dat laatste geval zou ook nu nog boosheid opwekken, maar niet een hoge boete tot gevolg hebben (tenzij het als aanranding wordt opgevat). In middeleeuws Friesland moest de dader echter een compensatie van 5½ mark betalen. Ter vergelijking: in hetzelfde *Hunsingoër Boeteregister* worden met dit bedrag bewusteloosmakende slagen, iemand in het water gooien en gijzeling gecompenseerd.¹⁸

Gekrenkte eer schreeuwt om wraak. Instinctieve eer is een negatieve vorm van reciprociteit. Jij geeft, ik geef iets terug – jij slaat, ik sla terug. Culturele eer versterkt deze impuls. Wraak kan echter worden afgekocht middels een compensatie. Om het aangedane leed goed te maken geeft de dader iets van waarde aan het slachtoffer. Hoe dit mechanisme precies werkt en waarom het werkt zullen we nog uitgebreid bekijken.

In een vetemaatschappij bestaat er een gereguleerd systeem van wraakneming: de vete. Het volgende lijstje kenmerken definieert het begrip vete en daarmee een vetemaatschappij. Het is ontleend aan William Millers studie naar vete in middeleeuws IJsland, omdat die cultuur verschillende overeenkomsten met middeleeuws Friesland vertoont.¹⁹

- 1 Een vete is een vijandige relatie tussen twee groepen mensen.
- 2 De bij een vete betrokken groepen worden in het leven geroepen op grond van verwantschap, nabuurschap, het lid zijn van een huishouden of cliëntèle.
- 3 In tegenstelling tot een oorlog wordt bij een vete niet grootschalig gemobiliseerd, maar gaat het meestal om het samenroepen van mensen voor bepaalde begrensde doelen. Het geweld dat dan volgt is gecontroleerd en het aantal doden dat bij een dergelijke expeditie valt overstijgt bijna nooit enkele tientallen.

15 Janse, *Grenzen aan de macht*, 128-129; Van Oostrom, *Het woord van eer*, 290.

16 Een recent voorbeeld zijn de Deense cartoonrellen. Zie: Cliteur, *Moreel Esperanto*, 9.

17 In de pul bier pissen: H XII, 90 (BHu); vrouw over een bank gooien: H XII, 44 (BHu).

18 Een uitgeslagen tand is wat goedkoper: 4 2/3 mark: H VII, 51 (BHu).

19 Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 180-181.

- 4 Binnen een vete geldt collectieve aansprakelijkheid. Het doel van een gewelddaad hoeft niet de oorspronkelijke doodslager te zijn en de wraaknemer hoeft ook niet de meest geraakte persoon te zijn.
- 5 Een notie van reciprociteit bestuurt het proces, waarbij de offensieve en de defensieve partij na elke confrontatie van rol wisselen: men is zich ervan bewust wie er aan de beurt is.
- 6 Men houdt de score bij.
- 7 Mensen die een vete voeren zijn de overtuiging toegedaan dat eer en de beschadiging van eer de primaire drijfveer is van de vijandigheden. Vergelijkend onderzoek van culturen leert dat er een relatie is tussen het bestaan van vete en een cultuur waar veel waarde aan eer wordt gehecht.
- 8 Men is van mening dat geweld met ongeveer dezelfde mate aan geweld beantwoord hoort te worden.
- 9 Er zijn algemeen aanvaarde manieren om de vrede tijdelijk of permanent te herstellen/de vijandigheden te beëindigen.

Wanneer dus een vrije man een andere vrije man doodt, hebben de familie, de vrienden, volgelingen en zelfs de dorpsgenoten van de gedode de plicht wraak te nemen op de doodslager of zijn naaste familie. Het gevolg kan een aaneenschakeling van geweld zijn – een vete of bloedvete. Een conflict eindigt meestal in een verzoening, al kan deze decennia op zich laten wachten. Deze is noodzakelijk voor de stabiliteit en het voortbestaan van de samenleving. Daarom moet elke samenleving mechanismen voor verzoening ontwikkelen.

Het overgaan tot geweld is in een vetemaatschappij niet de eerste keus. Het kan gebeuren dat iemand zijn geduld verliest en in een opwelling (*bi ira mode* ‘met vertoornd gemoed’) een ander plotseling iets aandoet. Vaker wordt er eerst gedreigd met geweld.²⁰ Dat betekent soms verbaal dreigen met geweld: ‘ik zal jullie zo bang maken dat het jullie zal heugen’.²¹ Soms ook wordt er met wapens gewaaid, echter nog zonder ze te gebruiken. Dit komt in de Oudfrieſe bronnen voor als *quade ber* ‘bedreiging met wapens’.

De keuze om tot geweld over te gaan in een vetecontext, het aangaan van een vete dus, had nogal wat implicaties. Een van de belangrijkste was dat men een vete niet alleen voerde. Daarvoor was de hulp nodig van vrienden, verwanten, en andere aanhang. De getroffen persoon, of naastverwante in geval van doodslag, moest zijn familie en vrienden ervan overtuigen dat er wraak moest worden genomen. Wanneer deze verwanten echter overstag gingen, hadden zij ook het nodige te winnen bij een vete: de maagzoen (*meitele*). Dit was de vergoeding die de dader of vijandige partij aan de verwanten van het slachtoffer moest betalen wanneer er uiteindelijk een verzoening tot stand werd gebracht. In de praktijk kwam het er daarom meestal op neer dat alleen zware eerkrenkingen – doodslag, ernstige verlamming of verminking, verkrachting – tot een vete leidden. Deze zaken worden

²⁰ Miller, *Humiliation*, 85-87.

²¹ *ic schelt jemme alsoe banck meytye, dat Jemme deer om tinse scelleth*; Sipma (ed.), *Oudfrieſche Oorkonden I*, nr. 314. Zie verder hoofdstuk 3.4 voor deze oorkonde.

in de Oudfrieze rechtsteksten gemarkeerd doordat er een bedrag voor de maagzoen wordt aangegeven.²²

Wanneer een samenleving een systeem kent om conflicten te beslechten en een evenwicht tussen twee partijen te herstellen in de vorm van een compensatie in geld of goederen, kan dat makkelijk leiden tot een tekstgenre waarin dergelijke compensaties opgesomd worden. Deze teksten bevatten een indicatiebedrag voor een geldelijke compensatie of schadevergoeding van aangedane verwondingen, schade of beledigingen, door de dader te betalen aan het slachtoffer. De Oudfrieze boeteregisters waren de neerslag van het compensatiesysteem dat in de Friese landen in de Middeleeuwen bestond. Het was erop gericht om verwondingen en aantastingen van iemands lijf en eer te compenseren. Als voorbeeld volgt hier het begin van het *Algemene Boeteregister*:

1. *Faxfengges bote: fif scillengar and fiwer penningar ieftha tuene ethar.*
2. *Dudslek: alsa fule.*
3. *Uveden ieftha efelle: sogenda tuede scilleng ieftha tuene ethar.*
4. *Stefslec: tian scillengar and achta penningar ieftha tuene ethar.*
5. *Mosdolch: tian enza ieftha tuene ethar.*
6. *Blodelsa vnblicande: fif scillengar and fiwer penningar ieftha tuene ethar.*
7. *Blicande blodresne binna clathum: tian scillengar and achta penningar ieftha tuene ethar.*
8. *Blicande blodresne buta clathem: enne scilleng and niugen enza ieftha tuene ethar.*
9. *Metedolch binna clathem: tuelef scillengar ieftha fiwer ethar.*
10. *Metedolch buta clathem: tian enza and achta panningar ieftha fiwer ethar.*
11. *Thi minnesta erthfel: fiwer and tuintech scillenga ieftha tuene ethar.*
12. *Thi midlesta erthfel: sex and thritech scillenga ieftha tuene ethar.*
13. *Thi hagesta erthfel: tua enza and fif merk ieftha fiwer ethar end enne fiaeth.*²³

1. De compensatie voor iemand bij de haren pakken: 5 schellingen en 4 penningen of twee onschuldseden. [=64 penningen]
2. Iemand een harde klap verkopen: net zoveel. [=64 penningen]
3. Blauwe plekken of een geschaafde huid: 6 en twee derde schellingen of twee onschuldseden. [=80 penningen]
4. Iemand met een staf slaan: 10 schellingen en 8 penningen of twee onschuldseden. [= 128 penningen]
5. Een kneuzing: 10 ons of twee onschuldseden. [=200 penningen]
6. Een onzichtbare bloedende wond: 5 schellingen en 4 penningen of twee onschuldseden. [=64 penningen]
7. Een zichtbare bloedende wond die onder de kleding valt: 10 schellingen en 8 penningen of twee onschuldseden. [=128 penningen]
8. Een zichtbare bloedende wond die niet onder de kleding valt: 1 schelling en 9 ons of twee onschuldseden. [=192 penningen]
9. Een maatwond die onder de kleding valt: 12 schellingen of vier onschuldseden. [=144 penningen]
10. Een maatwond die niet onder de kleding valt: 10 ons en 8 penningen of vier onschuldseden. [=208 penningen]

²² Algra, *Oudfries Recht 800-1256, 163-173*.

²³ H XIV,1-13 (BAgH). Zie voor dit boeteregister verder hoofdstuk 8.1.

11. De laagste graad van iemand op de grond gooien: 24 schellingen of twee onschuldeden.[=288 penningen]
12. De middelste graad van iemand op de grond gooien: 36 schellingen of twee onschuldeden.[=432 penningen]
13. De hoogste graad van iemand op de grond gooien: 2 ons en 5 mark of vier onschuldeden en een goedereneed.[=740 penningen]

Boeteregisters behandelen in de eerste plaats verwondingen aan het menselijk lichaam. Er komen ook andersoortige kwetsingen in voor, zoals in dit citaat iemand in het water gooien (*wapeldepene*).

Het principe om lichamelijk letsel en andere aantastingen van de persoon te compenseren door middel van geld of andere goederen is al oud. Tacitus vertelt bijvoorbeeld in zijn *Germania* dat: ‘bij kleinere vergrijpen de straf ingedeeld is naar de aard ervan: de schulden wordt opgelegd een paar stuks paarden en vee te betalen; een deel van de compensatie wordt aan de koning of het volk betaald, en een deel aan de beschadigde persoon of zijn naaste familie.’²⁴ Een compensatie herstelt dus een verstoorde relatie tussen twee individuen of verwantengroepen en tussen een individu of verwantengroep en de samenleving waarin deze zich bevinden.

Aangezien eer, wraak en vete in veel culturen voorkomen, hoeft het niet te verbazen dat we ook verder van huis compensatiesystemen aantreffen die soms sterk aan de Oudfriese boeteregisters doen denken. Bij de Kamba bijvoorbeeld, een volk in Kenia, werd aan het begin van de twintigste eeuw een lijst met compensaties opgetekend, die – omdat de vergoedingen in stuks vee uitgedrukt worden – als het ware een illustratie is van wat Tacitus over de Germanen schrijft (zie tabel 1).²⁵

Net als bij het in het hierboven aangehaalde citaat van het Oudfriese *Algemene Boeteregister* dienen enkele patronen in dit ‘boeteregistertje’ van de Kamba zich in een oogopslag aan. Op het verlies van beide ogen, armen en benen en van beide testikels of de penis staat een even hoge compensatie als op de moord op een man: 14 koeien en 1 stier. Ook in de Oudfriese boeteregisters wordt de compensatie voor het verlies van bepaalde vitale lichaamsdelen gelijkgesteld aan het weergeld.

Verder zien we dat er bij de Kamba een onderscheid wordt gemaakt tussen verwondingen die opzettelijk en verwondingen die per ongeluk zijn veroorzaakt. De verhouding in de hoogte van de compensatie tussen beide categorieën is ongeveer 2:1. Een dergelijk patroon treffen we ook in de Oudfriese boeteregisters aan.²⁶ Deze wondlijst van de Kamba is ten slotte klein, maar bevat toch nog 21 bepalingen. De oudste Oudfriese boeteregisters bevatten ongeveer 90 bepalingen.

Het woord ‘boete’ (*bote*), dat in de term ‘boeteregister’ wordt gebruikt in zijn oorspronkelijke betekenis ‘reparatie, compensatie, vergoeding’, hangt etymologisch samen met het element *bet* in ‘beter’. Met een ‘boete’ maakt men dus iets

24 *Sed et levioribus delictis pro modo poena: equorum pecorumque numero convicti multantur; pars multae regi vel civitati, pars ipsi, qui vindicatur, vel propinquis eius exsolvitur.* Tacitus, *Germania*, c. 12; Lindauer (ed. en vert.), *Germania*, 26.

25 Diamond, *Primitive Law*, 269. Zie ook: Hobley, *Ethnology of A-Kamba and Other East African Tribes*, 79.

26 Maar bijvoorbeeld ook in de Hittitische wetten: Miller, *Eye for an Eye*, 32n6.

Tabel 1 Wondenlijst van de Kamba

nr	Vergrijp	Compensatie
1	Moord op een man	14 koeien, 1 stier
2	Moord op een vrouw	7 koeien, 1 stier
3	Moord op een kind	6 koeien, 1 stier
4	Doodslag van een man	7 koeien, 1 stier
5	Doodslag van een vrouw	4 koeien, 1 stier
6	Doodslag van een kind	afhankelijk van het geslacht
7	Verlies van een vinger	1 koe, 1 stier
8	Verlies van een teen	1 stier, 1 geit
9	Verlies van een been of arm	7 koeien, 1 stier
10	Verlies van beide benen of armen	14 koeien, 1 stier
11	Verlies van een oor	5 geiten
12	Verlies van een oor (per ongeluk)	2 geiten
13	Uitscheuren van een oor	1 geit
14	Verlies van een oog	1 koe, 1 stier
15	Verlies van beide ogen	14 koeien, 1 stier
16	Verlies van een tand	1 geit
17	Verlies van een tand (per ongeluk)	1 pot <i>tembo</i> (palmwijn)
18	Verlies van de neus	1 koe, 1 stier
19	Verlies van een testikel	4 koeien, 2 stieren
20	Verlies van beide testikels	14 koeien, 1 stier
21	Verlies van de penis	14 koeien, 1 stier

weer beter, iets goed.²⁷ Deze betekenis van het woord is in het moderne Nederlands alleen nog overgebleven in archaïsche uitdrukkingen zoals ‘netten boeten’: visnetten repareren.

Tegenwoordig kan boete twee dingen betekenen: een door de overheid opgelegde geldboete of een religieuze boetedoening. De Oudfriese compensaties zijn nauwelijks te vergelijken met parkeerboetes. In middeleeuws Friesland ontbrak namelijk een centrale overheid met een ontwikkeld justitieel en politieel apparaat, die actief misdadigers vervolgde, boetes oplegde en toezag op het betalen ervan. Pas met de ontwikkeling van een sterke staat, die de rechtspraak en het geweldsmonopolie naar zich toe trok, kreeg het woord boete zijn huidige betekenis van ‘opgelegde (geld)straf’.

Ook aan de boete in de betekenis van religieuze boetedoening ligt het element van ‘compensatie’ of ‘reparatie’ ten grondslag. Door vasten, zelfkastijding, een pelgrimstocht, of gebeden wordt de relatie met de goddelijke wereld (in de christelijke invloedssfeer: God) en met de religieuze gemeenschap hersteld. Het accent is ook hier in de loop der tijd verschoven. De boetedoening die door een priester wordt opgelegd bevat naast een element van zelfopoffering dat van een opgelegde straf. Religieuze boetedoening was overigens in middeleeuws Friesland een bekend fenomeen. In de verhalende bronnen die ons zijn overgeleverd zien

²⁷ De Vries en De Tollenaere, *Etymologisch woordenboek*, 78 (s.v. *beter*); Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 58 (s.v. *bote*) en 42 (s.v. *beta*).

we soms mensen boete doen door te vasten of een pelgrimstocht te ondernemen.²⁸

Beeldend is de beschrijving van de religieuze boetedoening die wordt opgelegd in geval van drie zeer ernstige misdaden, waarvoor alleen de paus absolutie kan verlenen. De Oudfriese tekst vertelt dat de misdadiger totdat hij de absolutie heeft ontvangen niet binnen de kerk aan de mis mag deelnemen. Hij moet buiten de kerk staan, ‘niemand mag hem dicht naderen dan een afstand van 9 voet’ (*nenne man niaer koma soe deer antwiska se nioghen feet*)²⁹ en hij moet in plaats van het vredesbord³⁰ zijn staf kussen. In de tekst wordt uitvoerig uit de doeken gedaan wat het gevolg kan zijn van een conflict – hetzij profaan, hetzij religieus: ostracisme. De misdadiger mag niet meer deelnemen aan het religieuze leven. Hij mag niet in de kerk komen. Hij mag zelfs fysiek niet te dicht benaderd worden. We hebben hier te maken met een samenleving waarin schaamte en de in het openbare leven tot uitdrukking komende ‘eer’ erg belangrijk zijn. Dit sluit innerlijk schuldbesef en gewetenswroeging tegenover God overigens niet uit, maar dat aspect wordt – en dat is veelzeggend – in deze tekst nauwelijks benadrukt.³¹

Het is interessant dat beide sferen – die van de profane compensatie en de religieuze boetedoening – handleidingen hebben voortgebracht. In middeleeuws Europa zijn namelijk rondom de praktijk van boetedoening, als handboeken voor het afnemen van de biecht, zogenaamde boeteboeken ontstaan. Het betreft hier een Latijnstalige traditie, waarin religieuze vergrijpen worden opgesomd, gevolgd door de religieuze boete die moest worden opgelegd door de biechtvader.³² Er zijn twee middeleeuwse boetetractaten uit het Friese gebied bewaard gebleven, die zich tegenwoordig in Emden bevinden.³³

1.2 *Smartengeld en letselschadelijsten*

Het principe van compensatie en het tekstgenre van de wondlijsten of boeteregisters horen primair bij archaische samenlevingen. Ze gedijen bij afwezigheid van een sterk overheidsgezag omdat ze een verzoening tussen twee autonome personen, families of facties vergemakkelijken. In onze moderne samenleving liggen de zaken anders. Met geweld wraak nemen is voor een gewone burger strafbaar geworden. De overheid heeft zowel het geweldsmonopolie als het recht om te veroordelen en straffen op te leggen naar zich toegetrokken. Iemand die een ander verminkt of vermoordt wordt door de rechter bestraft. De dader moet een geldboete aan de overheid betalen (niet aan het slachtoffer!) of wordt op kosten van de

28 Bijvoorbeeld *Vita Fretherici* c. 12 en c. 20; Lamboij en Mol (eds.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie*, 151-153, 165-167.

29 J XV,3 (*Swarta Swingen*, App. 864).

30 ‘In de middeleeuwen gaven de kerkgangers elkaar tijdens de mis [...] een vredeskus op de mond. De aanwezigen toonden net als bij de zoen na doodslag dat ze vrienden waren. De vredeskus van mond op mond werd in de late middeleeuwen vervangen door de kus op het vredesbord dat door de aanwezigen in de kerk werd doorgegeven.’ Glaudemans, *Om die wrake wille*, 235.

31 Over ‘schaamtecultuur’ versus ‘schuldcultuur’ in dit verband: Glaudemans, *Om die wrake wille*, 75-76.

32 Meens, *Het tripartite boeteboek*; Goetz, *Moderne Mediävistik*, 165.

33 Bremmer, *Hir is eskriven*, 158-160.

overheid in de gevangenis geplaatst. De conflicten die in de boeteregisters geregeld worden zijn in ons rechtsbestel onderdeel geworden van het strafrecht.³⁴

Dat het rechtssysteem veranderd is, betekent echter niet dat het algemene principe van compensatie of vergoeding uit onze cultuur verdwenen is. Eer, wraak en vete zijn uit onze samenleving uitgebannen door een aantal convergerende ontwikkelingen. Wraakneming en vete bestaan bij de gratie van sterke familieverbanden. De individualisering, die in het Westen op zijn minst sinds de negentiende eeuw waarneembaar is, heeft deze doorgesneden. Bovendien is het aan burgers verboden eigen rechter te spelen en geweld jegens andere burgers uit te oefenen. Maar hoe zit het met eer? We constateerden al dat de moderne westerling geen sterk eerbefes meer heeft. Los echter van eer blijven er situaties ontstaan waarin er het besef is van een verstoord evenwicht dat weer hersteld moet worden. Hoewel eer nauwelijks meer een factor van belang lijkt te zijn, is lichamelijke integriteit en de schending ervan dat nog wel.

Sinds 1943 is het in ons land dan ook weer mogelijk om – via een civielrechtelijke procedure – schadevergoeding of smartengeld te eisen wanneer iemand iets is aangedaan door een ander, hetzij opzettelijk, hetzij per ongeluk.³⁵ Dit recht stoelt op enkele artikelen in het *Burgerlijk Wetboek*, waarvan de belangrijkste artikel 6:106 is:

- 1 Voor nadeel dat niet in vermogensschade bestaat, heeft de benadeelde recht op een naar billijkheid vast te stellen schadevergoeding:
 - a indien de aansprakelijke persoon het oogmerk had zodanig nadeel toe te brengen;
 - b indien de benadeelde lichamelijk letsel heeft opgelopen, in zijn eer of goede naam is geschaad of op andere wijze in zijn persoon is aangetast;
 - c indien het nadeel gelegen is in aantasting van de nagedachtenis van een overledene en toegebracht is aan de niet van tafel en bed gescheiden echtgenoot, de geregistreerde partner of een bloedverwant tot in de tweede graad van de overledene, mits de aantasting plaatsvond op een wijze die de overledene, ware hij nog in leven geweest, recht zou hebben gegeven op schadevergoeding wegens het schaden van zijn eer of goede naam.³⁶

Uit lid 1. wordt duidelijk waarom smartengeld als immateriële schade wordt aangemerkt: het is geen vermogensschade. Dit onderscheid tussen vermogensschade en niet-vermogensschade en de juridische finesses en problemen van het hedendaagse recht zijn verder niet relevant voor deze studie. Het gaat hier om de achterliggende principes van compensatie van leed en verwondingen, van aantasting van iemands eer en persoon. Vooral 1.a en 1.b zijn van belang voor de vergelijking van de hedendaagse rechtsprincipes met die van middeleeuws Friesland, omdat deze bepalingen rechtstreeks uit het middeleeuwse Friese recht geïmporteerd zouden

34 Rechtshistorici kunnen zich ook voor oudere perioden moeilijk losmaken van het onderscheid tussen civiel recht en strafrecht, getuige bijvoorbeeld de titel van His' boek: *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter*. Zie hierover ook: Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 250-251, die echter na een expliciete waarschuwing hiervoor in dezelfde fout vervalt.

35 In dat jaar deed de Hoge Raad een uitspraak in de zaak Van Kreuningen – Bessem, waarin eerstgenoemde een schadevergoeding vorderde voor geleden pijn en gederfde levensvreugde, omdat laatstgenoemde hem had aangereden. De eis werd uiteindelijk door de Hoge Raad toegekend, nadat lagere rechtbanken hem hadden verworpen. Deze uitspraak heeft een enorme precedentwerking gehad: 'nadien is niet meer anders beslist'. Overeem, *Smartegeld*, 15.

36 Lindenberg, *Smartengeld*, 95. Het citaat geeft het artikel volgens het wetboek dat in 1998 geldig was.

kunnen zijn. Ook lid 1.c is treffend. In middeleeuws Friesland gold dit principe – ‘als je aan mijn verwant komt, dan kom je aan mij’ – zo sterk dat het een van de onderliggende mechanismen van het vetewezen was. Wraak nemen middels een vete is weliswaar verboden, maar er mag nog wel smartengeld geclaimd worden voor het beledigen van iemands overleden naaste. Daarbij wordt in de wet geregeld tot hoever de familiebanden hier reiken: de tweede graad. Daarbuiten mag iemand zich een belediging klaarblijkelijk niet meer aantrekken.

Uit de juridische studies naar smartengeld wordt duidelijk dat de gedachte achter het toekennen ervan tweeledig is. Enerzijds is er het goed maken van het door het slachtoffer geleden leed en anderzijds wordt van de dader, de veroorzaker van het leed, een opoffering gevraagd, die het ‘geschokte rechtsgevoel’ van het slachtoffer bevredigt.³⁷ Daarmee zitten we in het spoor van de compensatie die met de boeteregisters beoogd werd. In een rechtssysteem dat anders is dan dat van de middeleeuwse Friezen is een vergelijkbare situatie weer tot stand gebracht. Het slachtoffer hoeft niet langs de zijlijn toe te kijken als de dader door de rechter tot een boete en/of gevangenisstraf wordt veroordeeld – een boete in de huidige betekenis – maar kan via een civielrechtelijke procedure een schadevergoeding eisen van de dader – een boete in de ‘Oudfriese’ betekenis. Doordat de dader een bedrag aan het slachtoffer betaalt wordt een verstoring van de balans hersteld.

Een van de meest recente ontwikkelingen in het ‘recht doen’ aan het slachtoffer is het zogenaamde ‘herstelrecht’. Dit recht ontstaat tijdens speciaal georganiseerde sessies waarin daders en slachtoffers, eventueel met wederzijdse familie, met elkaar worden geconfronteerd. Slachtoffers krijgen hierbij de kans om zich rechtstreeks tot de dader te richten, en de dader krijgt de kans zijn berouw te tonen. Ook de naasten van de dader komen aan het woord. Zij mogen spreken over de dader en over het slachtoffer. Idealiter wordt als uitkomst van een dergelijke sessie een ‘herstelplan’ opgesteld, waarin beide partijen toewerken naar een volledige verzoening. Dit ‘herstelrecht’ is overgewaaid uit het Britse recht, om preciezer te zijn uit Nieuw-Zeeland, waar het is ingebracht door de Maori, die het ontbreken van een dergelijke procedure, die zij wel uit hun eigen inheemse recht kenden, als een gemis voelden.³⁸ In Nieuw-Zeeland is het effect van het herstelplan, als het wordt uitgevoerd, dat de dader zichzelf rehabiliteert, de verhoudingen tussen dader en slachtoffer en tussen dader en samenleving weer genormaliseerd worden. Na afloop heeft de dader geen strafblad meer. Daarmee zijn er in feite ‘middeleeuwse toestanden’ in het leven geroepen, ditmaal met een positieve connotatie. Als de middeleeuwse rechtsprocedure namelijk eindigde in een verzoening dan was ook daar de lei weer schoon. Beide partijen konden dan de rechtsvergadering verlaten zonder een vlek op hun blazoën.

Sinds smartengeld en letselschade tot de juridische praktijk zijn gaan behoren is er een corpus aan jurisprudentie op dit terrein gegroeid. Om deze toegankelijk te maken geeft de ANWB elke drie jaar de bundel *Smartengeld* uit, waarin een actueel overzicht wordt gegeven van de jurisprudentie inzake smartengeld, geordend

³⁷ *Ibid.*, 9.

³⁸ Claes, Foqué en Peters (red.), *Punishment, Restorative Justice and the Morality of Law*.

Tabel 2 Overzicht van gedeelte 'uitspraken' in inhoudsopgave bundel *Smartengeld* (2000).

- I Smartengeld na ongeval
 - 1 Been- en voetletsel
 - 2 Arm- en handletsel
 - 3 Hoofd-, hersen- en zenuwletsel, psychische schade
 - 4 Oogletsel
 - 5 Oorletsel
 - 6 Verlies van reuk en smaak
 - 7 Ontsiering van gelaat en lichaam
 - 8 Schouder-, borstkas- en wervelkolomletsel, whiplash-laesie
 - 9 Heup- en bekkenletsel, beschadiging van inwendige organen
 - 10 Belemmerd spraakvermogen, mondletsel
 - 11 Letsel geslachtsorganen

- II Smartengeld na mishandeling
 - 12 Been- en voetletsel
 - 13 Arm- en handletsel
 - 14 Hoofd-, hersen- en zenuwletsel, psychische schade
 - 15 Oogletsel
 - 16 Oorletsel
 - 17 Verlies van reuk en smaak, neusletsel
 - 18 Ontsiering van gelaat en lichaam
 - 19 Schouder-, borstkas- en wervelkolomletsel, whiplash-laesie
 - 20 Heup- en bekkenletsel, beschadiging van inwendige organen
 - 21 Belemmerd spraakvermogen, mondletsel
 - 22 Letsel tengevolge van verkrachting, incest

- III Smartengeld bij niet-letsel
 - 23 Ontslag uit dienstbetrekking, arbeidsconflict
 - 24 Inbreuk op privacy, laster, belediging
 - 25 Schending auteursrecht
 - 26 Arrestatie, onterechte hechtenis, vrijheidsberoving
 - 27 Overige gevallen

naar lichaamsdelen en enkele andere categorieën. In dit moderne boeteregister wordt per zaak aangegeven welk bedrag geëist is, welk bedrag is toegewezen en welk bedrag voor een dergelijke zaak geïndexeerd wordt. Deze geïndexeerde bedragen mogen beschouwd worden als de tegenhangers van de compensatiebedragen die in de Oudfriese boeteregisters genoemd worden, die eveneens eerder als richtbedragen dan als absolute bedragen gezien moeten worden.

De gevoelde noodzaak iets weer goed te maken en zo een verstoord evenwicht te herstellen zit diep bij de mens ingegraveerd. Vrouwe Justitia heeft niet voor niets een weegschaal in de hand.³⁹ De mechanismen om dit te bewerkstelligen zijn nooit ver weg. De opbouw van de *Smartengeld*-bundel vertoont dan ook opmerkelijke overeenkomsten met de Oudfriese boeteregisters (zie tabel 2). We treffen

³⁹ Miller, *Eye for an Eye*, 1-8.

ten dele dezelfde lichaamsdelen en dezelfde concepten aan. Het lichaam wordt weliswaar niet *a capite ad calcem* gevolgd, zoals in een aantal – maar niet alle! – boeteregisters het geval is, maar wel worden de lichaamsdelen volgens de primaire ledematen en onderdelen van het lichaam gegroepeerd. Zo vinden we – net als in de boeteregisters – been plus voet, arm plus hand, hoofd en romp (bovenlijf en onderlijf apart) als groep behandeld. We zien verder amputaties van lichaamsdelen voorbijkomen (vgl. Ofri. *gersfel*), maar ook het concept ‘ontsiering van gelaat en lichaam’, dat in de boeteregisters met de term *wlitewlemmelsa* wordt aangegeven. Het missen van een hand was toen een ernstige handicap en is dat nog steeds. We zien dat de waardering van het menselijk lichaam op dit niveau (dus dicht bij het fysieke lichaam) redelijk gelijk gebleven is.

In de *Smartengeld*-bundel worden verder zeven letselcategorieën onderscheiden, die geordend zijn naar de hoogte van de compensatie.⁴⁰ Deze worden omschreven en van voorbeelden voorzien. Zo zijn de kenmerken van ‘gering letsel (<ca. €1500)’: ‘normale dagtaak gedurende 1 week tot max. 13 weken niet kunnen verrichten door bedrust of verband om lichaamsdeel; geneeskundige hulp ingeroepen; eventueel ziekenhuisopname tot maximaal 1 week; pijn geleden’. Voorbeelden zijn: ‘kneuzingen; schaafwonden, vleeswonden; lichte hersenschudding; kleine botbreuken’.⁴¹ De boeteregisters werkten eveneens met een soort letselcategorieën, al vindt men deze er niet expliciet in aangegeven. Maar wanneer de compensatiebedragen in kaart worden gebracht blijkt dat deze niet eindeloos varieerden. Elk boeteregister kende een beperkt aantal. De hoogte gaf de ernst van de verwonding aan. Soms ook worden zaken opgesomd die alle dezelfde compensatie vereisen: *Faxfeng, dudslec, blodelsa: allera ec achta skillengar* ‘Haartrekken, harde klap, eenvoudige bloedende wond: elk 8 schellingen’.⁴²

Natuurlijk zijn er evidente verschillen tussen de boeteregisters en de letselschadelijsten. Sommige komen voort uit het verschil tussen de stand van de medische wetenschap in de Middeleeuwen en nu. Dat een botbreuk nu makkelijker en vollediger kan genezen dan destijds, zorgt ervoor dat de compensatie geringer hoeft te zijn. Wanneer we echter de moderne ballast achterwege laten en ons concentreren op het lichaam en zijn verwondingen, dan blijft er een opmerkelijk consistent beeld over. Deze consistentie hangt deels samen met de menselijke anatomie en functionaliteit die door de eeuwen heen hetzelfde is gebleven. Voor een ander deel blijkt er een consistente laag aan de basis te liggen van opvattingen over de integriteit van het menselijk lichaam en de schending ervan.

Wat ten slotte ook overeind is gebleven is de notie dat geld tot op zekere hoogte in staat is om iets ‘goed te maken’. En dat is op zijn minst opmerkelijk. Hoe kun je lichaamsdelen of zelfs een leven vervangen door geld? Tegenwoordig hoort men immers snel: ‘Wat heb ik aan geld: ik krijg er mijn vinger/hand/arm niet mee

40 1) Gering letsel (< ca. €1500); 2) Licht letsel (ca. €1500-2500); 3) Matig letsel (ca. €2500-€7500); 4) Ernstig letsel (ca. €7500-€15000); 5) Zwaar letsel (ca. €15000-€25000); 6) Zeer zwaar letsel (ca. €25000-€55000); 7) Uitzonderlijk zwaar letsel (>ca. €55000). Jansen (red.), *Smartengeld*, 18-19 (14^e druk: 2000).

41 Jansen (red.), *Smartengeld*, 18.

42 H XII,29 (BHu).

terug'. Over deze fundamentele vraag hebben moderne rechtsgeleerden zich het hoofd gebroken.⁴³ Hoe letselschadecompensatie in onze moderne samenleving werkt valt echter buiten het kader van dit onderzoek. De vraag op welke manier geld iets goedmaakte in middeleeuws Friesland wordt in een later hoofdstuk beantwoord, wanneer duidelijk gemaakt is hoe *personhood* er opgebouwd was.⁴⁴

2 Wondlijsten en boeteregisters in de Friese landen

2.1 De Lex Frisionum

In alle *Leges Barbarorum*, de wetten van enkele Germaanse volkeren binnen de Merovingische en Karolingische invloedssfeer, zijn lijsten met compensaties voor verwondingen te vinden.⁴⁵ In deze teksten worden ze meestal wondlijsten genoemd. De *Leges Barbarorum* zijn in het Latijn gesteld. Aan de andere kant van het Kanaal, op de Britse eilanden, werden onder de Kentse koningen in de zevende eeuw eveneens voor het eerst de volksrechten aan het perkament toevertrouwd, ditmaal in de volkstaal. Ook deze eerste Engelse wetten bevatten wondlijsten. De oudste van deze wetten, die van koning Æthelberht (ca. 590-616), zelfs voor een zeer substantieel deel, namelijk de helft.⁴⁶

Onder de *Leges Barbarorum* bevindt zich de *Lex Frisionum* 'de wet van de Friezen', waarschijnlijk opgesteld aan het einde van de achtste eeuw op bevel van Karel de Grote.⁴⁷ De *Lex Frisionum* bestaat uit een hoofdtekst en een *Additio sapientum*, 'toevoeging van de wijze mannen'. Deze twee wijze mannen, Wlemar en Saxmund, zijn een opmerkelijke verschijning, niet omdat andere Germaanse volkeren niet ook rechtskundigen gekend zouden hebben, maar omdat hun toevoegingen apart zijn blijven staan van de hoofdtekst van de *Lex Frisionum*.⁴⁸ Daarnaast onderscheidt de *Lex Frisionum* zich op nog een andere manier van de overige *Leges Barbarorum*. Er zijn namelijk geen middeleeuwse handschriften met de *Lex* overgeleverd – we kennen de tekst slechts uit een editie uit 1557. Zowel de intact gebleven toevoegingen van de wijze mannen als het ontbreken van een middel-

43 Lindenbergh, *Smartengeld*, 36-45.

44 Namelijk in hoofdstuk 6.2.

45 Deze wetten zijn opgesteld onder de Gotische, Merovingische en Karolingische vorsten tussen de vijfde en de negende eeuw. Op de vraag of het materiaal in de *Leges Barbarorum* ten dele terug te voeren valt op een mogelijke gemeenschappelijk kern aan Germaanse bepalingen, termen en rechtsinstituties wordt hier niet ingegaan. Zie daarvoor onder andere: Munske *Der germanische Rechtswortschatz im Bereich der Missetaten*, 278 (§403), 289-290 (§408); Schwartz, 'Comparative Legal Reconstruction in Germanic'; Green, *Language and History in the Early Germanic World*, 30-48; Schott, 'Der Stand der Leges-Forschung'; Timmer, 'Restanten van Oud-Germaans recht in de Lex Frisionum'; Dilcher en Distler, *Leges – Gentes – Regna*.

46 Oliver, *The Beginnings of English Law*; Wormald, *The Making of English Law*; Miller, *Eye for an Eye*, 113-122.

47 Siems, *Studien zur Lex Frisionum*.

48 Over Germaanse rechtskenners: Green, *Language and History in the Early Germanic World*, 33. Vanuit Oudfries perspectief: Gerbenzon, 'Der altfriesische *asega*, der altsächsische *eosago* und der althochdeutsche *esago*'.

eeuws handschrift hebben tot het vermoeden geleid dat de *Lex Frisionum* in een ontwerpfase is blijven steken.⁴⁹

Waarschijnlijk mede hierdoor hebben we de beschikking over twee afzonderlijke wondlijsten, die bovendien lang zijn. Bijna de helft van de *Lex Frisionum* wordt gevuld met wondlijsten; de omvangrijke titel 22 *De dolg* ‘over verwondingen’ en daarnaast de *Additio sapientum*, die voor het grootste gedeelte uit wondlijsten bestaat.⁵⁰ De *Lex Frisionum* bevat zo het meest uitgebreide dossier over compensaties van verwondingen van alle *Leges Barbarorum*. Patrick Wormald vergelijkt bijvoorbeeld in een recent artikel de wondlijsten van de diverse *Leges*. In de begeleidende tekst bij de concordantietabel op de verwondingen van het lichaam die in de verschillende *Leges* behandeld worden die hij bij dat artikel geeft, merkt hij over de *Lex Frisionum* op dat ‘not content with providing by far the longest and most elaborate tariff, [it] proceeds to expand and modify this with a series of *Additiones Sapientium*’. De toevoegingen van de wijze mannen laat hij in zijn concordantietabel buiten beschouwing ‘in order not to complicate and lengthen the table beyond tolerability; indeed, I have omitted some of the original tariff’s complexities, to which there is no counterpart in others’.⁵¹ Indien met andere woorden uitsluitend de hoofdtekst van de *Lex Frisionum* overgeleverd zou zijn, zonder de toevoegingen van Wleamar en Saxmund, dan nog bevatte de Friese *Lex* een ongekend omvangrijke wondlijst vergeleken met de andere *Leges Barbarorum*. Deze uitgebreidheid komt duidelijk naar voren in tabel 3, waar de structuren worden weergegeven van achtereenvolgens titel 22, de wondlijst in de hoofdtekst van de *Lex Frisionum*, van de *Additio Sapientum* ‘de toevoeging van de wijze mannen’, en van een tiental paragrafen uit de *Lex Thuringorum*, die daar door onzorgvuldigheid van een afschrijver zijn terechtgekomen maar in de *Lex Frisionum* thuishoren.⁵²

Tabel 3 laat tevens zien hoe de beide (min of meer) volledige wondlijsten (titel 22 en de *additio* van Wleamar) het lichaam *grosso modo* van boven naar beneden behandelen, een principe dat de meeste *Leges* proberen te volgen.⁵³ Omdat de *Lex Frisionum* twee afzonderlijke wondlijsten bevat, die hoogstwaarschijnlijk uit Westerlauwers (titel 22) en Oosterlauwers Friesland (de *additio* van Wleamar) stammen, maar wel teruggaan op een grotere gemeenschappelijke traditie, is er overlap waarneembaar tussen de verschillende tekstgedeelten. Die zijn zichtbaar gemaakt in tabel 4.

49 Henstra, *The Evolution of the Money Standard in Medieval Frisia*, 51, 277-279; Siems, *Studien zur Lex Frisionum*, 42, 350-353.

50 *Lex Frisionum*, *Additio Sapientum* Titel 2, 3, *Lex Thuringorum* Titel 6; Saxmund: *Lex Frisionum*, *Additio Sapientum* Titel 3, 59-65, 74-75.

51 Wormald, ‘The *Leges Barbarorum*’, 53.

52 Siems, *Studien zur Lex Frisionum*, 121-128.

53 Wormald, ‘The *Leges Barbarorum*’, 53; Oliver, *The Beginnings of English Law*, 36-37.

Tabel 3 Structuren van de wondlijsten in de *Lex Frisionum*

Titel 22	1-21	Hoofd
Titel 22	22-23	Romp
Titel 22	24-44	Arm en hand
Titel 22	45-46	Oog
Titel 22	47-59	Romp
Titel 22	60-64	Been en voet
Titel 22	65-90	Overig
Add. Sap., Titel 2	1-10	Hand en vingers [Wlemar]
Add. Sap., Titel 3	1-7	Voet en tenen [Wlemar]
Add. Sap., Titel 3	8-27	Hoofd [Wlemar]
Add. Sap., Titel 3	28-35	Romp [wlemar]
Add. Sap., Titel 3	36-58	Divers [wlemar]
Add. Sap., Titel 3	59-75	Toevoegingen van Saxmund
Add. Sap., Titel 3	76-78	Toevoegingen van Wlemar
<i>Lex Thuringorum</i> , Titel 6	14-24	Divers [Wlemar]

Tabel 4 Concordantietabel *Lex Frisionum*

LF 22	AS 2	AS 3	LT 6	LF 22	AS 2	AS 3	LT 6
1		8		38		32	
2		8		39		32	
6		23		40		32	
9		9		41		32	
10		10		42		32	
11		20, 21		43		32	
12		20, 21		44		32	
13		20, 21		45		48	
14		15		46		47, 59	
15		19		53		31	
16		13, 63		55		31	
17		17		58		60	
18		14, 65		62		1	
19		36		63		2, 3, 4	
20		37		64		32	
21		38		65		40	
23		29		71		24	
27	1			72		24	
28	5			73		24	
29	2			75		49	
30	3			76		46	
31	4			78	10	46	
32	4			83		41, 66	
34	6			84		61	
35		32		86			18, 19
36		32		87		67	
37		32					

LF 22=*Lex Frisionum*, titel 22, AS 2=*Lex Frisionum*, *Additio Sapientum*, titel 2, AS 3=*Lex Frisionum*, *Additio Sapientum*, titel 3, LT 6=*Lex Thuringorum*, titel 6

2.2 *De Oudfriese Boeteregisters*

Na de *Lex Frisionum* volgen bijna vijf eeuwen waarin geen Friese rechtsteksten zijn opgeschreven, of althans niet zijn overgeleverd. Aan het einde van de dertiende eeuw begint dan de Oudfriese overlevering. Dit corpus bestaat voor een belangrijk deel uit rechtsteksten, waaronder de boeteregisters. Deze kunnen beschouwd worden als de opvolgers van de wondlijsten uit de *Lex Frisionum*.

Maar de tijd was niet stil blijven staan. Afgezien van het feit dat de *Lex Frisionum* een momentopname is en niet de gehele traditie omvat, is er daarnaast duidelijk een ontwikkeling en verjonging van het genre waar te nemen. De Oudfriese boeteregisters zijn niet uitsluitend wondlijsten. De wondlijsten in de *Lex Frisionum* bevatten reeds enkele bepalingen die niet over verwondingen van het fysieke lichaam gaan, maar over eerkrenkende handelingen zoals iemand in het water gooien. Deze categorieën zijn in de Oudfriese boeteregisters ruimer vertegenwoordigd. Zo is er daar bijvoorbeeld sprake van begietingen met vocht om iemand te beledigen (*swarte sweng*), van het kapot scheuren of snijden van kleren, van iemand met modder begooien (*horewerp*), of van iemand op zijn rug springen zodat hij in de modder belandt (*bekhlep*). De boeteregisters besteden verder aandacht aan zaken als bedreigingen met wapens (*ber*), berovingen (*raf*), wegversperingen (*weiwendene*) en kluisteringen (*bende*). In de boeteregisters komen verder ook geweldsdaden voor die geen bloedende wonden veroorzaken, maar wel een dusdanige bewusteloosheid dat gevreesd wordt voor het leven van het slachtoffer of die veroorzaken dat het slachtoffer zichzelf bevuilt (*swimslek*, *soldede*).

Bijna alle Oudfriese boeteregisters bevatten ten slotte bepalingen die betrekking hebben op de bezittingen van de middeleeuwse Fries: zijn huis, zijn levende have en zijn land, maar ook op de mensen die onder zijn bescherming vallen: zijn vrouw, minderjarige kinderen en dienstlieden. Er worden verschillende gevallen en gradaties van huisvredebreuk behandeld, alsmede brandstichting aan het huis. De levende have van een man kan verwondingen veroorzaken, waarvoor hij vervolgens aansprakelijk wordt gesteld. Ook worden de compensaties voor verschillende soorten vee genoemd wanneer ze mishandeld of gedood worden. Veel aandacht daarbij krijgt het paard. Niet alleen het schoppen en bijten van het dier worden behandeld, maar ook het zonder toestemming van de eigenaar berijden ervan en geweld ten aanzien van andermans paard. Met betrekking tot land ten slotte wordt het onrechtmatig ploegen, oogsten, en afgraven van grond genoemd.

Het Oudfriese boeteregister is dus een tekstgenre waarin de volgende zaken behandeld worden (zie tabel 5). Ten eerste verwondingen aan het menselijk lichaam, vervolgens eerkrenkende handelingen en ten slotte andere vergrijpen. De derde groep bepalingen wordt meestal aan het einde van de teksten gevonden en de eerste twee groepen aan het begin. Het eerste bestanddeel van een boeteregister, de wondlijst, komt uitsluitend in dit tekstgenre voor, de overige bestanddelen zijn soms ook in andere Oudfriese teksten terechtgekomen, maar zijn daar qua omvang nooit een substantieel onderdeel van.⁵⁴

⁵⁴ Zie §6 over de intertekstuele relaties tussen de boeteregisters en andere Oudfriese teksten.

Tabel 5 Onderwerpen die in de Oudfriese boeteregisters behandeld worden

-
- 1) Verwondingen aan het menselijk lichaam (wondlijst)
 - 2) Eerkrenkende handelingen
 - a) Haartrekken / haar afsnijden / baard trekken / baard mishandelen (*faxfang, berdfang*)
 - b) Iemand in het water gooien (*wapeldepene*)
 - b) Iemand knevelen (vastbinden) en/of gijzelen (*bende*)
 - c) Roof / beroving / panding / met geweld wegnemen (*raf*)⁵⁵
 - d) Bedreiging / wegversperring (*quade ber, weiwendene*)
 - e) Iemand achtervolgen (*gelene, jagia*)
 - f) Iemand op vernederende wijze slaan (*dustslek, halslek, daveddusinge*)
 - g) Iemand slaan zodat hij op de grond valt (*gersslinge, muldeslek, bekhlep, fotsperne*)
 - h) Iemand bewusteloos slaan (*soldede, datbswima*)
 - i) Iemand met onrein vocht begieten / bespugen / bessen / met modder begooien (*swarte sweng, biarblem, onspia, pissia, horewerp*)
 - j) Iemands kleren kapot maken / iemand ontbloten / hoofdbedekking afrukken [vrouw]
 - k) Iemand met woorden beledigen (*unieve word*)
 - 3) Andere vergrijpen
 - a) Land afgraven, onrechtmatig ploegen, onrechtmatig oogsten (*londbrekma*)
 - b) Huisvredebreuk (*hemsekene*)
 - c) Vrouw aanvallen / verkrachten / onzedelijk betasten (*nedmund*)
 - d) Vee mishandelen, roven of zonder toestemming berijden (*sketquelene*)

Tabel 6 Ingrediënten van de boeteregisterbepalingen

-
- 1) Verwonding / vergrijp
 - 2) Compensatiebedrag 1
 - 3) Compensatiebedrag 2
 - 4) Aantal aanklachtseden
 - 5) Aantal onschuldleden
 - 6) *onbrinze* (ja/nee)
 - 7) Aanwijzing voor de procesgang
 - 8) Aanwijzing voor het berekenen van de compensatie

Hoewel de meeste bepalingen een redelijk vast patroon vertonen, is het onmogelijk om alle bepalingen in een typologie te vangen. In tabel 6 worden de elementen opgesomd waaruit een bepaling in een boeteregister kan bestaan. Met behulp van die lijst wordt getoond uit welke van deze elementen de gangbare typen bestaan.

⁵⁵ We moeten er bij *raf* voor waken er de moderne definitie van ‘roof’ op toe te passen, namelijk ‘het onrechtmatig afnemen van andermans zaken, vaak gepaard gaand met geweld’. Het Oudfriese *raf* was niet *a priori* onrechtmatig, getuige onder andere de uitdrukking *unriucht raf* ‘onrechtmatige *raf*’ (bijvoorbeeld E3 I,190 [BEM]), die anders een pleonasme zou zijn. Zie Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 260.

Het basispatroon van een bepaling bestaat uit elementen 1) en 2): *Herbreid: fiouuer penningar* ‘Aan het haar trekken: 4 penningen’.⁵⁶ Vanaf het moment dat boeteregisters opgeschreven werden moest er aandacht besteed worden aan het actueel houden van de compensatiebedragen. In het vorige hoofdstuk kwam het *Boeteregister van Kampa Jeldric* reeds aan de orde. Dit boeteregister, opgetekend in Codex Fivelgo uit ca. 1440, is geënt op het *Algemene Boeteregister*, dat minstens dertiende-eeuws is, maar wellicht zelfs nog ouder. In het *Boeteregister van Kampa Jeldric* worden dan ook de oude bedragen uit het *Algemene Boeteregister* omgerekend naar een actuelere muntsoort: *Thrina sina wert: xij scillingan, thet is xxij panniga sunder ene hallinge, mith ene ethe to haliane* ‘Drie pezen beschadigd: 12 schellingen, dat is 22 penningen min 1 halve penning, met een aanklachtseed te claimen’.⁵⁷ Deze bepaling herbergt dus de elementen 1), 2), 3) en 4).

De elementen 4) tot en met 6) betreffen aanwijzingen voor de manier waarop over het genoemde vergrijp een proces gevoerd moest worden. Vooral in het *Algemene Boeteregister* wordt aangegeven met hoeveel eden de onschuld voor het genoemde vergrijp moet worden bewezen (element 5), waarover meer in het volgende hoofdstuk: *Faxfanges bote: fif skillinga and fiuwer panninga ieftha twene etha* ‘De compensatie voor het trekken aan haar: 5 schellingen en 4 penningen of twee onschuldseden’.⁵⁸ Dit betekende dus dat als de aangeklaagde de compensatie niet wilde betalen, hij zelf moest zweren dat hij onschuldig was, bijgestaan door een eedhelper, die onder ede bezwoer dat de aangeklaagde een eerlijk man was die nooit onware dingen zou verkondigen. In de jongere boeteregisters wordt in sommige bepalingen aangegeven of een vergrijp *onbrinze* ‘aanbrengbaar’ (6) is. Deze term hing samen met een verandering in het procesrecht, die in het volgende hoofdstuk behandeld wordt.

De meeste bepalingen bestaan kortom uit een combinatie van elementen 1) en 2), eventueel aangevuld met een of meerdere van de elementen 3) – 6). Dan blijven er nog een klein aantal bepalingen over die vaak aanwijzingen bevatten over de procesgang of over het berekenen van het compensatiebedrag (elementen 6 en 7). Deze bepalingen wijken af van overige. In verschillende boeteregisters is bijvoorbeeld een clause te vinden over het doof worden van het oor door een slag op het hoofd. Dat had gevolgen voor het andere oor, dat misschien alsnog eveneens doof kon worden. Daar bedacht men het volgende op: *Jeff thet en are daff vrde fon there haudvnde, sa schel ma thet other nima pli and plicht ier anda dey* ‘Als het ene oor doof geworden is door de hoofdwond, dan moet men (de dader) zich voor het andere een jaar en een dag borg stellen’.⁵⁹ Vooral in het uitgebreide *Boeteregister van Kampa Jeldric* komen dit soort aanwijzingen veelvuldig voor, zoals dit voorschrift hoe te handelen indien neus en lippen in een slag afgehouden werden: *Js thio nose ofeslagin and tha wera bethe mith ene sleke, sa ach allerec sine sunderga bote, mith ene ethe to haliane* ‘Zijn met een slag zowel de neus als de lippen afge-

56 E1 VII,1 (BEm).

57 F X,11 (BKJ).

58 R1 V,1(1a) (BAg).

59 E3 I,63 (BEm).

slagen, dan geldt voor elk lichaamsdeel een afzonderlijke compensatie, met een aanklachtseed te claimen'.⁶⁰ In het volgende hoofdstuk, over de procesgang, wordt uitgebreid ingegaan op dit soort aanwijzingen. Nog zeldzamer dan de hier genoemde procesaanwijzingen zijn bepalingen die aangeven in welke muntsoort de compensaties betaald moeten worden, zoals: *Alhijr in thisse botem ij panningen is en grata bireckenath* 'In dit boeteregister wordt met een groot (*grata*) van twee penningen gerekend'; of: *Alle bota and alle fretha hach ma to haldande mith alsadena panninge, sa an there Rednathes menota and Kawinges eslein send* 'Alle compensaties en vredegedden moet men betalen met penningen die in de muntplaats van Rednath en Kawing geslagen zijn'.⁶¹

Een van de conclusies die uit het voorgaande zou kunnen worden getrokken is dat de bepalingen in de boeteregisters op zichzelf staan. De bepalingen vertonen echter wel degelijk onderlinge samenhang. Ze zijn meestal per onderwerp of lichaamsdeel bij elkaar gebracht. Tegelijkertijd waren de teksten zo open dat er regelmatig uitbreiding van het materiaal plaatsvond door het toevoegen van bepalingen, meestal aan het einde van de tekst. In een later stadium werden deze bepalingen dan weer ondergebracht in dat deel van de tekst waar het betreffende onderwerp behandeld werd. Daarover hieronder meer (§5). In dit verband is het echter belangrijk te constateren dat er clusters van bepalingen bestaan, die als zodanig moeten worden gelezen om ze goed te begrijpen. Een voorbeeld is de volgende groep bepalingen over het doorsteken van de luchtpijp.

119. *Huasa sceten ieftha stat wert thruch sinen wasanda ieftha strotbolla, thet hi sinen meyt, thet is iten anda drinken, nawt bihalda ne muge anda thet hi brutende se, en thrimne liff.*
 120. *Js hi nawt brutende, sa is thi onkeme thes wittera wages thre scillingar.*
 121. *Thes inra tuene: ayder twen scillingar.*
 122. *Thes uttere wages thruchgong: thre scillingar.*⁶²

119. Wie door zijn strottehoofd of luchtpijp wordt geschoten of gestoten, zodat hij zijn voedsel, dat is eten en drinken, niet kan behouden en zodat hij door de verwonding rochelt: een derde weergeld.

120. Rochelt hij niet, dan is het binnendringen van het wapen in de buitenste scheidingswand 3 schellingen.

121. Voor het binnendringen in de binnenste twee scheidingswanden: elk 2 schellingen.

122. Het naar buiten treden van het wapen door de buitenste scheidingswand (aan de andere kant): 3 schellingen.

Dit cluster moet in zijn geheel beschouwd worden: de bepalingen staan niet los van elkaar. Op deze en vergelijkbare manieren bestaat er soms een relatie tussen een bepaling en enkele van de daarop volgende.

Ten slotte nog iets over de omvang van de Oudfriese boeteregisters. De kleinste teksten tellen ongeveer 80 bepalingen, terwijl de twee grootste teksten respectievelijk 309 en 408 bepalingen tellen. Dat zijn echter uitzonderingen. De gemiddel-

60 F X,121 (BKJ).

61 J XXVIII,1 (BBr, groep C) R1 V,99(21) (BAg).

62 E3 I,119-122 (BEm).

de lengte van een boeteregister is 150 bepalingen. Dit betekent dat sommige kleine tekstjes in het Oudfriese corpus, zoals nog zal blijken, eerder als materiaalverzamelingen gezien moeten worden dan als zelfstandige boeteregisters.

Vanaf de dertiende eeuw vinden we andere bronnen dan de boeteregisters die het bestaan van het rechtsgebruik van compensatie bevestigen. In verschillende overeenkomsten tussen landstreken worden conflicten tussen inwoners uit deze gebieden geregeld en wordt afgesproken wat de compensaties zijn voor de meest voorkomende verwondingen en voor doodslag.⁶³ De oudste van deze oorkonden dateert van 1220. We vinden daarin een extra bevestiging dat de boeteregisters op dat moment in gebruik waren en fungeerden in het Oudfriese recht. In een overeenkomst tussen de bestuurders van Oostergo en de stad Groningen uit 1318 wordt gezegd dat degene die een verwonding heeft toegebracht zal worden berecht 'volgens het gebruik en de gewoonte van zijn landstreek'.⁶⁴ Een in het Oudfries geschreven korte overeenkomst tussen de vier landen van Westerlanders Friesland (Oostergo, Westergo, Bornego en Wymbritseradeel), stammend uit 1276, was zelfs helemaal gericht op het regelen van compensaties en is daarom in het Oudfriese tekstcorpus terechtgekomen als *Interregionaal Boeteregister*.⁶⁵ De benaming is onterecht en de verwarring geeft aan dat interregionale verdragen vaak aanwijzingen voor compensatie van geweldsdelicten bevatten.

2.3 *Overeenkomsten en verschillen tussen Lex Frisionum en boeteregisters*

Boeteregisters vertonen in het Friese gebied een lange continuïteit. De overeenkomsten tussen de wondlijsten in de *Lex Frisionum* en de diverse Oudfriese boeteregisters zijn zo groot, dat we hier met dezelfde traditie te maken moeten hebben, die tenminste tot de achtste eeuw teruggaat en tot het einde van de vijftiende eeuw heeft voortbestaan. De woorden uit de volkstaal die in de wondlijsten van de *Lex Frisionum* te vinden zijn, pleiten voor de authenticiteit van het beschrevene voor het Friese gebied.⁶⁶ Het bestaan van de wondlijsten in zowel de *Lex Frisionum* als de Oudfriese boeteregisters versterkt het vermoeden dat we hier met een authentiek Fries verschijnsel te maken hebben.⁶⁷ Verder wordt in enkele dertiende-eeuwse Latijnse oorkonden verwezen naar boetetarieven.⁶⁸ Ook in latere Oudfriese oorkonden uit de vijftiende eeuw vinden we voorbeelden van vetes en verzoening.⁶⁹ In sommige van deze oorkonden vinden we Oudfriese woorden die ook in de boeteregisters gebruikt worden.⁷⁰ Dergelijke bronnen getuigen ervan,

63 Blok et al. (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, nr. 126, 254, 255, 258; Ehmck en von Bippen (eds.), *Bremisches Urkundenbuch*, nr. 342 (1269), 472 (1220). Zie ook Bremmer, *Hir is eskriven*, 76-77.

64 *Secundum morem et consuetudinem terre sue*. Blok et al. (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, nr. 258.

65 Deze tekst wordt behandeld in hoofdstuk 9.3.

66 Künzel, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen*, 280-281 (6).

67 *Ibidem*, 278 (2).

68 *Ibidem*, 279-280 (5). Zie hierboven, §2.2, voor een behandeling van deze oorkonden en verwijzingen.

69 In het volgende hoofdstuk worden enkele van deze oorkonden behandeld.

70 Künzel, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen*, 280-281 (6).

dat het compenseren van wonden in middeleeuws Friesland realiteit was en dat de boeteregisters daarbij als hulpmiddel gebruikt werden.

In deze paragraaf worden enkele overeenkomsten en verschillen tussen de *Lex* en de Oudfriese boeteregisters onder de loep genomen. Natuurlijk spelen hierbij verschillende factoren een rol, zoals de problematische overlevering van de *Lex Frisionum*, regionale verschillen, en het feit dat de traditie van het compenseren van wonden niet was blijven stil staan tussen achtste eeuw en de eerste overlevering in het Oudfries, eind dertiende eeuw.

In de *Lex Frisionum* zijn ten eerste enkele woorden in de volkstaal opgetekend die in geëvolueerde vorm in de Oudfriese boeteregisters terug te vinden zijn. Deze woorden werden gebruikt om specifieke termen aan te duiden die moeilijk in het Latijn te vertalen waren. Sommige ervan komen ook in andere *Leges Barbarorum* voor, andere alleen in de *Lex Frisionum*.⁷¹ Enkele van die laatste groep komen hier aan de orde.⁷² Zo is in de toevoeging van Wleamar een volkstalige term te vinden voor een litteken dat dieper ligt dan de omringende ongeschonden huid, namelijk *sipido*.⁷³ In alle Oudfriese boeteregisters vinden we een bepaling over *abel and in-septha* ‘verhoogd en verdiept littekenweefsel’, waarbij *inseptha* en *sipido* etymologisch verwant zijn.⁷⁴ Het kleiner worden van een lichaamsdeel door een verwonding vinden we in de *Lex Frisionum* aangeduid met *smelido*, terwijl we het als *smelinge* aantreffen in de Oudfriese boeteregisters.⁷⁵ Verder is er *liduwagi*, een woord dat gebruikt wordt bij de beschrijving van een slag op het gewricht die tot gevolg heeft dat het verstuikt is: ‘als iemand zo hard op een gewricht slaat, dat er vocht uit de wond loopt, wat men *liduwagi* noemt, dan betaalt hij driemaal 4 solidi’.⁷⁶ In de Oudfriese boeteregisters vinden we hiervoor *lithwege* en *lithwei*.⁷⁷ Ten slotte vin-

71 Een overzicht van deze woorden en een discussie is te vinden bij Munske, *Der germanische Rechts-wortschatz*, 106-107. Munske voert twee belangrijke punten aan. Omdat de *Lex Frisionum* opgesteld is door Frankische beambten komen in de tekst enerzijds gelatiniseerde termen voor die in verschillende Germaanse talen voorkwamen en dus niet specifiek Fries hoeven te zijn, of soms zelfs helemaal niet. Anderzijds geven hierdoor de vormen van de woorden in de *Lex Frisionum* niet in alle gevallen de te verwachten Friese klankstand aan.

72 De problematische relatie tussen *durslegi* (*Lex Frisionum* Titel 22,3) en het Oudfries *dustslek* ‘harde klap’ blijft hier buiten beschouwing. Het gaat in beide gevallen om een harde klap die geen bloedvloeien tot gevolg heeft. Maar 1) meerdere *Leges Barbarorum* onderscheiden een dergelijke klap en 2) de etymologie van *durslegi* is nog niet opgelost, zodat eenduidig vaststaat hoe *durslegi* en *dustslek* zich tot elkaar verhouden. Zie: Munske, *Der germanische Rechts-wortschatz*, 145 (§214); Niederhellmann, *Arzt und Heilkunde*, 222-224.

73 *Lex Frisionum*, *Additio Sapientum* Titel 3,34.

74 In de Oudfriese boeteregisters bijvoorbeeld H XIV,36 (BAgH) en *passim*. Beide vormen < **sipapa* < **sīp-* ‘sijpelen, druppelen’. In het Oudfries is aan de vorm *septha* een prefix *in-* toegevoegd. Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 336.

75 *Lex Frisionum*, *Additio Sapientum* Titel 3,35; Oudfries boeteregisters: F X, 169 (BKJ) en *passim*. In beide vormen herkennen we zonder moeite de wortel *smel-* ‘klein, smal’ terug. De suffixen die de wortel in de *Lex Frisionum* (-*ido*) en in het Oudfries (-*inge*) heeft gekregen wijken af.

76 *Si quis in iunctura membrum cuiuslibet ita percusserit, ut humor ex vulnere decurrat, quem liduwagi dicunt, ter IIII solidos componat*: *Lex Frisionum* Titel 22,35 en *Additio Sapientum* 3,32.

77 De etymologie van beide woorden, dus van zowel *liduwagi* als *lithwei* / *lithwege* is: *lidu-* / *lith-* ‘lid’, en *-wagi* / *-wege* / *-wei* ‘verstuiking’ (*wagi* > **wegi* > *wei*). Sommige onderzoekers hebben zich door de beschrijving in de *Lex* op het verkeerde been laten zetten en meenden het tweede lid van de samenstelling op Pgm. **wēga-* ‘water, golven’ te moeten herleiden. Zowel de Latijnse versie van het *Algemene Boeteregister* (BAI), waarin sprake is van *membrorum mobilitas* ‘beweeglijk-

den we in de *Lex Frisionum* de term *wlitivam* ‘gezichtsverminking’. De term en het delict komen in de boeteregisters voor in vele spellingsvarianten, maar onder andere als *wlitewemmelse* en *wlitewlemmelse*.⁷⁸ Ook in de Oudfrieze vormen zijn zo de elementen *wlite* ‘gezicht’ en *wam* ‘verminking, beschadiging’ nog te herkennen.⁷⁹

Naast de woorden in de volkstaal die op een continuïteit wijzen zijn er ook bepalingen in de *Lex Frisionum* die inhoudelijk een overeenkomst vertonen met de Oudfrieze boeteregisters. Hierbij moeten we er enerzijds voor oppassen niet te veel te willen lezen in het Latijn van de *Lex Frisionum*, bijvoorbeeld omdat er te algemene vergrijpen of verwondingen in worden beschreven, maar anderzijds ook openstaan voor de soms opvallende gelijkenissen. Vrij algemeen is bijvoorbeeld de bepaling over het afhakken van de hand, een verwonding die in alle *Leges* wordt beschreven. In de *Additio* van Wleamar wordt daar echter een klein tussenzinnetje aan toegevoegd: *Abscisio palmae IIII solidis componatur; si manus abscisa terram cadens tetigerit, ipse casus IIII solidis componatur* ‘Het afslaan van de handpalm moet met 4 *solidi* gecompenseerd worden; als de afgehakte hand vallend de aarde raakt, dan moet deze val met 4 *solidi* gecompenseerd worden’. Dit vallen op de aarde lijkt te verwijzen naar de manier waarop in de Oudfrieze boeteregisters een afgeslagen ledemaat wordt aangeduid, namelijk met de termen *gersfel* ‘val op het gras’ / *gersfellich* ‘vallend op het gras’.⁸⁰

Op vastere grond komen we met de beschrijving van het doorboren van de neus. Deze komt verschillende keren in de *Lex Frisionum* voor, namelijk zowel in Titel 22 als in de *Additio*, en eveneens herhaaldelijk in de Oudfrieze boeteregisters.⁸¹ Een beschrijving van het doorsteken van de neus komt verder alleen in de Oudengelse wet van koning Æthelberht voor en ontbreekt in de continentale *Leges Barbarorum*.⁸²

Overtuigend is de overeenkomst tussen de beschrijving van een van de gevolgen van een hoofdwond in de *Lex Frisionum* en wat in de boeteregisters een algemeen

heid van de ledematen’, als de Oudfrieze term *sinewege* ‘peesverstuiking’, waarin hetzelfde tweede lid opduikt, wijzen echter op Pgm. **wēgō-* ‘beweging, bewegelijkheid, verstuiking’. Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 136-137; Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 434-435.

78 *Lex Frisionum*, *Additio Sapientum* Titel 3,16; Oudfrieze boeteregisters: H XIV,50 (BAgH) en *passim*.

79 In het Oudfries is aan de vorm een suffix *else* < **ilsa* toegevoegd, dat een i-umlaut veroorzaakte (*wam* > *wem*). Door epenthese werd in het tweede lid van de samenstelling een *l* ingeschoven (*wlitewemmelse* > *wlitewlemmelse*). Hierdoor ook ontstonden in het Oudfries naast elkaar de werkwoorden *wemma* en *wlemma*, beide met de betekenis ‘beschadigen’. Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 128. Een incorrecte voorstelling van zaken (uitgaande van een oorspronkelijke wortel **wlem-*) bij Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 454-455. De variatie in het Oudfries is overigens groot: *wlitewimmelsa*, *wlitewimelsa*, *wlitewlem*, *wlitemmelsa*, *wlitewelmolsa*, *wlitewilmensa*, *wlitewilmisa*, *wlitewlamesa*, *wlitewlemesa*, *wlitewlemsa*, *wlitewlemisma*.

80 De term *gersfel* is specifiek Fries: Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 146-147.

81 *Lex Frisionum* Titel 22, 16; *Additio Sapientum* Titel 3, 11-13; 63-64. Oudfries: F X, 62-78 (BKJ) en *passim*.

82 Wormald, ‘The *Leges Barbarorum*’, 49; Oliver, *The Beginnings of English Law*, 70-71; Munske, ‘Angelsächsisch-altfriesische Beziehungen’.

bijverschijnsel is: *Si homo ab alio ita in caput percussus fuerit, ut nec frigus nec calorem pro vulneris impatientia suffere possit, ter IIII solidi componantur* ‘Als een man door een ander dusdanig op zijn hoofd geslagen is, dat hij vanwege deze verwonding noch hitte nog koude kan verdragen, moet dit met driemaal 4 *solidi* gecompenseerd worden’.⁸³ In het Oudfries is de beschrijving voor dit verschijnsel zeer bondig: *hete and kelde*, dat letterlijk slechts ‘hitte en koude’ betekent, maar dus opgevat moet worden als: ‘overgevoeligheid voor hitte en koude’. Dat deze interpretatie voor het Oudfries correct is blijkt onder andere uit de Nederduitse vertaling die ons is overgeleverd van het *Algemene Boeteregister*, waar *hete and kelde* wordt vertaald als: *Heeth vnd kolth nicht mogen vordragen* ‘Hitte en koude niet kunnen verdragen’.⁸⁴

Wanneer een wond was toegebracht door een slag van een scherp wapen, bijvoorbeeld een zwaard, dan konden er uit de wond botsplinters naar buiten treden. De compensatie hiervoor werd op een merkwaardige wijze vastgesteld. De botsplinters moesten in een schild of schaal geworpen worden. Als ze groot genoeg waren produceerden ze een geluid dat over een bepaalde afstand hoorbaar moest zijn. Deze bepaling is te vinden in de *Additio*-sectie van de *Lex Frisionum*, in verschillende *Leges Barbarorum* en in de Oudwestfriese boeteregisters. Opmerkelijk genoeg komt de bepaling niet in de Oudoostfriese boeteregisters voor, terwijl de *Additio* aan het Oostfriese gebied is toegeschreven.⁸⁵

LEX FRISIONUM

24. *Si ossa de vulnere exierint tantae magnitudinis, ut in scutum iactum, XII pedum spatio distante homine, possit audiri, unum ter IIII sol(idis) comp(onatur), aliud ter duob(us), tertium ter uno solido.*⁸⁶

24. Als uit de wond botsplinters naar buiten treden van een dusdanige afmeting, dat ze als ze in een schild worden geworpen, gehoord kunnen worden door een man die op een afstand van twaalf stappen staat, dan moet de eerste botsplinter met driemaal 4 *solidi*, de tweede met driemaal 2 *solidi* en de derde met driemaal 1 *solidus* gecompenseerd worden.

BIREKNADE BOTA

43. *Dis forma benis wtgongh dera breinpanna: xxxii graet.*

44. *Dis lettera benis wtgong: xvi graet.*

45. *Dis tredda benis wtgongh: viii graet. Somlike bota willet dat dis forma benis wtgongh se fiouwer schillinghen, dis lettera tueen schillingen, dis tredda een schillingh. So schil hyt suara mit ene ede, datmet mochte hera clippa in een lewyn, ief hit foel fan sine kne wr ix stapen; ielkirs thoermet naet beta.*⁸⁷

43. Het naar buiten treden van de eerste botsplinter uit de hersenpan: 32 groten.

44. Het naar buiten treden van de tweede botsplinter: 16 groten.

83 *Lex Frisionum, Additio Sapientum* Titel 3, 22.

84 BAGNR 22. Zie verder hoofdstuk 8.1 voor dit boeteregister.

85 *Lex Frisionum, Additio Sapientum* Titel 3; Oudwestfriese boeteregisters: D XIV,43-45 (BBr, groep C). Zie Wormald, ‘The *Leges Barbarorum*’, 47, voor het voorkomen van deze bepaling in de andere *Leges*. Dat de bepaling niet in de Oudoostfriese boeteregisters voorkomt laat nogmaals zien dat de overlevering incompleet is – zowel die van de *Lex Frisionum* als van de Oudfriese boeteregisters.

86 *Lex Frisionum, Additio Sapientum* Titel 3; *Lex Frisionum* Titel 22, 71-74.

87 D XIV,43-45 (BBr, groep C).

45. Het naar buiten treden van de derde botsplinter: 8 groten. Sommige boeteregisters zeggen dat het naar buiten treden van de eerste botsplinter op 4 schellingen komt, van de tweede op 2 schellingen, van de derde op 1 schelling. De eiser moet onder ede verklaren, dat men de botsplinters op een afstand van negen stappen kan horen klinken in een schaal, als ze vanaf kniehoogte vallen; anders hoeven de botsplinters niet gecompenseerd te worden.

De variatie in de Oudwestfriese boeteregisters is groot.⁸⁸ De botsplinters moeten in een schild (*skeld*) of in een bekken (*leven*) worden geworpen. De afstand waarover het geluid moet worden gehoord varieert in de diverse redacties van een erf, tot negen stappen of negen ‘vakken’ van een huis: de afstand tussen twee staanders in een middeleeuwse boerderij.⁸⁹ In de meeste redacties wordt echter de afstand niet gepreciseerd.

Als laatste voorbeeld dient het doorsnijden van rimpels in het voorhoofd. De *Lex Frisionum* onderscheidt drie rimpels die beschadigd kunnen worden:

11. *Si summam rugam frontis quis ictu transversam inciderit, duobus sol(idis) componat.*
12. *Si subteriozem inciderit, IIII solidis componat.*
13. *Si tertiam, quae iuxta oculos est, duobus solidis componat.*⁹⁰

11. Als iemand de bovenste rimpel van het voorhoofd met een slag dwars doorsnijdt, moet hij 2 solidi betalen.
12. Als hij de rimpel die daar onder zit doorsnijdt, moet hij 4 solidi betalen.
13. Als hij de derde, die het dichtst bij de ogen is, doorsnijdt, moet hij 2 solidi betalen.

Ook in de Oudfriese boeteregisters is sprake van het doorsnijden van een *wirsene* of *leseke* ‘rimpel’ en worden er eveneens drie onderscheiden. Een aanwijzing dat we met dezelfde traditie te maken hebben is verder de op het eerste gezicht onopvallende toevoeging *transversam* ‘dwars’ in bepaling 11 van de *Lex Frisionum*. Deze toevoeging krijgt betekenis wanneer we zien dat in de Oudfriese boeteregisters gesteld wordt dat: *Jef dat dulgh geet alinga der wirsena ende bio naet tokoren se, soe aegh hit naet meer to bote dan hit ielkirs oenda felle se* ‘Als de wond met de rimpel mee loopt en hij niet doorsneden is, dan heeft de gewonde persoon voor deze verwonding niet meer recht op een compensatie dan wanneer het elders op de huid zou zijn’.⁹¹ De achterliggende gedachte is dat de snede dan niet of nauwelijks zichtbaar was en dus het gezicht niet ontsierde.

Natuurlijk was niet alles onveranderd gebleven sinds de *Lex Frisionum*. In de boeteregisters komen we bijvoorbeeld geen *cladolg* ‘krabwond’ tegen, wordt niet de verwonding beschreven waarbij het zwaard de *herthamon* ‘hartzak’ aanraakt en wordt niet gesproken over darmen die via een wond in de onderbuik naar buiten komen en weer naar binnen gedrukt kunnen worden.⁹² Misschien is er een an-

88 Hierna volgt een attestatie per groep. Via de concordantietabellen in hoofdstuk 9 kunnen de overige attestaties per groep gevonden worden. J XXIV,44 (BGr, groep A); U XXVI,87 (BDg, groep B); J XXVIII,48, 216 (BW5D, groep C); U XXVII,81 (BFW, groep D).

89 In het *Boeteregister van de grandscrijver* wordt *nyoghben fake busis* ‘negen vakken van een huis’ gebruikt om deze afstand weer te geven. Zie Buma, *Vollständiges Wörterbuch*, 90.

90 *Lex Frisionum*, Titel 22.

91 D XIV,57 (BBr, groep C).

92 *Lex Frisionum* Titel 22, 48 (*herthamon*); 56 (darmen); *Additio Sapientum* Titel 3, 44 (*cladolg*).

dere reden dan verandering dat we sommige bepalingen die in de *Lex Frisionum* staan niet in het Oudfrie materiaal tegenkomen. Kwam het wellicht door de zegsmannen, de rechtskenners die de informatie voor de wondlijsten in de *Lex Frisionum* hebben geleverd? Waren het niet hun directe opvolgers maar die van een ander district of een andere lijn die aan de wieg stonden van het materiaal dat in de Oudfrie boeteregisters is opgetekend? We kunnen er waarschijnlijk het beste vanuit gaan dat noch de *Lex Frisionum* noch de Oudfrie boeteregisters compleet waren, maar – weliswaar goede – verzamelingen uit een nog omvangrijker corpus aan kennis en regels dat mondeling circuleerde.

Sommige verschillen zijn te verklaren. Zo heeft de *Lex Frisionum* specifieke compensaties voor het afhakken van de verschillende tenen van de voet, waarbij voor het verlies van de tenen een compensatie wordt berekend die ongeveer half zo hoog is als voor de overeenkomstige vinger (i.e. duim : grote teen; wijsvinger : tweede teen, etc.).⁹³ De Oudfrie boeteregisters stellen de handen en de voeten gelijk en zeggen: *Tha tana hagon alsa grate bote alsa tha fingra* ‘de compensaties voor de tenen zijn gelijk aan die voor de vingers’.⁹⁴ Deze gelijkstelling hing samen met het concept van de ‘zes ledematen’ in de boeteregisters: de ogen, handen en voeten. Aangezien het volledige verlies van elk van deze ledematen op hetzelfde bedrag werd getaxeerd – een half weergeld – en de anatomie van handen en voeten vergelijkbaar is, kon dus voor de compensaties voor de tenen verwezen worden naar die van de vingers, die vaak uitgebreid behandeld worden in de boeteregisters. De notie dat de compensaties voor verlies van oog, hand en voet gelijk waren was wel aanwezig in de *Lex Frisionum*⁹⁵ (en bijna alle *Leges Barbarorum*)⁹⁶ maar had zich nog niet zo ver ontwikkeld dat er gesproken werd van de ‘zes ledematen’, zoals dat in het Oudfries wel het geval is: de *sex litha* zijn daar tot een categorie geworden. In die zin zijn de zes ledematen een goed voorbeeld van de dynamiek die een steeds verdere systematisering, die in teksten zoals de wondlijsten en boeteregisters waarneembaar is, met zich meebrengt.

Een ander voorbeeld van een dergelijke voortschrijdende systematisering is het opmeten van wonden.⁹⁷ Zowel in de *Lex Frisionum* als in de Oudfrie boeteregisters worden simpele vleeswonden gecompenseerd naar hun lengte. In de *Lex Frisionum* zijn voor dat opmeten drie manieren overgeleverd, waarvan er twee werken met een maatvoering die bekend staat als ‘spanne’:

- 1) *Lex Frisionum*, Titel 22, 66-70
- a) De afstand tussen de uitgestrekte duim en de gekromde wijsvinger (ca. 12 cm.; 4 *solidi*);⁹⁸
- b) De afstand tussen de uitgestrekte duim en de uitgestrekte wijsvinger (ca. 15 cm.; 6 *solidi*) (‘spanne’);

93 *Lex Frisionum* Titel 22, 63; *Additio Sapientum* Titel 3, 2-4.

94 R1 VI,59(9n) (BAg).

95 *Lex Frisionum* Titel 22, 64; 76; 79.

96 Wormald, *The Making of English Law*, 281; Miller, *Eye for an Eye*, 123n46.

97 Zie ook: Nijdam, ‘Measuring Wounds’.

98 De afstanden zijn ontleend aan eigen meting. Zie Nijdam, ‘Measuring Wounds’, 184.

- c) De afstand tussen de uitgestrekte duim en de uitgestrekte middelvinger (ca. 17 cm.; 8 *solidi*);
 - d) De afstand tussen de elleboog en het handgewricht (ca. 31 cm.; 12 *solidi*);
 - e) De afstand tussen de elleboog en het topje van de duim (ca. 43 cm.; 18 *solidi*);
 - f) De afstand tussen de elleboog en de toppen van de vingers (ca. 49 cm.; 24 *solidi*).
- 2) *Lex Frisionum Additio Sapientum, Titel 2, 50-58*
- a) De lengte van het bovenste lid van de wijsvinger (ca. 2,5 cm.; 1 *solidus*);
 - b) De lengte van de twee leden van de wijsvinger (ca. 5 cm.; 2 *solidi*);
 - c) De lengte van de twee leden van de wijsvinger plus de helft van het derde lid (ca. 6 cm.; 3 *solidi*);
 - d) De lengte van de gehele wijsvinger (ca. 7,5 cm.; 4 *solidi*);
 - e) De lengte van de gehele wijsvinger plus de ruimte tussen de wijsvinger en de duim (ca. 12 cm.; 5 *solidi*);
 - f) De afstand tussen de wijsvinger en het onderste lid van de duim (ca. 14 of 16 cm.; 6 *solidi*);
 - g) De afstand tussen de wijsvinger en de uitgestrekte duim (ca. 12 cm.; [3x] 8 *solidi*) ('spanne');
 - h) De afstand tussen de middelvinger en de uitgestrekte duim (ca. 15 cm.; [3x] 12 *solidi*).
- 3) *Lex Frisionum Additio Sapientum, Titel 2, 58 (toevoeging)*
- a) Elke *uncia* 'inch' (ca. 2,5 cm): 1 *solidus*.

Net als elders liggen de verschillen tussen de hoofdtekst en de *Additio Sapientum* in de details en niet in de principes. Het eerste meetsysteem begint met grotere afstanden dan de systemen 2) en 3), maar systeem 2) komt in 2g) weer uit bij 1b). In systeem 1) wordt de wijsvinger gekromd en steeds meer uitgestrekt, in systeem 2) is dat de duim. De lengte van het bovenste lid van de wijsvinger in 2a) is ongeveer gelijk aan de 'inch' van 3a). Beide afmetingen vereisen dezelfde compensatie: 1 *solidus*. Hoewel de logica van de drie systemen wel na te voelen is, valt toch op dat vooral in systeem 1) het oplopen van de afstanden geen gelijke tred houdt met de te betalen compensaties. Vooral de overgang van 1c) naar 1d) is vreemd: de afstand wordt bijna verdubbeld (ca. 17 cm naar ca. 31 cm), terwijl de compensatie slechts met een derde toeneemt (van 8 naar 12 *solidi*).

Het is gezien vanuit dit oogpunt niet verwonderlijk dat de Oudfriese *metewunde* 'maatwond' simpel gedefinieerd was: een *mete* was de lengte van de duimkoot (ca. 2,5 cm) en die eenheid werd net zo vaak vermenigvuldigd als nodig was om de wond uit te meten. Voor elke *mete* stond een bepaald compensatiebedrag. We vinden in de boeteregisters dus een systeem terug dat overeenkomt met het derde systeem uit de *Lex Frisionum*, dat volgens de tekst uit Friesland ten westen van het Vlie stamt, een gebied waaruit geen Oudfries materiaal is overgeleverd.

3 Continuïteit en universalia

Friese compensatieregisters hebben minstens zeven eeuwen bestaan. Van deze geschiedenis zijn ons twee periodes op schrift overgeleverd: de eerste in de vorm van de *Lex Frisionum* uit ca. 800, en de tweede in de vorm van de Oudfriese overleve-

ring, die van ca. 1300 tot ca. 1500 loopt. We zagen hierboven dat het daarbij om een levende continuïteit ging. De Oudfriese boeteregisters waren, toen ze aan het einde van de dertiende eeuw aan het perkament toevertrouwd werden, niet verworden tot fossielen die wel braaf werden overgeschreven maar feitelijk niets zegden over de samenleving waarin ze circuleerden. De teksten vertonen een voortdurende ontwikkeling in de twee en een halve eeuw van hun overlevering. Als de teksten als compensatiesysteem bovendien een uiting waren van een fenomeen dat in veel culturen te vinden is, dringt zich de vraag op hoe deze twee factoren, continuïteit en universaliteit, het huidige onderzoek beïnvloeden. Welke methoden zijn er ontwikkeld om continuïteit en universaliteit te verwerken in een onderzoek?

In de volkskunde is al eind jaren zestig een model voor het meten van continuïteit ontwikkeld dat rekening houdt met vijf variabelen: a) zaak/vorm, b) ruimte, c) actoren, d) functie en e) betekenis. Met andere woorden: is de uiterlijke verschijningsvorm van een fenomeen nog hetzelfde, gebeurt dat binnen dezelfde geografische ruimte, zijn de actoren nog dezelfde en zijn de functie en betekenis van het fenomeen nog hetzelfde? Dankzij dit model wordt het mogelijk om over gradaties van continuïteit of gradaties van discontinuïteit te spreken.⁹⁹ In het geval van het compensatiesysteem kunnen we voor ten minste vier van de vijf variabelen een plusje noteren. De rechtsinstelling van het compenseren van verwondingen en eeraantastingen (a), dat we aantreffen in het Friese gebied (b), gebezigd door de Vrije Friezen (c) had als functie de sociale stabiliteit in stand te houden of te herstellen (d). Er kan gediscussieerd worden over de betekenis die aan het compenseren werd toegekend door de actoren (e), maar eerherstel en herstellen van een verstoord evenwicht zullen gedurende de hele periode gegolden hebben.

De boeteregisters zijn dus uitingen van continuïteit van het instituut van compensatie in de Friese landen. Ze zijn verder ten nauwste vervlochten met ten minste twee stabiele historische fenomenen: het menselijk lichaam en fysiek geweld. Deze zaken komen overal ter wereld en in alle tijden voor en zijn dus menselijke universalia.¹⁰⁰ Daarnaast zijn eer, wraak en compensatie eveneens taaie verschijnselen, die in veel culturen aan te wijzen zijn. We zagen dat de wondlijst die opgetekend is bij de Kamba uit Kenia ten aanzien van de achterliggende systematiek overeenkomsten vertoont met de Oudfriese boeteregisters. Als een daad bijvoorbeeld per ongeluk begaan wordt hoeft in beide systemen slechts de helft van een normale compensatie betaald te worden. Het verlies van beide armen, benen of ogen wordt verder bij de Friezen en bij de Kamba gelijk gesteld aan het verlies van het leven, evenals het verlies van beide testikels of de penis. Dat betekent overigens niet dat de hier opgesomde oplossingen altijd en overal gekozen worden, maar wel dat de kans groot is dat ze vaak zullen voorkomen. Door de universaliteit van het menselijk lichaam en zijn functionaliteiten liggen bepaalde oplossingen klaarblijkelijk voor de hand: blind, zonder beide armen of zonder beide benen

99 Bausinger, 'Zur Algebra der Kontinuität'; Künzel, 'Over continuïteit', 13-14, voegt de vijfde factor, betekenis, toe.

100 Brown, *Human Universals*, 59, 110.

is iemand zwaar gehandicapt en kan hij (wondlijsten / boeteregisters slaan primair op mannen) niet langer als volledig persoon functioneren in de samenleving. Hetzelfde geldt wanneer hij zijn vermogen tot voortplanting verloren heeft.

We hebben met de Oudfriese boeteregisters dus te maken met een verschijnsel dat grote continuïteit en universaliteit vertoont. Dat vraagt een alertheid van de onderzoeker die met behulp van deze bronnen het mensbeeld in een bepaalde tijd wil reconstrueren. Hij moet bedacht zijn op een zekere inertie van zijn materiaal en daarom extra oplettend zijn op de onderdelen die in de loop der tijd wel zijn veranderd en degene die dat niet hebben gedaan. Daarvan heb ik in de vorige paragraaf reeds enkele voorbeelden gegeven. Dat bovendien menselijke universalia – het menselijk lichaam en geweld – in de analyse betrokken zijn betekent dat de oplossingen en de benaderingen om dat geweld te compenseren zeer waarschijnlijk niet uniek zijn voor het Friese gebied. De letselschadelijsten, die onafhankelijk van de boeteregisters zijn ontstaan, vertonen op punten overeenkomsten met de boeteregisters. Deze zijn veroorzaakt door de anatomie van het menselijk lichaam, verwondingen aan het lichaam die van alle tijden zijn en de invaliderende gevolgen daarvan, alsmede door opvattingen – die klaarblijkelijk ten dele universeel zijn – over de schending van integriteit.

Wat voor invloed heeft de observatie dat we met de Oudfriese boeteregisters te maken hebben met continuïteit en universalia op de reconstructie van het lichaams- en mensbeeld in middeleeuws Friesland? De onderzoeker die een fenomeen synchroon wil bestuderen met een oog voor diachrone continuïteit en discontinuïteit en een mogelijke invloed van universalia, vindt daarvoor weinig voorbeelden. Pas in 1991 zette de antropoloog Donald Brown met zijn monografie *Human Universals* het onderwerp universalia binnen zijn discipline opnieuw op de kaart. Hij toonde daarin aan dat alle menselijke culturen een aantal trekken vertonen, die deels terug te voeren zijn op de menselijke aard.

In het overzicht dat Brown geeft van de door hem gevonden universalia komen verschillende van de elementen van dit onderzoek terug. Hij beschrijft de universalia in termen van kenmerken van de *Universal People* (UP). Zo lezen we dat ‘The UP have law, at least in the sense of rules of membership in perpetual social units and in the sense of rights and obligations attached to persons or statuses. Among the UP’s laws are those that in certain situations proscribe violence and rape’. Naast recht treffen we onenigheid aan bij de universele mens: ‘Conflict is more familiar to the UP than they wish it were, and they have customary, though far from perfect, ways of dealing with it. [...] They understand that wronged parties may seek redress. They employ consultation and mediation in some conflict cases’.¹⁰¹

Een deel van de verklaring waarom mensen, waar dan ook ter wereld, zoveel zaken gemeenschappelijk hebben, is te vinden in het feit dat de mens geen *tabula rasa* is als hij op de wereld komt. Het menselijk brein wordt geleverd met standaard hard- en software, die een aanzienlijk deel van de menselijke universalia verklaart. Dat moest cognitief-psycholoog en taalkundige Steven Pinker echter nog in 2002

¹⁰¹ *Ibid.*, 138.

met verve verdedigen in zijn boek *The Blank Slate*, dat als veelzeggende ondertitel *The Modern Denial of Human Nature* heeft.¹⁰² Pinker toont met zijn boek enerzijds aan dat de mens met een bepaalde cognitieve architectuur ter wereld komt. Anderzijds laat hij zien hoe zeer de Westerse wereld sinds de Renaissance de mens als een kneedbare homp klei en zijn brein als een onbeschreven blad is gaan zien, en hoe dat concept politieke implicaties heeft gekregen in de afgelopen twee eeuwen. Zowel het communisme als het liberalisme gaan bijvoorbeeld uit van de plooibaarheid van de mens. Verander de omstandigheden ten goede, en de mens zal mee veranderen, is de gedachte. Pinker gaat daarom in diverse hoofdstukken in op waar de controverses liggen bij het erkennen van een vaststaande, kenbare menselijke natuur: ‘Fear of Inequality’, ‘Fear of Imperfectibility’, ‘Fear of Determinism’, ‘Fear of Nihilism’. Hij besluit zijn boek met het bespreken van een aantal ‘hot buttons’: politiek, geweld, gender, de opvoeding van kinderen en kunst.¹⁰³

Binnen het bestek van dit onderzoek moeten we ons concentreren op de niet-politiek beladen kant van Pinkers boodschap: er is zoiets als de menselijke natuur, die zorgt voor een onderstroom van constant menselijk gedrag. Pinker bouwt hierbij onder andere verder op het onderzoek van Brown. Hij neemt een lijst op van universele trekken die uit Browns *Human Universals* gedestilleerd is. Hierin vinden we nog enkele verschijnselen die voor dit onderzoek van belang zijn. De belangrijkste daarvan is het fenomeen reciprociteit, zowel de positieve als de negatieve verschijningsvorm. Alle mensen betalen dus geweld met geweld terug in de vorm van wraakneming en belonen een geschenk of goede daad met een tegengeschenk of wederdienst.¹⁰⁴ We zagen in de inleiding al dat primaten eveneens beide vormen van reciprociteit kennen.

Continuïteit en universalialia zijn kortom sinds enkele jaren terug op de wetenschappelijke agenda. Maar er zijn nog nauwelijks historisch-antropologische studies waarin deze in de analyse verwerkt zijn. In deze zoektocht naar het mensbeeld in middeleeuws Friesland wordt dat op de volgende manier geprobeerd. Ten eerste moet uitgegaan worden van een vetemaatschappij waarin de mechanismen van eer, wraakneming, vete en compensatie werkzaam waren: (bijna-)universalialia. Ten tweede wordt zoveel mogelijk gekeken naar de cognitieve schema’s die in de boeteregisters en elders in het Oudfrieese corpus waarneembaar zijn. We zullen zien dat het mogelijk is productieve van minder productieve schema’s te onderscheiden. De productieve schema’s hebben zeggingskracht over de cultuur tussen 1200 en 1500, waarbij opgemerkt moet worden dat de ideologie van de Friese Vrijheid in de dertiende eeuw gestalte kreeg. Sommige van de gevonden schema’s zijn ook elders ter wereld te vinden, al wordt dat hier niet structureel aangetoond. We vinden met andere woorden een onderstroom van schema’s die universeel of semi-universeel zijn met daar bovenop enkele meer specifieke, tijdgebonden schema’s. Uit de combinatie van deze is het mensbeeld in middeleeuws Friesland opgebouwd.

102 Pinker, *The Blank Slate*.

103 Pinker, *The Blank Slate*, respectievelijk hoofdstukken 8-11 (141-196) en 16-20 (283-420).

104 *Ibid.*, 438.

4 De tekstuele overlevering van de boeteregisters

In filologisch opzicht zijn de Oudfrieſe boeteregisters geen complete *terrae incognitae*. Toch hebben onderzoekers weinig aandacht aan dit genre besteed, zeker in het licht van hun niet te missen aanwezigheid in het Oudfrieſe corpus. Elk Oudfrieſe verzamelhandschrift bevat immers tenminste een boeteregister. In sommige handschriften – bijvoorbeeld Codex Fivelgo – vullen boeteregisters zelfs meer dan een kwart van het gehele manuscript. Deze lacune in het onderzoek heeft er onder andere toe geleid dat er voor deze studie nog veel werk is gedaan om de onderlinge tekstuele relaties tussen de boeteregisters helder in beeld te krijgen. Daarvan volgt hier een overzicht. Een gedetailleerde tekstuele analyse van de afzonderlijke boeteregisters is te vinden in deel II van deze studie (hoofdstukken 8 en 9). Daarmee kan de rest van dit hoofdstuk beschouwd worden als een inleiding op dat tweede deel.

De verspreiding van de Oudfrieſe boeteregisters over middeleeuws Frieſland is als volgt. Oudfrieſ wordt op dialectologische gronden en op basis van de handschriftelijke overlevering onderverdeeld in Oudwestfrieſ of Oudfrieſ afkomstig uit het gebied ten westen van de rivier de Lauwers (de huidige provincie Frieſland) en Oudoostfrieſ of Oudfrieſ afkomstig uit het gebied ten oosten van de Lauwers (de provincie Groningen en het Noordduitse Oſtfrieſland). Het Oudoostfrieſe corpus, waarvan de handschriften stammen uit de late dertiende tot en met de vroege vijftiende eeuw, kent een supraregionaal boeteregister, het *Algemene Boeteregister* (BAg). Regionaal Oosterlauwers zijn het *Riustringer Boeteregister* (BRu), het *Emsingoër Boeteregister* (BEm), het *Hunsingoër Boeteregister* (BHu), het *Fivelgoër Boeteregister* (BF), het *Brokmer Boeteregister* (BB) en het *Boeteregister van Kampa Jeldric* (BKJ).

Ten westen van de Lauwers zien we een ingewikkelder beeld. Hier zijn in de handschriften, die alle uit de tweede helft van de vijftiende eeuw stammen, boeteregisters overgeleverd die op veel kleinere gebieden van toepassing lijken te zijn. Zo is er zelfs een *Boeteregister van de Hemmen*, een klein gebiedje in de buurt van de stad Sneek. Het is echter mogelijk om vier grotere tradities in de overgeleverde Oudwestfrieſe boeteregisters te onderscheiden, die passen in de dertiende-eeuwse bestuurlijke indeling van Westerlauwers Frieſland. Deze vier groepen maken het mogelijk een beeld te krijgen van de dertiende-eeuwse boeteregisters van Oostergo (groep A), Wymbritseradeel (groep B), de Franeker Vijf Delen (groep C) en Wonseradeel (groep D).

Tabel 7 Overzicht van de Oudfriese boeteregisters

Naam	Afkorting	App	O/W	Groep	Teksten
<i>Algemeen Boeteregister</i>	BAG / BAI	631	O		R ₁ V; R ₁ XIV; H XIV; E ₁ VI; H ₂ XIX
<i>Riustringer Boeteregister</i>	BRu	667	O		R ₁ VI; R ₂ I; R ₄
<i>Hunsingoër Boeteregister</i>	BHu	796	O		H VII; H IX; H XII
<i>Brokmer Boeteregister</i>	BB		O		B 174-216
<i>Emsingoër Boeteregister</i>	BE _m	702	O		E ₁ VII; E ₂ III; E ₃ I
<i>Boeteregister van Kampa Jeldric</i>	BKJ		O		F X
<i>Fivelgoër Boeteregister</i>	BF	765	O		F XI
<i>Boeteregister van Ferwerderadeel en Dongeradeel</i>	BFD	889	W	A	J XXIII
<i>Boeteregister van Leeuwarderadeel</i>	BL _w	890	W	A	U XXV; J XXIX
<i>Boeteregister van de grand-scrijwer</i>	BGr	904	W	A	J XXIV; J XXIX, 136-171; U XXV, 135-177
<i>Boeteregister van Wymbritseradeel</i>	BW _b	902	W	B	U XXVIII; J XXI
<i>Boeteregister van de Hemmen</i>	BH _m	903	W	B	J XXV
<i>Boeteregister van Dongeradeel</i>	BD _g		W	B	U XXVI
<i>Interregionaal Boeteregister Van Walddethum</i>	BW _d		W	B	J XXVI; J XXI, 118-120
<i>Interregionaal Boeteregister</i>	B _l r	861	W	B	J XXVII; U XVIII; FS IV
<i>Boeteregister van Wonseradeel en de Vijf Delen</i>	BW ₅ D	901	W	C	J XXVIII
<i>Bireknade Bota</i>	BB _r	901	W	C	D XIV
<i>Boeteregister van Franekeradeel en Wonseradeel</i>	BFW		W	D	U XXVII
<i>Westerlauwers Boeteregister</i>	BW _l	862	W	D	A IV

Naam: De naam van het boeteregister.

Afkorting: De afkorting volgens het systeem dat door Dietrich Hofmann is ontwikkeld.

App. Het nummer van de tekst in Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht*.

O/W: Oudoostfries (O) of Oudwestfries boeteregister (W).

Groep: De Oudwestfriesse boeteregisters zijn onderverdeeld in vier groepen; Groep A is oorspronkelijk afkomstig uit Noordelijk Oostergo; Groep B uit Wymbritseradeel; Groep C uit Franekeradeel; Groep D uit Wonseradeel

Teksten: Geeft aan in welke handschriften en teksten de boeteregisters gevonden worden. (Zie voor een overzicht van de Oudfriese handschriften appendix 1.)

4.1 De Oudoostfriesse tekstoverlevering

Het *Algemene Boeteregister* is in het Oosterlauwerse gebied samen met de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten* de meest verspreide Oudfriesse tekst. De tekst is overgeleverd in vijf redacties: drie Oudfriesse, een Latijnse en een

Nederduitse. Binnen deze redacties valt de Riustringer traditie (een Oudfriese en een Nederduitse redactie) op door zijn beknoptheid (gemiddeld 100 bepalingen) tegenover de overige redacties (gemiddeld 137 bepalingen). Van de overgebleven drie redacties blijken de Emsingoër (BAGe) en de Latijnse (BAL) het best de oorspronkelijke staat van het *Algemene Boeteregister* bewaard te hebben. Zo is het mogelijk om te komen tot een reconstructie van 117 bepalingen die zeker tot een eerdere versie van de tekst behoord hebben.

Wanneer deze versie met 117 bepalingen gedateerd moet worden valt niet te zeggen. Ook is het lastig om te bepalen wanneer het *Algemene Boeteregister* überhaupt ontstaan is. De tekst wordt vanouds op de elfde eeuw gedateerd, net als de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*. Afgaande op de grote verspreiding en de hoge mate van divergentie tussen de overgeleverde redacties in de oudste handschriften, die van rond 1300 stammen, is dat niet onmogelijk. Of de tekst in de elfde eeuw echter al schriftelijk is vastgelegd of nog mondeling circuleerde valt niet te zeggen. Rolf Bremmer gaat er in zijn studie naar de verschriftelijking van middeleeuws Friesland vanuit dat de Oudfriese teksten niet eerder dan in de dertiende eeuw – ‘kort na 1200’ – op schrift gesteld kunnen zijn.¹⁰⁵ Als van dat scenario wordt uitgegaan moet rekening worden gehouden met een lange mondelinge overlevering.¹⁰⁶ De problematiek rond de verschriftelijking van Friesland valt buiten het bestek van dit onderzoek. We kunnen echter vaststellen dat er een eerdere fase van het *Algemene Boeteregister* te reconstrueren valt (waarvoor 117 gemeenschappelijke bepalingen konden worden gevonden) en dat de oudste Oudfriese handschriften (Hunsingoër 1 en 2, Riustringer 1) afschriften zijn van verloren gegane oudere handschriften.

Terugkomend op de boeteregisters in het algemeen en het *Algemene Boeteregister* in het bijzonder, zijn twee waarnemingen te doen. Ten eerste is het aannemelijk dat de opgetekende boeteregisters neerslagen zijn van een voortlevende mondelinge rechtstraditie, die ook in de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw naast de optekening van de registers voortleefde. Hieruit kon telkens geput worden voor aanvullingen en uitbreidingen. De boeteregisters lenen zich daarom bij uitstek voor onderzoek naar de verschillen in dynamiek tussen een mondelinge en een schriftelijke traditie.

Ten tweede moeten we aannemen dat het *Algemene Boeteregister* een tijd lang, dus vóór de optekening van de oudste handschriften, het enige Oosterlauerse boeteregister geweest is. Dat blijkt uit het feit dat de contemporaine regionale boeteregisters (dus ca. 1300) – *Riustringer*, *Hunsingoër* en *Brokmer* – niet of ternauwernood als voldragen boeteregisters aan te merken zijn. Het *Riustringer Boeteregister* toont wel een nette structuur – het behandelt het menselijk lichaam systematisch van hoofd naar tenen – maar leunt zwaar op het *Algemene Boeteregister* via talrijke ontleningen (in totaal 20 stuks). De kerntekst is na aftrek van deze bepalingen niet veel groter dan 67 bepalingen. Dat is erg klein. We zouden bijna kunnen

105 Bremmer, *Hir is eskriven*, 95.

106 Dat doet Bremmer dan ook. Henstra, ‘De eerste optekening van de algemeen-Friese keuren’, is van mening dat de *Zeventien Keuren* al in de elfde eeuw op schrift gesteld zijn.

Tabel 8 Overzicht van de Oudoostfrieze boeteregisters

Naam	Afk.	Hss.	Datering	Bepal.	Lich.	Lich.+	Struct.
<i>Algemeen Boeteregister</i>	BAG / BAL	R1, H1, H2, E1	ca. 1300	118		X	X
<i>Riustringer Boeteregister</i>	BRu	R1, R2, R4	ca. 1300	80	X		X
<i>Hunsingoër Boeteregister</i>	BHu	H1, H2	ca. 1300	89		X	
<i>Brokmer Boeteregister</i>	BB	B1, B2	ca. 1300	43		X	
<i>Emsingoër Boeteregister</i>	BEm	E1, E2, E3	ca. 1400	225		X	X
<i>Boeteregister van Kampa Jeldric</i>	BKJ	F	ca. 1430	408	X		X
<i>Fivelgoër Boeteregister</i>	BF	F	ca. 1430	77			

Naam: De naam van het boeteregister.

Afkorting: De afkorting volgens het systeem dat door Dietrich Hofmann is ontwikkeld.

Hss: Geeft aan in welke handschriften de boeteregisters gevonden worden. (Zie voor een overzicht van de Oudfrieze handschriften appendix 1.)

Datering: Datering van de handschriften waarin de tekst is overgeleverd.

Bepal.: (Gemiddeld) aantal bepalingen.

Lich.: Boeteregister behandelt alleen het menselijk lichaam.

Lich.+ : Boeteregister behandelt het menselijk lichaam plus andere vergrijpen.

Struct.: Boeteregister volgt het lichaam van hoofd naar tenen (*a capite ad calcem*).

spreken van een boeteregister *in statu nascendi*. De andere twee boeteregisters (*Hunsingoër* en *Brokmer*) zijn behalve klein ook rommelig: het lijken materiaalverzamelingen die zich nog moesten uitkristalliseren tot ‘echte’ boeteregisters (hoe discutabel het ook is om van een ‘echt’ boeteregister te spreken). Een plausibel scenario is dat de verzelfstandiging van de Oosterlauwerse landsgemeenten (*terrae*) in de loop van de dertiende eeuw een stimulans is geweest voor het ontstaan van regionale boeteregisters.¹⁰⁷ Dit ging immers gepaard met een op de regio gerichte gerechtelijke indeling met de behoefte aan regionale rechtsteksten.

De jongste regionale boeteregisters – het *Emsingoër Boeteregister* en het *Boeteregister van Kampa Jeldric* – zijn naast het *Algemene Boeteregister* de meest omvangrijke en meest complete Oudoostfrieze boeteregisters. Zij komen voor in handschriften uit de periode ca. 1400–1450. Er is in deze teksten gestreefd naar compleetheid en naar structurering van het materiaal. Ook dit strookt met het eerder geschetste scenario: de regionale boeteregisters zouden dan in de dertiende eeuw zijn ontstaan en hebben zich na een tot anderhalve eeuw ontwikkeld tot voldragen teksten.

Het *Algemene Boeteregister* en het *Emsingoër Boeteregister* bevatten na een gedeelte over verwondingen aan het lichaam een sectie met andersoortige vergrijpen,

107 Van Lengen, ‘Tota Frisia: Sieben Seelande und mehr’; Van Lengen, ‘Karl der Große, Jungfrau Maria und andere Heilsbringer’.

zoals kluistering (*bende*), huisvredebreuk (*hemsekene*), vernielingen aan andermans land (*londbrekma*), beledigingen (bijv. *wapeldepene* ‘iemand in het water gooien’ of *bekklep* ‘iemand op de rug springen’). Het *Boeteregister van Kampa Jeldric* plaatst zich daarentegen in de lijn van het *Riustringer Boeteregister*. Deze twee behandelen uitsluitend verwondingen aan het fysieke lichaam. In beide gevallen treden in de desbetreffende handschriften naast deze boeteregisters secundaire teksten op. In het geval van Fivelgo heeft deze secundaire tekst, met daarin de hierboven genoemde andersoortige vergrijpen, de misleidende naam *Fivelgoër Boeteregister* gekregen. In tabel 8 is een overzicht van de Oudoostfriese boeteregisters te vinden met enkele karakteristieke kenmerken.

Rest nog de vraag naar de onderlinge relaties tussen de Oudoostfriese boeteregisters. Zoals uit het voorgaande verwacht mocht worden, zijn er tekstuele relaties aanwijsbaar tussen alle regionale boeteregisters en het *Algemene Boeteregister*. Het *Riustringer Boeteregister* vertoont zowel in de gemeenschappelijke voorfase als in de twee overgeleverde volledige redacties in totaal 20 ontleningen aan het *Algemene Boeteregister*. Voor het overige staat het *Riustringer Boeteregister* tamelijk op zichzelf en toont weinig inhoudelijke relaties met de overige registers.

Het *Algemene Boeteregister* en het *Boeteregister van Kampa Jeldric* zijn onderling nauw verwant. Er is lang gediscussieerd over de vraag of het *Boeteregister van Kampa Jeldric* een redactie van het *Algemene Boeteregister* was of een afzonderlijke tekst. Het *Boeteregister van Kampa Jeldric* is echter een unieke creatie waarvan de opsteller het *Algemene Boeteregister* als uitgangspunt genomen heeft en daaruit een in zijn soort magistraal werk heeft gecomponeerd: een boeteregister en een handboek voor het taxeren van verwondingen in een.

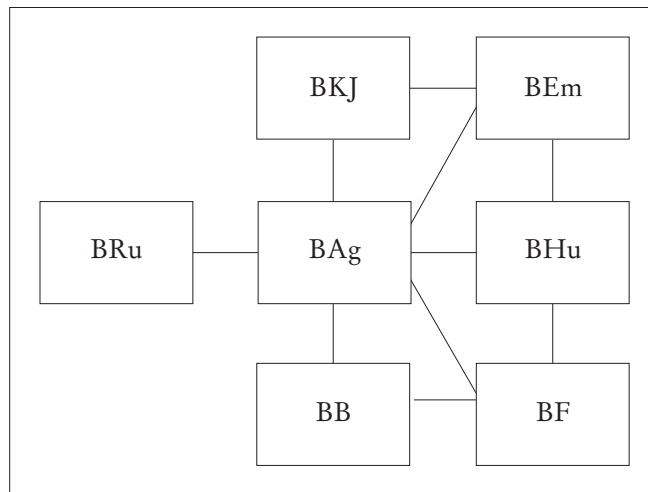
Het *Hunsingoër Boeteregister* heeft zowel het jongere *Emsingoër Boeteregister* als het jongere *Fivelgoër Boeteregister* beïnvloed. Het *Hunsingoër Boeteregister* en het *Emsingoër Boeteregister* delen enkele bepalingen die alleen in deze twee boeteregisters te vinden zijn. Een sterke relatie is er ook tussen het *Fivelgoër Boeteregister* en het *Hunsingoër Boeteregister*. Bijna alle bepalingen van het *Fivelgoër Boeteregister* zijn terug te voeren op bepalingen in het *Hunsingoër Boeteregister*. Deze relaties onderstrepen eens te meer de sterke onderlinge relaties tussen Codex Fivelgo, de Hunsingoër en de Emsingoër handschriften en daarmee tussen deze aangrenzende gebieden. Hoewel ten slotte grote delen van de *Brokmerbrief* ontleend zijn aan Emsingoër teksten, vertonen het *Emsingoër Boeteregister* en het *Brokmer Boeteregister* opvallend weinig onderlinge relaties. De Oudoostfriese boeteregisters hebben ten slotte doorgewerkt in het *Oostfriese Landrecht* dat onder de graven van het Oostfriese gebied opgesteld is in de zestiende eeuw en dat tot 1794 geldig was. Die tekst- en rechtstraditie valt echter buiten het kader van dit onderzoek.¹⁰⁸

4.2 *De Oudwestfriese tekstoverlevering*

Het Oudwestfriese corpus kent geen regionaal georiënteerde handschriften zoals die uit Oosterlauwers Friesland bekend zijn. In plaats daarvan zijn er drie Wester-

¹⁰⁸ Zie Ebel, ‘Etwas von der Rechtskunst der Friesen’, 10-11.

Afb. 10 De onderlinge tekstuele relaties tussen de Oudoostfrie boeteregisters.

lauwerse verzamelhandschriften die vergelijkbaar zijn met de Oudoostfrie verzamelschriften – Jus Municipale Frisonum, Codex Unia en Druk. Het gros van de Oudwestfrie boeteregisters is hierin te vinden. Daarnaast is er een klein boeteregister overgeleverd in Codex Furmerius.¹⁰⁹ Codex Aysma ten slotte bevat het *Westerlauwerse Boeteregister*, geschreven op een aparte katern dat later in dit handschrift is ingebonden.

Terwijl veel van de Oudoostfrie verzamelschriften rond 1300 zijn ontstaan, zijn de Oudwestfrie verzamelschriften minstens 150 jaar jonger: zij stammen uit de periode 1450-1500. Dit heeft zijn weerslag op de boeteregisters, die titels dragen die verwijzen naar de vijftiende-eeuwse delen van Westerlauwers Friesland. Zo is er een *Boeteregister van Leeuwarderadeel*, een *Boeteregister van Ferwerderadeel en Dongeradeel* en zelfs een *Boeteregister van de Hemmen*. In tweede instantie echter is het als gezegd mogelijk om de Oudwestfrie overgeleverde boeteregisters in te delen in vier tradities die corresponderen met de dertiende-eeuwse districtsindeling van Westerlauwers Friesland. De boeteregisters in groep A zouden dan teruggaan op het oorspronkelijke boeteregister van Oostergo, die in groep B zijn op Wymbritseradeel terug te voeren, die van groep C horen oorspronkelijk thuis in Franekeradeel (later de Vijf Delen genoemd) en die van groep D in Wonseradeel. Rond twee van deze tradities (groep A en B) zweven in de handschriften enkele kleinere teksten, die zich in de loop der tijd aan deze oudere tradities gehecht hebben (zie tabel 9).

Het inzicht dat de Oudwestfrie boeteregisters in een paar groepen uiteenvallen is niet nieuw. Rudolf His onderscheidde drie groepen, waarvan de eerste twee overeenkomen met de groepen A en B, echter zonder dat deze als de oorspronkelijke tradities van Oostergo of Wymbritseradeel geïdentificeerd werden. Hij beschouwde groepen C en D echter als een verzamelgroep 'kompilierte Buss-

109 Codex Furmerius is een verzameling zeventiende-eeuwse afschriften van Oudfrie teksten, die pas laat in een handschrift zijn ingebonden. Zie appendix 1.

Tabel 9 Overzicht van de Oudwestfrieze boeteregisters

Gr.	Naam	Afk.	Tekst	Traditie	Bepal.
A	<i>Boeteregister van Ferwerderadeel en Dongeradeel</i>	BFD	J XXIII	Oostergo	126
A	<i>Boeteregister van Leeuwarderadeel</i>	BLw	U XXV; J XXIX	Oostergo	135
A	<i>Boeteregister van de grandscriwer</i>	BGr	J XXIV; J XXIX, 136-171; U XXV, 135-177	Oostergo	74 (lang) 38 (kort)
B	<i>Boeteregister van Wymbritseradeel</i>	BWb	U XXVIII; J XXI	Wymbritseradeel	115
B	<i>Boeteregister van de Hemmen</i>	BHm	J XXV	Wymbritseradeel	102
B	<i>Boeteregister van Dongeradeel</i>	BDg	U XXVI	Wymbritseradeel	113
B	<i>Interregionaal Boeteregister Van Walddethum</i>	BWd	J XXVI; J XXI, 118-120	Wymbritseradeel	15 (lang) 3 (kort)
B	<i>Interregionaal Boeteregister</i>	Blr	J XXVII; U XVIII; FS IV	Wymbritseradeel	10
C	<i>Boeteregister van Wonseradeel en de Vijf Delen</i>	BW ₅ D	J XXVIII	Franekeradeel	309
C	<i>Bireknade Bota</i>	BBr	D XIV	Franekeradeel	264
D	<i>Boeteregister van Franekeradeel en Wonseradeel</i>	BFW	U XXVII	Wonseradeel	131
D	<i>Westerlawwers Boeteregister</i>	BWl	A IV	Wonseradeel	171

Naam: De naam van het boeteregister

Afk.: De afkorting volgens het systeem dat door Dietrich Hofmann is ontwikkeld.

Gr.: De groep waartoe het boeteregister behoort

Tekst: Handschrift en tekstnummer waarin de boeteregisters gevonden worden. (Zie voor een overzicht van de Oudfrieze handschriften appendix 1)

Traditie: Geeft aan op welk gebied deze groep oorspronkelijk teruggaat

Bepal.: (Gemiddeld) aantal bepalingen.

taxen'.¹¹⁰ Dietrich Hofmann heeft de Oudwestfrieze boeteregisters wel in kaart gebracht, maar deelde ze niet in groepen in.¹¹¹ Vanuit de inzichten die al bestonden (het onderscheiden van de groepen A en B) en door tekstvergelijking van bronnen die deels tot nu toe onuitgegeven zijn, is het gelukt om alle Oudwestfrieze boeteregisters in vier tradities of groepen onder te brengen. Alhoewel het dus aannemelijk is dat deze tradities teruggaan op de oorspronkelijke boeteregisters van de dertiende-eeuwse landsgemeente Oostergo en van de oude delen Wymbritsera-

¹¹⁰ His, *Das Strafrecht der Friesen*, 10-11.

¹¹¹ Hofmann, 'Zu der neuen Ausgabe'.

Afb. 11 De dertiende-eeuwse indeling van Westerlauwers Friesland, met de vijftiende-eeuwse jongere delen die in de titels van de boeteregisters voorkomen (Leeuwarderadeel, Ferwerderadeel, Dongeradeel).

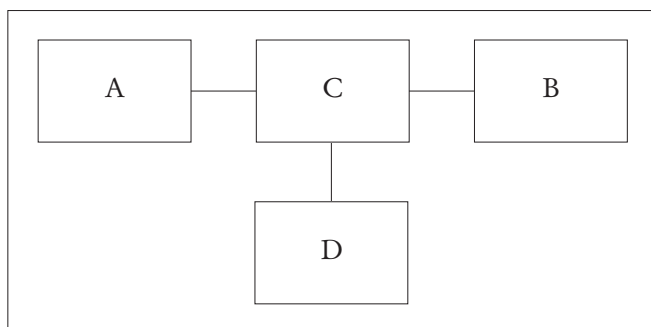

deel, Wonseradeel en Franekeradeel van de landsgemeente Westergo, is het een andere kwestie hoe die teksten er in die tijd dan uit zagen. Aan een reconstructie heb ik me niet gewaagd. Het is door vergelijking van de overgeleverde redacties wel mogelijk enkele clusters met jongere aanwas te identificeren. In tabel 9 zijn de groepen en de teksten die daartoe behoren onder elkaar gezet.

De overgeleverde boeteregisters bestrijken niet geheel Westerlauwers Friesland. De Friese districten ten zuiden van het oude Oostergo (Bornego) zijn niet vertegenwoordigd, terwijl Westergo dat wel in zijn geheel is (groep B, C, D). Er zijn enkele aanwijzingen dat er nog andere Westerlauwerse boeteregisters geweest zijn, die echter de tand des tijds niet doorstaan hebben. De eerste aanwijzing is te vinden in de *Willekeuren van Utingeradeel* van 1450. Hierin wordt besloten alle toegebrachte verwondingen te compenseren *ney Bornstra boetem* 'volgens het *Bornstera* boeteregister'.¹¹² Gezien de uitvaardigingsdatum van deze tekst is het niet duidelijk of hier nog het vroegere Bornego bedoeld kan worden of de plaats Oldeboorn.¹¹³ Het is verleidelijk om in de *Bornstra bota* het oude boeteregister van Bornego te zien, aangezien dit verder niet overgeleverd is en we van dit oude district zouden verwachten dat het over een boeteregister beschikte. De tweede aanwijzing is te vinden in het *Boeteregister van Wonseradeel en de Vijf Delen*. Een toevoeging op een bepaling over het doorsnijden van rimpels op het voorhoofd zegt: 'dit waren de compensaties van Schraard' (*Scadewerdera*

¹¹² Sipma (ed.), *Oudfriesche oorkonden II*, nr. 29 r. 97. (*Willekeuren van Utingeradeel*, App. 916).

¹¹³ Waarvan oudere vormen in *born(d)e* 'aan de rivier de Boorne' luiden: zie Van Berkel en Samplo-nius, *Nederlandse plaatsnamen*, 5. Het element *born* verwijst in ieder geval naar de rivier de Boorne.

Afb. 12 De onderlinge tekstuele relaties tussen de Oudwestfrieſe boeteregisters.

bota).¹¹⁴ Moet uit deze vermelding geconcludeerd worden dat er een apart boeteregister van Schraard bestaan heeft? Het is bijna niet voor te stellen dat in de vijftiende eeuw elk dorp zijn eigen boeteregister had. Waarschijnlijker is dan ook, dat met *Bornstra bota* en met *Scadewerdera bota* wordt verwezen naar de belangrijke dingplekken die zich in die dorpen bevonden, namelijk de centrale dingplaats van respectievelijk Bornego (en zo zijn we via een omweg dan toch weer op het gehele gebied uitgekomen) en Wonseradeel.¹¹⁵

De Oudwestfrieſe boeteregisters zijn in de veertiende en vijftiende eeuw verregaand met elkaar vervlochten geraakt. Men heeft driftig van elkaar gekopieerd in een poging de boeteregisters aan te vullen. Daarnaast lijkt het er sterk op dat groep C zich aan het ontwikkelen was tot het centrale boeteregister van Westerlauwers Friesland. Het is zeker niet toevallig dat de bijgewerkte, geherstructureerde redactie van deze groep, de *Bireknade Bota*, opgenomen is in de incunabel Druk of *Freeska Landriucht*, dat alle belangrijke Oudfrieſe rechtsteksten bevatte en waarschijnlijk de circulerende handschriften moest vervangen. Het is bovendien het enige boeteregister dat daarin opgenomen is. Daarom kunnen de onderlinge relaties tussen de Oudwestfrieſe boeteregisters worden weergegeven als te zien is in afbeelding 12.

Ook de traditie van de Oudwestfrieſe boeteregisters stopt bij nadere beschouwing niet abrupt. De *Saksische Ordonnantie* die Georg van Saksen in 1506 uitvaardigde bevat namelijk een sectie over lichamelijke letsel dat geïnspireerd is door de boeteregisters uit Westerlauwers Friesland. Naar dit aspect van het Saksische bestuur is nog nauwelijks onderzoek gedaan. Het valt ook buiten het kader van dit onderzoek.¹¹⁶

5 De code kraken: structuren, clusters, ontleningen, compensatiebedragen

‘Zo veel geschreven, zo weinig gebleven’ luidt de titel van het eerste hoofdstuk van Rolf Bremmers boek over de verschriftelijking van de Frieſe landen. Inderdaad is

114 J XXVIII,61 (BW5D, groep C). Voor de identificatie *Scadewerdera*=Schraard: Buma, *Vollständiges Wörterbuch*, 285 en Van Berkel en Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen*, 209.

115 Met dank aan Karel Gildemacher, die me op deze mogelijke interpretatie opmerkzaam maakte.

116 Schwartzenberg, *Groot plaacaat- en charterboek II*, 44-47.

er veel meer geschreven materiaal (in het Oudfries, Nederduits, Latijn) in middeleeuws Friesland geweest dan ons op dit moment nog ter beschikking staat en heeft relatief zeer weinig de tand des tijds doorstaan. Geen enkele middeleeuwse Friese kloosterbibliotheek is bijvoorbeeld bewaard gebleven.¹¹⁷ Veel Oudfriese rechtshandschriften zijn verder vermoedelijk verloren gegaan omdat ze inhoudelijk in Westerlauwers Friesland min of meer waardeloos werden nadat met de *Saksische Ordonnantie* het Romeinse recht ingevoerd was.¹¹⁸ Bijna elk overgeleverd Oudfries handschrift getuigt bovendien van compilatiewerk en intertekstualiteit. In deze paragraaf zullen we zien welke tekstuele eigenschappen van de boeteregisters het ons mogelijk maken als het ware door de teksten heen te kijken. Door de verschillende lagen te onderscheiden waaruit zij zijn opgebouwd kunnen we een indruk krijgen van de omvang van de handschriftelijke overlevering die nu verloren gegaan is.

Ten eerste geeft de structuur van het boeteregister aanwijzingen. Het helpt hierbij wanneer er meerdere redacties van een tekst zijn overgeleverd. Het in kaart brengen van de structuur maakt duidelijk hoe in een bepaald boeteregister bepalingen op onderwerp bij elkaar zijn gebracht. Leidende principes hierbij kunnen zijn: het lichaam dat *a capite ad calcem* gevolgd wordt, verwondingen of hoogtes van compensaties. Meestal heeft aan het einde van de overgeleverde teksten aanwas plaatsgevonden. De structuur wordt daar losgelaten en er zijn bepalingen te vinden die inhoudelijk eigenlijk eerder in de tekst thuishoren, zodat er bijvoorbeeld nog een extra bepaling over de vingers te vinden is, terwijl de vingers in dezelfde tekst al veel eerder in een cluster behandeld zijn. Dit is onder andere waar te nemen in groep A van de Oudwestfriese boeteregisters. Hier werden al vroeg het oorspronkelijke boeteregister van Oostergo (in de redactie *Boeteregister van Leewarderadeel*) en de korte redactie van het *Boeteregister van de grandscrijver* aan elkaar gesmeed om vervolgens als eenheid te worden gekopieerd. Dit blijkt uit het feit dat de redacties in Jus (J XXIX) en Codex Unia (U XXV) aan het einde van deze tweeenheid extra bepalingen bevatten die niet in de overgeleverde parallelle lange redactie van het *Boeteregister van de grandscrijver* zijn overgeleverd. De redactie in Codex Unia heeft zelfs nog meer bepalingen dan de redactie in Jus. Zo kunnen vier fasen van de wordingsgeschiedenis van deze teksten gereconstrueerd worden:

- 1) *Boeteregister van Leewarderadeel* en *Boeteregister van de grandscrijver* (korte redactie) zijn aparte teksten
- 2) *Boeteregister van Leewarderadeel* en *Boeteregister van de grandscrijver* (korte redactie) zijn een tekst
- 3) Aan deze eenheid worden 5 bepalingen toegevoegd (J XXIX,167-171=U XXV,165-169)
- 4) Aan de redactie in Codex Unia worden nog eens 8 bepalingen toegevoegd (U XXV,170-177).¹¹⁹

117 Bremmer, *Hir is eskriven*, 11-18.

118 Zie hoofdstuk 3.2.

119 Zie ook hoofdstuk 9.2.

Soms zijn latere toevoegingen ook elders in het Oudfriese corpus terug te vinden – in boeteregisters, in andere rechtsteksten of als een groepje losse bepalingen. Dit geldt bijvoorbeeld voor een groepje van vier bepalingen die aan het einde van het *Emsingoër Boeteregister* opduiken in de redactie in Emsingoër 1. Dit cluster, dat inhoudelijk divers is (het gehele cluster bevat een omrekening van onsen naar Engelse penningen, bepalingen over vrouwen en over een ingeslagen ruit) blijkt helemaal aan het einde van Emsingoër 1 ook opgenomen te zijn als onderdeel van een tekstje met diverse losse bepalingen. Dit maakt het mogelijk om de volgende fasen in de ontwikkeling van de redactie van het *Emsingoër Boeteregister* in Emsingoër 1 (E1 VII) te onderscheiden:¹²⁰

- 1) 1-151: Oudst reconstrueerbare kern van het *Emsingoër Boeteregister*.
- 2) 152-155: Een apart tekstje, gelijk aan E1 X,5-8
- 3) 156-159: Bepalingen over beschadiging van andermans land (*londbrekma*)+instructie voor bloedstelpen (159).¹²¹
- 4) 160-170: Herhaling van 139-151 in een variante redactie.

Als de aanwas tot wildgroei en onoverzichtelijkheid leidde, kon een compiler besluiten tot een herstructurering, waarbij de oorspronkelijk aan het einde toegevoegde bepalingen hogerop in de tekst werden geplaatst op de plek waarvan hij vond dat ze inhoudelijk thuishoorden. De beste voorbeelden van herstructurering bieden waarschijnlijk de drie overgeleverde redacties van het *Emsingoër Boeteregister* en de Oudwestfriese groep C. Het *Emsingoër Boeteregister* groeide in de drie overgeleverde redacties van 170 (E1 VII) naar 219 (E2 III) naar 287 (E3 I) bepalingen. Zowel tekst E2 III als tekst E3 I vertonen een herschikking van de bepalingen. In E2 III zijn bovendien Latijnse en Oudfriese kopjes aangebracht: een teken van structureringsarbeid en reflectie op de materie. Dergelijke kopjes vinden we ook in de *Bireknade Bota*, die samen met het *Boeteregister van Wonseradeel en de Vijf Delen* tot groep C van de Oudwestfriese boeteregisters behoort. Nu liggen de zaken bij deze groep iets ingewikkelder, omdat redacties van beide teksten waarschijnlijk naast elkaar hebben bestaan. Het is evenwel duidelijk dat de eerste is afgeleid van de laatste.¹²² Net als E2 III bevat de *Bireknade Bota* diverse kopjes om de structuur van de tekst aan te geven.

Een ander fenomeen dat meermalen geattesteerd is, is ontlening uit een ander boeteregister. Vaak kwamen ontleende bepalingen in een cluster het ontvangende boeteregister binnen. Verschillende Oudfriese boeteregisters blijken ontleningen aan het *Algemene Boeteregister* te bevatten. Twee voorbeelden illustreren dit. In de gezamenlijke voorfase van het *Boeteregister van Wonseradeel en de Vijf Delen* en de *Bireknade Bota* (groep C) zijn ontleningen aan het *Algemene Boeteregister* terechtgekomen.¹²³ Ze staan in het *Boeteregister van Wonseradeel en de Vijf Delen* betrekkelijk dicht bij elkaar en zijn in de *Bireknade Bota* meer verspreid geraakt

120 Zie ook hoofdstuk 8.5.

121 Zie voor dit tekstje over bloedstelpen hoofdstuk 4.4.

122 Zie hoofdstuk 9.4.

123 Het is niet zeker of ontleningen via het *Boeteregister van de grandscrijver* of rechtstreeks in deze tekst terechtgekomen zijn. Zie ook hoofdstuk 9.6.

ten gevolge van de herstructurering van de tekst. In het *Boeteregister van Wonseradeel en de Vijf Delen* vormen echter de bepalingen J XXVIII, 284-303 een tweede, ditmaal hecht aaneengesloten cluster ontleningen aan datzelfde *Algemene Boeteregister*. In de *Bireknade Bota* ontbreekt dit cluster geheel. Bovendien komen nu als gevolg van deze dubbele ontlening enkele bepalingen tweemaal voor in het *Boeteregister van Wonseradeel en de Vijf Delen*. Dat levert interessante situaties op. In J XXVIII, 192 (die een parallel heeft in D XIV, 172) wordt bijvoorbeeld het verlies van de gehele rechterhand hoger gecompenseerd wegens de zegening tegen de *quade ghist* 'kwade geest'. In J XXVIII, 293 (het tweede cluster ontleningen, dat geen parallel heeft in de *Bireknade Bota*) is echter sprake van een driemaal zo hoge boete voor het verlies van de drie middelste vingers van de rechterhand, wegens de bezwering van de *diwel* 'duivel'. Het tweede cluster blijft zo dicht bij de oorspronkelijke tekst van het *Algemene Boeteregister*, waar eveneens sprake is van de drie middelste vingers van de rechterhand (en niet de gehele), en waar eveneens de *diovel* genoemd wordt (en niet *quade ghist*). Dit voorbeeld toont aan hoe dergelijke ontleningen zowel helpen om de verschillende redacties van een oertekst beter in perspectief tot elkaar te plaatsen als om zichtbaar te maken dat de ene soort ontlening corrupter en meer secundair is dan de andere.

Inzicht in de ontleningen aan het *Algemene Boeteregister* maakt het zelfs mogelijk een glimp op te vangen van de wordingsgeschiedenis van het *Riustringer Boeteregister*.¹²⁴ Van dit boeteregister zijn twee volledige redacties en een fragment overgeleverd.¹²⁵ De ontleningen aan het *Algemene Boeteregister* zijn ook bij dit boeteregister in verschillende fasen verlopen. De drie redacties (BRu1, BRu2 en R4) vertonen voor een deel dezelfde ontleningen, wijzend op een gemeenschappelijke voorfase van het *Riustringer Boeteregister*, waarin dit had plaatsgevonden. BRu1 en BRu2 hebben daarnaast elk afzonderlijk enkele bepalingen ontleend. De afzonderlijk ontleende bepalingen in BRu1 staan in een cluster bij elkaar (de eerste zes bepalingen) en onderscheiden zich bovendien omdat ze aantallen onschuldleden aangeven, iets wat in het *Riustringer Boeteregister* verder niet voorkomt. Daarnaast vallen de ontleningen op door de erin aangegeven compensatiebedragen: reeksen van 2-4-8-12-24-36 schellingen zijn atypisch voor het *Riustringer Boeteregister* maar juist typisch voor het *Algemene Boeteregister*. Op deze manier is het mogelijk om van de dossiers bepalingen over het oor en de neus in het *Riustringer Boeteregister* aan te tonen dat deze bestaan uit hetzij ontleningen, hetzij nieuwere bepalingen (met compensaties in de rekeneenheid *lad*). We zien met andere woorden hier het *Riustringer Boeteregister* onder onze ogen ontstaan en nemen waar dat dossiers opgebouwd worden om zo tot een tekst te komen waarin het gehele menselijke lichaam behandeld werd, voorzover het de voor de boeteregisters gangbare organen en ledematen betrof.

Verder zijn er nog enkele kleinere aanwijzingen voor ontleningen of *Fremdkörper*. Horst Haider Munske heeft voor een aantal termen aannemelijk gemaakt dat

¹²⁴ Zie ook hoofdstuk 8.2.4.

¹²⁵ De volledige redacties worden hier aangeduid met BRu1 (=R1 VI) en BRu2 (=R2 I). Het fragment staat bekend als R4 en wordt hier ook zo genoemd.

ze specifiek Ooster- dan wel Westerlauwers Oudfries zijn, zoals Oudoostfries *wunde* ‘wond’ versus Oudwestfries *dolch* ‘wond’.¹²⁶ Wanneer ze dan in een tekst uit het verkeerde dialectgebied worden aangetroffen, ligt ontlening voor de hand. Ook een afwijkende systematiek bij de behandeling van bepaalde lichaamsdelen kan een aanwijzing zijn.¹²⁷

Ten slotte vragen de compensatiebedragen die in de boeteregisters genoemd worden hier enige aandacht. De boeteregisters bevatten namelijk compensaties uit verschillende tijden. Achter de overgeleverde compensatiebedragen kunnen bijvoorbeeld oudere verveelvoudigingen schuil gaan die onder invloed van speciale omstandigheden, zoals een afgesproken vrede, ontstaan zijn. In opeenvolgende redacties kan de verveelvoudiging, die eerst nog door ‘tweemaal’ of ‘driemaal’ werden gemarkeerd, maar later werd omgerekend tot een enkelvoudige compensatie, onzichtbaar zijn geworden. Een voorbeeld in het *Hunsingoër Boeteregister* laat dit duidelijk zien.¹²⁸ Met andere woorden: de compensatiebedragen moeten met enige voorzichtigheid benaderd worden.

Deze boodschap verkondigt ook Dirk Henstra. Ook hij denkt dat aan de boeteregisters in de loop der tijden bepalingen met soms jongere bedragen zijn toegevoegd:

Het gevolg hiervan was dat boeten bijeen kwamen te staan die op zeer uiteenlopende tijdstippen waren vastgesteld. Ze zijn aaneengerijd als de gevels van de straat van een oude Nederlandse binnenstad. Maar terwijl die gevels nog dateerbaar zijn, door vermelding van hun bouwjaar of door hun architectuur, is de ouderdom van de verschillende boeten minder gemakkelijk vast te stellen.¹²⁹

De genoemde problemen ontstonden pas op het moment dat de boeteregisters opgeschreven werden. Maar ook toen werden bepalingen niet klakkeloos toegevoegd. Daar valt op basis van dit onderzoek iets meer over te zeggen.

Eerst moet echter kort het kader geschetst worden van de rekeneenheden en betalingsmiddelen die we in de boeteregisters aantreffen. Het Friese muntsysteem was gebaseerd op het Karolingische. Dit ging uit van een pond zilver waaruit 240 muntjes, zilveren penningen, werden geslagen. In de latere praktijk werden deze zilveren penningen (*panning*) het uitgangspunt en vormden 240 penningen een pond (*pund*). Het pond werd dus een rekeneenheid. Hetzelfde gold voor de schelling (*skilling*) en het ons (*enze*), eenheden van respectievelijk 12 en 20 penningen. Vanaf de elfde eeuw kwam de mark (*merk*) op als rekeneenheid. Een mark kon staan voor een bedrag van 120, 144, 160 en zelfs 196 penningen, afhankelijk van de plaats en de tijd waarop het bedrag van toepassing was.

126 Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 185 (§283).

127 In hoofdstuk 4 laat ik zien hoe verschillende boeteregisters de vingers en het gebit behandelen. Omdat hier onderlinge verschillen bestaan kan dit soms als een distinctief kenmerk van een bepaald register opgevat worden.

128 Zie hoofdstuk 8.3.

129 Henstra, ‘Geldsoorten in de middeleeuwse Friese boeteregisters’, 101.

Tabel 10 Rekeneenheden in middeleeuws Friesland

1	penning
1	schelling=12 penningen
1	ons=20 penningen
1	pond=240 penningen (=20 schellingen of 12 ons)
1	mark=120/144/160/196 penningen

Tot zover lijkt het systeem helder (afgezien van het probleem welke mark in een bron bedoeld wordt). De problemen liggen in de voortdurende geldontwaarding en de reparaties daarvan. Deze hebben geleid tot het aannemen van verschillende standaardmunten in de loop der eeuwen. De standaardmunt was de zilveren penning waarop het systeem gebaseerd was. Deze penning was in de Friese gebieden vanaf de oudste tijden tot ver in de dertiende eeuw de zogenaamde ‘oud-Friese’ penning. Deze penningen daalden langzamerhand in waarde (van een zilverequivalent van ca. 0,9 g naar 0,06 g). Ze worden in de Oudwestfriese boeteregisters wel aangeduid als kleine penningen (*klena panningan*) of witte penningen (*hwita panningan*). Dat ze duidelijker omschreven worden had te maken met het feit dat in die periode (ca. 1250 – ca. 1350) de Engelse sterling opkwam als standaardmunt, in de Friese bronnen aangegeven als *angliska panning*. Hierbij had 1 Engelse penning de waarde van 17 ‘oud-Friese’ penningen. Nog weer later kwam er een ‘nieuw-Friese’ penning, die de waarde had van een halve Engelse penning.

De problematiek ten aanzien van de compensatiebedragen in de boeteregisters komt daarmee neer op twee kernvragen. Ten eerste: vertonen de rekeneenheden in de boeteregisters ten opzichte van elkaar inconsistenties? En ten tweede: wat is de relatie tussen de rekenmunt in de boeteregisters en de op dat moment gangbare standaardmunt? Met betrekking tot de eerste vraag zijn de problemen niet zo groot. De boeteregisters waren voortdurend in beweging, maar werden ‘op papier’ althans met enige regelmaat geactualiseerd. Dat wil zeggen dat het beeld van ‘gevels van de straat van een oude Nederlandse binnenstad’ voor dit tekstinterne aspect van de boeteregisters niet sterk geldt: er vond geregeld stadsvernieuwing plaats en de gevels werden redelijk aan elkaar aangepast.

Een aantal observaties maakt duidelijk dat de boeteregisters op tekstintern niveau redelijk consistent waren. Ten eerste varieerde het aantal compensatiebedragen binnen een boeteregister niet eindeloos. Meestal komen enkele bedragen tientallen keren voor en gemiddeld hebben bijvoorbeeld elke vijf bepalingen in alle redacties van het *Algemene Boeteregister* hetzelfde bedrag. Omdat de diverse boeteregisters er hun eigen specifieke compensatiebedragen en reeksen van bedragen op na hielden, wordt het tevens mogelijk om *Fremdkörper* (meestal ontleningen) in een boeteregister vrij snel op het spoor te komen. Doordat bijvoorbeeld het *Riustringer Boeteregister* bij voorkeur rekent met een reeks 5-7½-10-15, is het relatief makkelijk om de ontleningen uit het *Algemene Boeteregister* te onderscheiden, waarin met een reeks 12-24-36 gerekend wordt.

Ten tweede wordt in een klein aantal boeteregisters met twee standaardmunten gewerkt, waarbij dan in het midden wordt gelaten of dat daadwerkelijk bestaande standaardmunten waren. Het *Boeteregister van Kampa Jeldric* bijvoorbeeld, dat zo-

als we gezien hebben een nieuwvorming is op basis van het oude *Algemene Boeteregister*, geeft standaard de oude compensatiebedragen van dat laatste boeteregister en rekent deze om naar nieuwere penningen, meestal met de woorden *thet is / send (nu)* ‘dat is / zijn (tegenwoordig)’. Wanneer deze omrekeningen in kaart worden gebracht blijkt dat 1 oude penning=6,667 of $6 \frac{2}{3}$ nieuwe penningen. Deze omrekening wordt consistent doorgevoerd en alle omrekeningen blijken te kloppen, op enkele afschrijffouten na. In F X, 22 bijvoorbeeld wordt 13,33 (=13 $\frac{1}{3}$) mark oud geld omgerekend naar 27 schellingen min 4 penningen in nieuw geld. Als met een mark van 160 penningen wordt gerekend komt dit exact uit op de gevonden verhouding (1: 6 $\frac{2}{3}$). In F X, 118 wordt echter hetzelfde markbedrag omgerekend naar ‘26 schellingen min 4 penningen’ (*thet is xxvj scillinga sunder iij panningum*). Hier moet 1 schelling zijn weggevallen, omdat: a) dit zo zeer lijkt op het vorige bedrag van 27 schellingen min 4 penningen, b) dit bedrag volgens geen enkele mark (144, 196 penningen) een plausibel bedrag oplevert en c) in bedragen die in Romeinse cijfers zijn weergegeven makkelijk een <i> kan zijn weggevallen bij het afschrijven.

Problematisch is het antwoord op de tweede kernvraag: wat is de relatie tussen de rekenmunt in de boeteregisters en de op dat moment gangbare standaardmunt? Zowel in zijn dissertatie als in een artikel over ‘Geldsoorten in de middeleeuwse Friese boeteregisters’ laat Henstra zien dat met name in het vijftiende-eeuwse Westerlauwers Friesland het omrekenen van de compensatiebedragen in de boeteregisters, die teruggingen op dertiende-eeuwse standaardmunten, een hele opgave was.¹³⁰ Er zijn in deze boeteregisters omrekeningen zichtbaar van de oude (kleine, witte=‘oud-Friese’) penning naar Engelse penningen. Daarnaast is er in Jus en Druk een omreken tabel overgeleverd, die nadrukkelijk in de context van de boeteregisters opgeschreven dan wel afgedrukt is. Bovendien bevat het exemplaar van Druk (er zijn er negen bekend) van de Leeuwarder stadsklerk Hemma Oddazin enkele omreken tabellen die onder andere afkomstig waren van ene Pibodus Hemkama, die volgens Hemma een ‘uitmuntend meester in de berekening van compensaties’ was. De tweede tabel is afkomstig van Hemma’s vader Odda, die hij vond ‘in de compensatieberekeningen van mijn vader die bedreven was in de kunst van het berekenen van compensaties in Westergo’.¹³¹ Henstra toont aan dat beide mannen – Pibodus en Odda – er grote problemen mee bleken te hebben om de bedragen uit de oudere boeteregisters om te rekenen naar actuele standaardmunten. Dat actualiseren van de oude compensatiebedragen moet in die vijftiende eeuw, toen Hemma leefde, haast een aparte kunstvorm zijn geworden.

We kunnen tot een conclusie komen. Op tekstintern niveau leveren de compensatiebedragen geen overkomelijke problemen op. De variatie binnen een boeteregister is niet eindeloos en dat wijst erop dat de teksten op dat niveau actueel waren of werden gehouden. Bovendien blijkt het mogelijk om ontleningen uit andere

130 Henstra, *The Evolution of the Money Standard in Medieval Frisia*; Henstra, ‘Geldsoorten in de middeleeuwse Friese boeteregisters’.

131 *magister excellentissimus in ista computatione emendarum en in emendis patris mei qui fuit practicus in arte computationis emendarum in Westergo*. Henstra, ‘Geldsoorten in de middeleeuwse Friese boeteregisters’, 119 (editie van de aantekeningen van Hemma Oddazin in zijn exemplaar van Druk).

boeteregisters in veel gevallen te identificeren met behulp van de compensatiebedragen, die dan afwijken van het in het betreffende boeteregister geldende patroon. De omrekening naar standaardmunten blijkt daarentegen wel problematisch, zeker toen de boeteregisters schriftelijk al enige tijd (ca. 150 jaar) vastlagen en de geldontwaarding en standaardmunt zich verder hadden ontwikkeld. Er was in de vijftiende eeuw in Westerlauwers Friesland een situatie ontstaan die voor te stellen is als zouden wij nu een bedrag in zilveren guldens uit de tijd van Willem III moeten omrekenen naar een actueel bedrag in Euro's: wat was een gulden rond 1850 waard? Niet de omrekenkoers die gehanteerd werd bij de introductie van de Euro. In deze studie is er daarom voor gekozen om te werken vanuit de tekstinterne situatie. Dat betekent dat de opgegeven compensatiebedragen worden omgerekend naar penningen en dat deze bedragen binnen dezelfde tekst met elkaar worden vergeleken, om zo te komen tot een relatieve inschatting van de ernst van bepaalde vergrijpen en verwondingen.¹³²

6 De inbedding van de boeteregisters in het Oudfrieſe tekstcorpus

De boeteregisters maken deel uit van het Oudfrieſe recht en van het Oudfrieſe corpus aan rechtsteksten. Daarom stonden de verschillende Frieſe rechtsteksten in open verbinding met elkaar. Dat heeft geleid tot intertekstualiteit tussen de boeteregisters en andere Oudfrieſe rechtsteksten. Daarvan volgen hier een aantal voorbeelden voor het Oudwestfrieſe corpus.

De Oudwestfrieſe boeteregisters zijn in verschillende redacties overgeleverd. Bovendien vertonen de vier groepen (A-D) inhoudelijke overlap. Hierdoor komen slechts enkele bepalingen niet meer dan eenmaal voor in de Oudwestfrieſe boeteregisters. Een zo'n geval is te vinden in het *Boeteregister van Wonseradeel en de Vijf Delen*, waar een compensatie wordt gesteld op geweldplegingen die op een zondag of op een paar met name genoemde heiligendagen plaatsvinden. De enige parallel voor deze bepaling is te vinden in het veertiende van de *Vierentwintig Landrechten* in het handschrift Jus.¹³³ In het elfde *Landrecht* in Jus vinden we verder sancties op verwondingen die veroorzaakt werden door levende wezens die onder de voogdij van een Vrije Fries vielen (vee, minderjarige kinderen, knechten, meiden en echtgenotes). Deze bepalingen zijn veelvuldig terug te vinden in de boeteregisters. In enkele boeteregisters staat tussen deze Oudfrieſe bepalingen plots een paragraaf in het Latijn, die bij nadere beschouwing ook voorkomt als Latijnse glosse op dat betreffende *Landrecht* in de incunabel Druk.¹³⁴ Hier heeft dus tekstueel verkeer plaatsgevonden tussen de boeteregisters en de *Vierentwintig Landrechten* in de tijd dat deze van Latijnse glossen waren voorzien.

¹³² Eventueel na correctie, wanneer een bedrag corrupt overgeleverd blijkt te zijn, zoals in het voorbeeld uit het *Boeteregister van Kampa Jeldric* hierboven.

¹³³ Zie ook hoofdstuk 9.4.

¹³⁴ *Intellige de puero dolo capace quia pupillo et furioso subuenitur in maleficiis, quia facultatem de liberandi non habent quoniam reus constitueretur qui nescit quid facit.* Zie hoofdstuk 9.4 voor een bespreking van dit geval, met bronverwijzingen.

In het veertiende *Landrecht* worden verder boetes genoemd voor *wapeldepene* (iemand in het water gooien), *swarte sweng* (iemand overgieten met vocht bij wijze van belediging) en *bende* (kluistering). Deze vergrijpen komen ook uitgebreid in de boeteregisters aan de orde. Volgens Nicolaas Algra zijn zij uit de boeteregisters in de *Vierentwintig Landrechten* overgenomen.¹³⁵ Bepalingen over *wapeldepene* en *bende* komen inderdaad al in de wondlijsten van de *Lex Frisiorum* voor. Als we de boeteregisters als de opvolgers daarvan zien, lijkt daar de oudste bron van deze bepalingen te liggen. Aangezien we echter net zagen dat een Latijns commentaar uit de Oudwestfriese versies van de *Vierentwintig Landrechten* in de boeteregisters is terechtgekomen, kunnen we concluderen dat het tekstuele verkeer zich in de loop der tijden in twee richtingen bewogen heeft. In het 23^e *Landrecht* wordt verder een sanctie gesteld op geweld ten aanzien van een zwangere vrouw, en in de vijftiende *Keur* wordt het verkrachten van vrouwen aan de orde gesteld. Met deze misdaden houden de boeteregisters zich ook bezig.¹³⁶

Bij de relatie tussen de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* enerzijds en de boeteregisters anderzijds moeten we in het oog houden dat in de dertiende eeuw de eerste teksten gefixeerd werden.¹³⁷ De redacties in Hunsingoër 1 en Hunsingoër 2 kennen een 25^e en 26^e *Landrecht*, terwijl datzelfde materiaal in Emsingoër 1 en Riustringer 1 elders in het handschrift in een resttekstje is opgenomen. Waarschijnlijk in het begin van de veertiende eeuw kwam het aantal bepalingen in deze rechtsbronnen vast te liggen. In de *Magnuskeuren*, die gedateerd worden in de dertiende eeuw, maar uitsluitend bekend zijn uit de jongere Westerlauwerse handschriften uit het midden en einde van de vijftiende eeuw, wordt expliciet verwezen naar *Zeventien Keuren*, *Vierentwintig Landrechten* en *Zesendertig Seendrechten*. De *Keuren* en *Landrechten* waren daarmee minder geschikt voor het opnemen van latere toevoegingen. Als de opstellers van rechtsteksten toch extra materiaal kwijt wilden, waren de boeteregisters soms een optie. De boeteregisters tonen inderdaad een voortdurende aanwas van bepalingen.¹³⁸

Ten slotte blijkt dat in sommige Oudwestfriese boeteregisters ontleening heeft plaatsgevonden uit een aantal zogenaamde willekeuren.¹³⁹ In de teksten blijken bepalingen met betrekking tot verwondingen en doodslagen uit verschillende willekeuren opgenomen te zijn. De groepen B (Wymbritseradeel) en C (Franekera-deel) ontleenden bepalingen uit willekeuren die ons niet langer bekend zijn, alsmede uit een tekst die gelijkenissen vertoont met de zogenaamde *Willekeuren van de Vijf Delen* of de *Oude Willekeuren van de Opstalsboom*.¹⁴⁰ Groep A (Oostergo) ontleende bepalingen aan een willekeur die ten onrechte een boeteregister genoemd is, namelijk het zogenaamde *Interregionale Boeteregister*.¹⁴¹ Deze tekst

135 Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 419.

136 Zie over de zwangere vrouw: Elsackers, 'Her anda neylar' en hierna, hoofdstuk 5.5.1.

137 Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 350-352.

138 Zie ook de hoofdstukken 8 en 9 en hierboven §5.

139 Nijdam, 'Old West Frisian *bī thā sida*'.

140 Zie ook hoofdstuk 9.3-4.

141 Zie hoofdstuk 9.2.

werd in 1276 opgesteld. Daarnaast is een klein tekstje van slechts acht bepalingen, *Thit sint tha latha*, opgenomen in twee Oudwestfrieze boeteregisters en in een redactie van de al genoemde *Willekeuren van de Vijf Delen*.¹⁴² Ook het jongere verzamelttekstje *Van walddethum* vertoont overeenkomsten met de *Willekeuren van de Vijf Delen*.¹⁴³ Er bestonden dus veel intertekstuele relaties tussen de Oudwestfrieze boeteregisters enerzijds en de *Vierentwintig Landrechten* en verschillende willekeuren anderzijds. Daaruit blijkt hoe vervlochten de boeteregisters waren met de rest van het Oudfrieze rechtscorpus.

7 De bestudering van de boeteregisters

De edities buiten beschouwing gelaten, is er taalkundig, filologisch, rechtshistorisch en monetair-economisch onderzoek naar de boeteregisters gedaan. Een chronologisch overzicht van de resultaten daarvan laat zien wat er wel, maar vooral wat er nog niet gedaan is. Vanwege dat laatste wordt dit overzicht pas hier, aan het einde van dit hoofdstuk gegeven.

Rudolf His is actief geweest op zowel het filologische als het rechtshistorische terrein. Rechtshistorisch van aard is *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter*, dat nog steeds een standaardwerk is.¹⁴⁴ Hij beschrijft de juridische systematiek in de Oudfrieze wetten, waarbij de informatie uit de boeteregisters diepgaand behandeld wordt. Zijn werk is daarmee een van de ijkpunten van deze studie. In een lang artikel uit 1937 behandelt hij verder de relaties tussen de *Brokmerbrief* en het *Emsingoër Penningschuldboek*, tussen het *Hunsingoër Boeteregister* en het *Emsingoër Boeteregister* en de overlevering van het *Algemene Boeteregister*.¹⁴⁵

Klaas Nauta maakte vier jaar later dankbaar gebruik van His' inzichten uit het artikel van 1937, toen hij zijn dissertatie over het *Algemene Boeteregister* publiceerde.¹⁴⁶ Ten tijde van Nauta's studie waren er nog geen moderne edities voorhanden van de Oudfrieze handschriften waarin deze tekst was overgeleverd. Aan het bezorgen van de teksten besteedde hij daarom veel aandacht, evenals aan een reconstructie van de oertekst. Nauta schonk echter geen aandacht aan de relaties tussen het *Algemene Boeteregister* en de andere Oudoostfrieze boeteregisters. Men zal in zijn analyse ook tevergeefs zoeken naar het zeer uitgebreide *Boeteregister van Kampa Jeldric*, waarvan lange tijd gedacht is dat het een versie van het *Algemene Boeteregister* was. Dat is jammer, omdat er een nauwe relatie bestaat tussen deze twee teksten. Toen Bo Sjölin in 1970 *Codex Fivelgo* uitgaf, beweerde hij in zijn inleiding dat het *Boeteregister van Kampa Jeldric* door zijn uitgebreidheid dichter bij de oerversie van het *Algemene Boeteregister* stond dan de oudere overgeleverde redacties.¹⁴⁷ De modernisering in deze tekst zag hij aan voor een

142 Nijdam, 'Thit sint tha latha'.

143 Zie hoofdstuk 9.3.

144 His, *Das Strafrecht der Friesen*.

145 His, 'Untersuchungen zu den älteren Rechtsquellen Ostfrieslands'.

146 Nauta, *Die altfriesischen allgemeinen Busztaxen*.

147 Sjölin (ed.), *Die 'Fivelgoer' Handschrift I*, 57.

goed bewaarde oerstaat. Hij hanteerde dus een involutiemodel in plaats van een evolutiemodel.

Gerhard Schomerus deed in 1964 een monografie over het *Emsingoër Boeteregister* het licht zien.¹⁴⁸ Net als Nauta besteedde hij veel aandacht aan de concordantie van de overgeleverde versies. Schomerus betrok ook de Nederduitse vertalingen van het *Emsingoër Boeteregister* in zijn analyse. In een Nederduits handschrift zijn het *Emsingoër Boeteregister* en het *Emsingoër Penningschuldboek* met elkaar versmolten tot een nieuwe tekst. Schomerus legde veel nadruk op deze nieuwvorming en stelde daardoor de secundaire Nederduitse traditie boven de oorspronkelijke Oudfriese. De drie overgeleverde Oudfriese redacties van het *Emsingoër Boeteregister* hebben echter elk op zich hun eigen puzzels en als groep een eigen dynamiek. Door zijn focus op de Nederduitse redacties besteedde Schomerus daar relatief weinig aandacht aan.

Verschillende studies geven een goed inzicht in de *Brokmerbrief*, waarin het *Brokmer Boeteregister* is opgenomen.¹⁴⁹ Schomerus' bijdrage over het Brokmer recht bijvoorbeeld haakt in op een al oudere discussie over de ouderdom van Brokmerland.¹⁵⁰ Het is verder vrij zeker dat de *Brokmerbrief* uit vier onderdelen bestaat: een oudste deel dat omtrent 1250 tot stand is gekomen (§1-61), een jonger deel van kort na 1276 (§62-173), waartoe ook het *Brokmer Boeteregister* (§174-216) behoort, en ten slotte een epiloog met enkele jongere bepalingen (§217-227).¹⁵¹ Naar de herkomst van het *Brokmer Boeteregister* is echter nog nauwelijks onderzoek gedaan. Tegen de verwachting in vertonen de bepalingen weinig relaties met het *Emsingoër Boeteregister*. In de rest van de *Brokmerbrief* is immers als gezegd invloed van *Emsingoër rechtsteksten*, met name het *Emsingoër Penningschuldboek*, aanwijsbaar.

Er is ook onderzoek gedaan naar enkele details in de boeteregisters. Vooral Willy Krogmann heeft zich op dit terrein doen gelden. Zo schreef hij over de betekenis van *unberna ben* 'wortel van tand of kies', een term die in de Oudwestfriese boeteregisters voorkomt. Ook raakte hij verzeild in een polemiek met Wybren Buma over de betekenis van twee termen die uitsluitend in de jongste redactie van het *Emsingoër Boeteregister* voorkomen. Twee opeenvolgende bepalingen spreken van respectievelijk een *hundes slek* en een *bitzaslek*. De discussie draaide om de vraag of hier nu respectievelijk een 'hond' en een 'teef' (Krogmann) of een 'stok' en een 'hak' (Buma) bedoeld werden.¹⁵² Dergelijke discussies zijn weliswaar interessant voor de Oudfriese lexicografie maar dragen niet bij tot inzicht in de onderlinge relaties van de Oudfriese boeteregisters. Een terugkerend thema bij Krogmann ten slotte was de door hem veronderstelde Latijnse *Vorlage* van het Oudfriese materiaal.¹⁵³ Omdat het bewijs voor een Latijnse *Vorlage* van de Oud-

148 Schomerus, *Der Aufbau des Emsinger Bussregisters*.

149 Zie Vries, *Asega, is het dingtijd?*, 60, voor een recent overzicht van de literatuur.

150 Zie hoofdstuk 8.4.

151 Seebold, 'Der Aufbau des altfriesischen Brokmerbriefs'; Vries, *Asega, is het dingtijd?*, 58-60.

152 Krogmann, 'Zu den Emsgauer Bußen'; Krogmann, 'Schlußwort'; Buma, 'De *hund* yn'e Iemsgoër boeten'; Buma, 'De riedselige *hund*'.

153 Krogmann, 'Eine lateinische Vorstufe ostfriesischer Bußregister'; Krogmann, 'Die friesische Vorstufe des "Vetus Ius Frisicum"'.

friese teksten niet geleverd is en zeker de Latijnse redacties in de Hunsingoër handschriften niet als zodanig aan te merken zijn, zoals Krogmann aannam, hebben deze artikelen geen hoge relevantie.¹⁵⁴

Op de grens van rechtsgeschiedenis en filologie bevindt zich Horst Haider Munske's *Der germanische Rechtswortschatz im Bereich der Missetaten* uit 1973. Het is een analyse van de rechtstermen in het semantische veld 'misdaad' in Oudengelse, Oudfriese en Oudduitse bronnen. Door de analyse van het Oudfriese materiaal komen de boeteregisters ruimschoots aan bod. Vele van de erin voorkomende termen worden diepgaand behandeld en in hun context geplaatst. Uitgangspunt is dat er een gemeenschappelijke Germaanse rechtswoordenschat bestond. Een van de doelen van de studie is dan ook de oude woorden van de jongere ontwikkelingen te onderscheiden. Daarbij stootte Munske onder andere op opmerkelijke parallellen tussen de Oudengelse en de Oudfriese woordenschat, iets wat hij enige jaren voor het verschijnen van zijn boek reeds in een aan dat onderwerp gewijd artikel had aangetoond.¹⁵⁵ De studie bevat tevens een overzicht van de *status quaestionis* in de vroege jaren zeventig van de twintigste eeuw. In zijn concluderende paragrafen over het Oudfriese materiaal maakte Munske duidelijk dat er op dat moment nog geen definitieve uitspraken te doen waren naar de tekstuele verhoudingen tussen alle Oudfriese boeteregisters bij gebrek aan een totaaloverzicht.¹⁵⁶

Dietrich Hofmann schreef in 1979 een recensie van de editie van Jus in de reeks *Altfriesische Rechtsquellen* onder de titel 'Zu der neuen Ausgabe und Übersetzung der altfriesischen handschrift *Jus Municipale Frisonum*. Mit Untersuchungen zur Textgeschichte der westerlauwerschen Bußtaxen'. De tweeledigheid van zijn stuk blijkt al uit de titel: het is een recensie en tegelijk een artikel over de Oudwestfriese boeteregisters. Door te wijzen op verschillende omissies, verkeerde tekstscheidingen en foutieve verbeteringen van de editeurs toont Hofmann aan, dat er op dat moment nog vrijwel geen systematisch onderzoek naar de Oudwestfriese boeteregisters gedaan was. Zelf hield hij zich met de boeteregisters bezig in het kader van de Oudfriese lexicografie. Hij wilde door een nauwkeurige vergelijking van de boeteregisters en hun redacties het daarin opgenomen woordbestand beter in kaart brengen.¹⁵⁷ Daardoor kwam hij bijvoorbeeld tot de conclusie dat de *hapax legomenon* <bloedielene> in een van de boeteregisters in Jus gelezen moet worden als een verschrijving van *blodresene* 'bloedende wond' – 'so daß das Wort aus dem altfriesischen Wortschatz zu streichen ist'.¹⁵⁸

154 Deze Latijnse redacties van *Zeventien Keuren*, *Vierentwintig Landrechten* en *Algemeen Boeteregister* zijn zeker vertaald uit het Oudfries. Zie Roeleveld, 'Providentia et plicht'; Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten* en mijn bespreking van de Latijnse redactie van het *Algemeen Boeteregister* in hoofdstuk 8.1. Recent is de mogelijkheid van niet overgeleverde Latijnse *Vorlagen* van de oudste Oudfriese bronnen weer in overweging genomen door Bremmer, *Hir is eskriven*, 107-110.

155 Munske, 'Angelsächsisch-altfriesische Beziehungen'.

156 Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 190 (§287).

157 Hofmann, 'Zu der neuen Ausgabe', 345.

158 J XXIII,6 (BFD, Groep A). Hofmann, 'Zu der neuen Ausgabe', 352. Buma, *Vollständiges Wörterbuch*, 47, gaat echter ten onrechte nog steeds uit van een vorm *blodielene*.

Ten slotte is er een aspect van de boeteregisters dat slechts van een beperkt aantal onderzoekers aandacht heeft gekregen en daardoor een moeilijk te doorgronden subdomein is geworden: de compensatiebedragen. Hierboven werden reeds de problemen geschetst rond de correcte interpretatie van de in de boeteregisters vermelde bedragen. Hugo Jaekel en Rudolf His hielden zich daar in het begin van de twintigste eeuw mee bezig. Jaekel heeft een ongepubliceerd werk nagelaten, dat we alleen kennen omdat His de resultaten eruit in zijn artikelen verwerkte. Uit het artikel van His over de relatie tussen het *Hunsingoër* en het *Emsingoër Boeteregister* blijkt dat Jaekel verschillende muntsoorten in deze teksten onderscheidde en dat hij op grond hiervan veronderstelde dat de basis van het *Hunsingoër Boeteregister* in de achtste eeuw gezocht moet worden.¹⁵⁹

His en Jaekel maakten hierbij in elk geval een denkfout. Ze hielden te zeer vast aan het idee dat de compensatiebedragen die genoemd worden voor enkele vitale lichaamsdelen (waaronder de ‘zes ledematen’) altijd opgeteld moeten kunnen worden tot een weergeldbreuk, omdat op het verlies van het betreffende lichaamsdeel een half of een derde weergeld stond. Een blik op de verschillende redacties van de diverse boeteregisters leert dat deze op dit punt zodanig vaak van elkaar afwijken, dat de veronderstelde rekensom vaker niet dan wel klopt. Belangrijker is dat het compensatiesysteem niet zo werkte. Het staat zelfs in het *Algemeen Boeteregister*, door Jaekel en His intensief bestudeerd, bij de bepalingen over het oog: *Gef hit is al vte, tuintich ieldmerka; sa ne mey hit firra a nene scrifta stonda* ‘Als het oog uitgestoken is: 20 geldmarken; dan mag het oog verder niet in het register opgetekend worden’.¹⁶⁰ Dit betekende, met andere woorden, dat alleen als het oog nog niet uitgestoken was er lagere compensaties voor diverse beschadigingen geclaimd konden worden. Maar deze hoefden niet samen precies een half weergeld op te leveren. Wanneer het oog helemaal uitgestoken was, was het halve weergeld vereist en vervielen tegelijkertijd alle lagere claims.¹⁶¹

Na His en Jaekel heeft niemand zich meer op deze manier met de compensatiebedragen beziggehouden. In 2000 verscheen een nieuwe monetair-economische studie over het geld van Friesland in de Middeleeuwen van de hand van Dirk Henstra. Hij behandelde de aanpak van Jaekel en His slechts kort door te stellen dat hun onderzoek geen navolging heeft gevonden. Dit weet hij aan hun naar de huidige standaard beperkte historisch-economische en numismatische kennis, en aan hun gebrek aan inzicht in de wordingsgeschiedenis van de boeteregisters en het effect dat deze heeft op de zeggingskracht van de compensatiebedragen.¹⁶² Henstra’s uitgangspunt was de premisse dat het weergeld van een vrije man gedurende de Middeleeuwen ongeveer gelijk is gebleven en vastgesteld kan worden op 1,664 kg puur zilver. Dat is geen rond bedrag: het middeleeuwse equivalent van 64 onzen à 400 greinen (gerstekorrels) is dat wel.¹⁶³ Deze hypothese maakt het mogelijk om – op basis van gegevens over weergelden die door de eeuwen heen zijn overgeleverd voor de Friese gebie-

159 His, ‘Untersuchungen zu den älteren Rechtsquellen Ostfrieslands’, 95, 102.

160 E1 VI,38 (BAg).

161 Zie ook hoofdstuk 3.5.2.4.

162 Henstra, *The Evolution of the Money Standard in Medieval Frisia*, 3, 14.

163 *Ibid.*, 263-264.

den – het proces van geldontwaardiging en de correcties daarop te volgen. Henstra heeft dat voor de periode van ca. 600-1500 gedaan. Op grond van deze reconstructie, de overgeleverde zilveren munten en de bedragen en omrekenstabellen die in de geschreven bronnen te vinden zijn schetste hij het historisch verloop van de munteenheden in de verschillende gebieden van middeleeuws Friesland.

Toch heeft ook Henstra zich gewaagd aan het dateren van een tekst op basis van de erin gevonden geldbedragen. In zijn artikel over de eerste optekening van de *Zeventien Keuren* dateerde hij de erin voorkomende bedragen van a) 12 Mark en b) 8 pond, 10 ons en 13 1/3 penning in het begin van de elfde eeuw en daarmee de oudste optekening van de *Zeventien Keuren* in die periode.¹⁶⁴ Hiermee lijkt hij terug te keren naar het type onderzoek dat His en Jaekel bedreven, namelijk het dateren van een Oudfriese tekst op basis van de erin genoemde bedragen.

Wanneer we de oogst van studies over de boeteregisters overzien, dan moeten we concluderen dat die niet zo rijk is als het genre verdient. Het meeste werk is gedaan op het terrein van de filologie en de rechtsgeschiedenis, maar ook daar is de oogst niet overdadig. Slechts twee boeteregistertradities zijn diepgaand onderzocht (*Algemeen* en *Emsingoër Boeteregister*). Naar verschillende Oudoostfriese boeteregisters, zoals het *Brokmer* of *Riustringer Boeteregister* is nog nooit goed gekeken. Hofmann heeft een goede aanzet gegeven voor de bestudering van de onderlinge relaties tussen de Oudwestfriese boeteregisters. De belangrijkste werken op het gebied van de Oudfriese boeteregisters blijven daarmee het onderzoek van His naar het strafrecht van de Friezen, dat van Munske naar de Oudfriese rechtsterminologie en dat van Hofmann naar de Oudwestfriese boeteregisters.

Het onderzoek naar de compensatiebedragen dat door His en Jaekel uitgevoerd werd is doodgebloed. Daardoor is het niet langer mogelijk de uitkomsten van dit onderzoek op hun merites te onderzoeken. Henstra, die recent onderzoek deed naar muntwaarden in middeleeuws Friesland, verwerpt het oudere onderzoek van His en Jaekel. Hij concentreert zich echter volledig op de compensatiebedragen zonder zich rekenschap te geven van de tekstuele context van de boeteregisters. Hieruit kan niet anders geconcludeerd worden dan dat hier de filologie en de monetaire economie beter op elkaar afgestemd moeten worden.

8 Conclusie

Compensatie is een universeel fenomeen. Het kan ervoor zorgen dat conflicten niet escaleren of maakt verzoening na een vete mogelijk. Compensatiesystemen komen met name voor in samenlevingen waar eer een belangrijke rol speelt, de overheid niet het geweldsmonopolie heeft en waar wraakneming tot een vete kan leiden door sterke familiebanden. Middeleeuws Friesland kan getypeerd worden als een dergelijke samenleving – een vetemaatschappij. Maar ook in het eenentwintigste-eeuws Nederland is via het artikel over smartengeld in het *Burgerlijk Wetboek* weer een compensatiesysteem in het leven geroepen.

¹⁶⁴ Henstra, 'De eerste optekening van de algemeen-Friese keuren'.

Het compensatiesysteem in de Friese landen in de Middeleeuwen werd voor het eerst opgetekend in de *Lex Frisionum*. In de hoofdtekst en in de ‘Toevoegingen van de wijze mannen’ zijn in totaal twee volledige wondlijsten opgetekend met een gedetailleerdheid van materiaalbehandeling die in de andere *Leges Barbarorum* niet wordt aangetroffen. De Friezen hadden dus wat met compensatielijsten. Deze trend zette zich door in de Oudfriese overlevering, die vanaf het einde van de dertiende eeuw is overgeleverd. De Oudfriese boeteregisters zijn een voortzetting van de traditie die vijf eeuwen daarvoor in de *Lex Frisionum* voor het eerst op schrift was gesteld. Dat is te zien aan enkele eigenschappen van beide teksttradities, zoals woorden in de volkstaal die in de *Lex Frisionum* voorkomen en waarvan de tegenhanger in de boeteregisters aanwijsbaar is. Maar ook aan de inhoud van bepaalde bepalingen, zoals de opmerking over het dwars doorsnijden van de rimpels van het voorhoofd, of de manier waarop gemeten wordt of botsplinters groot genoeg zijn om gecompenseerd te moeten worden – namelijk door ze op een schild te laten vallen. Maar er zijn ook verschillen aan te wijzen die aantonen dat de traditie flexibel was, dat er verjonging was opgetreden, en dat de wondlijsten in de *Lex Frisionum* en de Oudfriese boeteregisters niet in een lijnrechte afstamming tot elkaar hoeven te staan. De traditie was breed en mondeling, zodat er veel kon veranderen en regionale variatie optrad.

Het verschijnsel compensatie, dat telkens weer verschijnt in menselijke culturen en klaarblijkelijk tot een diepe onveranderlijke laag van het menselijk bestaan behoort, riep in combinatie met de lange continuïteit van het compensatiesysteem in het Friese gebied de vraag op wat de implicaties van continuïteit en universalia zijn voor het onderhavige onderzoek. Toen bleek dat er nauwelijks voorbeelden van onderzoeken zijn waarbij in een synchrone analyse rekening wordt gehouden met zowel het diachrone aspect als universalia.

In dit hoofdstuk hebben we verder gezien uit welke teksttradities de Oudfriese boeteregisteroverlevering bestaat. Uit het overzicht van de stand van de bestudering van de boeteregisters bleek dat hier nog fundamenteel werk verricht moet worden. Alleen door ontleningen en jongere aanwas van de boeteregisters in kaart te brengen wordt duidelijk hoe de systematiek van de boeteregisters oorspronkelijk werkte en hoe deze zich ontwikkeld heeft.

3 Middeleeuws Friesland: vrijheid, vete en recht

1 Vrijheid, vete en recht

De inwoners van de Friese landen hadden zich in de Middeleeuwen een vorm van zelfbestuur verworven, die ze vervolgens als leeuwen verdedigden – met daden en met woorden. Over deze Friese Vrijheid is zowel door tijdgenoten als door latere historici geschreven. Toch is nog veel onduidelijk.¹ Hier is van belang dat vete en recht er belangrijke elementen van vormden. Door hun bestuurlijke autonomie ontbrak in middeleeuws Friesland een landsheer die het vetewezen kon beknotten en aan banden kon leggen. Daardoor kreeg het alle ruimte om zich te ontplooien. Een belangrijk onderdeel van de autonomie was verder het eigen recht. Telkens weer hamerden de Friezen er in hun Oudfriese teksten op, dat Karel de Grote hun vrijheid en een eigen recht had gegeven. Ook voor buitenlanders was dit een van de meest in het oog springende kenmerken van het Friese volk in de Middeleeuwen, getuige de eerder aangehaalde beschrijving van Bartholomeus Anglicus:

De Friezen zijn een vrij volk, niet onderworpen aan het gezag van iemand van buiten het eigen volk. [...] Zij onderwerpen zich [...] aan rechters die zij jaarlijks uit hun eigen midden kiezen. Dezen beheren en besturen de openbare aangelegenheden.²

In deze driehoek van vrijheid, vete en recht floreerden de boeteregisters. Ze waren tegelijkertijd een uiting van de Friese Vrijheid en instrumenten bij het beslechten van geschillen via een vete of via het gerecht. Op de drie punten van die driehoek wordt in dit hoofdstuk nader ingegaan.

2 De Friese Vrijheid: feit en fictie

2.1 Feit

De Friese landen (ook landsgemeenten of *terrae* genoemd) waren zeker vanaf de dertiende eeuw, maar ten oosten van de Lauwers wellicht al eerder (elfde of twaalfde eeuw), onafhankelijke gebieden met een eigen zegel, een eigen bestuur, eigen recht en eigen rechtspraak.³ Ze werden dus niet geregeerd door een lands-

¹ Zie voor de volgende alinea's met name de diverse bijdragen in de bundel: Van Lengen (red.), *Die Friesische Freiheit des Mittelalters*.

² Zie voor het volledige citaat de inleiding.

³ Ehbrecht, 'Gemeinschaft, Land und Bund'; Van Lengen, 'Karl der Große, Jungfrau Maria und andere Heilsbringer'.

heer. Deze autonomie was in de loop der tijden gegroeid en niemand weet wat er nu precies de oorzaak van was.

Zeker is in ieder geval dat de Friezen in de tweede helft van de achtste eeuw onderdeel werden van het Frankische rijk, en dat het Friese gebied in de elfde eeuw in naam onder de graven van het Brunoonse huis viel. In de twaalfde eeuw (1165) wordt er een zogenaamd condominiumverdrag gesloten: de keizer beleent zowel de Hollandse graaf als de bisschop van Utrecht met Westerlauwers Friesland.⁴ Geen van allen is het echter gelukt om een sterk landsheerlijk gezag te vestigen in de Friese gebieden.

Vanaf de achtste eeuw tot ca. 1000 bezochten de Vikingen ook met enige regelmaat het Friese kustgebied. Was het deze dreiging die ervoor zorgde dat de Friezen extra privileges kregen in ruil voor bescherming van het vasteland? De Friezen zeggen dat in elk geval in hun eigen rechtsteksten. Ze zouden slechts een beperkte heervaarptlicht hebben verworven omdat ze snel terug moesten kunnen keren naar de Friese gebieden, teneinde het rijk te beschermen *ienst den salta se ende ienst den wilda witzenges floed* ‘tegen de zoute zee en tegen de vloedgolf van de wilde Viking’.⁵

De gesteldheid van het landschap is ook wel als reden aangevoerd. Het is economisch-historici opgevallen dat in gebieden waar veel vee werd gehouden en waarin sprake was van een geldeconomie en een relatief hoge bevolkingsdichtheid, er een sociale laag van welvarende boeren viel aan te wijzen die een grote mate van vrijheid bezat. Dit gold met name de gebieden rond de Noordzee en de hooggebergten van Midden-Europa (Tirol, Zuid-Duitsland, Zwitserland).⁶ Een andere verklaring wordt gezocht in de moeilijke bereikbaarheid van het Friese kustgebied via het ondoordringbare moerassige achterland, wat het voor overheersers moeilijk maakte om het bestuur te krijgen. Over het water was het gebied natuurlijk uitstekend te bereiken. Daarin lag deels de achtergrond van het feit dat het voor de Vikingen de Friezen geweest waren die in de vroege Middeleeuwen de Noordzee beheerst hadden als handelaren.⁷ Voor bedwingen van een gebied was deze gesteldheid echter minder geschikt, zoals blijkt uit de moeilijkheden die de Hollandse graven ondervonden om de Westfriezen (in wat nu het noorden van Noord-Holland is) onder hun heerschappij te krijgen.

Ook over de aan- of afwezigheid van standen in middeleeuws Friesland is discussie gevoerd. De Friese landen zijn in het verleden ‘boerenrepublieken’ genoemd.⁸ De Friese gemeenschappen zouden zijn bestierd door vrije boeren. Volgens Isaac Gosses kwamen vanaf de vijftiende eeuw schijnbaar uit het niets hoofdelingen bovendien. Hij dacht dat het bij deze edellieden, die er een stenen kasteeltje (stins) op nahielden alsmede een adellijke levensstijl en een klein privélegertje van drie of

4 Algra, ‘De Fryske mark ûnder de Brunen’; Henstra, ‘De herkomst van de Saksische gravenrechten’; Henstra, ‘De wereldlijke positie van de bisschop van Utrecht’; Henstra, ‘Repliek’; Schuur, ‘De grafelijkheid in Westerlauwers Friesland’; Schuur, ‘Dupliek’.

5 J III,2 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855).

6 Knottnerus, ‘Bauernfreiheit’, 379.

7 Lebecq, *Fryske keaplju*.

8 Voor een overzicht van deze discussie: Knottnerus, ‘Bauernfreiheit’.

vier *ruters* (wapenknechten), ging om van oorsprong eigenerfde boeren die zich in relatief korte tijd omhoog gewerkt hadden en een nieuwe adelsgroep hadden gevormd.⁹ De hoofdelingen domineerden de gemeenschappen waar ze woonden. Paul Noomen heeft echter aangetoond dat de lieden die we in de vijftiende eeuw als hoofdelingen aantreffen de afstammelingen waren van de *nobiles* en *potentes* die in de dertiende-eeuwse bronnen genoemd worden en die daar ook al duidelijk een aparte adelslaag vormen.¹⁰ Met andere woorden: er was wel degelijk een adel in Friesland, die de belangrijkste dragers van de Friese Vrijheid moeten zijn geweest.

Voor de onduidelijkheid over de Friese adel zijn een paar redenen aan te wijzen. In de eerste plaats is de adel als stand verdwenen uit de Oudfriese rechtsteksten. Hoewel de *Lex Frisionum* nog spreekt van edelen (*nobiles*), vrijen (*liberi*), halfvrijen (*lites*) en slaven (*servi*), zijn die groepen in de Oudfriese rechtsteksten verdwenen, op een enkel restant na.¹¹ De Oudfriese teksten spreken enkel van Vrije Friezen (*Fria Fresan*). Aan deze Vrije Friezen was de Friese vrijheid verleend. Deze groep Vrije Friezen bestond uit adel en eigenerfden. Zij stonden ook bekend als *ethelinga*. De twee termen zijn uitwisselbaar: een *Fria Fresan* is een ‘volgeborene’ in het bezit van erfgoed (= *ethel*). Binnen deze sociale groep was echter sprake van differentiatie, maar deze komt nauwelijks naar voren in de rechtsteksten. Wel was de groep, mede onder invloed van de Friese autonomie, redelijk open. Aan de bovenkant bevonden zich de oude, zeer rijke adellijke geslachten, die zich in de vijftiende eeuw als hoofdelingen manifesteerden. Zij hielden er een adellijke levensstijl op na. Aan de onderkant zaten de kleine eigenerfden, die als boeren leefden. Middenin zat een groep lagere adel en grote eigenerfden. Deze kon opklimmen tot de hoge adel of afzakken tot de positie van kleine eigenerfden. Door op de onderste regionen van deze grote groep te focussen ontstond het idee van de ‘boerenrepubliek’.

Een van de belangrijkste uitingsvormen van de Friese autonomie was een eigen recht. Het Oudfriese recht was het prerogatief van de *ethelinga*: zij mochten als rechthebbende personen deelnemen aan de rechtspraak. De aanzienlijksten onder hen konden aanspraak maken op een roulerend rechterschap / bestuurderschap en eigen rechtsvergaderingen (*thing* ‘ding’). Het recht werd opgetekend in de eigen taal, het Oudfries. Daaraan hebben we het corpus aan Friese rechtsteksten (geschreven in het Oudfries, Nederduits en Latijn) te danken.¹² Sommige van deze rechtsteksten zijn pan-Fries, andere waren bestemd voor een bepaalde regio. Tot de oudste en belangrijkste pan-Friese teksten behoren de zogenaamde *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten*. In deze teksten worden een aantal basisvrijheden van de Friezen beschreven, zoals de beperkte heervaartsplicht en het recht op een eigen recht. Daarnaast mochten de Vrije Friezen alle misdaden met geld compenseren, zodat ze gevrijwaard waren van lijfstraffen. En daar komen de

9 Gosses, ‘De Friesche hoofdeling’.

10 Noomen, ‘De Friese vetemaatschappij’; Noomen, ‘Mariëngaarde en de Friese samenleving’.

11 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 276-290.

12 Zie over het proces van verschriftelijking in de Friese landen in de dertiende eeuw: Bremmer, *Hir is eskriven*.

boeteregisters in het spel, want daarin zijn de aanwijzingen voor dit compenseren te vinden. Zo zijn de boeteregisters ten nauwste verweven met de ideologie van de Friese Vrijheid.¹³

Naast de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten* waren er nog meer uitingen van het besef dat de Friese landsgemeenten langs de kust van de Noordzee zaken gemeenschappelijk hadden. In de dertiende en veertiende eeuw verenigden de Friezen zich met wisselend succes in het Verbond der Zeven Zeelanden, ook wel het Opstalsboomverbond genoemd, naar de centrale vergaderplek in de buurt van het tegenwoordige Aurich in Ostfriesland. In het kader van dit verbond zijn enkele rechtsteksten opgetekend en overgeleverd. De oudste daarvan – denkt men – zijn de *urkeran* of ‘Overkeuren’, die in de dertiende eeuw worden gedateerd. De tekst begint zo:

1. *Thit send tha urkera allera Fresena.*
2. *Theth forme, theth hia gaderkome enes a iera to Upstelesbame a tyesdey anda there pinxstera wika and ma ther eratte alle tha riucht, ther Fresa halda skolde. Jef aeng mon eng bethera wiste, theth ma thet lichtere lette and ma theth bethere helde.*
3. *Thiu othere kere: ief there soghen selonda aeng vrherath vrde auder fon tha suther sareda ridderum jeftha fon northeska wigandum, thet tha sex tha soghenda hulpe, theth hit alsa wel machte sa there sexa hoc.*¹⁴

1. Dit zijn de Overkeuren van alle Friezen.
2. Het eerste, dat zij eens per jaar samen zullen komen te Opstalsboom op de dinsdag in de Pinksterweek en dat men daar al het recht bespreken zal dat de Friezen moeten houden. Als iemand een beter recht weet, dan moet men het minder goede recht laten varen en het betere recht kiezen.
3. De tweede keur: als een van de zeven zeelanden belegerd wordt door in het Zuiden uitgeruste ridders of door de Noordse strijders, dat dan de zes de zevende te hulp komen, zodat het even sterk blijft als elk van de overige zes.

We zien hier de belangrijkste doelstellingen van het verbond: samenkomen in een rechtsvergadering om zaken te bespreken die zich uitstrekten over meer dan een landsgemeente, recht vast te stellen en elkaar helpen tegen dreigingen van buitenaf.

Uit 1323 stammen volgens de tekst zelf de *Willekeuren van de Opstalsboom*.¹⁵ In dit statuut wordt een globale schets van het recht gegeven dat in elk van de Zeven Zeelanden zou moeten gelden. Of het met die Zeven Zeelanden ooit wat geworden is, is niet echt duidelijk. De teksten zijn er, evenals berichten over samenkomsten.¹⁶ Maar er wordt algemeen van uitgegaan dat het Opstalsboomverbond net zo fluïde en ongrijpbaar was als de Friese Vrijheid: als er externe of interne druk ontstond, werden er pogingen gedaan het verbond weer in ere te herstellen en te laten functioneren, maar onderlinge onenigheid kon op elk moment roet in het eten gooien.

Hoewel veel nog niet is besproken zijn de contouren van de Friese Vrijheid wel enigszins helder. Voor dit onderzoek zijn de belangrijkste elementen: bestuurlijke

¹³ Johnston, ‘Old Frisian Law and the Frisian Freedom Ideology’, 196.

¹⁴ E1 IX,1-3 (*Urkeran*, App. 632).

¹⁵ Meijering, *De Willekeuren van de Opstalsboom*.

¹⁶ Johnston, ‘Old Frisian Law’, 183; Ehbrecht, ‘Gemeinschaft, Land und Bund’ 134-140.

autonomie en eigen rechtspraak. Dat betekende dat een Vrije Fries het recht had deel te nemen aan de rechtspraak: zichzelf te verdedigen in de rechtsvergadering in zijn gemeente en in hogere rechtbanken. Hij had zelfs het recht, zo zegt de *zeventiende Keur*, zijn eigen daden onder ede te beoordelen, i.e. zich vrij te pleiten van elke mogelijke aantijging.¹⁷ De Vrije Fries was daarmee in theorie (de praktijk was anders zullen we zien) zo onschendbaar als tegenwoordig alleen de koningin nog is. Deze onschendbaarheid strekte zich uit naar zijn totale sociale positie. *Keuning op eigen hiem wêze*, ‘koning op eigen erf zijn’, zeggen de Friezen nu nog. De rechtshistoricus Nicolaas Algra heeft de rechtsvergaderingen van de Vrije Friezen wel vergeleken met die van de Verenigde Naties: er worden gezamenlijk afspraken gemaakt, maar uiteindelijk is elke deelnemende natie autonoom. En naties kunnen met elkaar in oorlog geraken, net als Friezen met elkaar in vete verzeild konden raken.¹⁸

Een vete voeren was het prerogatief van de Vrije Fries. Hij kon daarmee zijn eer verdedigen. Maar een vete kon de rust en vrede in een gebied onder druk zetten. Een twist kon soms meerdere jaren duren, onder steeds wisselende constellaties. De strijd tussen de Utingeradeelster factie en Gerkesklooster die hieronder beschreven wordt, duurde ongeveer 27 jaar. De zogenaamde Donia-oorlog duurde ‘slechts’ van 1458 tot 1464, maar besloeg het zuidwestelijke kwart van Westerlauwers Friesland, kostte veel mensen het leven en leidde tot veel verwoestingen.¹⁹ Ook in de *Kroniek van het klooster Bloemhof* lezen we over vetes waarin hele landsgemeenten betrokken zijn. Zo werd op 4 augustus 1222 het bondgenootschap tussen Fivelgo en Hunsingo bijna verbroken toen men het huis van Eppo Rembada verwoestte, waarbij veel Fivelgoërs omkwamen.²⁰

In het licht hiervan is het niet verwonderlijk dat overheden, vanaf de Merovingische koningen, hebben getracht vetevoering te beteugelen.²¹ Ook de Friese landsgemeenten deden dat. Daardoor zijn ons verschillende overeenkomsten tussen landsgemeenten overgeleverd, in het Westerlauwerse gebied in de vijftiende eeuw *gaerlegers* (‘overeenkomsten, verdragen’) genoemd, waarin onder andere expliciet de compensaties voor enkele veel voorkomende, ernstige verwondingen geregeld werden. Hierdoor hebben we een extra aanwijzing dat in de periode waarvoor deze overeenkomsten zijn overgeleverd (dertiende – vijftiende eeuw) de boeteregisters gebruikt werden om verwondingen te compenseren.²²

De Westerlauwerse *gaerlegers* zijn overeenkomsten tussen Oostergo en Westergo die vanaf ca. 1425 zijn overgeleverd. Zij worden in verband gebracht met de groeiende macht van de hoofdelingen en de daardoor groeiende instabiliteit van het gebied. Vetes werden grootschaliger en de rechtspraak haperde of

17 Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 343-344.

18 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 41.

19 Noomen, ‘De Friese vetemaatschappij’, 53-64. Zie ook hieronder.

20 *Kroniek van het klooster Bloemhof*, Emo c. 59; Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, 146. Hierover: Formsa, ‘De oorlog tussen de Ernerenses en de Uthusenses’.

21 Gludemans, *Om die wrake wille*, 43-51; His, *Das Strafrecht der Friesen*, 206-209.

22 Blok et al. (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, nr. 126, 254, 255, 258; Ehmck en von Bippin (eds.), *Bremisches Urkundenbuch*, nr. 342 (1269), 472 (1220).

viel zelfs geheel stil.²³ Vanaf 1345 vonden er reeds met enige regelmaat vergaderingen van Oostergo en Westergo plaats, maar de *gaerlegers* waren aan het begin van de vijftiende eeuw een nieuw fenomeen dat rechtstreeks aan de toenemende sociale onrust te verbinden valt. Ze bevatten beperkingen ten aanzien van aantallen huurlingen die de hoofdelingen in dienst mochten nemen en een enkele keer zelfs sluiten ze de hoofdelingen uit van zitting in de stads- en deelsgerechten.²⁴ Zij zijn dan ook op te vatten als voorboden van het einde van de vetemaatschappij en de Friese Vrijheid in Westerlauwers Friesland.

De Friese Vrijheid maakte in drie afzonderlijke gebieden een eigen ontwikkeling door. In Oostfriesland (tussen Eems en Wezer) ontstonden al in de veertiende eeuw hoofdelingen. Zij namen langzaam de macht over. De gemeenschap van vrije mannen, de (*mene*) *meente* droeg hier in de loop van de veertiende eeuw de rechtspraak aan hen over. Niet langer werden de rechters uit hun midden gekozen, maar kregen de hoofdelingen het voor het zeggen. De *meente* stelde zich zelfs onder de bescherming van de hoofdelingen, en werd tot onderzaat. Hierdoor werd de hoofdeling tot dorpsheer, die allerlei bevoegdheden kon uitoefenen over de mensen die eerder vrij waren geweest. In sommige landsgemeenten lukte het hoofdelingen om zich te ontwikkelen tot landshoofdelingen, zoals Ocko tom Brok in 1380 voor Brokmerland en Aurikerland.²⁵ In 1464 werd Ulrik Cirksena door keizer Frederik III benoemd tot graaf van Oostfriesland. Daarmee was het een hoofdeling gelukt landsheer te worden.

In de Ommelanden (Fivelgo, Hunsingo, Westerkwartier, Oldambt, Reiderland) waren het niet de hoofdelingen, maar was het de stad Groningen, die de macht naar zich toe trok. Onder invloed van partijschappen, die onrust brachten, zochten de verschillende Ommelanden aan het einde van de veertiende eeuw hulp bij Groningen. Er werden gemeenschappelijke warven of rechtzittingen georganiseerd, waarbij rechters uit de landen en uit de stad Groningen aanzaten. Hier ligt de oorsprong van de latere provincie Groningen.

Verskillende, convergerende, ontwikkelingen luiden het einde van de Westerlauwerse Friese Vrijheid en vetemaatschappij in: schaalvergroting, militaire innovatie en de pogingen van de stad Groningen om na de Ommelanden ook Westerlauwers Friesland onder zijn gezag te krijgen.²⁶ De hoofdelingen in de vijftiende eeuw hadden gewoonlijk enkele *ruters* of gewapende knechten in dienst. Meer dan drie *ruters* zullen dat er doorgaans niet geweest zijn. Bovendien was het weergeld voor een *ruter* minder hoog dan dat van een verwant die ingeschakeld werd. Daar stond tegenover dat de hoofdeling als leider van een vetetocht borg moest staan voor alle schade die zijn *ruters* aanrichtten en hiervoor bij een verzoening in de buidel moest tasten. De steden manifesteerden zich in deze periode ook op het politieke toneel, vertegenwoordigd door de stadshoofdelingen. Zij konden een grotere macht op de been brengen dan de kleinere dorps hoofdeling.²⁷

23 Vries, 'Een communalistische voorloper van het Hof van Friesland', 27.

24 *Ibid.*, 31. Het gaat om het *gaerleger* dat te vinden is in Sipma (ed.), *Oudfriesche Oorkonden II*, nr. 46.

25 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid*, 20-21.

26 *Ibid.*, 64-71.

27 Mol, 'Het militair einde van de Friese Vrijheid'; Mol, 'Hoofdelingen en huurlingen'.

Daarnaast deed zich een andere innovatie voor: de introductie van de vuurwapens. Kanonnen brachten makkelijk verwoestingen aan en vroegen om het aanleggen van grote bolwerken. De kleine hoofdeling kon niet meedoen aan deze wapenrace en moest afhaken. Na 1480 zette de schaalvergroting echt in. Grote huurlegers werden door de grotere hoofdelingen ingehuurd, maar zelfs deze konden lang niet altijd de enorme kosten ervan dragen. Ook het oude vetesysteem sneuvelde onder deze schaalvergroting.²⁸ De hoofdeling werd soms aan kant gezet door de kapiteins van de huurlegers. De leider van het leger stelde zich vervolgens niet langer garant voor de daden van zijn soldaten en de huursoldaten zagen er op hun beurt geen been in vijanden af te slachten eerder dan ze gegijzeld te nemen, zoals daarvoor gebeurde. Soms zelfs werd van tevoren bedongen dat hun soldij deels bestond uit wat de huurlingen maar bij elkaar konden roven.

Tegelijkertijd poogde Groningen als gezegd zijn macht uit te breiden tot Westerlauwers Friesland. Al in 1444 spraken Groningen en Oostergo af gezamenlijk een *warf* of rechtsvergadering te houden. De onrust hield aan, en verschillende facties deden een beroep op de keizer van het Roomse rijk, degene die in naam – maar op afstand – heer van Friesland was. Aan het einde van de vijftiende eeuw volgden de ontwikkeling elkaar snel op. Het was een roerige periode, met gezantschappen die bij de keizer trachtten Westerlauwers Friesland in leen te krijgen. Uiteindelijk trok hertog Albrecht van Saksen met zijn leger in 1498 Westerlauwers Friesland binnen en liet zich met toestemming van de keizer tot *gubernaator* over het gebied benoemen. Het einde van de Friese Vrijheid luidde tevens het einde in van het Oudfriese vetesysteem.

2.2 Fictie: de legitimatie van vrijheid, recht en vete

De Friese Vrijheid moest gelegitimeerd worden. In wetten, oorkondes, kronieken en andere verhalende bronnen kreeg hij in de loop van de dertiende eeuw gestalte. Wat er vóór de dertiende eeuw al circuleerde aan verhalengoed blijft door gebrek aan schriftelijke bronnen onduidelijk.²⁹ We concentreren ons daarom op het materiaal dat vanaf de dertiende eeuw beschikbaar is. Dit materiaal is heterogeen. Er zijn verschillende motieven en op zijn minst twee verhaaltradities aan te wijzen. In alle tradities staat echter Karel de Grote aan het begin van een nieuw tijdperk. Hij schenkt de Friezen vrijheid en recht. Hij bevestigt het recht dat ze reeds bezaten of inspireert de *creatio ex nihilo*. Volgens deze laatste traditie onderwijst een Christusachtige mysterieuze ‘dertiende man’ het recht aan de Friezen. Karel, christendom en het begin van vrijheid en recht worden dus bij elkaar geplaatst *in illo tempore*, een mythische oertijd.³⁰

In de dertiende eeuw verscheen het zogenaamde Karelsprivilege op het toneel: een valse oorkonde waarin bevestigd werd dat de Friezen vrij waren en dat ze deze

28 Vandaar dat in het begin van de vijftiende eeuw buitenlandse huurlingen nog geweerd werden uit het vetewezen. Zie His, *Das Strafrecht der Friesen*, 209.

29 Salomon, *Friesische Geschichtsbilder*, poogt grip te krijgen op oudere overleveringen.

30 Over mythische oertijd bijvoorbeeld Eliade, *De mythe van de eeuwige terugkeer*.

vrijheden van Karel de Grote hadden ontvangen.³¹ Maar in 1248 ontvingen de Friezen van Roomskoning Willem II een authentieke oorkonde waarin de vrijheden die ze als vanouds zouden hebben bezeten, werden bevestigd vanwege de militaire hulp die ze hem hadden geboden bij het ontzet van Aken.³² Daarbij hadden de Friezen in praktijk gebracht wat ze volgens hun eigen teksten al eens eerder hadden gedaan om hun vrijheid te verdienen: dapper vechten.

In de Oudfriese verzamelhandschriften treden naast de rechtsteksten de verhalende teksten rond de Friese Vrijheid duidelijk naar voren. Sterker nog, de rechtsteksten zelf zijn niet gespeend van deze ideologie. Volgens de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*, ‘kochten’ (*capaden*) de Friezen hun vrijheid van Karel de Grote in ruil voor het betalen van een belasting (de zogenaamde *huslotha*) en gehoorzaamheid aan de koning. De kern van deze vrijheidsideologie komt tot uiting in de zevende van de *Zeventien Keuren*:

7. *Thet iste soghende kest, thet alle Fresa a fria stoel sitta mothe; thet uwerief him thi kenning Kerl, truch thet hia cristen vrde anta suther keninze hendsegch and heregch vrde, clepscela urtege and huslotha gulde bi asega dome and bi worde, and capaden thermithe hira etheldom and hira fria helse, huandet alle Fresa er north herden ouer thet hef anda grimma herna and thet al hethen was, theter Fresena was.*³³

7. Dit is de zevende keur, dat alle Friezen een vrije stoel (in het gerecht) mogen bezitten.³⁴ Dat schonk koning Karel hun, doordat ze christenen werden en de koningen van het zuiden gehoorzaam en onderdanig werden, de belasting *klipskelde* opgaven en de belasting *huslotha* betaalden volgens het oordeel en de uitspraak van de rechtspreker (*asega*). En daarmee kochten ze hun adeldom en hun vrijheid, want alle Friezen behoorden vroeger aan het noorden toe, aan het grimmige gebied aan de overzijde van de zee, en alle Friezen waren toen heidenen.

Deze traditie is op een ruil gebaseerd: de Friezen werden christen, onderwierpen zich aan Karel de Grote en betaalden een belasting, de *huslotha*, en kregen in ruil daarvoor adeldom en vrijheid. De belasting *klipskelde* in het citaat verwijst naar een cijns die de Friezen volgens de verhalen aan de Vikingen moesten betalen toen ze onder hun juk vielen. Het woord betekent letterlijk ‘klinkende munt’.³⁵

Volgens een tweede traditie – een jongere naar men aanneemt – verwierven de Friezen hun vrijheid omdat ze aan de zijde van Karel hadden gevochten bij de ontzetting van Rome.³⁶ De vrijheid werd bevestigd met een oorkonde die door zowel

31 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid*, 22-23; Janse, ‘De waarheid van een falsum’; Schuur, ‘De herkomst van het Karelsprivilege’.

32 Janse, ‘Graaf Willem II van Holland en de Friese vrijheidslegende’.

33 E1 III,7 (*Zeventien Keuren*, App. 627).

34 Zie over de betekenis van de ‘vrije stoel’: Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 310-313.

35 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 296.

36 Het gaat om de volgende bronnen: de groep teksten die verwant is aan de *Gesta Fresonum* (o.a. *Historia Frisiae* [NLo499], *Gesta Frisiorum* [NLo498], *Hoe dae Friesen Roem wonnen* [NLo504]), *Fon alra Fresena Fridome* [NLo503 / App. 636]. Deze verhalende (Oudfriese, Latijnse, Nederduitse/Middelnederlandse) bronnen zijn met uitzondering van *Fon alra Fresena Fridome* niet opgenomen in Gerbenzons *Apparaat voor de studie van Oudfries recht*. Ze worden echter wel gecatalogiseerd in het repertorium *De Verhalende bronnen uit de middeleeuwse Nederlanden* (www.narra.nl).

Karel de Grote als de paus bezegeld werd. We zien hier geen ruil, maar een door heldendaden bevochten vrijheid. Volgens deze traditie waren de Friezen al christenen, terwijl ze dat volgens de eerste traditie pas werden als onderdeel van de *package deal* waartoe ook de onderhorigheid aan Karel de Grote en het betalen van de *husloth*a behoorden.

Het verhaal van de Friese krijgers die hun vrijheid verwerven door ervoor te strijden gaat volgens de meeste bronnen als volgt. In Rome wordt paus Leo, die volgens dit verhaal de broer van Karel de Grote is, gevangen genomen door de inwoners van Rome en blind gemaakt. Karel roept daarna op tot heervaart om Leo te ontzetten. Uit alle landen komen legers toegestroomd, ook uit Friesland. De Friezen die op het strijdveld verschijnen worden afgeschilderd als een armoedig uitzierende troep: ze zijn lijfeigenen en dragen als teken van hun onvrijheid een houten halsband (*withthe*). Verder worden ze beschreven als naakt en zijn ze ‘onder de voeten van iedereen’. Als de strijd begint, worden de Friezen vooraan in de gelederen opgesteld om als ‘verloren hoop’ te dienen. Indien ze sterven is het toch geen groot verlies, vinden de aanwezige ridderscharen. In de *Magnuskeuren* wordt het zelfs nog sterker verwoord: ‘opdat zij het eerst werden gedood’ (*hoe se aerst wrslayn wirde*).³⁷ Maar de Friezen strijden ‘met leeuwenmoed’ (*iba drogin enir stultere lauwa mod*) en nemen Rome in.³⁸ Magnus, de vaandeldrager van de Friezen, plant de Friese vlag op de hoogste toren van Rome. Nu zitten de Friezen in Rome, terwijl Karel en de rest van zijn leger buiten voor de poort staan. Karel is aldus in een onvoordelige positie gemanoeuvreed en ziet in dat hij zal moeten onderhandelen om binnengelaten te worden. Karel biedt de Friezen dan ook eerst goud en kostbare gewaden. Dezen slaan dit af en eisen in plaats daarvan vrijheid en privileges. Volgens de *Magnuskeuren* kiest Magnus, de aanvoerder van de Friezen in Rome, zeven zaken; vrijheid, het verwijderen van de houten halsbanden, beperkte belastingplicht ten aanzien van koning en kerk, beperkte heervaartspllicht, eigen recht, en tenslotte een oorkonde om deze privileges in te bevestigen. Karel laat hierop de houten halsbanden van de nekken van de Friezen halen en verklaart hen vrij. Hij schenkt hun bovendien gouden halskettingen ter vervanging van de houten halsbanden.

Volgens *Fon alra Fresena fridome* en het *Karelsprivilege* ontvangen de Friezen de ridderslag op hun ‘witte hals’ en mogen ze een kroon op hun schild dragen. Ten teken van hun adeldom mogen ze volgens deze tekst hun haar hoog opgeschoren dragen:

24. Alder bibad hit thi kening Kerl opinbere,
thet Fresan iera hec nige redian him kere.
Tha kairslika crona hi uppa ihera hawid sette,
alderumbe hi se scera lette.
25. Thag ief se thet ne welde nowet dua,

tive-sources.be), waarvan ik de nummers (beginnend met NL) toevoeg. Zie ook: Salomon, *Friese Geschiedsbilder*.

37 J V, 1 (*Magnuskeuren*, App. 859). Vertaling: Vries, *Asega, is het dingtijd?*, 467.

38 H XVIII, 13 (*Fon alra Fresena Fridome*, NL0503 / App. 636).

*ut mostin se him iber a her leta frilike waxa,
 thet hit alle liude magte tha sian,
 thet hi se fri bede gedan.
 26. Hi bibad hit him tha keninglike,
 alle thi Fres a, ther were sterik and rike,
 thet iba anne slag and iber a witta hals scolde him vndfa,
 therefter moste hi ridder biliwa.³⁹*

24. Toen beval koning Karel in het openbaar, dat de Friezen elk jaar nieuwe rechters moesten kiezen. Hij zette hun de keizerlijke kroon op het hoofd en liet daaromheen hun haar afscheren.

25. Maar als ze dat niet wilden, dan mochten ze hun haar vrijelijk laten groeien, zodat alle mensen zouden kunnen zien, dat hij ze vrij had gemaakt.

26. Toen beval Karel koninklijk dat elke Fries, die sterk en machtig was, de zwaardslag op zijn witte hals moest ontvangen, en daarna zou hij ridder zijn.

Een Vrije Fries droeg zijn haar dus hoog opgeschoren ten teken van zijn vrijheid. De Friezen zijn nu de gelijken van de hoogste ridders: ze zijn ‘de hoge heergentoten van de koning’ (*des konyngis haga heranaten*).⁴⁰ Ten teken van hun verworven vrijheid ten slotte ontvangen de Friezen van Karel een oorkonde waarin hun voorrechten zijn opgetekend en die mede bezegeld wordt door paus Leo. Deze nemen de Friezen mee naar huis.

De verschillende teksttradities wijken soms in details van elkaar af. Het gedicht *Fon alra Fresena fridome* bijvoorbeeld, een rijmbewerking van het vervalste Karelsprivilege dat sinds halverwege de dertiende eeuw circuleert, schildert de Friezen meer af als leenmannen van Karel. Het rept niet van de houten halsband die de Friezen afgenomen wordt en van de gouden halsketting die zij daarvoor terug krijgen, maar heeft het in plaats daarvan over de ridderslag die zij ontvangen zouden hebben *and iber a witta hals* ‘op hun witte hals’.⁴¹ Alleen hier vinden we het motief van de gouden kroon die op het schild aangebracht mag worden en wordt gesteld dat de Friezen ten teken van hun vrijheid het haar opgeschoren mogen dragen.

De Friezen krijgen dus van Karel tevens de vrijheid om een eigen recht te kiezen en te handhaven. In de *Sage van Karel en Redbad* wordt dit moment uitgelicht. Deze tekst bestaat uit drie vertellingen.⁴² De eerste gaat over de tweekamp tussen Karel de Grote en de Deense (!) koning Redbad, die Karel won door een list te gebruiken. De tweekamp bestond uit het zolang mogelijk stilstaan in kruishouding. Toen het Karel bijna niet meer lukte om zijn armen horizontaal uitgestrekt te houden, liet hij zijn handschoen vallen. Redbad trapte in de val en raapte de handschoen hoffelijk voor Karel op en reikte hem aan. Redbad had de strijd verloren

39 H XVIII,24-26 (*Fon alra Fresena fridome*, App. 636).

40 J V,3 (*Magnuskeuren*, App. 859).

41 H XVIII,26 (*Fon Alra Fresena Fridome* [NLo503]). Over dit gedicht als laatste: Bremmer, *Hir is eskriven*, 130-134.

42 Noomen, ‘Hachens en Wachens’, 3. Zie ook Meijering, ‘*Widekin, thi forma asega*’, die twee vertellingen onderscheidt en dus het kopen van de rechtsstoel in Franeker niet als een aparte vertelling ziet.

en vertrok uit Friesland. Het korte tweede deel van het verhaal beslaat slechts enkele zinnen en vertelt hoe Karel een stukje land in Franeker koopt om daar recht te kunnen spreken. In het derde deel van de vertelling schenkt Karel de Friezen de mogelijkheid om een eigen recht te kiezen. Na echter vijf dagen lang uitstel te hebben gevraagd, komt op de zesde dag het hoge woord bij de Friezen er uit: ‘toen zeiden zij dat ze dat niet konden’ (*Dae spreken se, hia koeden naet*).⁴³ Karel wordt zo woedend dat hij ze in een stuurloos bootje op zee zet. De Friezen – die nu op eens met de term *asega* ‘rechtspreker’ worden aangeduid – bidden tot God, waarna er plotsklaps een dertiende man aan boord is, met een gouden bijl over zijn schouder. Het wordt niet met zoveel woorden gezegd, maar er wordt zwaar naar gehint dat het Christus is. Zijn bijl gebruikt hij als roer om daarmee het bootje veilig aan land te brengen. Daar aangekomen werpt hij zijn werktuig op de grond. Op de plek waar de bijl de aarde raakt ontspringt een bron. Daarna onderwijst de dertiende man de twaalf *asegas* het recht. Als ze klaar zijn is hij plots verdwenen.⁴⁴ Volgens deze vertelling kenden de Friezen dus geen recht alvorens ze door Karel werden gevraagd het te verwoorden en alvorens de dertiende *asega* het hun onderwezen had.

Over de historische kernen die in de ingewikkelde historiografische tradities rondom de Friese Vrijheid zouden zijn aan te wijzen, alsmede over de relaties tussen de verschillende motieven is al het nodige geschreven.⁴⁵ Hierboven werd al aangestipt dat in een oudere verhaaltreditie – verwoord in de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten* – de Friezen hun vrijheid kochten van Karel de Grote in ruil voor een belastingplicht. Volgens deze oudere traditie werden ze ook christenen nadat ze deze overstap naar Karel hadden gemaakt. In de jongere traditie zijn de Friezen echter al vrome christenen, die pas in tweede instantie, nadat ze onder het juk van de Vikingen zijn gekomen, heidens worden. In het *Rudolfsboek* wordt verteld dat het de verleiding van de duivel was die het Friese volk onder de heerschappij van de Vikingen bracht.⁴⁶ God en de duivel zijn ook in de Oudfriese overlevering antagonisten: de duivel verleidt de mens tot zonde en God en zijn ‘hemelse heerschaar’ (*himelsche heerscipe*) helpen de mensen om het goede te doen. Naast *diovel* ‘duivel’ wordt Satan regelmatig aangeduid met *thi fiand* ‘de vijand’. De verleiding van de duivel (*thes fiandis sponste*) leidt tot doodslag en slavernij.⁴⁷

43 J IV,2 (*Van Karel en Redbad* [NLo502]).

44 J IV (*Van Karel en Redbad* [NLo502]). Deze tekst heeft vanouds veel aandacht gekregen van onderzoekers. Een Romantische stroming, waarvan de recentste vertegenwoordigers Schwartz, *Poetry and Law in Germanic Myth*, en Birkhan, ‘Eine altfriesische Tradition’ zijn, ziet in het verhaal van de dertiende *asega* de weerslag van een Germaanse mythe over het vinden van het recht. Noomen, ‘Hachens en Wachens’, heeft gewezen op de relatie van de Karel en Redbadtekst met het *Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, waar het als een proloog voor lijkt te hebben gediend. Bovendien dateert Noomen de *Sage van Karel en Redbad* in zijn overgeleverde vorm in de veertiende eeuw; hij vermoedt dat het in het intellectuele milieu van het klooster Lidlum ontstaan is.

45 Onder andere: Salomon, *Friesische Geschichtsbilder*; Van Buijtenen, *De grondslag van de Friese vrijheid*; Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid*.

46 J XVIII,17 (*Rudolfsboek*, App. 873).

47 In de tekst voor het aanbieden van weergeld na een doodslag wordt gezegd dat de duivel de doodslager verleid heeft; zie §4.3.1.

Vooraf in de Hunsingoër handschriften komt sterk naar voren dat er in de hele ideologie van de Friese Vrijheid een relatie werd gelegd tussen *use drochten* ‘onze Heer’, de oorsprong van het vetevoeren en het compensatiesysteem. In deze handschriften is in het algemeen een preoccupatie met de mythische oertijd en kosmogonese aanwijsbaar. Verschillende tekstjes beginnen er met een *tha* ‘toen’ dat naar een oorsprongstijd verwijst:⁴⁸

*Tha use drochten enda tha wrald kom, tha sette hi alle firma a fia and a festa, thet thi mon nede na sa ewele den, hi ne muge tha sende mith festa and thet fereth mith fia gefelle.*⁴⁹

Toen onze Heer op de wereld kwam, toen stelde hij in dat alle misdaden konden worden gecompenseerd met geld en vasten, opdat een man niet zulk kwaad kon hebben gedaan, dat de zonde niet met vasten en het leven niet met geld gecompenseerd kon worden.

Met andere woorden: het compensatiesysteem is door God / Jezus ingesteld. Daarmee wordt niet alleen de Friese Vrijheid, maar ook het vetesysteem voorgesteld als iets dat door God ingesteld en dus goedgekeurd wordt. Religieuze vergrijpen konden met boetedoening gecompenseerd worden en profane vergrijpen met geld. De twee vormen, zo wordt het hier voorgesteld, een tweëenheid. Maar deze voorstelling van zaken is niet beperkt tot het Hunsingoër gebied of de Hunsingoër handschriften. Het handschrift Riustringer 1 begint met een proloog op de *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, die zo aanheft: *Hir is eskriuin, thet wi Frisa alsek londriiht hebbe and halde, sa God selua sette, and ebad, thet wi hilde alle afte thing and alle riuchte thing* ‘Hier staat geschreven, dat wij Friezen zulk landrecht mogen hebben en onderhouden, zoals God zelf dat instelde, en hij gebod, dat wij alle wettelijke zaken en alle rechtmatige zaken in acht zouden nemen’.⁵⁰

Maar als gezegd vinden we in de Hunsingoër handschriften de sterkste voorbeelden. In het tweede deel van het *Hunsingoër Boeteregister* leidt de schrijver een tekstje over de verschillende weergelden in met deze woorden: *Tha use drochten ebern warth tha warthe alle brekandem to boten ebern. Tha sette use drochten ene nie ewa and setter thet forme ield bi tuelef merkum te ieldane ieftha mith tuelef ethem te vnriuchtane* ‘Toen onze Heer geboren werd, toen werd hij geboren tot compensatie van alle misdadigers. Toen stelde onze Heer een nieuwe wet in en

48 Ik behandel hier niet het begin van de *Urkeran*, of ‘overkeuren’ van de Opstalsboom: *Tha alle frisa skipad weren tha leweden hia hoc hira sa erest thene londgong nome thet hia en pictunna bernede* ‘Toen alle Friezen ingescheept waren beloofden ze elkaar dat wie van hen het eerst aan land zou gaan, dat zij een pekton als baken zouden ontsteken’. H XI,1 (*Urkeran*, App. 632). Deze zin lijkt een verwijzing naar een verhaal over een landname van de Friezen nadat ze vanuit een hier niet nader genoemd thuisland ingescheept waren voor een reis aan het einde waarvan ze Friesland zouden ontdekken. Bremmer, *Hir is eskriven*, 129, vermoedt dat het een verwijzing is naar het bekende verhaal van de drie broers Friso, Saxo, en Bruno, die vanuit India naar Europa reisden en daar Friesland, Saksen en Brunswijk stichtten. Aangezien dit verhaal ook het motief van de zeven zeelanden bevat, dat gekoppeld wordt aan de zeven kinderen van Friso, en deze zeven zeelanden optreden in de *Urkeran*, lijkt deze aanname plausibel.

49 H2 VI,1 (*Wenden op de zestiende Keur*, App. 628).

50 R1 I,1 (*Proloog op de Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, App. 626).

stelde het eerste weergeld op 12 mark of twaalf onschuldleden'.⁵¹ De komst van Jezus wordt dus expliciet gekoppeld aan het compensatiesysteem. Sterker nog, het is hier Jezus zelf die het eerste weergeld instelt, terwijl dat elders Karel de Grote is. De overige attestaties van het mythische *tha* verwijzen alle naar de instelling van het weergeld (*Tha mat alra erest sette thet ield* 'Toen men voor de eerste keer het weergeld vaststelde'),⁵² waarbij ook Karel de Grote weer opduikt: *tha sette thi kenig Kerl thes knapa ield* 'Toen stelde koning Karel het weergeld van een knecht op'.⁵³ De boodschap die hier wordt uitgedragen is dus dat het Friese compensatiesysteem ingesteld is door de hemelse machten, in een mythische oertijd, toen God en de wereld nog jong waren. Een betere legitimatie is niet denkbaar.

Uit de teksten rond de Friese Vrijheid valt samenvattend een model te destilleren, dat opgebouwd is uit de volgende lijst van dichotomieën, die als temporele en ruimtelijke toestanden van de Friezen worden afgeschilderd:

Voor/negatief	Na/positief
<i>De Friezen:</i>	
slaaf / lijfeigen	vrij
eerloos	eer hebbend
wetteloos	wet hebbend
naakt	gekleed
laag / onder	hoog / boven
houten halsband	gouden halsketting
haardracht ongemarkeerd	haar gemarkeerd (opgeschoren)
<i>Staatkundig / religieus / ruimtelijk:</i>	
Redbad (Vikingen / Denen)	Karel de Grote (Franken)
Noorden	Zuiden
overzijde van de zee	deze zijde van de zee
heidens	christelijk
Duivel	God

Dit schema is fundamenteel voor de ideologie van de Friese Vrijheid. Vooral de eigenschappen die betrekking hebben op de Friezen en de eraan ten grondslag liggende opvattingen komen we meerdere malen en in vele gedaanten tegen in het Oudfries corpus. Deze eigenschappen zijn zeer lichamenlijk: de Friezen zijn eerst naakt, hebben een onvrije hals en zijn onder de voeten van iedereen (een lichamenlijke positie). Als Vrije Friezen zijn ze in een hoge positie, ze zijn gekleed, hebben een vrije hals en hebben het haar opgeschoren. De gouden halsketting symboliseerde de *frihals* 'vrijheid' van de Friezen.

Het woord *frihals* is in verschillende Germaanse talen overgeleverd en is etymologisch inderdaad te beschouwen als een samenstelling van de elementen *fri* 'vrij' en *hals* 'hals'. In het Oudfries is het etymologisch doorzichtig gebleven, terwijl dat bijvoorbeeld in het Oudijlands (*frelsi* 'vrijheid' en *frjals* 'vrij') niet het ge-

⁵¹ H IX,20 (BHu).

⁵² H IX,23 (BHu).

⁵³ H XII,1 (BHu). Zie ook hoofdstuk 8.1.2.

val was.⁵⁴ Hierdoor was de baan vrij gemaakt voor een associatieketen vrijheid (*frihals*)=vrije hals (*fria hals*), gesymboliseerd door een gouden halsketting.

3 Competitie om eer in een eer-economie

De mythe van de Friese Vrijheid is een ideologie in de historisch-antropologische zin van het woord: het verklaart een sociaal-politieke situatie. Als Vrije Friezen hadden de Friezen eer verworven. Ze waren de ‘hoge heergenoten’ van Karel de Grote geworden. Middeleeuws Friesland was met andere woorden een eer-economie en hierbinnen treedt competitie om eer op. In een dergelijke samenleving bestaan verschillende strategieën om eer te winnen. De twee belangrijkste zijn: vriendschapsbanden opbouwen door het uitwisselen van geschenken of vijanden verslaan door het uitwisselen van geweld. Deze twee strategieën vertonen overeenkomsten en vullen elkaar aan.

Aan geschenkuitwisseling of *gift exchange* hebben antropologen, sociologen en historici veel aandacht besteed.⁵⁵ Het geven van geschenken is een universeel fenomeen, dat veel uitingsvormen kent.⁵⁶ Geschenken kunnen uitgewisseld worden tussen geliefden. Het is dan niet de waarde van het geschenk, maar de intentie die telt. Het kan in zulke gevallen om iets onbenulligs als een mooi schelpje gaan, dat de ene geliefde tijdens een romantische strandwandeling van het strand raapt en aan de ander geeft. Maar tijdens een staatsbezoek worden geen schattige schelpjes uitgewisseld. Zowel de *setting* als de aard van het geschenk is dan formeel. Staatshoofden imponeren elkaar vaak met dure geschenken.

Geschenkuitwisseling staat tegenover *commodity exchange* of uitwisseling van goederen. Bij geschenkuitwisseling ontstaat er een relatie tussen schenker en ontvanger. Deze is afwezig bij goederenuitwisseling of handel. Na afloop van een dergelijke transactie zijn beide actoren weer onafhankelijke individuen, en zijn ze geen langdurige relatie met elkaar aangegaan.

Het principe van reciprociteit (wederkerigheid) dicteert dat een gift altijd een tegengift verlangt. Een geschenk zadelt de ontvanger op met een verplichting om iets terug te geven. Maar niet *stante pede* en niet van exact dezelfde waarde! Als iemand een van deze fouten begaat is hij een slechte ontvanger van geschenken. Of hij is juist iemand die de regels van het spel wel goed kent en de door het initiële geschenk beoogde relatie afwijst. Tussen gever en ontvanger ontstaat namelijk een relatie. Wanneer de ontvanger dus te snel met een tegengift komt, kan dat betekenen dat hij die relatie wenst te verbreken. Daarom ook hoeft de tegengift niet exact dezelfde waarde te vertegenwoordigen als de oorspronkelijke gift. Juist de onzekerheid – wie staat er eigenlijk nog bij wie in het krijt – doet de relatie voortduren.

54 Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 130; De Vries, *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, 143.

55 De studie naar geschenkuitwisseling begon met Mauss, ‘Essay sur le don’. Zie voor een recent overzicht van de studies sindsdien: Bijsterveld, *Do ut des*, 17-50.

56 Voor deze en de volgende alinea: Komter, ‘Inleiding’.

En dat is vaak de bedoeling van geschenkuitwisseling. ‘Kleine geschenken onderhouden de vriendschap’ zegt het spreekwoord. Door elkaar af en toe een cadeautje te geven laten vrienden blijken dat ze de vriendschap op prijs stellen en willen laten voortduren.

Een niet eenduidige boodschap is echter al te gemakkelijk afgegeven. Wanneer een geschenk onverwacht groot of duur is, brengt dat de ontvanger in verwarring: ‘Wat wil A nu van mij? Waarom geeft hij me zo iets duurs? Wil hij er iets voor terughebben? Of wil hij laten zien hoe rijk hij wel niet is? Als hij zich maar niet verbeeldt dat hij beter is dan ik, want dan wil ik zijn vriend niet meer zijn.’ Deze emoties kunnen escaleren. In de Oudijslandse saga van Egil (*Egils saga Skalla-Grimssonar*) vinden we daar een voorbeeld van. De hoofdpersoon Egil, een beroemde dichter (*skald*), sluit vriendschap met een andere dichter, Einar. Op een dag bezoekt Einar Egils huis. Hij heeft voor hem een uitzonderlijk duur schild meegenomen, bezet met goud en edelstenen, dat hij zelf heeft gekregen van de Noorse graaf (*jarl*) Hakon. Egil is echter niet thuis en na drie dagen gewacht te hebben vertrekt Einar weer, met achterlating van het schild. Nog diezelfde dag komt Egil thuis. Als hij het schild boven de haard ziet hangen en hoort dat het een geschenk voor hem is, ontsteekt hij in woede. ‘Wat een ellendeling, dat hij dat gegeven heeft! Wil hij, dat ik daarom zal waken en een gedicht maken over zijn schild? Haal mijn paard; ik zal achter hem aan rijden en hem doden’.⁵⁷ We weten dat Egil een licht ontvlambaar type was. Als hij hoort dat Einar reeds lang tevoren vertrokken is en niet meer in te halen, componeert Egil alsnog een gedicht voor hem en de saga vertelt dat de mannen hun leven lang vrienden blijven. Het verhaal maakt echter duidelijk dat een geschenk in voorkomende gevallen – paradoxaal wellicht – als een daad van agressie gezien moet worden.⁵⁸

Een veelbesproken voorbeeld van geschenkuitwisseling is de *Kula*, beschreven door Bronislaw Malinowski in de jaren twintig van de vorige eeuw.⁵⁹ Over een afstand van enkele honderden kilometers worden, tussen bewoners van de verschillende eilanden die ten oosten van Papoea Nieuw Guinea liggen, sieraden uitgewisseld. Elke man heeft meerdere *Kula*-partners waarmee hij geschenken uitwisselt. Met de klok mee worden halskettingen gegeven, waarvoor als tegengift, tegen de klok in, armbanden worden geschonken. Beide objecten zijn van diverse schelpensoorten gemaakt. Een man geeft aan zijn vaste *Kula*-partner het ene jaar een halsketting en krijgt daarvoor het volgende jaar, als ze elkaar in *Kula*-verband weer tegenkomen, een armband retour. Hiervan wordt verwacht dat die minstens net zo veel waard is als de halsketting die hij in eerste instantie heeft gegeven. Als het de man die de halsketting heeft ontvangen niet gelukt is een armband van gelijkwaardige statuut als tegengift te bemachtigen, geeft hij zijn *Kula*-partner een tussengeschenk met de verzekering dat hij hem in de nabije toekomst een volwaardige tegengift zal geven die het eerste geschenk evenaart. Onderzoek naar de *Kula* heeft inzichten opgeleverd in de manier waarop prestige kan worden opge-

57 *Egils saga Skalla-Grimssonar* c. 78; Kroesen (vert.), *De saga van Egil zoon van Skalla-Grim*, 166.

58 Miller, *Humiliation*, 16.

59 Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific*.

bouwd door het schenken en daarvoor in ruil verkrijgen van steeds waardevollere sieraden. Hoe langer een sieraad rouleert, des te meer geschiedenis en waarde bouwt het object op. De *Kula* is een geritualiseerd systeem dat onder andere de ruilhandel tussen de eilanden faciliteert. Tussen *Kula*-partners vindt namelijk ook ‘normale’ handel plaats. Het is met andere woorden een complex systeem, waarbij onder andere onderlinge competitie – het geven van een minstens zo waardevolle tegengift – een rol speelt.

Net zoals dit onderzoek een mannelijke blik op lichaam, eer en recht analyseert omdat de boeteregisters voor mannen van eer geschreven zijn, zo ook verging het Malinowski. Als mannelijk onderzoeker kreeg hij voornamelijk toegang tot de mannenwereld van de Trobrianders. Annette Weiner heeft echter aan de hand van veldwerk dat ze in 1971 en ‘72 verrichtte in een dorp iets meer dan een kilometer verwijderd van het dorp waar Malinowski 50 jaar eerder het zijne deed, aangevend wat de rol van de vrouwen is in de wereld van de Trobrianders. Vrouwen hebben een machtspositie, iets wat negentiende-eeuwse Westerse antropologen structureel over het hoofd hebben gezien. Zij spelen een belangrijke rol bij geboorte – wat logisch is – maar ook bij begrafenisceremonies. Ze vervaardigen stukken textiel van plantaardige vezels die als waardeobjecten worden gezien en die gedurende begrafenisrituelen worden uitgewisseld. Hier is sprake van een uitwisselingscyclus die vergelijkbaar is met de *Kula*, maar die aan Malinowski’s aandacht ontsnapte.⁶⁰

Voor alle geschenkwisseling gelden ten slotte enkele algemene principes. Van groot belang is de relatie die altijd blijft bestaan tussen gever en geschenk. Er blijft iets van de schenker aanwezig in het geschenk. De ontvanger krijgt naast het geschenk ook een klein stukje van de schenker; een lichamelijke metafoor voor de relatie die aangeknoopt wordt. Objecten in het geschenkenverkeer zijn dan ook beziel. Die bezieling kan van de schenker komen, maar kan ook een cumulatie zijn van de geschiedenis die het geschenk achter zich heeft.⁶¹ Zulke objecten kunnen zelfs als personen gezien worden. Van een aantal vroegmiddeleeuwse zwaarden is bekend dat ze een naam droegen en als persoonlijkheden gezien werden.⁶² Pas wanneer de ontvanger de schenker een tegengift heeft gegeven die gelijkwaardig is aan de eerste gift, kan de ontvanger dit object op zijn beurt inzetten voor het geschenkenverkeer.⁶³ Het geschenk is dan ‘afgedekt’.

Er moet in dit verband ook gewezen worden op het bestaan van *inalienable possessions* ‘onvervreembare bezittingen’.⁶⁴ Zeer waardevolle objecten kunnen zo zeer met de identiteit van een persoon of groep verweven raken, dat ze niet langer uit het bezit ervan mogen verdwijnen, zoals bijvoorbeeld de kroonjuwelen van een vorstenhuis. Indien ze toch weggegeven worden, blijft de schenker aanspraak maken op de objecten. In die zin zijn ze onvervreemdbaar.

Met dit aspect van objecten in geschenkwisseling komen we op het onder-

60 Weiner, *Women of Value*.

61 Bazelmans, *By Weapons made Worthy*, 152.

62 Davidson, *The Sword in Anglo-Saxon England*; Bazelmans, *By Weapons made Worthy*, 151-152.

63 Fowler, *The Archaeology of Personhood*, 57. Zie ook hoofdstuk 1.

64 Weiner, *Inalienable Possessions*.

werp van de commensurabiliteit van object en subject, waar we in hoofdstuk 1 reeds naar verwezen. De kerngedachte is dat *personhood* tot stand komt door relaties. Deze worden onder andere aangegaan door geschenkuitwisseling. Op die manier zijn subject en object commensurabel, omdat een persoon is opgebouwd uit constituenten (bouwstenen) die tot uiting komen in relaties die tastbaar gemaakt worden in objecten. Zo zijn mensen en dingen in termen van elkaar uit te drukken.

Door geschenkuitwisseling ten slotte kunnen vriendschapsbanden en een sociaal netwerk opgebouwd worden waarop de schenker van giften een beroep kan doen als de noodzaak zich aandient, bijvoorbeeld bij conflicten. Voor een Vrije Fries die zichzelf wilde profileren was het aangaan en onderhouden van dergelijke vriendschapsbanden een belangrijke strategie om een netwerk op te bouwen waarop hij in een vete een beroep kon doen. Soms ook werden letterlijk mensen weggegeven. Op middeleeuws IJsland werden kinderen nogal eens in andere gezinnen opgevoed, om diverse redenen. Nodeloos te zeggen dat dit langdurige relaties opleverde.⁶⁵

Daarmee komen we op de tweede manier om eer op te bouwen: het voeren van vetes ofwel het uitwisselen van geweld. In navolging van de term *gift exchange* zouden we hier van *violence exchange* kunnen spreken. Hier wordt de eer van de uitoefenaar van geweld vergroot als hij zijn vijand schade toebrengt. Bovendien groeit zijn eer als hij dat geweld niet hoeft te compenseren, zoals we hieronder de IJslander Hrafnkel zullen zien doen, maar kan hij eer verliezen als hij wordt gedwongen tot compensatie. De relaties die mensen met elkaar in een vetecontext met elkaar onderhouden zijn geen banden van vriendschap maar van vijandschap. Deze kunnen indirect tot vriendschapsbanden leiden onder het motto 'de vijand van mijn vijand is mijn vriend'.⁶⁶ Vriend en vijand liggen in hetzelfde semantische veld. In het Oudfries heeft *freund* 'vriend' door analogiewerking geleid tot een neenvorm *fiund* naast de standaardvorm *fiand* 'vijand'.⁶⁷

De twee systemen om eer te verwerven, die van *gift exchange* en van *violence exchange*, lijken op elkaar. Beide systemen werken volgens het principe van reciprociteit. Een geschenk of een geweldsdaad vragen elk om een tegengift. In beide systemen wordt ook bijgehouden wie er aan de beurt is om te geven / geweld uit te oefenen, en of de tegengift wel gelijkwaardig is in waarde of in de mate van geweld die gebruikt is. In beide systemen speelt *timing* een rol: niet alleen een geschenk moet niet meteen met een tegengift beantwoord worden, ook geweld moet niet meteen gewroken worden. Laat de tegenpartij maar een tijd in onzekerheid. 'Gaat B nu wraak nemen omdat we zijn vader hebben vermoord? Op wie zal hij wraak nemen? Zullen we vanavond maar met een groepje naar huis lopen, je weet maar nooit.' In beide systemen werkt ook het principe van commensurabiliteit: delen van personen kunnen worden uitgedrukt met behulp van objecten. Bij geschenkuitwisseling wordt *personhood* opgebouwd, bij geweldsuitwisseling wordt

65 Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 171-174.

66 Noomen, 'De Friese vetemaatschappij', 57.

67 Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 110.

de *personhood* van het slachtoffer afgebroken. Compensatie helpt om die weer te herstellen. En daarvoor is het noodzakelijk, zoals we zullen zien, dat (delen van) het lichaam kunnen worden omgezet in objecten.

William Miller plaatst geschenkwisseling en geweldsuitwisseling in elkaars verlengde binnen de context van een eer-economie. Aan het ene eind van het spectrum staan geschenken en gastvrijheid, aan het andere weergeld, compensatie en roof.⁶⁸ Beide vormen van uitwisseling waren strategieën om eer te verwerven. Het hing van de vaardigheden van de deelnemer in dit spel af of hij inzag wanneer hij moest geven, betalen of simpelweg nemen:

The skillful participant in exchange was the one who knew how to manipulate the multitude of signs that attended the classification of a transaction to the increase of his honor, not his net worth. The adept players in this game, that is, the honorable men and women, were those who knew whether and when to pay and to pay back, to give and to receive, or to take a thing and leave behind what they thought it was worth. Our cases suggest that they were more likely to exchange goods and services in the forums of dispute processing or in the festive hall, by compensation payment or gift, than in a marketplace or the countryside, by sale and purchase. And whether the exchange was to be by feud or feast was what they bargained over.⁶⁹

De beide systemen van uitwisseling – van geschenken of van geweld – zijn dus elkaar aanvullende onderdelen van een groter geheel. Net als bij het *yinyang*-symbool zit er een element van geweld in de vriendschapsbanden en een element van vriendschap in vijandschapsbanden.

Uiteindelijk moeten de twee systemen bij een man van eer in evenwicht zijn. Door te veel vetes te voeren met te weinig steun of bezittingen om te compenseren loopt hij het risico al zijn bezittingen te verliezen en tot de bedelstaf te geraaken. In de levensbeschrijving van Frederik, de eerste abt van het klooster Mariëngaarde bij Hallum (*Vita Fretherici*), wordt een edelman met de naam Asego van Blija ten tonele gevoerd die verarmd was door het voeren van verscheidene vetes. Zozeer zelfs, dat hij eigenlijk niet langer in staat was er een adellijke levensstijl op na te houden. Toen op zijn huwelijk zoals te doen gebruikelijk arme mensen uit de omgeving toestroomden om een aalmoes te ontvangen, deelde hij noodgedwongen valse muntstukken uit.⁷⁰

Vele eeuwen lang functioneerde het vetewezen in middeleeuws Friesland. Wanneer we nu in meer detail gaan kijken naar de vete en de rechtszitting, moeten we ons realiseren dat dat twee belangrijke fora waren waarbinnen eer gewonnen kon worden. We zullen daarvan voorbeelden zien. Deze twee fora vormden tevens de context voor de Oudfriese boeteregisters.

68 'All movements of bodies, living or dead, between households were accompanied by exchanges of goods: by gift and hospitality at the sociable end, by wergeld, compensation and *rán* (roof / panding, HN) at the other end.' Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 106.

69 Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 108-109.

70 *Vita Fretherici* c. 31; Lamboij en Mol (eds. en reds.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie*, 184.

4 Vete

4.1 *Bloedvete of adelsvete?*

In de literatuur over vetevoering wordt soms een onderscheid gemaakt tussen bloedvete en adelsvete. Ook in Friese context is daarover gediscussieerd.⁷¹ In essentie draait het onderscheid tussen deze twee typen vetes om drie kenmerken: de aanleiding, de schaal en de rechtsstatus. Een bloedvete is een conflict tussen twee verwantengroepen. Meestal begon deze met een doodslag die wraakneming ver-eiste.⁷² De familie van de gedode persoon had nu de keuze om de vergoeding voor de doodslag – het weergeld – via een rechtszaak te verkrijgen en, als deze rechtszaak niet naar tevredenheid afliep, de vete aan de doodslager en zijn verwanten aan te zeggen, of dit meteen na de doodslag te doen. De vete die volgde was een uitwisseling van gewelddadigheden tussen de twee verwantengroepen. Een dergelijke vete kon bloedig zijn en lang duren. Uiteindelijk werd er bijna altijd verzoend en moest wederzijds de schade betaald worden. Hierbij werd man tegen man, vrouw tegen vrouw en oog tegen oog afgestreept en bleef aan het einde een restschuld over die door een van beide partijen betaald moest worden.

Een adelsvete of oorlog, zo zeggen sommige historici, hoefde geen doodslag als beginpunt te hebben. De aanleiding kon bestaan uit het met geweld doorzetten van een aanspraak op een bepaalde machtspositie of bezit. De adelsvete was ook grootschaliger dan de bloedvete. De adel kon meer mensen op de been brengen dan minder vermogende mensen. Een adelsvete kon daarmee makkelijker escale-ren, omdat het bereik van de adel zich bijna per definitie uitstreckte tot een regio en daar overheen. Een Fries voorbeeld is de ‘Donia-oorlog’, die zich halverwege de vijftiende eeuw afspeelde.⁷³ Deze ‘oorlog’ begon in 1458 toen Haring Donia de nabijgelegen Hottingastins van Epe thoe Kee in Nijland bestormde. Dit was het begin van een aaneenschakeling van gewelddadigheden die tot 1464 zouden duren. In die periode voltrok zich feitelijk een aantal vetes die onderling met elkaar ver-vlochten waren. Het strijdtoneel besloeg bijna een kwart van Westerlauwers Friesland: ‘ten zuidwesten van de lijn Harlingen – Leeuwarden – Oldeboorn – Joure – Sloten – Sondel’.⁷⁴ Facties wisselden wanneer de ene subgroep een zoen sloot met de andere en daardoor van kamp wisselde in het grotere geheel van de oorlog. Een adelsvete speelde zich ten slotte, volgens sommige rechtshistorici, buiten het recht af, omdat er niet een gekrenkte persoon was die zijn zaak voor het gerecht bracht, zoals wel het geval was met de bloedvete.

Uiteindelijk is het moeilijk een exacte scheidslijn tussen de bloedvete en de adelsvete te trekken. Wanneer we kijken naar de drie onderscheidende kenmerken – aanleiding, schaal en rechtsstatus – dan zijn tenminste twee van de drie een kwestie van perspectief. Het uitgangspunt bij een bloedvete is dat degenen die een

71 Een recente behandeling ervan is te vinden bij Vries, “‘Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten’”.

72 Enkele andere zware vergrijpen konden eveneens aanleiding tot een vete zijn, zoals iemand gevang-nemen, huisvredebreuk, zware belediging: Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 165-169.

73 Noomen, ‘De Friese vetemaatschappij’, 53-64.

74 *Ibid.*, 56.

vete verklaren niet de agressors zijn maar de aangevallenen. Het lijkt er daarom op dat het verschil tussen adelsvete (oorlog) en bloedvete is wie de eerste daad van agressie begaat. Maar wanneer begint een vete nu echt? Meestal zal er sprake zijn geweest van kleine wrijvingen of ruzies die zo zeer escaleren dat er een dode valt.⁷⁵

De schaal van de gewelddadigheden hing af van de macht van de twee facties. Hoofdelingen, die een eigen staand legertje van een paar man hadden en daarnaast verwant waren aan andere hoofdelingen die ook zo'n legertje hadden, waren al gauw in een redelijk grootschalig conflict betrokken. Dit in tegenstelling tot minder aanzienlijken, die slechts hun eigen verwantenkring en vrienden konden optrommelen. Daarbij moet tevens bedacht worden dat vetevoeren niet goedkoop was. Denk hier aan de reeds genoemde verarmde edelman Asego van Blija. Op grote schaal vetevoeren was daarmee een prerogatief van de adel: 'Alleen zij beschikten immers over machtige verwanten, vrienden en ondergeschikten die hen in de vete konden bijstaan. Alleen zij ook waren in staat voldoende vetehelpers te bewapenen en te onderhouden en de vaak aanzienlijke geldsommen op te brengen die bij de zoen over en weer betaald moesten worden om de schade te vergoeden.'⁷⁶ Wanneer iemand dus niet over veel middelen beschikte, was de vete die hij kon voeren eveneens beperkt.

De rechtsstatus van de adelsvete is nog het meest lastige probleem. Nicolaas Algra neemt ten aanzien van dit thema een strikt legalistisch standpunt in en ziet de fluiditeit van de alledaagse realiteit over het hoofd. Hij verbindt strenge definities aan het rechtsmiddel vete, waardoor bepaalde vetes, die als zodanig algemeen bekend zijn, zoals de Menaldavete die hieronder behandeld wordt, in zijn ogen niet langer een vete is, maar een adelsvete of oorlogje.⁷⁷ Aangezien vete en oorlog als gezegd in elkaars verlengde liggen, is het niet altijd duidelijk te bepalen waar de grens tussen de een en de ander ligt.

De kleinschalige bloedvete moet gezien worden als het oorspronkelijke model van het uitwisselen en uiteindelijk weer verzoenen van geweld, dat in de adelsvete een laatmiddeleeuwse modernisering heeft gevonden.⁷⁸ De adelsvete of oorlog was met andere woorden de grootschalige variant van de bloedvete, die zich dus ook grotendeels buiten het recht afspeelde. De middeleeuwse Friezen gebruikten voor de vete de volgende termen: *feithe* 'vete', *seke* 'zaak', *fiandskip* 'vijandschap, vijandigheid', *strid* 'strijd', *orloch* 'oorlog'.⁷⁹ Ook hieruit blijkt dat bloedvete en adelsvete in elkaar konden overgaan.

Voor de Oudfriese boeteregisters telde elk uitgestoken oog en elke verloren kies. Daarmee was de kleinschalige vete hun referentiekader. In een oorkonde uit 1466 verklaart bijvoorbeeld Hetta Hemmama zijn geschillen met Doeda Sijrckisma en de stad Leeuwarden beëindigd. Leeuwarden heeft hem dan schadevergoeding be-

75 Zie ook: Blockmans, 'Vete, partijstrijd en staatsmacht'.

76 Noomen, 'De Friese vetemaatschappij', 46. Zie ook: Black-Michaud, *Fending Societies*, 239; Glau-demans, *Om die wrake wille*, 25.

77 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 156-158; Vries, "'Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten'", 126.

78 Vries, "'Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten'", 123.

79 *Ibid.*, 126-130.

taald, *rysende fan mysdedum ende dollinghum deer my ende mijn manningha schijde bynna Lyouwerth als Renick deer myste tweeen twisken ende een kees deer hem schijde, ende swartha Gielt een oenbryns seer inden schonck* ‘die ontstaan waren door misdaden en verwondingen die mij en mijn mannen aangedaan waren in Leeuwarden; Renick miste twee tanden en een kies en zwarte Gielt kreeg een verwonding in het been die gerechtelijk niet te loochenen was (=oenbryns)’.⁸⁰ Dit citaat bevestigt bovendien nogmaals dat ook in de vijftiende eeuw de boeteregisters nog zeer actuele teksten waren. De uitgeslagen tanden en kiezen, een *onbrinze* verwonding – een waarvoor de aanklager eerder in het gelijk werd gesteld dan de aangeklaagde – het zijn allemaal begrippen en zaken uit de boeteregisters.⁸¹

4.2 De aanleiding tot een vete

Een vete begon meestal met een doodslag. Door de schaarste aan verhalende bronnen uit middeleeuws Friesland hebben we hiervan nauwelijks beschrijvingen tot onze beschikking. Toch zijn er een paar te vinden. In het jaar 1224 bereisde de kruistochtprediker Olivier van Keulen de Friese landen om de bevolking enthousiast te maken voor de kruistocht. Hij had in de buurt van Dokkum een vete tussen twee mannen – Thitard en Wigger – beëindigd. Hij was daartoe door de gezamenlijke rechters tijdelijk als bemiddelaar en officiële woordvoerder benoemd. Thitard was het klaarblijkelijk niet eens met het vonnis, want hij reisde Olivier, die al weer op weg was naar Groningen, achterna. Hij haalde het gezelschap in en deed net of hij Olivier wilde spreken over de opgelegde vrede. Maar toen ze apart van het reisgezelschap waren greep Thitard plotseling Oliviers paard. Klaarblijkelijk – de kroniek is hier niet helemaal duidelijk – sprong er iemand tussen, want in de volgende zin wordt niet Olivier maar een ander gedood: ‘Hij [Thitard, HN] stortte zich op de doorluchtige heer Elte van Middelstum en doorkliefde diens hoofd met zijn zwaard.’ Thitard had een aantal metgezellen bij zich ‘en zij sloegen er op los, op de armen en benen van deze ridder in Christus.’⁸² Helaas vertelt de *Kroniek van het klooster Bloemhof* niet of deze doodslag een vervolg heeft gekregen. We weten echter iets meer over deze Elte van Middelstum. Het was een machtige edelman, die in de vijftiende eeuw door de Ommelander hoofdelingenfamilie Van Ewsum als hun stamvader gezien werd.⁸³ Zijn doodslag moet dan ook repercussies hebben gehad en moet gewroken zijn door zijn verwanten, maar de *Kroniek van het klooster Bloemhof* zwijgt verder.

4.2.1 De dood van Einar (Hrafnkels saga I)

Voor middeleeuws Friesland missen we helaas het literaire genre van de IJslandse saga’s, waar verschillende vetes van begin tot eind met veel oog voor detail ge-

80 Sipma (ed.), *Oudfriesche Oorkonden I*, nr. 181.

81 Zie over *onbrinze* hieronder, §5.2.7.

82 *Kroniek van het klooster Bloemhof*, c. 64; Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, 169.

83 Mol, ‘Fryske krigers’, 8.

volgd worden.⁸⁴ Vergelijk bijvoorbeeld de manier waarop het afhakken van een been wordt beschreven in respectievelijk de Oudfriese boeteregisters en in de Oudijlandse *Njálssaga*:

398. *Jstet ben allegader of, sa istet feritste lith C scillinga.*
 399. *Etta knibola: xxxvi scillinga.*
 400. *Ettere fotwirst: xxiiij scillinga.*
 401. *Anderto thi fot ene halve geld.*
 402. *Aldus ach thet ben nene marra bote, sa bit allegader of is mitha fote.*⁸⁵

398. Is het been geheel afgeslagen, dan is de compensatie voor het verste lid 100 schellingen.
 399. Bij de knie: 36 schellingen.
 400. Bij de enkel: 24 schellingen.
 401. En daarbij kost de voet een half weergeld.
 402. Voor het been wordt dus in totaal geen hogere compensatie berekend, wanneer het geheel afgeslagen is samen met de voet.

Wie zou kunnen vermoeden dat aan deze opsomming van mogelijkheden wellicht een gevecht vooraf is gegaan zoals hieronder wordt beschreven:

Kool Egilzoon zei: ‘Laat Koolbaard aan mij over. Ik heb altijd gezegd dat wij gelijkwaardig in het gevecht zullen zijn.’ ‘Daar kunnen we meteen achterkomen,’ zei Koolbaard. Kool viel naar hem uit met zijn speer. Koolbaard had net iemand gedood en had er zijn handen vol aan zodat hij geen tijd had zijn schild op te heffen en de speer kwam terecht aan de buitenkant van zijn dijbeen en ging er dwars doorheen. Koolbaard maakte een snelle beweging, raasde op hem af, hieuw met zijn kortzwaard naar Kools dijbeen, sloeg het been eraf en zei: ‘Is die raak of niet?’ ‘Zo boet ik ervoor,’ zei Kool, ‘dat ik geen schild heb’ – en hij bleef even op een been staan en keek omlaag naar de stomp. Koolbaard zei: ‘Je hoeft niet te kijken, want het is precies zoals je denkt: het been is eraf.’⁸⁶

Natuurlijk, de IJslandse saga’s zijn een literair genre, met hun eigen regels. Daartoe behoorde zeker het stijlfiguur van het *understatement* dat Kool hier in de mond wordt gelegd. Maar toch: de Oudfriese boeteregisters komen in vergelijking met de IJslandse saga’s over als een skelet, terwijl de saga’s het vlees eromheen suggereren.

We weten dat er saga-achtige verhalen verteld werden in middeleeuws Friesland. In de *Vita Fretherici*, eerste abt van het klooster Mariëngaarde bij Hallum, wordt verwezen naar liederen die de ronde deden over de broers Asego en Kempo van Blija, die bijna honderd jaar eerder om het leven waren gekomen (dus in de twaalfde eeuw). De een was door de ‘Hezelingamannen’ in een hinderlaag gelokt, ‘Kempo evenwel viel in de bekende slag aan de Boorne’.⁸⁷ Significant is dat het hier

84 De IJslandse saga’s kennen een paar genres. De *Hrafnkels saga* die we in dit hoofdstuk zullen volgen, behoort tot de zogenaamde *Islendingasögur*, saga’s over IJslanders die zich afspelen tijdens en niet lang na de kolonisatie van IJsland in de negende eeuw. Ze zijn echter pas in de twaalfde en dertiende eeuw gecomponeerd. Zie voor een inleiding op de saga’s: De Vries, *Altnordische Literaturgeschichte*; Anderson, *The Growth of the Medieval Icelandic Sagas*.

85 F X, 398-402 (BKJ).

86 *Brennu-Njálssaga* c. 63; Otten (vert.), *De saga van Njal*, 158-159.

87 *Vita Fretherici* c. 31; Lamboij en Mol (eds. en reds.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie*, 182.

het soort stof betreft dat we verwachten in een vetemaatschappij, namelijk over de strijd (en de ondergang) van beroemde krijgers die in een vete verwickeld zijn. De opmerking over de ‘Hezelingamannen’ is namelijk een typische verwijzing naar een factie in een vete.

De verhalen over Asego en Kempo van Blija zijn verloren gegaan. Om deze analyse toch enige *body* te geven, zullen we in dit hoofdstuk de verhaallijn van de *Hrafnkels saga Freysgoði* in drie delen volgen. Middeleeuws IJsland en middeleeuws Friesland zijn vaker met elkaar vergeleken.⁸⁸ Beide worden gezien als vroege vormen van democratie. Daar valt het nodige op af te dingen, maar de IJslandse vrijstaat, waarin de inwoners van IJsland zichzelf bestierden en niet onder de heerschappij van de Noorse of Deense koning stonden (zoals later), vertoont zeker bepaalde overeenkomsten met de communaal bestuurde Friese landen.

Middeleeuws IJsland was verdeeld in vier kwartieren (Noorder-, Ooster-, Zuijder-, Westerkwartier), die elk een paar districten bevatten, waarbinnen een *goði* de scepter zwaaide. Deze functionaris zat de lokale dingvergadering voor. Daarboven was er een ding per kwartier. Heel IJsland kwam bovendien eens per jaar samen op het landelijke Allthing, zodat er een gelaagd rechtssysteem van drie niveaus ontstond. De IJslandse *goði* is wel vergeleken met de Friese hoofdeling.⁸⁹ Er was echter een belangrijk verschil. Elke vrije man van IJsland was namelijk expliciet verbonden aan een *goði*. Dat hoefde niet *per se* de *goði* te zijn van het gebied waar de IJslander woonde. De *goði* vertegenwoordigde zijn man in een rechtszaak en de vrije man stond de *goði* op zijn beurt met raad en daad bij.⁹⁰ Hoofdelingen speelden niet deze rol in de rechtspraak, althans, niet voor zover we weten.

Met deze achtergrondinformatie kunnen we de blik richten op de saga van Hrafnkel.⁹¹ Hrafnkel was een *goði* in het Oosterkwartier. Hij wordt afgeschilderd als een machtig, maar arrogant man. Hij betaalde nooit weergeld wanneer hij iemand had gedood en niemand was in staat hem in een rechtszaak te overwinnen. Daarom wordt hij in de saga omschreven als een *ójafnaðar maðr*, letterlijk een ‘on-even man’, iemand dus bij wie zaken niet in evenwicht zijn. Niet door het doden, maar door het daarna weigeren om een weergeld te betalen bracht hij onbalans in de samenleving.⁹² Thorbjorn was een boer in het district van Hrafnkel. Zijn zoon Einar trad in dienst bij Hrafnkel. Einar moest diens vee beweiden, en maakte op een dag de fout Hrafnkels paard Freyfaxi te berijden om enkele weggelopen schapen terug te kunnen vinden. Hrafnkel had Freyfaxi echter aan de god Frey gewijd en gezworen iedereen te doden die het paard zou berijden. Zodra Einar van Freyfaxi afgestegen was rende het paard weg en liep regelrecht naar Hrafnkel toe,

88 Schubert, ‘Die Friesische Freiheit im Europäischen Vergleich’; Stein-Wilkeshuis, ‘Wraak en verzoening in middeleeuwse Friese en Scandinavische rechtsbronnen’.

89 Schubert, ‘Die Friesische Freiheit im Europäischen Vergleich’, 300-302.

90 Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 16-26; Byock, ‘Feuding in Viking-Age Iceland’s Great Village’.

91 Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 45-51, benadrukt dat de informatie die de saga’s – een literair genre – ons verschaffen over de sociale en rechthistorische situatie uit de periode waarin ze opgeschreven zijn wel degelijk betrouwbaar is. Voor de meeste saga’s is dat de dertiende eeuw, waarmee ze dus deels contemporain zijn aan het vroege Oudfriese materiaal.

92 Miller, *Eye for an Eye*, 8-9.

die op zijn boerderij was. Toen Hrafnkel zag hoe bezweet en modderig Freyfaxi was zei hij tegen het paard: ‘Dat bevalt me helemaal niet, dat je zo toegetakeld bent. Maar je hebt je verstand goed gebruikt door mij te komen waarschuwen. Ik beloof je dat dit gewroken zal worden.’⁹³ De volgende dag confronteerde Hrafnkel zijn knecht met het vergrijp. Einar antwoordde dat hij het niet kon ontkennen en dat hij inderdaad op Freyfaxi had gereden. Hierop sprong Hrafnkel van zijn paard af en sloeg Einar dood. Hij reed daarna naar zijn boerderij terug en vertelde wat er gebeurd was. Hij liet enkele knechten Einar begraven.

Toen Thorbjorn daarop bij Hrafnkel kwam om compensatie te verkrijgen voor zijn zoon, antwoordde Hrafnkel dat het hem zeer speet dat hij Einar had moeten doden, maar dat hij dan ook niet op Freyfaxi had moeten rijden. En hoewel hij uit principe nooit weergeld betaalde, deed hij Thorbjorn een aantrekkelijk aanbod.

Ik wil nu ook tonen, dat ik deze daad meer betreur dan alle andere die ik ooit verricht heb. Ik wil je boerderij voorzien met melkvee gedurende de zomer en met slachtvee voor de winter en dat zal ik elk jaar doen, zolang je op de boerderij blijft wonen. Je zoons en dochters zal ik van hun betrekkingen afkopen en er voor zorgen, dat zij goed in hun levensonderhoud kunnen voorzien. En alles wat ik bezit en dat je van nu af mocht nodig hebben, laat mij dat weten, want je hoeft voortaan aan niets gebrek te hebben. Je kunt blijven boeren, zolang je daar lust in hebt en je kunt bij mij intrekken, zodra het je verveelt, want ik zal tot aan je dood voor je zorgen. Op deze manier zullen wij toch wel met elkaar verzoend worden. Ik zou zeggen, dat de mensen zullen vinden, dat deze man mij duur te staan gekomen is.⁹⁴

Thorbjorn weigerde dit aanbod echter. Hij wilde in plaats daarvan dat er scheidslieden zouden worden aangewezen om de zaak te beslissen. Hrafnkel antwoordde: ‘Dan zou het de schijn hebben, alsof jij mijn gelijke was; op die manier zal er van een verzoening geen sprake kunnen zijn’.⁹⁵

Hrafnkel maakte met zijn aanbod duidelijk dat zijn sociale positie niet te vergelijken was met die van Thorbjorn en dat hij het daarom uitgesloten achtte dat ze als gelijken zouden optreden in een zoenprocedure. William Miller analyseert waar het bij deze onderhandeling tussen Hrafnkel en Thorbjorn om draait:

The reason for the refusal [nl. van Thorbjorn; HN] clearly was not that Thorbjorn and Hrafnkel were disagreeing as to whether some property should be paid over; they were not even disagreeing as to amounts. What they were disputing was how to classify any property transfer that would take place: whether it was an award of *sonarboetr*, compensation for a son, which Thorbjorn considered honorable, or a gift so valuable that it could not be repaid, which he considered dishonorable.⁹⁶

Hrafnkel is dus wel degelijk bereidwillig om zijn daad te compenseren. Thorbjorn weigert echter Hrafnkels voorstel omdat het geen compensatie is die de ene vrije man aan de andere betaalt, maar een geschenk dat zo waardevol was, dat Hrafnkel

93 De Vries, *Zes novellen uit het oude IJsland*, 296. Ik heb de vertalingen van De Vries die in dit hoofdstuk geciteerd worden waar nodig gemoderniseerd.

94 De Vries, *Zes novellen uit het oude IJsland*, 299.

95 *Ibid.*, 299.

96 Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 242-243.

daardoor zou kunnen laten blijken hoe machtig hij was. Inderdaad zouden Thorbjorn en zijn familie als hij Hrafnkels aanbod zou aannemen voor altijd bij Hrafnkel in het krijt staan en van hem afhankelijk zijn. Thorbjorn wilde echter de rechtmatige compensatie voor zijn gedode zoon en daarmee zijn eer behouden.

We kunnen aan de hand van *Hrafnkels saga Freysgoði* enkele observaties doen. Het was klaarblijkelijk mogelijk ongestraft van een doodslag weg te lopen. Hrafnkel ging er zelfs prat op dat hij dat meermalen had gedaan. Verder benadrukt Hrafnkel zijn sociale positie ten opzichte van Thorbjorn en zijn gedode zoon, Einar. Dit onderdeel van de ‘honor game’ kan zich ook hebben afgespeeld in middeleeuws Friesland, maar onttrekt zich door de gebrekkige bronnenoverlevering grotendeels aan onze blik.⁹⁷

4.2.2 *Het gedroogde lijk*

Terug naar het verloop van een bloedvete in middeleeuws Friesland. Na de doodslag was het de plicht van de verwanten van de gedode om wraak te nemen op de doodslager. De Dominicaan Thomas van Cantimpré noteert in zijn encyclopedie *De naturis rerum* (ca. 1223/1238) bij monde van zijn Friese ordegenoot Dodo, dat het in Friesland gewoonte was het lijk van iemand die door geweld om het leven gekomen was boven de grond te bewaren tot zijn dood gewroken was. Het werd in een hoek naast het haardvuur opgehangen en zo gedroogd en gerookt.⁹⁸ Op deze manier werd het geconserveerd tot de dood gewroken was en het begraven kon worden.

In het verleden hebben onderzoekers van het Oudfriese recht hun vraagtekens geplaatst bij het beschrevene.⁹⁹ De enige passages die iets met een dergelijk gebruik te maken zouden kunnen hebben zijn te vinden in de *Emsingoër Doemen van 1312* en de *Brokmerbrief*.¹⁰⁰ Daar staat dat als iemand dodelijk verwond is of gedood is, de rechters erbij moeten worden gehaald om de verwonde man of de gedode te schouwen. Hierdoor verkrijgen de verwanten het recht een persoon als doodslager aan te wijzen en tegen hem een klacht wegens doodslag in te dienen: *thisse benethe skel ma dua vper bere and vper benke and vper epene grewe* ‘deze aanklacht moet men doen over de baar en over de bank en over het open graf’. Rudolf His verbindt dit ‘open graf’ direct met de passage van Cantimpré en concludeert dat het graf klaarblijkelijk open bleef tot de gedode gewroken was of er weergeld betaald was.¹⁰¹ Of het ‘open graf’ uit de Oudfriese teksten geïnterpreteerd moet worden zoals His dat doet is de vraag. Het is namelijk waarschijnlijker dat de betekenis van het ‘open graf’ veeleer is dat er onmiddellijk na de doodslag een zaakwaarnemer en een doodslager moeten worden aangewezen en niet pas later.

We mogen er echter vanuit gaan dat het boven de grond bewaren van een lijk tot de doodslag gewroken was wel degelijk voorkwam in middeleeuws Friesland en

97 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 275.

98 Platelle, ‘Vengeance privée et reconciliations dans l’oeuvre de Thomas de Cantimpré’, 278-281.

99 Over deze discussie als laatste: Halbertsma, ‘Enige merkwaardige gebruiken’, 157-158; Vries, “‘Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten’”, 133-134.

100 E2 VI,2 (*Emsingoër Doemen van 1312*, App. 700); B 169 (*Brokmerbrief*, App. 695).

101 His, *Das Strafrecht der Friesen*, 204.

dat Thomas van Cantimpré het verhaal niet uit zijn duim heeft gezogen. Uit andere streken vinden we namelijk vergelijkbare berichten. Uit Holland en Zeeland is bekend dat het lijk van een overledene voor het gerecht getoond moest worden teneinde een zaak aanhangig te maken. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw werd in Holland de rechterhand van de overledene afgehakt als substituut voor het gehele lijk.¹⁰² Conservering of liever de moeilijkheden rond conservering speelden hierbij een rol. Na ca. 1510 verdween zelfs het gebruik van het conserveren van de rechterhand in Holland en werd ter vervanging ervan gedurende het proces over de doodslag een hierover uitgevaardigde schepenakte gebruikt.¹⁰³

In IJslandse saga's zijn het vooral de vrouwen en de moeders die de herinnering aan de dode levend houden. Soms worden de bebloede kleren van een overledene door hen bewaard en getoond aan de man die aangespoord wordt de dode te wreken (meestal een broer, neef, of oom). In enkele gevallen worden ze deze man zelfs in het gezicht gesmeten. In de *Eyrbyggja saga* graaft Thorgerd het nog verse lijk van haar omgebrachte man weer op, snijdt zijn hoofd er af en brengt dat naar haar oom, aan wie ze vraagt of hij haar echtgenoot wil wreken. Als hij weigert haalt ze het afgesneden hoofd van onder haar mantel vandaan en toont het aan haar oom terwijl ze zegt dat haar echtgenoot zeker het omgekeerde voor hem zou hebben gedaan.¹⁰⁴

Studies naar Schotse en Albanese vetes leveren een vergelijkbaar beeld op: ook daar speelden bebloede kleren van de gedode verwant een rol in het verloop van de vete.¹⁰⁵ Er werden in sommige gevallen zelfs kruiken met bloed van een overledene bewaard om zijn zoons eraan te herinneren dat zij wraak moesten nemen. Bloed had een grote symbolische waarde.¹⁰⁶ Het symboliseerde het leven en de verwantschapsbanden. De termen bloedwraak en bloedvete impliceren dat vergoten bloed gewroken moet worden, maar ook dat het het bloed van de familie is, dat weggevloeid is. Er is een familieverband dus iets ontnomen dat gecompenseerd moet worden.

De ongewroken (en onbegraven) dode maakte nog deel uit van de samenleving. Zolang zijn lichaam niet begraven was kon de dode – en daarmee zijn eer en die van zijn verwanten – nog worden aangetast. Hoe anders moeten we de Oudfriese bepalingen interpreteren die spreken van het roven van de kleding van een lijk (wanneer het naar de kerk gedragen wordt), ja zelfs van het opzettelijk mishandelen ervan door het met een speer te steken of er met een zwaard op in te hakken?¹⁰⁷ In hetzelfde *Hunsingoër Boeteregister* wordt beschreven hoe een doodskest wordt opengebrouwen, het lijk eruit genomen en op een ladder wordt gebonden of aan de kerkmuur opgehangen.¹⁰⁸

102 Glaudemans, *Om die wrake wille*, 81-88.

103 *Ibid.*, 87.

104 *Eyrbyggja saga*, c. 27. Zie verder: Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 47; Miller, *Eye for an Eye*, 91-92.

105 Lindow, 'Bloodfeud and Scandinavian Mythology', 60.

106 Bildhauer, *Medieval Blood*.

107 H XII,71 (BHu); E2 III,185 (BEm).

108 H XII,89 (BHu).

Het gedroogde lijk en het mishandelde lijk zijn uitingen van dezelfde achterliggende gedachte. Voor zijn dood gewroken was kon iemand niet begraven worden. De herinnering aan de doodslag moest levend blijven en zo bleef ook de dode nog onder de levenden – letterlijk en figuurlijk. Aan de andere kant trachtte een vijandige partij een dode persoon soms zelfs na zijn dood nog te onteren door zijn lijk te schenden. Ook hiervan vinden we elders voorbeelden. In een monografie over vetes op negentiende-eeuws Corsica wordt eveneens beschreven dat op een lijk wordt ingestoken of ingehakt. Daar was het bloedende lijk symbool van de wraak die voltrokken was.¹⁰⁹

4.3 Het weergeld

4.3.1 Het aanbieden van het weergeld

Het was mogelijk dat de doodslager na zijn daad (voor het gerecht) vrede aanbood aan de familie van de gedode en hierdoor een vete voorkwam. Hiervan is ons een uitvoerige Oudwestfriesse tekst overgeleverd, die moest worden uitgesproken door een bode van de doodslager. Ik citeer enkele belangrijke passages:

1. *Wjldi hera ende haldat an hleste ende bidde mij her A. ene onmanege werd ti spreckane ende clagath dat Gode fan himelrijke sere ende dir milde moedir sincte Maria ende alla himelsche heerscipe ende alla eerdscha liodem, dat him di fiand alsoe seer wrwinna sculde, dat hi dae wonda dwaen sculda, deer her D. sijns lijfs fan theruia sculde, ende hetet mij alhijr biada dae allerschenista wrthinghnese, deer om engne fri Fresa allerschenist deen is.*

8. *Deerefter haet ma mi biada dine graeta Godis dom ende dis graeta Goedis dommis wrfellingha, dat hine wille makia willen ende berfoet, dine top an da hand ti nimane, dat nekede swerd op sine fria hals ti lidziane ende dan ti gane an Godis wald ende an des eefnama wald an dat werda, dat hi onder dae swirde mote thinghia, dat hi zijn fria hals lese ende sont wederkomme toe sine frioundem.*

9. *Deerefter haet ma mi biada ti betane mitta fiouwer geldim: mitta raeda golde, mitta hwita seluere, mitta grenu eerwe ende mitta onsepena wede [...]*

10. *Hijrefter hat ma mi biada her D. ti ieldane mith xvijhalre merc wichtegis sekweris binna riuchta deithinghum and thet werda, thet hi mith there fria iofte mughe thine ferde bihwerna and thine cos capia and ta sone winna, alangne ferde, soe langhe soe thi wind wie and gers gre, senne ophie and ti wrald stande. Gode ti loue etcetera.*

12. *Hijrefter habbick aut ebeden, ther ic swigia scolde, ieftha suigat ther ic biada scolde, so ist mijn sceld, ner thet allermaste, ther vmmme engne fri Fresa ae iowen is, thet hat ma hir biada nei this landis wilkere, Gode ti loue etcetera.*¹¹⁰

1. Wilt u naar mij luisteren en stil zijn, want heer A. vraagt mij enige woorden te spreken omdat hij het zeer beklagt, bij God in de hemel en diens barmhartige moeder, de heilige Maria, en bij alle hemelse heerscharen en alle mensen op de aarde, dat de duivel hem zo in zijn macht had, dat hij de wonden toegebracht heeft, waardoor heer D. zijn leven verloren heeft. En hij draagt mij op hier het allerhoogste losgeld aan te bieden, dat ooit voor een Vrije Fries betaald is.

109 Wilson, *Feuding, conflict and banditry in 19th century Corsica*, 406.

110 J XX (*Dingtaal voor proces wegens doodslag*, App. 870).

8. Daarna draagt men mij op aan te bieden dat hij het oordeel van de grote God en de boete voor het oordeel van de grote God wil aannemen, doordat hij hier in een wollen boetekleed en blootvoets wil verschijnen, zijn haarlok in zijn hand wil nemen en het ontblote zwaard op zijn vrije hals wil leggen en dan onder de heerschappij van God en van de erfgenamen te gaan op voorwaarde, dat hij zich van het zwaard mag vrijpleiten, dat hij zijn vrije hals mag loskopen en ongeschonden mag terugkeren naar zijn verwanten.

9. Daarna draagt men mij op aan te bieden om te compenseren met de vier betalingsmiddelen: met het rode goud, met het witte zilver, met de groene aarde en met de onbewerkte stof [...]

10. Daarna draagt men mij op aan te bieden een weergeld van 16 1/2 mark volwaardig zilver binnen de rechtmatige termijnen zodat hij met deze vrijwillige gave de vrede kan verwerven en de vrede kopen en de zoen bewerkstelligen, een eeuwige vrede, zo lang als de wind waait en het gras groeit, de zon opkomt en de wereld bestaat. Tot lof van God etc.

12. Heb ik verder iets aangeboden dat ik moest verzwijgen, of iets verzwegen dat ik moest aanbieden, dan is dat mijn schuld; slechts het allermeeleste wat ooit gegeven is vanwege enige vrije Fries, dat heeft men mij opgedragen hier aan te bieden volgens de rechten van dit land, tot lof van God etc.

We weten niet precies op welk moment na de doodslag deze tekst uitgesproken is, maar het heeft er alle schijn van dat er nog geen vete was uitgebroken. De *setting* is het gerecht: er worden eden gezworen op de relieken en alle onderdelen van een weergeld worden formularisch besproken. In paragraaf 4 van deze tekst spreekt de bode het aanwezige gezelschap bovendien aan met *nv j heren alle mene* ‘nu dan, u heren allemaal’, een manier van aanspreken die goed in een gerechtelijke context past. Het feit dat de tekst in Jus overgeleverd is binnen een verzameling van formulieren voor ambtseden en andere rechtsformulieren bevestigt ons vermoeden.

Hoewel deze tekst aan de hand van een specifiek geval opgetekend is (hierop wijzen de letters A. en D. van de gedode en de doodslager), mogen we aannemen dat we hier met een algemeen gangbare procedure te maken hebben.¹¹¹ Zo vinden we in een tekstje in Riustringer 2 de bepaling dat alle doodslagen binnen acht dagen behandeld moeten worden en dat het weergeld binnen zes weken betaald moet zijn met ‘groene aarde en met wit zilver’.¹¹²

Het gedeelte van het ritueel waarin de doodslager in een boetekleed en blootvoets naar de erfgenamen van de gedode gaat en zijn zwaard op zijn eigen hals legt kennen we ook uit andere delen van Europa, waar het bekend staat als *deditio*.¹¹³ De zoenzoekende plaatst zich in de macht van de erfgenamen en ondergaat bovendien vrijwillig een vernedering door halfnaakt, als boeteling te verschijnen. In deze rituelen sloten wereldlijke gebruiken van openbare vernedering en onderwerping en kerkelijke ideeën over boetedoening naadloos op elkaar aan.¹¹⁴

111 De tekst komt in ieder geval ook voor in Codex Unia en in een Ommelander handschrift. Zie Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht II*, nr. 870; Meijering, *Ommelander handschriften als spiegel van de Oudfriesche rechtsliteratuur*, 17-22.

112 R2 VII,2 (*Jongere aanvullende [Riustringer] bepalingen*, App. 671).

113 Althoff, ‘The Variability of Rituals in the Middle Ages’, 75; Vollrath, ‘Rebels and Rituals’, 97.

114 Bijsterveld, ‘Eergevoel en conflictbeheersing’, 104-105.

4.3.2 *De opbouw en de betaling van het weergeld*

Het weergeld (*werjeld*, *jeld*, ook wel *lif* ‘leven’) was het bedrag dat ter compensatie van een doodslag betaald moest worden aan de verwanten van de gedode. Het weergeld kende twee componenten. Het simpele weergeld was het bedrag dat aan de verwanten in de eerste graad of de zogenaamde ‘zes handen’ betaald moest worden – vader en moeder, broer en zuster, zoon en dochter. De tegenpartij, de doodslager, kon een beroep doen op zijn ‘zes handen’ om het weergeld bij elkaar te brengen.

De *meitele*, de ‘maagzoen’ of het aandeel van de verwanten was de tweede component van het weergeld. Dit moest aan de ruimere verwantenkring, buiten de ‘zes handen’, betaald worden. De *meitele* werd opgebracht door dezelfde verwantenkring van de doodslager. De *meitele* bedroeg de helft van het simpele weergeld. Als in de bronnen dus sprake is van een weergeld van 40 mark (bijvoorbeeld in het *Algemene Boeteregister*), dan is de *meitele* hiervan 20 mark. De *meitele* was dus een derde deel van de totale compensatie die een doodslager en zijn familie en verwanten moesten opbrengen. Dit totale bedrag werd ook wel het volle weergeld genoemd.¹¹⁵

Voor beide groepen verwanten gold dat rechten en plichten in rechtstreekse relatie tot elkaar stonden. Indien de naaste familieleden weigerden mee te betalen aan het weergeld hadden zij ook niet langer recht op de erfenis van de doodslager. Voor de verwanten buiten de eerste graad gold dat zij die niet meebetaalden aan *meitele* ook geen recht hadden op het ontvangen van *meitele* indien de doodslager op zijn beurt gedood werd. Anders gezegd: de *meitele* was het aandeel in het weergeld van de verwanten waarop zij recht hadden vanwege hun steun en hulp om het weergeld te krijgen.¹¹⁶ Dit systeem werkte een hoge mate van sociale controle in de hand. Indien een beroep op de verwanten werd gedaan voor een doodslag, ligt het voor de hand te bedenken dat zij op de hoogte waren van de voorgenomen doodslag of verhaal gingen halen bij de doodslager. Weergeld was immers een dure aangelegenheid. We kunnen in deze vorm van collectieve aansprakelijkheid dan ook een in principe goed werkend sociaal mechanisme zien.

Het betalen van het weergeld geschiedde in drie termijnen of *fangen*. Naast het weergeld en de *meitele* moest de doodslager een vredegeld betalen aan de gemeenschap vanwege het verbreken van de algemene vrede. Bovendien kon de doodslager geacht worden mee te betalen aan de begrafenis kosten van de gedode (*dadjeld*).¹¹⁷

Ten slotte een opmerking over de betekenis van het weergeld in de boeteregisters. Het lijkt er namelijk op alsof het weergeld een maximum compensatie is. Schijn bedriegt echter, omdat de boeteregisters laten zien dat het wel degelijk mogelijk was om door een combinatie van verwondingen op een hogere compensatie uit te komen dan een weergeld. Als iemand bijvoorbeeld een hand, een oog en een voet verloor, dan stond daarop een compensatie van $3 \times \frac{1}{2} = 1\frac{1}{2}$ weergeld. In de wet

115 Hulscher, ‘De omslag van zoengeld’; Henstra, *The Evolution of the Money Standard in Medieval Frisia*, 265-266. Henstra merkt op dat de bronnen niet altijd even duidelijk aangeven of het weergeld dat opgegeven wordt het simpele weergeld of het volle weergeld (inclusief de *meitele* dus) is.

116 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 166.

117 De term *dadjeld* is zeldzaam: Buma, *Vollständiges Wörterbuch*, 56.

van de Kentse koning Æthelberht wordt het verlies van de penis op drie weergelden gesteld.¹¹⁸ William Miller merkt hierover laconiek op dat je iemand klaarblijkelijk beter kon doden dan ontmanen.¹¹⁹ Daar ligt waarschijnlijk ook de oplossing voor het probleem. Als iemand zwaar verminkt werd (met verwondingen die meer dan een weergeld compensatie vereisten) was hij niet langer in staat om als volwaardig lid van de samenleving deel te nemen aan het openbare leven. Werd hij echter gedood dan was zijn eer in de handen van zijn verwanten gelegd. Zij konden dan niet meer doen dan zijn weergeld verkrijgen of wraak nemen. Hoe dan ook was de eer van een gedode een aflopende zaak. Een zwaar verminkte man kon nog vele jaren een eerloos bestaan leiden of een leven met sterk verminderde eer. Daarom moest daar meer dan een weergeld tegenover staan.

4.4 *Het begin van een vete: het opzeggen van de vrede*

Wanneer er op een doodslag geen aanbod voor het betalen van weergeld volgde hadden de verwanten de plicht wraak te nemen en begon er een vete. In theorie althans, want we zagen hierboven welke moeilijkheden Thorgerd in de *Eyrbyggja saga* had om haar verwanten, haar oom in dit geval, ertoe te bewegen wraak te nemen namens haar vermoorde echtgenoot. Ze moest haar toevlucht nemen tot het opgraven van het verse lijk en het afsnijden van zijn hoofd. Pas toen ze dit aan haar oom toonde, bewoog het schokeffect dat deze handeling bij hem teweeg bracht hem er uiteindelijk toe de wraakneming te beginnen.

Volgens verschillende onderzoekers hoort het ritueel van het opzeggen van de vrede specifiek bij de adelsvete.¹²⁰ Door middel van een ‘opzegbrief’ werd aangekondigd dat de vijandschap aan de ontvangende partij door de opsteller ervan werd aangezegd. Analyse van overgeleverde opzeggbriefen leert dat de opstellers vaag zijn over de aanleiding van de vete maar dat ze wel expliciet zeggen dat ze hun eer willen beschermen.¹²¹ Dit opzeggen van de vrede moeten we wel in verband brengen met het feit dat een adelsvete zich aan de normale rechtsgang onttrok en de aanleiding minder duidelijk was dan bij een bloedvete. Wanneer een doodslag voor het gerecht werd gebracht en er via een rechtszaak geen oplossing werd gevonden was het duidelijk dat daarna de vetehandelingen konden beginnen. Via de opzegbrief werd dit moment gecreëerd en gemarkeerd, waarbij de opzegger er voor waakte niet de agressor te lijken: het ‘verdedigen van zijn eer’ dwong hem er immers toe de vete aan te zeggen.

Er zijn uit het Friese gebied enkele opzeggbriefen overgeleverd.¹²² Hiervan is er een in het Oudfries gesteld. Daarin zeggen Focka Haijazin en zijn broer Haya de vrede op aan de abt en geestelijken van Gerkesklooster vanwege de doodslag van hun vader Haya, waarvoor zij Gerkesklooster aansprakelijk stellen. Als Gerkesklooster nog wil zoenen, dan moeten ze een brief sturen naar het huis van Oentije

118 Oliver, *The Beginnings of English Law*, 74-75.

119 Miller, *Eye for an Eye*, 125-127.

120 Vries, “Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten”, 136.

121 Glaudemans, *Om die wrake wille*, 37-38.

122 Vries, “Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten”, 136-138 en 140.

Oeneme in Blija. *Ende is't dat seecke, dat jemme dit naet dwaen wille, dit is dyo eerste oenfanck, ic schelt jemme alsoe banck meytye, dat Jemme deer om tinse scelleth. Ende ic ontsidse jemme, ende jemme onderseten, weer dat ickse crye mey, billette ofte bysette mey* 'Als jullie dat niet willen doen, dan is dit het eerste begin van de vete. Ik zal jullie zo bang maken dat het jullie zal heugen. En ik zeg jullie en jullie onderzaten de vete aan waar ik ze maar krijgen, hinderen of gijzelen kan'.¹²³ We hebben hier te maken met een opzegbrief die gebruikt wordt voor een echte bloedvete: er is immers sprake van een doodslag. Oebele Vries trekt dan ook de conclusie dat elementen uit de adelsvete in de late Middeleeuwen klaarblijkelijk binnendrongen in de bloedvete.¹²⁴

De vete tussen de zonen van Haya en het Gerkesklooster begon overigens in 1480 en werd op 17 februari 1482 beëindigd. Hiervan is ons eveneens een document overgeleverd, waarin Focke Haijesoen en Haije Haijezoen verklaren dat ze voor zichzelf en uit naam van hun kinderen en verwanten van vaders- en moederszijde waarover ze gezag hebben, de abt en kloosterlingen van Gerkesklooster de doodslag op hun vader kwijtschelden, *want vs twee broderen voerscrn den arste penninck mijt den lesten wal bijtaeth is* 'want ons [...] is de eerste penning en de laatste correct uitbetaald'.¹²⁵ Een van beide facties was hier de gemeenschap van abt, monniken en dienstlieden van de cisterciënserabdij Gerkesklooster, die gezamenlijk als een grote familie werden beschouwd binnen de vetemaatschappij. Hetzelfde zagen we al eerder in het geval van het conflict tussen Hetta Hemmama enerzijds en de stad Leeuwarden anderzijds. Kloosters en steden werden als een soort 'extended families' aansprakelijk gesteld voor de daden van een persoon uit hun midden.¹²⁶ En kloosters en abten deden dus ook volop mee aan het vetewezen. We moeten namelijk niet uit het oog verliezen dat de abten en verschillende van de kloosterlingen uit dezelfde sociale laag kwamen als de vetevoerende Vrije Friezen. De abten draaiden mee in de eer-economie waar vetevoeren een van de strategieën was.¹²⁷ In een oorkonde van 20 januari 1486 stellen abt en convent van Staveren en Hemelum zich bijvoorbeeld borg voor de kosten van de hoofdelingen die hen zullen ontzetten.¹²⁸ Dit borgstellen moeten we nu behandelen.

4.5 De ofledene of borgstelling

Het organiseren van een vetetocht (*reise*) was een veelgebruikt middel als een van beide partijen in een vete 'aan de beurt was' om geweld te leveren. Het was een expeditie met als doel een persoon of groep personen van de andere partij te treffen, bijvoorbeeld door het doelwit in zijn huis te belegeren. Vrienden en familieleden werden hierbij opgetrommeld. In middeleeuws Friesland wierp een persoon zich

123 Sipma (ed.), *Oudfriesche Oorkonden I*, nr. 314. Vertaling met behulp van His, *Das Strafrecht der Friesen*, 205n1 en deels met behulp van Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 174-175.

124 Vries, "Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten", 140.

125 Sipma (ed.), *Oudfriesche Oorkonden I*, nr. 316.

126 Hierover ook De Vries, "Jck wijbe etis ...". In Snitser "hafturfehde" út 1515'.

127 Bijsterveld, 'Eergevoel en conflictbeheersing', 106.

128 Sipma (ed.), *Oudfriesche Oorkonden II*, nr. 123.

hierbij op als veteleider. Hij stak een veldteken op en stelde zich met een eed borg voor alle verwondingen die uit de vetetocht zouden volgen (*ofledene*). Van deze eed is ons een Oudwestfries formulier overgeleverd:

*Soe j foerd this dae iecht dæwe and dae leed lede ende dae kost stande, hu soe hit befochten wirdde om N daethbannede, se hit an dade mannum, se hit an breijnwondum, se hit an wtschettena aghenum, se hit an gbersfallige ledum, se hit an lamma ledum, se hit an jnrea dolghum, se hit an metadolghum, se hit an hudene seckum soe hit se, alsoe fjir soe hit boetwerdich se, dat j trouwe ledere se.*¹²⁹

(Zweer dan) dat u hiervoor in zult staan en het leiderschap op u zult nemen en voor de kosten borg zult staan, wat er ook moge plaatsvinden in de strijd om de doodslagsklacht van N, hetzij dat het gaat om dode mannen, hetzij om breinwonden, hetzij om uitgeschoten ogen, hetzij om afgehakte ledematen, hetzij om verlamde ledematen, hetzij om interne verwondingen, hetzij om maatwonden, hetzij om welke zaken dan ook, voor zover er een compensatie voor verschuldigd is, dat u een trouwe veteleider zult zijn.¹³⁰

Dit tekstje laat tevens mooi zien dat de boeteregisters gebruikt werden om de schade naderhand te berekenen: de technische termen *breijnwondum* ‘breinwonden’, *wtschettena aghenum* ‘uitgeschoten ogen’, *gbersfallige ledum* ‘afgehakte ledematen’, *lamma ledum* ‘verlamde ledematen’, *jnrea dolghum* ‘interne verwondingen’, *metadolghum* ‘maatwonden’ zijn alle rechtstreeks afkomstig uit de boeteregisters.

De kosten die de veteleider door het zweren van deze eed op zich nam konden flink oplopen. De deelnemers aan een vetetocht worden in het Oudfriese recht dan ook gewaarschuwd voor een onvermogen veteleider. In een beeldend tekstje uit Riustringen wordt een onvermogen, een *blata* ten tonele gevoerd, die de vetehoed opsteekt en zegt: *ethelinga, folgiath mi, nebbe ic allera rikera frinda enoch?* ‘Edelingen, volgt mij! Heb ik niet genoeg rijke verwanten?’. Het tekstje waarschuwt er voor deze man niet te volgen, omdat hij zelf niet over genoeg geld beschikt om de onkosten van een vetetocht te dekken. Zij die hem volgen moeten dan ook zelf betalen voor de schade die ze aanrichten, *thruch thet thi blata thi is lethast alra nata, hi mi allera sinera frinda god ouirfiuchta, hi ne mi hit thach to nener ofledene skiata* ‘omdat de onvermogen de ellendigste van alle verwanten is: hij kan namelijk het bezit van al zijn verwanten door vete te voeren in de waagschaal stellen, maar hij kan zelf geen goed inzetten als compensatie voor de gevolgen van een vetetocht’.¹³¹ Toch zal er in de hitte van het moment wel eens een on-

¹²⁹ J XL,1 (*Leedeed*, App. 871).

¹³⁰ Buma en Ebel, *Westerlauwersches Recht I. Jus Municipale Frisonum*, 639, vertalen Ofri. *foerd* met ‘fortan’: ‘voortaan, vanaf nu’. Ik denk dat *foerd* hier met het veel gangbaarder ‘verder’ vertaald moet worden. De vertaling ‘fortan’ suggereert een situatie die vanaf dat moment lang gaat duren, wat niet het geval is: de vetevoerder neemt de verantwoordelijkheid voor de vetetocht die ophanden is, of hoogstens voor de afhandeling van de gehele wraakactie. Dat kon weliswaar een paar jaar in beslag nemen maar ik betwijfel of dat met ‘fortan’ aangeduid zou worden. Uit Buma, *Vollständiges Wörterbuch*, 105, blijkt bovendien dat deze passage de enige is waarvoor de betekenis ‘fortan’ van toepassing zou zijn. Als *foerd* hier inderdaad ‘verder’ betekent, dan is ons niet de volledige *Leedeed*, maar slechts een gedeelte ervan overgeleverd. Aangezien dat ook het geval is bij de *Fia-eth* (zie hoofdstuk 4.1) en wellicht bij meerdere eedsteksten die ons zijn overgeleverd, zou mij dat niet verbazen.

¹³¹ R1 X,6 (*Thet is friseske riucht*, App. 666).

bezonnen en niet na te komen belofte gedaan zijn. Ook in een bepaling in de *Jurisprudentia Frisica* zien we iemand de hierboven geciteerde *leedeed* tot een minimum terugbrengen: *Helpet my; jc weddi da leed. Haetter van comnpt off can komma dyr wil ick leder fan wesse* ‘Helpt mij; ik stel mijzelf borg. Voor de gevolgen die hier uit voortkomen of kunnen voortkomen wil ik borg staan’.¹³² Maar, vervolgt de *Jurisprudentia Frisica*, hoe kort en bondig ook, deze uitspraak is wel bindend. De veteleider stelt zich hiermee wel degelijk borg. Uit deze teksten blijkt dat een vetetocht snel op touw gezet kon worden. Het latere Oudfriese recht waarschuwde voor een onbezonnen organisatie ervan en deelname eraan en probeerde hieraan paal en perk te stellen. In de *Jurisprudentia Frisica* is zelfs een door het Romeins-Canonicke recht beïnvloede passage te vinden waarin gesteld wordt dat volgens het ‘geschreven recht’ iedereen die aan een vetetocht deelneemt daar zelf hoofdelijk voor aansprakelijk is.¹³³ Hier wordt duidelijk een poging gedaan de Oudfriese instellingen van de *ofledene* en de *ledere* te ontkrachten.

4.6 Twee voorbeelden van vetes

Nu de contouren van de vete geschetst zijn is het nuttig er twee in meer detail te volgen. Zij geven een goed beeld van de informatie die uit de middeleeuwse Friese bronnen gehaald kan worden en ook welke niet. De Oudfriese boeteregisters krijgen tegen de achtergrond van dit soort conflicten betekenis.

4.6.1 Een Westerlawwese vete (ca. 1450-1480)

In zijn artikel over Friese vetes en veteterminologie verzucht Oebele Vries dat door de gebrekkige bronnenoverlevering geen enkele Friese vete goed gedocumenteerd is.¹³⁴ Er zijn evenwel verschillende meer of minder fragmentarische verslagen van vetes overgeleverd die ons in staat stellen een beeld te krijgen van de vetevoering in middeleeuws Friesland. Vries zelf kwam bovendien recent een tot dan toe onbekende vete op het spoor die zich afspeelde tussen ca. 1453 en 1480.¹³⁵ Een door hem ontdekte Middelnederlandse oorkonde uit 1454 bleek de *missing link* met drie reeds bekende Oudfriese oorkonden uit 1453, 1472 en 1480.¹³⁶ Hierdoor tekenden zich de contouren af van een vete die in 1452/1453 en 1454 drie doodslagen kende en pas in 1480 ten einde kwam met de betaling van het weergeld van de laatste van de drie mannen. Het conflict speelde zich af tussen wat Vries de Utingeradeelster factie noemt enerzijds en het klooster Jeruzalem of Gerkesklooster in Achtkarspelen anderzijds. De vete begon met de doodslag van Sicka Eelkisma door een convers van Gerkesklooster, die in 1452 of 1453 plaatsvond.¹³⁷

¹³² *Jurisprudentia Frisica* 58,6.

¹³³ *Jurisprudentia Frisica* 64,11. Zie ook His, *Das Strafrecht der Friesen*, 68.

¹³⁴ Vries, “‘Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten’”, 140.

¹³⁵ Vries, ‘Rekonstruksje fan in bloedfete’.

¹³⁶ Respectievelijk te vinden bij: Vries, ‘Rekonstruksje fan in bloedfete’, 196-197 (editie van de Middelnederlandse oorkonde van 1454), Sipma (ed.), *Oudfriesche oorkonden I*, nrs. 133, 234, 300.

¹³⁷ Een convers is in deze periode gelijk te schakelen met een provenier: iemand die zich in een kloostergemeenschap heeft ingekocht en in ruil daarvoor kost en inwoning verkrijgt voor de rest van zijn leven. Vries, ‘Rekonstruksje fan in bloedfete’, 192.

Om Gerkesklooster te dwingen tot het betalen van het weergeld voor Sicka Eelkisma werd een vetetocht naar Gerkesklooster ondernomen door onder andere Grote Eeke en 'heer' Eeliec, een geestelijke. Deze mondde uit in het roven van enkele paarden van Gerkesklooster.¹³⁸ Daarop stelde Gerkesklooster voor de paarden over te dragen aan het gerecht van Utingeradeel om vervolgens bij dat gerecht te procederen over de zaak van de doodslag. Deze rechtszaak vond plaats op 6 augustus 1453. De zaak werd echter niet opgelost, waarna Gerkesklooster een vetetocht organiseerde. Nog tijdens deze vetetocht werd er onderhandeld. Men kwam samen te Beets in Opsterland, waar de zaken volledig uit de hand liepen en ene Sicke, een onderzaat van Gerkesklooster, nog eens twee mannen van de Utingeradeelster factie dood sloeg: Grote Eeke en Johan Spiter.

In de herfst van 1453 eiste Goffa Eynes, de pachtheer van Johan Spiter, diens weergeld op bij het Gerkesklooster. Hert, de abt van Gerkesklooster (van ca. 1422 tot ca. 1476), gaf hierop aan onder welke voorwaarden hij wilde zoenen. Hierop verstuurde Goffa Eynes de overgeleverde Middelnederlandse brief van 26 april 1454. In de brief gaf hij aan geen aanspraak te doen op de weergelden van Grote Eeke en heer Eeliec, maar slechts op dat van Johan Spiter. Hierbij beriep hij zich – opmerkelijk detail – tegelijkertijd op het Oudfries (gewoonte)recht en op het geschreven Romeins-Canonieke recht: *Hwant die ghescreuen recht jnholt dat wee ende wille eghen to samen wezen* 'want volgens het geschreven recht horen last en lust bij elkaar'.¹³⁹ Zijn argumentatie was als volgt. Aangezien Johan Spiter de onderzaat was van Goffa Eynes, had Goffa voor hem moeten betalen indien Johan enige schade had aangericht. Daarom had Goffa nu *mutatis mutandis* recht op het weergeld.¹⁴⁰

Wat er na deze brief gebeurde is niet duidelijk. Tot een oplossing kwam het niet. Pas op 12 november 1472 verklaarden Feyta toe Born (Oldeboorn) en zijn vrouw Remet dat zij het weergeld voor Grote Eeke van Gerkesklooster ontvangen hadden na tussenkomst door zoenlieden (twee voor elke factie) die klaarblijkelijk te Ureterp bijeen gekomen waren.¹⁴¹ En uiteindelijk verklaarde op 14 maart 1480 Sittia Wopka soen uit Leeuwarden dat hij het weergeld voor Sicka Eelkisma, de man met wiens doodslag de vete zo'n 27 jaar eerder was begonnen, had ontvangen van Gerkesklooster.¹⁴² Deze betaling was tot stand gekomen dankzij bemiddeling van weer andere zoenlieden. Eerder al, blijkt uit de oorkonde van 1480, hadden deze zelfde zoenlieden het weergeld voor Johan Spiter vastgesteld.

4.6.2 *De Oosterlauwerse Menaldavete (ca. 1280-1295)*

De tweede hier te bespreken vete, de zogenaamde Menaldavete, wordt beschreven in de *continuatio* van de *Kroniek van het klooster Bloembhof*.¹⁴³ Hij werd op het

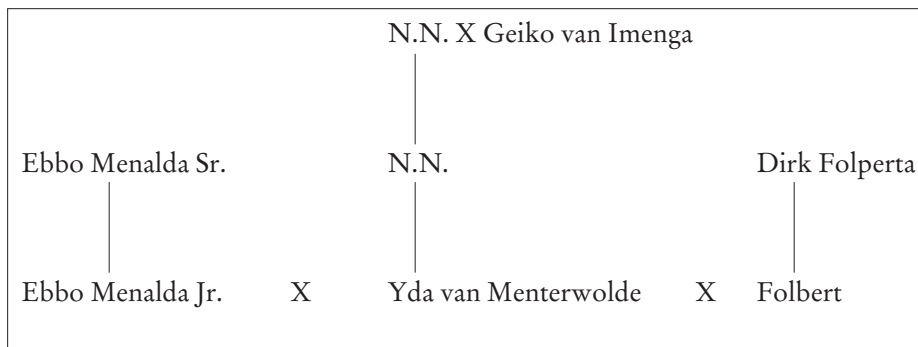
¹³⁸ Zie hierover ook: Gerbenzon, Hempenius-van Dijk en Vries, 'Tweemaal panding van paarden'.
¹³⁹ Vries, 'Rekonstruksje fan in bloedfete', 196 (editie van de Middelnederlandse brief van Goffa Eynes aan Hert, abt van Gerkesklooster, 26.4.1454).

¹⁴⁰ Vries, 'Rekonstruksje fan in bloedfete', 188-189.

¹⁴¹ Sipma (ed.), *Oudfriesche oorkonden I*, nr. 234.

¹⁴² *Ibid.*, nr. 300.

¹⁴³ *Kroniek van het klooster Bloembhof, continuatio* c. 17; Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloembhof te Wittewierum*, 483-493. Het meest recent hierover: Schmidt, 'Eine friesische Fehde'.

Afb. 13 Beknopt genealogisch overzicht van de Menalda's en Folperta's.

eind van de dertiende eeuw gevoerd tussen verschillende aanzienlijke families. De plaats van handeling was het grensgebied tussen Fivelgo en Oldambt. Hoofdpersoon was Ebbo Menalda senior, die elders in dezelfde kroniek als Ebbo 'de leek' (Lat. *laicus*) voorkomt.

Voordat de *continuatio* de eigenlijke Menaldavete schildert, worden een aantal voorvallen beschreven waarin Ebbo een rol speelt. Ebbo Menalda had een gelijknamige zoon, Ebbo Menalda junior.¹⁴⁴ Deze trad in 1282 in het huwelijk met Yda van Menterwolde. Dit huwelijk beviel Yda echter niet, en na een jaar verliet zij Ebbo junior. Toen zij hierover werd aangeklaagd voerde zij als verweer aan, dat zij tegen haar zin was uitgehuwelijkt en dat het huwelijk niet geconsumeerd was.¹⁴⁵ Yda trouwde vervolgens met Folbert, de zoon van Dirk Folperta. De Menalda's ontvoerden toen met hulp van een bevriende verwantengroep, de Walberta's, Dirk Folperta en het jonge echtpaar Folbert en Yda en hielden hen gevangen in het huis van de Menalda's. Dirk wist zichzelf vrij te kopen met een bedrag van 40 Mark (het weergeld in die tijd), maar de Menalda's weigerden een dergelijke regeling voor zijn zoon Folbert te treffen. Dirk ontvoerde daarop ene Frouwe van Schildwolde met haar dochtertje, waarmee hij klaarblijkelijk de Menalda's trof. Toen de zaak voor het gerecht werd gebracht bepaalden de *redgers* 'rechters', dat beide partijen hun gijzelaars vrij moesten laten en dat er daarna gepoogd zou worden tot een vergelijk te komen. Ebbo Menalda weigerde dit echter te doen. Met deze *contumacia* 'ongehoorzaamheid jegens het gerecht' haalde hij zich de woede van de *redgers* op de hals, die dan ook op 29 juni 1283 samen met een groep mannen uit Fivelgo naar het huis van de Menalda's trokken om het te verwoesten.¹⁴⁶ Ebbo moest toen wel bakzeil halen en leverde Folbert uit aan de abt van het klooster Bloemhof, Outger. Enige tijd later werd Folbert echter uit het klooster Bloemhof bevrijd door zijn verwanten, de Folperta's van Midwolde.

¹⁴⁴ Hij is het waarschijnlijk die als *redger* of *consul* optreedt in een oorkonde van 25 juli 1317. Zie Blok *et al.* (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, nr. 254.

¹⁴⁵ Inderdaad legitieme redenen voor een echtscheiding: zie Algra, *Oudfries recht 800-1256*, 326-328.

¹⁴⁶ Ook dit klopt met wat we van het Oudfries recht weten: vergelijk de bepalingen in het *Emsingoër Boeteregister*, bijvoorbeeld E3 I,224-228 (BEm).

Ebbo kreeg het daarna voor elkaar dat de abt van het klooster Klaarkamp, Thitard, als rechter in deze zaak werd aangesteld. Deze stelde twee scheidsrechters aan: deken Hessel van Farmsum en deken Albert van Loppersum. Er werd bepaald dat beide partijen zich via een borgsom van 40 mark verbonden aan de uitspraak die uit deze arbitrage zou volgen, een bedrag dat door de abt van Bloemhof beheerd werd. Toen daarna echter een beslissing uitbleef, eisten beide partijen hun geld terug. Ebbo Menalda eiste beide borgsommen op, maar iedere partij kreeg uiteindelijk zijn eigen inzet terug. Om zijn eis kracht bij te zetten roofde Ebbo Menalda echter bezittingen van het klooster Bloemhof en molesteerde en verminkte kloosterlingen ‘en hij zei, dat hij hun abt niet zachtzinniger zou behandelen’.¹⁴⁷ Ebbo werd toen door drie belangrijke medestanders geremd bij deze geweldsdaaden. Zij waarschuwden hem dat als hij de vijandigheden jegens de abt en zijn convent zou voortzetten, hij het zonder hun steun zou moeten doen. Ebbo hield daarna morrend op en de kroniek zwijgt over de verdere afloop van het verhaal.

In 1285 ontstonden er schermutselingen op een dingvergadering in Fivelgo. Ebbo probeerde het redgerschap te bekleden ten koste van zijn broer Rodmer, die er recht op had. En hij was niet de enige: meerdere aanzienlijken probeerden het ambt volgens de kroniek in dat jaar te bemachtigen. Op de zondag die door het volk *skeynesmandeig* werd genoemd, de dag daarop gewoontegetrouw het landrecht van Fivelgo door de nieuwe rechters bekrachtigd werd, kwam de zaak tot een hoogtepunt en ontstond er een strijd tussen de twee ontstane facties. De kroniek laat er geen misverstand over bestaan wie de bron van de ellende was en bij wie de antipathie van de schrijver lag, namelijk Ebbo Menalda: ‘en op die dag bleek dat hij [Ebbo Menalda, HN] het ambt niet waard was, want dezelfde Ebbo die de aanstichter van al deze ellende was, was ook de eerste die op de vlucht sloeg’.¹⁴⁸ De vluchtende edelen werden door de andere partij achtervolgd en ‘werden verstrooid, gewond en beroofd van vele kledingstukken’. Dit laatste is relevant: klaarblijkelijk was het verliezen van de kleding een vernedering.

In 1295 brandde de eigenlijke Menaldavete los. Ebbo Menalda, die er in de vorige episodes niet goed van af kwam en niet positief afgeschilderd werd, gedroeg zich ditmaal eervol en dapper. De Menalda’s – drie generaties sterk – zagen zich door een samenloop van omstandigheden kort na elkaar geplaatst tegenover vier afzonderlijke *fliuta*’s – tijdelijke veteverbonden die vanuit een verwantengroep georganiseerd werden.¹⁴⁹ Ten eerste waren er Lubbe Tadegma en zijn halfbroer Uffo, die met hun maagschap de vrede aan de Menalda’s opzegden vanwege de doodslag op de neef van Lubbe door Ebbo Menalda junior. Ten tweede was er de factie van de erfgenamen van Rodmer Eenoog, vertegenwoordigd door Abke Aldenga en Lubbe Rondenga. Zij stelden de Menalda’s voor de doodslag van Rodmer Eenoog (niet te verwarren met de gelijknamige broer van Ebbo Menalda se-

147 *Kroniek van het klooster Bloemhof, continuatio* c. 10; Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, 478-479.

148 *Kroniek van het klooster Bloemhof, continuatio* c. 6; Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, 464-465.

149 Over de *fliuta*: Teschke, *Studien zur Sozial- und Verfassungsgeschichte Frieslands*.

nior) aansprakelijk. Deze twee facties sloten samen een eedgenootschap tegen de Menalda's. Ten derde vond er in die tijd een vechtpartij plaats tussen de kleinzonen van Ebbo Menalda senior en Ebbo Hainginga van Slochteren. De Menalda's boden een schadevergoeding aan, maar Ebbo Hainginga weigerde. De factie van de Hainginga's, versterkt door de Snelgera's, ging vervolgens een verbond aan met de vierde *fliuta*, die van Hessel Merethia. Hessel stelde zich in dat jaar als concurrent van de Menalda's kandidaat voor het ambt van *redger*. De Menalda's deden vervolgens hun uiterste best steun te verkrijgen waar ze maar konden. Ze boden iedereen die niet tot de vier facties behoorde vrede aan:

Ebbo [Menalda] en zijn zoons, kleinzonen en verwanten, deden hun best via de voornaamsten en gegoeden, die geen voorkeur hadden voor een partij of groepering, slechts eenvoudigweg de vrede te verkrijgen en ze boden hun die ook aan. Ze zeiden dat zij over elke misdaad of ieder onrecht, dat men hen of de hunnen ten laste legde, en over elke grond voor onenigheid die tussen hen was ontstaan, van welke oorsprong dan ook, volgaarne een schikking wilden treffen volgens het oordeel van de heer abt van Wittewierum en van Wridzer Folcichia, Aylward Snelgera en Aylward Walberta, en dat zij de onenigheid wilden wegnemen volgens het recht en de gewoonte van het land.¹⁵⁰

Deze passage is interessant. Klaarblijkelijk konden er oude ressentimenten tussen families bestaan die niet meteen via een rechtszaak afgehandeld waren. Deze oude zaken – beledigingen of verwondingen wellicht – zorgden er in dit geval voor dat de Menalda's niet zo maar bij verschillende verwantengroepen hulp konden inroepen. Waarschijnlijk is het geen omissie in de *continuatio* die er voor zorgt dat de afloop van de geschiedenis rond Yda van Menterwolde niet vermeld wordt, maar bloedde de zaak eenvoudigweg dood en had het verhaal geen echt einde. Het gevolg hiervan was dan wel dat Ebbo Menalda verschillende mensen tegen zich in het harnas gejaagd had; mensen die hij nu deels weer voor zich moest winnen door haastig rondom vrede aan te bieden. De situatie vertoont overeenkomsten met het hierboven genoemde voorbeeld van de IJslander Hrafinkel, die er prat op ging nooit weergeld te betalen voor een man die hij had gedood en daardoor een gerespecteerd en machtig man was. Het was in de eer-economie die Miller schetst voor middeleeuws IJsland met andere woorden een geaccepteerde strategie. We mogen wellicht aannemen dat dit ook voor middeleeuws Friesland gold.

De vier genoemde *fliuta*'s maakten zich ondertussen klaar voor de strijd en brachten zichzelf in de stemming: “De ploegen zijn opgesteld, de ploegen zijn opgesteld!” Een van de voornaamste mannen [...] riep deze kreet heel vaak uit [...], waarbij hij doelde op de vier groeperingen, die hij “ploegen” noemde.¹⁵¹ De Me-

150 *Ebbo vero et filii sui, nepotes en consanguinei in quantum valebant per maiores et meliores, qui non fuerunt pro parte sive secta, petebat ab eis simpliciter pacem et illam eis offerebat, dicens quod omne crimen sive malum, quod eis sive suis imponerent, et omnem materiam dissentionis inter eos exortam, qualiscunque esset et undecunque originem haberet, quod lubenti animo ad verbum domni abbatis de Werum et Wretheronis Folcichia, Aylwardi Snelgra et Aikwardi Walberta, finaliter componere vellet et emendare secundum terrae iusticiam simul et consuetudinem. Kroniek van het klooster Bloembhof, continuatio c. 17; Jansen en Janse (ed. en vert.), Kroniek van het klooster Bloembhof te Wittewierum, 484-485.*

151 *Kroniek van het klooster Bloembhof, continuatio c. 17; Jansen en Janse (ed. en vert.), Kroniek van het klooster Bloembhof te Wittewierum, 484-485.*

nalda's zagen zich geplaatst voor een overmacht. Alleen de Walberta's, die hen eerder ook steeds terzijde hadden gestaan, kwamen hen te hulp. Twee vijandige *fliuta's* naderden de Menalda's vanuit het oosten en twee vanuit het westen. De Menalda's leverden eerst strijd met de *fliuta's* van Ebbo Hainginga en Hessel Merethia. Met name worden hier de beide Snelgera's genoemd, die zich onder de Hainginga's geschaard hadden. Nadat deze twee *fliuta's* verslagen waren, keerden de Menalda's zich naar het oosten, waar zij strijd leverden met de *fliuta's* van Lubbe Tadegma en van de erfgenamen van Rodmer Eenoog. Ook deze facties werden verslagen door de Menalda's. De *continuatio* zegt: 'Daar de Menalda's onder een goed gesternte op die ene dag de vier hoorns van hun tegenstanders hadden verslagen, werden die ploegen later niet meer in zo grote getale tegen hen opgesteld.'¹⁵²

De vete was nog niet ten einde. De Menalda's sleurden Ebbo Hainginga uit zijn steenhuis en namen hem gevangen. Hierop belegerden de vier vijandige facties gezamenlijk het steenhuis van Dodo Jeldenga, klaarblijkelijk een bevriend persoon van de Menalda's. Dezen snelden te hulp en zonden tegelijkertijd boden naar het oostelijke deel van Brokmerland teneinde hulptroepen in te roepen. Deze gaven gehoor aan de oproep en de Menalda's zegevierden opnieuw. Hierna hadden de Menalda's twintig gevangenen in hun steenhuis; gijzelaars van alle facties en daarmee een sterke onderhandelingspositie. Om dit te onderstrepen leidden ze Abke Aldenga, aanvoerder van de factie die vocht vanwege de doodslag op Rodmer Eenoog naar diens steenhuis, 'in zijn hemd en geketend met twee kettingen, om daar gedood te worden.' Op dat moment echter greep de abt van Bloemhof in. Door zijn bemiddeling gingen de vier facties er toe over hun gijzelaars van de Menalda's vrij te kopen voor aanzienlijke bedragen en werd de vrede hersteld. Van de schikking die zo tot stand werd gebracht werd een oorkonde opgesteld, die in veelvoud onder de partijen verspreid werd: de abt hield zelf drie exemplaren, de Menalda's ontvingen drie exemplaren, en de vier *fliuta's* ontvingen elk drie exemplaren.¹⁵³

De Menaldavete is een mooi voorbeeld van vetevoering in deze periode. Er wordt beschreven hoe er rond steenhuisen of stinzen strijd wordt geleverd, hoe mensen sneuvelen en verwond worden en hoe er gijzelaars genomen worden. We zien ook hoe Ebbo probeert om zijn eer en die van zijn geslacht te vergroten. Eerst is hij zwaar beledigd als zijn zoon wordt verlaten door diens jonge bruid Yda. De opmerking van Yda dat het huwelijk nooit geconsumeerd was moet een belediging van de mannelijkheid van Ebbo jr. en daarmee indirect van zijn vader hebben betekend. In de tweede episode zien we Ebbo sr. een greep naar het redgerambt doen, hoewel hij daarop op dat moment geen recht had. Dergelijke machtsstrijden moet veelvuldig zijn geweest in een maatschappij waarin de edelen elkaar in een machtsbalans hielden. Tenslotte revancheert Ebbo zich in de 'echte' Menaldavete

152 *Kroniek van het klooster Bloemhof, continuatio* c. 17; Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, 484-485.

153 Zie over het laten maken van meerdere exemplaren van dezelfde oorkonde in middeleeuws Friesland: Bremmer, *Hir is eskriven*, 91-95.

op spectaculaire manier. Geplaatst tegenover een enorme overmacht weet hij zijn eer enorm te vergroten door te winnen en door de genomen gijzelaars tegen losgelden vrij te laten.

Verschillende van de elementen uit de vete vinden we terug in de boeteregisters. Als hierboven bijvoorbeeld geschilderd wordt hoe Abke Aldenga in zijn hemd en geketend met twee kettingen wordt meegevoerd, doet ons dat ogenblikkelijk denken aan de bepalingen over *bende* ‘kluistering’ in de boeteregisters:

143. *Tha midleste bende: huasa inna thet calde irsen slein werth, thet send ena rinbende; eluuene schillingar.*

144. *Tha leresta: huasa leth wert ur marar and ur merca inur hof and inur hus and hi thenna sitte ur wald and ur willa anda sinra fiunda bondem: soghen scillingar.*

146. *Huamsa sine honda and sin fed gaderbunden werthat: soghen schillingar.*

147. *Is hi ac fon there erthe tillid ur ene suinga: en merc.*

148. *Js hit enra frouua deen, sa is hit thrimene furthera.*¹⁵⁴

143. De middelste kluistering is wanneer iemand in het koude ijzer geslagen wordt, dat is een ‘ringkluistering’; elf schellingen.

144. De laagste is wanneer iemand over sloten en over de gebiedsgrenzen in een hof en in een huis geleid wordt en hij dan gedwongen en tegen zijn wil in de handen van zijn vijanden verkeert: zeven schellingen.

146. Bij wie zijn voeten en zijn handen samengebonden worden: zeven schellingen.

147. Is hij ook van de aarde opgetild en over een horizontale balk gebonden: een mark.

148. Is het een vrouw aangedaan, dan is de compensatie een derde hoger.

Het was een extra aantasting van zijn eer dat Abke Aldenga half ontkleed meegevoerd werd: hij werd daarmee letterlijk ‘in zijn hemd gezet’. Het is dan ook niet voor niets dat we in de boeteregisters verscheidene bepalingen aantreffen met betrekking tot het ontbloten (*blezene*) van een man of vrouw.

De twee beschreven vetes, de vijftiende-eeuwse Westerlauwerse en de dertiende-eeuwse Oosterlauwerse (de Menaldavete) maken duidelijk wat de reikwijdte en beperkingen zijn van de Friese bronnen die ons ter beschikking staan. Omdat de Menaldavete in een kroniek beschreven is, krijgen we een levendig beeld van wat zich heeft afgespeeld. De Menaldavete liep uiteindelijk af met een schikking waarbij de vier *fliuta*’s elk sommen geld betaalden om hun gijzelaars vrij te krijgen. Over mogelijke andere voorwaarden en afspraken vertelt de *continuatio* niets. Wel wordt duidelijk dat er een oorkonde van opgesteld werd die daarna achttien maal afgeschreven werd. Deze oorkonden hebben we niet meer in het geval van de Menaldavete, terwijl we in het geval van de vete tussen de Utingera-deelster factie en Gerkesklooster niets hebben dan vier oorkonden.

4.7 Verzoening

Een verzoening, het herstellen van de vrede, kon in het algemeen door middel van mediatie, arbitrage of door een rechterlijke uitspraak tot stand komen en kende

154 E1 VII (BEm).

een aantal elementen.¹⁵⁵ Waren de partijen eenmaal bereid tot een verzoening, dan konden er wederzijdse afspraken gemaakt worden. Hierbij werd aan beide kanten de schade opgemaakt in termen van doden en gewonden en betaalde men elkaar bedragen of werden delicten tegen elkaar weggestreept. Sterker nog, uit het IJslandse sagamateriaal is bekend dat men reeds tijdens het conflict de score bijhield in termen van wat er aan het eind betaald zou moeten worden.¹⁵⁶ Iedere antagonist in een vete liep dus met andere woorden met een boeteregister in zijn hoofd rond en telde op en trok af tijdens het verloop van de vete. In de *Njáls saga*, spoort Koolbaard de held Gunnar aan om een achtervolging in te zetten nadat ze een groep aanvallers een gevoelige slag hebben toegebracht en deze op de vlucht slaat. Gunnar antwoordt: 'Ik denk dat onze geldbuidels leeg zullen zijn als we het weergeld hebben betaald voor hen die hier al dood liggen'.¹⁵⁷

Over het opmaken van de schade aan het einde van een vete is ons voor middeleeuws Friesland weinig bronnenmateriaal overgeleverd. Het zogenaamde *Victorburer Strafregerister* lijkt als uitzondering hierop een document te zijn waarbij de balans wordt opgemaakt na een strijd tussen een Oostpartij (*Astrefliute*) en een Westpartij (*Westrefliute*). Het is opgeschreven op het laatste blad van Brokmer 1, dat uit het einde van de dertiende eeuw stamt. Blijkens een vermelding in de tekst kan worden geconcludeerd dat de tekst opgesteld is in de Brokmer gerechtsplaats Victorbur.¹⁵⁸ De Latijnse tekst telt 52 posten waarvan hier enkele volgen:

4. Dodo Harberna wegens doodslag: 5 mark.
5. Poppana wegens de verminking van Dodo: 20 schellingen.
8. Uco Ukinga wegens de doodslag van een vrouw: 7 1/2 mark.
17. De *Astrefliute* voor het oog van Hoico: 2 mark.
18. De *Astrefliute* wegens de doodslag van Hedo: 5 mark.
22. Gaico Occamona: 5 mark wegens de doodslag in Victorbur.
28. De *Westrefliute*: 20 mark wegens de doodslag van de vrouw van Henna Accamona.
29. De *Westrefliute* wegens de doodslag van Reinward en Gerdo: 10 mark.
40. Houwa, de zuster van Ubbo wegens de doodslag van Ciard, de zoon van Frethbert: 7 1/2 mark.
50. De vrouw van Thiald heeft geen doodslag gepleegd.
51. Occo, de zoon van Campo *umbe tha nedkest* ('vanwege de vrouwenroof'): 5 mark.
52. De zoon van Occo wegens de doodslag van Addo: 5 mark en 15 schellingen vredegeld.¹⁵⁹

155 His, *Das Strafrecht der Friesen*, 209-254.

156 Miller, *Eye for an Eye*, 119.

157 *Brennu-Njáls saga* c. 27; Otten (vert.), *De saga van Njal*, 176.

158 Buma, *Die Brokmer Rechtshandschriften*, 6-7. Hoewel Buma het *Victorburer Strafregerister* noemt, geeft hij de tekst niet weer. De enige editie blijft zo die in His, *Das Strafrecht der Friesen*, 359-362. In post 22 van de tekst lezen we dat Gaico Occamona 5 mark moet betalen wegens een doodslag 'in curia Victoris'. *Victorishof* was de oude naam van de plaats in Brokmerland die tegenwoordig Victorbur heet. Brokmerland was opgesplitst in vier kwartieren, met voor elk kwartier een gerecht, waar Victorbur er een van was (de overige drie waren Marienhaf, Engerhafa en Aurich). Er wordt dan ook aangenomen dat het *Victorburer Strafregerister* in die gerechtsplaats opgemaakt is. Het register wordt verder in dezelfde periode gedateerd als het handschrift Brokmer 1, dus ca. 1300.

159 4. *Dodo Harberna pro homicidio quinque marcas.* / 5. *Poppana pro mutilacione Dodonis XX soli-*

Zoals gezegd is een correcte interpretatie van de tekst ingewikkeld. In totaal worden 46 doodslagen genoemd. De vraag is echter of dit om afzonderlijke gevallen gaat, of dat meerdere mensen meebetaalden aan het weergeld van een persoon, zoals we op grond van het Oudfrieze recht zouden mogen aannemen. We kunnen er bijvoorbeeld niet zeker van zijn dat dezelfde voornamen in dit register ook dezelfde personen vertegenwoordigen. In een aantal gevallen is dat zeker niet zo: naast elkaar vinden we Haio Memmona, Haio Hangana en Hayo Occamona. In de Menaldavete zagen we reeds dat verschillende personen in hetzelfde gebied dezelfde namen droegen. Mogelijk waren de Haio's in het *Victorburer Strafregister* meer of minder ver verwijderde verwanten van elkaar, allen afkomstig uit de sociale toplaag.

De bedragen die in de tekst genoemd worden leveren eveneens problemen op. Het frequentst genoemde bedrag is 5 mark *pro homicidio* 'vanwege doodslag' en in een aantal gevallen komen we 7½ mark tegen. Soms blijkt dit laatste bedrag een weergeld(aandeel) voor een gedode vrouw te zijn, waarvan we inderdaad weten dat ze een verhoogd weergeld had. Soms echter gaat het overduidelijk om een man, zoals in het geval van post 49, waar Hem en Grepa 7½ mark moeten betalen vanwege de doodslag van Haio. Het op een na hoogste weergeldbedrag is te vinden in post 38, waar de *Westrefliute* 22 mark moet betalen voor een niet nader omschreven doodslag. In post 28 moet dezelfde *Westrefliute* 20 mark betalen voor de doodslag op de vrouw van Henna Accamona. Hier komen we op bekender terrein. Rudolf His wijst erop dat in verschillende dertiende-eeuwse Oosterlauwerse interregionale verdragen het weergeld 20 mark is.¹⁶⁰ Volgens de *Bisschopszoen van 1276* heeft een priester recht op een weergeld van 60 mark.¹⁶¹ Daarmee zouden we post 2 van het *Victorburer Strafregister* kunnen verklaren, waar Wiardus 60 mark moet betalen voor een doodslag. Als we een weergeld van 20 mark mogen aannemen, betekent dat dat we in de tekst individuen of facties aantreffen, die meestal voor een kwart van het weergeld (5 mark) worden aangeslagen.

In slechts een klein aantal gevallen gaat het om iets anders dan doodslag. We vinden twee posten met een boete van 20 schellingen *pro mutilacione* 'vanwege verminking'. Verder moet in post 17 de *Astrefliute* 2 mark betalen *pro oculo Hoiconis* 'vanwege het oog van Hoico'. Verminking en het verlies van het oog of het blind worden ervan zijn gevallen die we ook uit de boeteregisters kennen. En vergeet niet dat een van de *fliuta*'s uit de Menaldavete in het leven geroepen was vanwege de doodslag van ene Rodmer 'Eenoog'. Op grond van de kennis van de boete-

dos. / 8. *Uco Ukinga pro homicidio mulieris octavam dimidiam marcam.* / 17. *Astrefliute pro oculo Hoiconis duas marcas.* / 18. *Astrefliute pro homicidio Hedonis quinque marcas.* / 22. *Gaico Occamona quinque marcas pro homicidio in curia Victoris.* / 28. *Westrefliute XX marcas pro homicidio mulieris Henne Accamona.* / 29. *Westrefliute pro homicidio Reinwardi et Gerdonis X marcas.* / 40. *Houwa Ubbonis soror pro homicidio Ciardi filii Fretheberti octavam dimidiam marcam.* / 50. *Thiald mulier non fecit homicidiam.* / 51. *Occo filius Camponis 'umbe tha nedkest' quinque marcas.* / 52. *Filius Oconis pro homicidio Addonis quinque marcas et ferto d. quindecim.* His, *Das Strafrecht der Friesen*, 360-362. De Latijnse postnummers zijn door mij vervangen door Arabische.

160 His, *Das Strafrecht der Friesen*, 228-229.

161 E2 VIII,20 (*Bisschopszoen van 1276*, App. 646).

registers lijkt het meer voor de hand te liggen dat Hoico's oog blind geworden is dan dat het oog uit de kas gestoken is. Daarvoor was de compensatie namelijk een half weergeld, wat in dit geval 10 mark zou zijn geweest. Het *Victorburer Strafre-gister* levert ons bij de huidige stand van het onderzoek maar een klein beetje informatie: de tekst zou een keer grondig geanalyseerd moeten worden.

Naast het vereffenen van wederzijdse schulden was het onder ede betuigen van de herstelde vrede een onmisbaar element van een verzoening. In het handschrift Jus is de *freedeed* 'vredeseed' overgeleverd:

*Soe i thisse lioden, ther j albeer vnder ede ladeth zijn wm her N daedbannede, ende alla da jenne, ther j hana, willeth halda mit festa trouwen ende een fulle ende festen ferde alanch ende alderlang ende alsoe langhe, soe di wynd fan dae vlkenum wayth ende ghers groyt ende baem bloyt ende dio sonne optijocht ende dyo wrald steed.*¹⁶²

(Zweert) dat u deze lieden, die hier (ter wille van) u vanwege de doodslagsklacht van heer N. [het slachtoffer] zijn gedagvaard om de eed af te leggen, en al degenen die u aanklaagt, onverbreekelijk trouw (wilt zijn) en (met hen) een volle en vaste vrede wilt houden, eeuwig en altijd en zo lang als de wind van de wolken waait en het gras groeit en de boom bloeit en de zon opgaat en de wereld bestaat.¹⁶³

In deze tekst vinden we opnieuw de zogenaamde eeuwigheidsformule die we ook al zagen in de tekst over het aanbieden van het weergeld. Een gezworen vrede was heilig. Op het verbreken van een 'gezette zoen' (*setta sone*) of gezworen vrede stonden hoge compensaties.¹⁶⁴ Het eerbiedigen hiervan was immers belangrijk voor de sociale stabiliteit. De afronding van de zoenprocedure bestond vaak uit een drinkgelag.¹⁶⁵ Tevens was het mogelijk dat er een of meerdere zoenuwelijkten werden gesloten.¹⁶⁶

Een essentieel onderdeel van de verzoening was ten slotte het letterlijk geven van een vredekus. Het woord 'verzoenen' komt dus letterlijk van elkaar kussen. Men omarmde elkaar, kuste elkaar, waardoor de verzoening tastbaar en belichaamd werd.¹⁶⁷ In het *Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht* wordt gesteld dat elke verwante van een gedode die de vredeseed heeft gezworen degene die het weergeld betaalt *mit zijn monde kessa ender deermey dae faithe bifalla* 'met de mond kussen en daarmee de vete beëindigen [moet]'.¹⁶⁸

Deze belichaamde rituelen raakten vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw in onbruik. In plaats van het volvoeren van een ritueel met een letterlijke verzoening, gaf de partij die het weergeld had ontvangen een schriftelijke kwitantie af.¹⁶⁹

162 J XLI,1 (*Freedeed*, App. 872). De gestandaardiseerde spelling, zoals gebruikt in Holthausen en Hofmann, *Altfriesische Wörterbuch*, is *fretho-eth*. Bij wijze van uitzondering is in dit geval echter de voor deze tekst ingeburgerde Oudwestfries spelling aangehouden.

163 Zie voor een vertaling ook: Vries, *Asega, is het dingtijd?*, 465.

164 Zie het citaat in hoofdstuk 6.1.3.

165 His, *Das Strafrecht der Friesen*, 217.

166 Noomen, 'De Friese vetemaatschappij', 45 en 59.

167 Glaudemans, *Om die wrake wille*, 233-234.

168 J III,51 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855). Vertaling: Vries, *Asega, is het dingtijd?*, 337.

169 Vries, "Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten", 132.

Op 24 juni 1472 verklaren Johan Roorda en Fecke en Douwe Abbinga bijvoorbeeld dat zij degenen die aanwezig waren bij de doodslag van hun verwant Tzuma de misdaden kwijtschelden *allyck of wij bij hierum weer koos joden ende freedeeden laest heden, neij inhald ws landriuchtis ende sijd ende plijgha ws landis* ‘alsof wij hun weer een vredekus hadden gegeven en vrede-eden hadden gezworen volgens ons landrecht en de gewoonten van ons land’.¹⁷⁰ Deze verzakelijking past goed in het plaatje van schaalvergroting en het onpersoonlijker worden van het vetebedrijf in diezelfde periode.¹⁷¹ Het waren tekenen dat de tijden na 1500 zouden veranderen.

5 Recht

De vete was een *ultimum remedium*, zeggen vooral de rechtshistorici. Daarvóór was er de gang naar het gerecht: pas als men er op het ding niet uitkwam, kon men overgaan tot een vete.¹⁷² Waarschijnlijk echter liet de realiteit zich niet in een juridisch confectiepak dwingen. De nabestaanden van een gedode hadden de keuze tussen wraak nemen of weergeld accepteren, waarbij de houding van de doodslager en zijn familie en vrienden van belang was. Als de doodslager geen weergeld aanbood konden de verwanten kiezen voor een aanklacht wegens doodslag of het voeren van een vete. Niet alle aangelegenheden waren echter vetezaken. Dat waren uitsluitend de zware zaken, die ‘lijf en eer’ aangingen, zoals doodslag, verkrachting, ‘nachtbrand’ (*nachtbrond*: het ’s nachts verbranden van iemands huis), beroving, en zwaardere verwondingen (zoals het afhakken van handen of voeten).¹⁷³ Voor de lagere vergrijpen en verwondingen die in de boeteregisters genoemd worden was een gang naar het gerecht de normale procedure.

In deze paragraaf zal ik trachten een rechtszaak volgens het Oudfries recht van begin tot eind beschrijven. Wat hierna volgt is primair bedoeld om te laten zien hoe de boeteregisters binnen de context van de rechtspraktijk functioneerden.¹⁷⁴ Een proces in het Oudfries recht (en in andere Germaanse gewoonterechten) was in beginsel simpel. Het recht was accusatoir: een rechtszaak werd ingebracht door de klagende partij. Er was geen overheid die zelf zaken in onderzoek nam zoals in het huidige rechtssysteem. Op de dingvergadering (*thing*) kon een partij zijn klacht inbrengen en voorleggen aan een rechter (*redger, redieva, riuchtere, gret-*

170 Vries (ed.), *Oudfries Oorkonden IV*, nr. 39.

171 Zie hieronder, §4.9.

172 De term is ontleend aan Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 198-199. Algra gebruikt de term in een polemische paragraaf van zijn boek, waarin hij ageert tegen historici die een zijns inziens verkeerde opvatting hebben van het begrip ‘vete’. Algra heeft de neiging hierbij een te legalistisch standpunt in te nemen, terwijl historici inderdaad soms te weinig oog hebben voor de rechtshistorische aspecten van de vete. Idealiter was het waarschijnlijk inderdaad zo dat alleen wanneer een rechtszaak op niets uitliep de vete geoorloofd was. Zie over Algra’s (eenzijdige) polemieek ook Vries, “‘Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten’”, 124-126.

173 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 165-169.

174 Het gemis van een goed handboek in de Oudfries rechtsgeschiedenis maakt het tevens onmogelijk uitputtend te zijn. Nog steeds onmisbaar is dan ook: His, *Das Strafrecht der Friesen*.

man, *skelta*) en rechtskenner (*asega*). De beklagde had de plicht te verschijnen. De twee partijen die tegenover elkaar stonden waren elkaars gelijken en bijna volledig autonoom. Volgens het meest archaische systeem kon de beklagde daardoor de aanklacht simpelweg ontkennen door het zweren van een onschuldseed. Eventueel, al naar gelang de aanklacht ernstiger was, moest hij de hulp zoeken van een of meerdere eedhelpers. Pas nadat een normale rechtszaak niet naar tevredenheid van de klager was verlopen kon men overgaan tot een tweekamp (Godsoordeel) of een vete.

De gerechtelijke organisatie veranderde echter in de loop der eeuwen.¹⁷⁵ De Karolingers stelden schepenen in. Deze deden zelfstandig onderzoek naar de waarheid in een zaak. Dat betekent dat al in de negende eeuw een inperking optrad van het oude principe dat iemand zichzelf simpelweg onschuldig kon verklaren. De schepenen komen in Westerlauwers Friesland voor onder de naam ‘koningsmannen’. In de loop der tijd werden zij tot een vast rechterlijk college, dat uit zeven of twaalf ‘koningsmannen’ bestond. Toen de invloed van de koning en de landsheer verdween uit Friesland, dus in de loop van de dertiende eeuw, werden zij tot ambtsrechters. Zij werden waarschijnlijk voor een jaar aangesteld en werden gerecruteerd uit de Friese elite. Aan het begin van hun ambtsperiode legden zij een ambtseed af, waarvan er verschillende zijn overgeleverd in het Oudfriese corpus.¹⁷⁶ De leiding van het rechterscollege had oorspronkelijk de *frana*. Deze werd vanaf het begin van de Condominiumperiode (1165-1233) vervangen door een schout (*skelta*, *skeltata* ‘lett. schuldzegger’¹⁷⁷). Na de periode van de Hollandse graven treedt de grietman (*gretman*) naar voren als hoofd van het rechterscollege. De overige rechters in het college werden toen met ‘schout’ aangeduid.

Er werden per jaar drie echte dingen (*thing*) gehouden. Daarnaast konden er incidentele dingvergaderingen afgekondigd worden: het *bodthing* ‘geboden ding’. Elke rechthebbende Fries had de verplichting deze drie dingen bij te wonen. Het recht deel te nemen aan dingvergaderingen was van oudsher een voorrecht van de vrije mannen van een gemeenschap. In middeleeuws Friesland waren dit de Vrije Friezen, die in ieder geval vrijgeboren (*etheling*) moesten zijn.¹⁷⁸ De dingvergaderingen werden gehouden op vaste plekken die vaak in de open lucht lagen. Dat kon een veld midden in een dorp zijn, of het kerkhof. Het ding werd afgebakend, afgekondigd en gewijd, zodat er in ruimtelijke en temporele

175 Over de periodisering: Algra, ‘The Relation between Frisia and the Empire’ 74-76; Algra, ‘Rechtshistorische aspecten van het *Landrecht der Vriesne*’ 183-185. Algra onderscheidt: 1) Regeringsperiode van Karel de Grote (768-814); 2) Karolingers en Vikingen (ca. 814-ca.1050); 3) De Brunoonse graven (ca. 1050-1086); 4) De Utrechtse bisschoppen (1086-1165); 5) De Condominiumperiode (1165-1233). (De keizer kent de heerschappij over Friesland toe aan zowel de Utrechtse bisschop als aan de graaf van Holland); 6) De graven van Holland (1233-1345); 7) Friese Vrijheid: landsheerloze tijdperk (ca. 1345-1498). Over de gerechtelijke organisatie: Algra, *Eim*; Algra, *Oudfries Recht* 800-1256 200-216.

176 Zie Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht* nrs. 867, 868, 937.

177 Een samenstelling van *skelde* ‘schuld’ en *hata* ‘zegger’. Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 347.

178 Algra, *Oudfries Recht* 800-1256, 291-308.

zin een gemarkeerde plek ontstond, die met een speciale vrede (*thingfrethe*) omgeven was. Iedereen die die vrede verbrak en geweld pleegde op het ding moest een hoog vredegeld betalen.

5.1 De omstandigheden van het vergrijp

Wanneer, waar en onder welke omstandigheden iemand verwond of beledigd werd had invloed op de hoogte van de compensatie, evenals wie er door het vergrijp getroffen werd. Het markeren van een speciale tijd, ruimte of aanwijzen van speciale personen gebeurde door middel van het afkondigen van een 'vrede'. Vredes waren voor bepaalde perioden of tijdstippen, op bepaalde plaatsen en voor bepaalde groepen mensen van kracht. Ze werden door een landsgemeente of andere autoriteit afgekondigd. Van oudsher waren de kerk, het ding en het eigen huis plekken waar een vrede gold. Dit betekende dat wanneer iemand een ander daar aanviel, hij een extra hoge compensatie moest betalen vanwege het schenden van die vrede. Een voorbeeld vinden we in het *Hunsingoër Boeteregister*:

71. *Thi hagesta halslec: fiftene merk ieftha mith fiftene ethum te riuchtane; thene deth ma ande tha godeshuse, sare tifara tha helgen stent en sine bedinga deth.*

72. *Thi midlesta: achtendabalue merk ieftha sex ethar; thene deth ma and ene urpena warue end ene beide thinge.*

73. *Thi lesta: tuelef scillengar ieftha thre ethar; thene scel ma dua a bura warste.*¹⁷⁹

71. De hoogste graad van iemand een oorvijs geven: 15 mark of vijftien onschuldleden zweren; die doet men in de kerk, als het slachtoffer voor de hostie staat en zijn gebed doet.

72. De middelste graad: 7 1/2 mark of zes onschuldleden; die doet men op een ingericht en afgekondigd ding.

73. De laagste graad: 12 schellingen of drie onschuldleden; die doet men op een gastmaal van dorpsgenoten.

Niet de aard van het vergrijp zorgt hier dat de compensatie hoger is – er wordt niet harder geslagen – maar de verbroken vrede. De kerk, het ding en een gastmaal zijn omringd door een speciale vrede. Men werd geacht een ander daar geen oorvijs te verkopen. Anders was het bijvoorbeeld in een herberg of bij het dobbelen. Wanneer daar gevochten werd, waren de compensaties de normale, zegt een bepaling uit de *Brokmerbrief*.¹⁸⁰

Ook het wie maakte uit. Personen die zichzelf niet goed konden verweren, zoals vrouwen, pelgrims en kinderen, hadden recht op een hogere compensatie indien zij aangevallen werden.¹⁸¹ Daar werd voor de vrouw wel het voorbehoud bij gemaakt dat ze niet teruggevochten had. Als ze dat wel had gedaan was haar compensatie gelijk aan die van een man.¹⁸² Geestelijken hadden vanwege hun heilige

179 H VII (BHu).

180 B 59 (*Brokmerbrief*, App. 695).

181 Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 326-330 (elfde *Keur*); 417-418 (dertien-de *Landrecht*). De rechtsterm voor deze groep is *personae miserabiles*.

182 Dit blijkt bijvoorbeeld uit de volgende bepaling: *Hversar en wiff annen mon onfiucht anda hine sla blaw ieftha blodich, anda hi hine biwerth anda hir deth dath ieftha dolch, sa heth hiu hire frou-*

ambt recht op een hogere compensatie. In een Oudfries tekstje met weergelden wordt bovendien onderscheiden naar de wijdingsgraad van de geestelijke: hoe hoger zijn wijding, des te hoger zijn weergeld.¹⁸³

Een vrede werd opgelegd door middel van een ban, 'een bevoegdheid iets te verbieden of te gebieden'.¹⁸⁴ Een machtsdrager – de koning of zijn functionaris – bandede dus een vrede. Er zijn enkele Oudwestfriesse teksten overgeleverd waarin de schout (de rechter) de vrede oplegt over een aantal zaken. In het formulier waarmee hij het ding opende bant de schout eerst de dingvrede. Iedereen *deer dat aef-te thyngh etta fordle kundighet wert* 'aan wie het echte ding bij zijn woning aangekondigd is' moet ongeschonden naar het ding kunnen komen om daar deel uit te maken van de rechtspraak. Hij moet dus in vrede *toe dae thinghe ende fan dae thinghe* 'naar het gerecht en van het gerecht' kunnen gaan. En bovendien *itta thinghe mey frede toe wesane ende oen riochte ti standane een hwerua ende ander hwerua ende tredda hwerua bi dis griewa banne* 'op het gerecht in vrede kunnen zijn en zichzelf eenmaal, andermaal en een derde maal kunnen verantwoorden voor het gerecht, krachtens de ban van de graaf'.¹⁸⁵ Verderop in het formulier spreekt de schout de vredeban uit over verschillende personen: *Frede ban ick dae huusmanne, widem ende wesem ende alla warlasum, eermen ende rikum ende aller mannalikum oen alsoedene goede, als hia fernieer ende hire oen werum heden ende oen hewem* 'Vrede gebied ik de huisman, de weduwen en de wezen en allen die niet onder de voogdij van een ander vallen, armen en rijken en eenieder gebied ik vrede op de bezittingen, zoals zij die vorig jaar en dit jaar aan grond en goederen bezaten'.¹⁸⁶

Ten slotte werd een onderscheid gemaakt in de omstandigheden waaronder een verwonding ontstond. Iemand kon een ander onopzettelijk verwonden. Deze omstandigheid wordt met *urbek / uterbek* (lett. 'achter de rug') of *unwilla / un-welde* ('ongewild') aangeduid. Onopzettelijke verwondingen vielen in dezelfde categorie als verwondingen door iemands dieren (met hun tanden, klauwen of hoorns), daden van minderjarige kinderen, van echtgenotes (als ze tegen de wil van de echtgenoot gedaan zijn) en verwondingen die tijdens een spel plaatsvonden (*spildedda*). Op dit soort verwondingen stond meestal een halve compensatie of een enkelvoudige compensatie. Er hoefde geen geld aan de gemeenschap te worden betaald voor het verbreken van de vrede (vredegeld).¹⁸⁷

like bota wrleren anda is thiu bota lic aien like dethem 'Wanneer een vrouw een man aanvalt en hem een blauwe plek of een bloedende wond bezorgt, en hij verweert zich dan en brengt haar verwondingen toe of doodt haar, dan heeft zij haar vrouwelijke compensatie verloren en is de compensatie bij gelijke verwondingen voor beide gelijk'. E3 II,7 (*Toevoeging op de Vierentwintig Landrechten*, App. 630).

183 F XI,10 (BF) en H XII,1 (BHu).

184 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 228.

185 J XIII,1 (*Hegingsformulieren*, App. 869).

186 J XIII,7 (*Hegingsformulieren*, App. 869).

187 B 174 (BB); D XIV,251 (BBr, groep C); E2 III,156 (BEm); E1 VII,110 (BEm); F XVI,20 (*Het 'allegaartje' uit F*, App. 772). Een vergelijkbaar onderscheid tussen opzettelijke en onopzettelijke daden troffen we ook aan bij het boeteregistertje van de Kamba in hoofdstuk 2. Zie verder His, *Das Strafrecht der Friesen*, 40-44.

De Oudfriese bronnen vermelden zo nu en dan dat een aanval op een huis, een bedreiging of een moord begaan wordt in een uitbarsting van woede: *bi ira mode, fan haster hand* of *fan haster hei*.¹⁸⁸ Uit de attestaties wordt echter niet duidelijk of deze omstandigheid een hogere compensatie vereist.¹⁸⁹

Aan het andere uiterste van het scala onopzettelijk – opzettelijk bevonden zich de verwondingen die *unwerdelike* werden toegebracht. Dit waren daden die erop gericht waren het slachtoffer extra te onteren en zijn ‘waardigheid’ te beschadigen.¹⁹⁰ De Oudwestfriese boeteregisters van groep B verschaffen de meeste informatie over dit onderwerp.¹⁹¹ We vinden bepalingen over het *unwerdelike* afsnijden van de haren van een vrouw en het afroven van haar gouden sieraden.¹⁹² Het *Em-singoer Boeteregister* kent het *unwerdelike* bespugen van iemand.¹⁹³ De genoemde Oudwestfriese boeteregisters stellen het afsnijden van neus, handen en voeten en het uitsteken van ogen *in fulla stride* (‘tijdens een vete’ of ‘in het heetst van de strijd’) tegenover het *unwerdelike* aanbrengen van deze verwondingen. De compensatie wordt in het laatste geval meer dan verdubbeld. Met *unwerdelike*, letterlijk ‘onwaardelijk’, wordt bedoeld dat de daad erop gericht was iemand opzettelijk te onteren, om zijn ‘waarde’ te verlagen.¹⁹⁴ Het is niet toevallig dat in deze bepalingen juist handen, voeten en ogen genoemd worden: de ‘zes ledematen’ werden hoog gewaardeerd en waren dus ook een geschikt doelwit voor opzettelijke verminking.

Het afsnijden van de neus om iemand te onteren beperkte zich niet tot Friesland. De neus stond in een symbolische relatie met de penis en het afsnijden van de neus was een symbolische castratie.¹⁹⁵ Corien Glaudemans schetst een geval uit Zeeland. Adriaan Heinenzoon had omstreeks 1466 een doodslag gepleegd in Zierikzee en was daardoor vogelvrij verklaard, maar bleef rondlopen alsof er niets gebeurd was. Op 11 november 1467 werd wraak genomen op Adriaan. De wraaknemer, ene Ole, doodde Adriaan, sneed hem daarna de keel door en sneed hem de neus, handen en voeten af. Het verminkte lijk werd in een sloot achtergelaten. Later klaagden de verwanten van Adriaan er over dat hij ‘niet meer op een mens leek toen hij gevonden werd’.¹⁹⁶ Dit verhaal illustreert het begrip *unwerdelike*: het is een extreme vorm van ontering, waarbij iemand zijn menselijke waardigheid verliest.

188 R1 XVII,1 (*Kerkelijke straf op het vermoorden van verwanten*, App. 678); U XXVI,99 (BDg, groep B); J XXVI,6 (BWd, groep B); F VIII,12 (*Algemeen Westerlauwers seendrecht*, App. 857); B 16 en 50 (*Brokmerbrief*, App. 695); D XIV,228 (BBr, groep C); H IX,16 (BHU); F XI,11 (BF). Zie ook His, *Das Strafrecht der Friesen*, 37-38; Munske, *Der germanische Rechtswoortschatz*, 112-113 (§159-161).

189 In hoofdstuk 5.4.4 kom ik terug op *mod* en *hei*.

190 His, *Das Strafrecht der Friesen*, 40.

191 De bepalingen hierover in het *Boeteregister van Wymbritseradeel*, *Boeteregister van de Hemmen* en *Boeteregister van Dongeradeel* zijn onder andere ontleend aan het *Interregionale Boeteregister*. Zie over deze ontleningen: Nijdam, ‘Old West Frisian *bī thā sida*’.

192 J XXI,82 (BWb, groep B); U XXVI,91 (BDg, groep B).

193 E2 III,166 (BEm).

194 Zie hierover ook: His, *Das Strafrecht der Friesen*, 40.

195 Groebner, ‘Das Gesicht wahren’.

196 Glaudemans, *Om die wrake wille*, 158-159.

Maar liefst twee Friese verhalen zijn ons overgeleverd, beide uit de omgeving van het klooster Mariëngaarde, waarin iemand opzettelijk de neus wordt afgesneden. In de *Kroniek van het klooster Bloembhof* wordt verteld dat een van zijn monniken in 1230 een aanslag pleegde op Sigard, de abt van het klooster Mariëngaarde. De monnik sloop op de slapende abt af en probeerde hem de neus af te snijden. Dit werd ternauwernood verijdeld, doordat de abt tijdig wakker werd en alarm riep, maar hij hield er een blijvende verminking aan over.¹⁹⁷

Het andere verhaal is overgeleverd in de *Vita Fretherici*, een van de vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde. Een jongeman pleegde overspel met de moeder van zijn minderjarige bruid. Op instigatie van zijn geliefde / schoonmoeder vermoordde hij zijn schoonvader. Door goddelijke tussenkomst kwam de moord uit tijdens de begrafenis. Omdat het lijk op mysterieuze wijze niet in de doodskist paste, ontblootte men het lijk waarna bleek dat de man gewurgd was. Toen de weduwe en de schoonzoon de misdaad bekend hadden sneed het woedende volk de jongeman de neus af en castrerde hem. De schrijver van het heiligenleven voegt hier aan toe: ‘Toen ik nog kind was heb ik hem gekend en ik beken dat ik een afschuw voor hem had iedere keer als ik hem zag’.¹⁹⁸ Vooral het laatste verhaal laat goed zien wat er met *unwerdelike* werd bedoeld en toont nog eens expliciet de relatie tussen castratie en de neus afsnijden.

De factoren ‘wie, wanneer, waar, onder welke omstandigheden’ moesten alle in de aanklacht worden meegenomen. Ze telden mee in de zwaarte van de aanklacht en de hoogte van het geclaimde compensatiebedrag.

5.2 *De dingprocedure*

Over de infrastructuur van het recht in middeleeuws Friesland en over de manier waarop een proces verliep is nog veel onduidelijk. Daarom wordt hier niet dieper op de materie ingegaan dan strikt noodzakelijk is. Er werden op minstens drie niveaus dingvergaderingen gehouden (dorps-, deels- en landsniveau), een gelaagdheid die overeenkomsten vertoont met onder andere de IJslandse situatie. Bovendien kwamen verschillende van de Friese landen soms bijeen, bijvoorbeeld in Opstalsboomverband.¹⁹⁹ Ook zien we de Westerlauwerse landen overeenkomsten sluiten.²⁰⁰

5.2.1 *Het aanbrengen van een zaak*

Voordat iemand zijn zaak wilde aanbrengen op het gerecht moesten er eerst enkele voorbereidende handelingen gepleegd worden. Laten we hierbij uitgaan van een zaak waarbij iemand een verwonding heeft opgelopen tijdens een conflict. Hierboven heb ik al beschreven dat de omstandigheden waaronder een vergrijp plaatsvond invloed hadden op de hoogte van de te betalen compensatie. Om zijn aan-

197 *Kroniek van het klooster Bloembhof*, c. 80; Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloembhof te Wittewierum*, 225.

198 *Vita Fretherici* c. 19; Lambooi en Mol (eds. en reds.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie*, 165.

199 Zie hierboven, §2.1.

200 Zie bijvoorbeeld het *Interregionaal Boeteregister*, hoofdstuk 9.3.3.

klacht succesvol te laten zijn moest de klager er voor zorgen dat de daad na het plegen algemeen bekend (*burkuth* ‘buurkundig’) gemaakt werd. Buren en familieleden moesten de situatie in ogenschouw nemen en er later over getuigen in het gerecht. Verder moest een gerechtelijke functionaris zijn wonden bekijken (*skawia* ‘schouwen’). Dit komt onder andere naar voren in de *Ambtseed van de getuigen* die in Jus te vinden is. De getuigen worden aangespoord te zweren dat ze naar waarheid zullen getuigen wanneer ze bij een gewonde man worden geroepen: *And hweer jn iurwe gae breynwonda fiochtet werdith and ma ioe thi scouwinghum ladije, thet j dae godiswirde deeroen sidze* ‘en waar in uw parochie er gevochten wordt met breinwonden tot gevolg en men u tot een schouw daar bij roept, dat u de waarheid daarover zult spreken’.²⁰¹ Door deze handelingen had de gewonde man getuigen en bewijsmateriaal verzameld zodat hij zijn zaak aanhangig kon maken op het ding.

5.2.2 *Vertegenwoordiging op het gerecht* (Hrafnkels saga II)

Nu de dingvergadering ruwweg geschetst is kunnen we terugkeren tot de compensatie van zaken die in de boeteregisters genoemd worden. Een zaak moest ingebracht worden: er moest een aanklacht worden ingediend. Als de verwonde persoon zelf niet in staat was naar het ding te gaan om zijn aanklacht in te brengen, dan kon iemand anders zijn zaak waarnemen. Bij doodslag dienden de naaste verwanten een aanklacht in teneinde het weergeld voor de gedode man te ontvangen van de doodslager. Het achtste *Landrecht* zegt dat dat toegestaan is aan verwanten tot in de derde graad (*thredkniling*).²⁰² Op middeleeuws IJsland was het mogelijk een aanklacht over te dragen aan iemand die geen directe verwant was. Sommige mensen in de saga’s bankierden zelfs in aanklachten, zodat ze deze konden overdoen aan anderen, die daar behoefte aan hadden. William Miller schetst het geval van Gudmund de machtige die zijn vijand Thórir Helgason probeerde te treffen door de leden van zijn cliëntèle aan te klagen voor wat hij maar in handen kon krijgen aan uitstaande zaken.²⁰³

Iets vergelijkbaars zien we in het vervolg van de *Hrafnkels saga*, waarvan ik hierboven het begin schetste. Hrafnkel, een machtige *goði*, had Einar, de zoon van Thorbjorn gedood toen deze in zijn dienst was getreden en zonder toestemming Hrafnkels paard Freyfaxi had bereden. Hrafnkel weigerde de zaak met Thorbjorn af te handelen als gelijkwaardigen. Deze laatste zocht daarop de hulp van zijn verwant Sam. Sam voelde zich vanwege de familiebanden verplicht zijn oom te helpen bij het indienen van een aanklacht tegen Hrafnkel, maar deinsde terug vanwege het postuur van zijn tegenstander. Hierop speelde zijn oom in op zijn eergevoel. Hij verweet Sam dat hij veel van rechtszaken afwist, maar alleen kleine zaken aanpakte en een serieuze aanklacht niet aandurfde. Daarom zou hij niet vooruit komen in de wereld. Bovendien zou Sam door zijn weigering de hoon van de ge-

201 J XLII,3 (*Westerlawwerse ambtseden [plattelandsgerechten]*, App. 867).

202 Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 399-404; Algra, *Oudfries Recht* 800-1256, 240.

203 Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 217.

meenschap over zich heen krijgen, omdat iedereen van mening was dat hij de aangewezen persoon was om de zaak in te dienen. Hierop antwoordde Sam: 'Ik bemoei mij hier hoogst ongaarne mee. Ik zal dat vooral doen terwille van onze verwantschap.'²⁰⁴ Toen de jaarlijkse bijeenkomst op het Althing aanbrak, trachtte Sam daar de zaak tegen Hrafnkel aanhangig te maken. Er was echter geen enkele *goði* die hem wilde steunen, omdat niemand zijn vingers wilde branden aan een rechtszaak tegen Hrafnkel.

Uiteindelijk vond Sam de broers Thorkel en Thorgeir Thjostarson, twee zeer machtige mannen uit het westen van IJsland, bereid de zaak te ondersteunen. Zij hielpen hem omdat ze een kans zagen aanzienlijk aan eer te winnen indien ze er in zouden slagen de aanklacht tegen Hrafnkel succesvol door te voeren. Hierop bracht Sam de zaak in op het ding en diende de aanklacht in. Door de aanwezigheid van het gevolg van Sam en van de broers Thjostarson lukte het Hrafnkel en zijn gevolg niet naar de dingplaats te komen om zich te verdedigen: de toegang werd hem simpelweg versperd. Een tegenstander de toegang tot het ding versperren was ook in middeleeuws Friesland een bekende tactiek. In het eerste *Landrecht* worden vier *nedskin* 'rechtmatige verhinderingsgronden' genoemd: gevallen waarin iemand door overmacht niet op het ding kon verschijnen. De tweede daarvan is *thet him sin fiand thene wi urstode mith wige and mith wepne* 'dat zijn vijand hem de weg versperde met strijd en met wapens'.²⁰⁵ Ook in de boeteregisters vinden we een aantal maal vermeldingen van *weiwendene* en *weimeringe* 'wegversperring'. Dat daarmee meer bedoeld werd dan alleen de hier besproken specifieke betekenis blijkt uit slechts een bepaling in het *Hunsingoër Boeteregister*. Daar lezen we dat de hoogste graad van *weiwendene* inhoudt dat een kind dat ten doop gedragen wordt de weg naar de kerk versperd wordt. Als het kind daarbij *hethen* 'als een heiden, want ongedoopt' sterft, is dat een extra verzwarende omstandigheid.²⁰⁶

Het overdragen van aanklachten schijnt ook in middeleeuws Friesland te zijn voorgekomen, want in een tekst voor de wijding van het ding door de schout wordt getracht dit aan banden te leggen: *dernsona dae wrban ic, datter emma oers foerspreka wirde, hit ne se myt mijn orloue* 'verzoeningen buiten het gerecht om verbied ik, en ook dat iemand een aanklacht namens een ander indient, tenzij ik het goedgekeurd heb'.²⁰⁷

5.2.3 *Het proces*

Rechtshistorici hebben het Oudfriese procesrecht tot op heden grotendeels links laten liggen. Daarom is wat hieronder volgt slechts een benadering van hoe het proces zich in middeleeuws Friesland voltrok.²⁰⁸ Omdat het *Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht* en het *Jong Schoutenrecht* hierover de meeste expliciete

204 De Vries, *Zes novellen uit het oude IJsland*, 300.

205 R1 IV,1 (*Vierentwintig Landrechten*, App. 630).

206 H XII,88 (BHu).

207 J XII,19 (*Hegingsformulieren*, App. 869).

208 Zie ook Vries, '*Her Bendix is wrbeck fonden*'.

informatie bevat (klaarblijkelijk vond men het in het algemeen niet de moeite hierover iets op te schrijven), wordt die tekst grotendeels gevolgd.

- 1) Op een aanklacht (*onspreke*) volgden een aantal zaken.
- 2) Ten eerste zwoer de klager (*onspreker*) met een aanklachtseed dat hij de waarheid zou spreken.
- 3) Daarop volgde een dagvaarding (*ladinge*) door het gerecht van de aangeklaagde (*haldere, sitter*). Deze dagvaarding werd door de gerechtsbode (*bon* of *banner*) aan de aangeklaagde bij zijn huis afgekondigd. De aangeklaagde had de plicht te verschijnen. Liet hij tot vijf keer toe (sommige bronnen spreken van negen keer) verstek gaan, dan had hij zich schuldig gemaakt aan ongehoorzaamheid aan het gerecht (Lat. *contumacia*).²⁰⁹ Hierop stond de straf van woesting: de gemeenschap trok in opdracht van de rechters naar het huis van de aangeklaagde en verwoestte het.²¹⁰ Kwam de aangeklaagde wel naar het gerecht om zich te verantwoorden dan kon het proces beginnen.
- 4) De rechter sprak nu namens de aanklager de aanklacht uit. In het *Jong Schoutenrecht* zijn aanklachtsformules overgeleverd voor doodslag, verlamming, kluistering (*bende*) en panding of beroving (*raf*).²¹¹ In de overgeleverde aanklachtsformules voor kluistering en voor doodslag bijvoorbeeld zien we dat eerst de schout of de *foerspreka* ‘rechtsvertegenwoordiger’ van de klager de aangeklaagde toespreekt en de aanklacht formuleert. De aangeklaagde kreeg nu of bedenktijd (*ferst*), of hij mocht bekennen (*ja, jechta*) of ontkennen (*biseka*). Als de aangeklaagde toegaf, werd hij schuldig bevonden en moest hij de geëiste compensatie betalen.
- 5) Als de aangeklaagde ontkende kon de klager *hagra greta* ‘hoger aanklagen’. De klager nam nu zelf het woord en zei: ‘ik klaag u aan’ (*Jk spreck ioe toe*). In de eerdere fase was de formule: ‘Deze man klaagt u nu aan’ (*Nv spreck ioe disse man toe*), uitgesproken door de rechter.²¹² De aangeklaagde kon nu zeggen dat hij niet verplicht was te antwoorden. Dan intervenieerde de *asega* (‘rechtskenner’) en zei dat de aangeklaagde verplicht was te bekennen of zijn onschuld te bezweren (*undriuchta*). De aangeklaagde kon zich hierop met eedhelpers (het getal varieerde al naar gelang de ernst van de aanklacht) vrijzweren.
- 6) In de oudste situatie was het enige dat de aanklager nu nog kon doen de handen van de aangeklaagde wegtrekken van de relieken en hem uitdagen tot een tweekamp (zie hieronder bij het Godsoordeel).
- 7) In de aanklachtsformule wegens kluistering in het *Jong Schoutenrecht* wordt echter gesteld dat de klager meer recht heeft zijn aanklacht door te zetten dan de aangeklaagde recht heeft zich onschuldig te zweren. Dit heeft te maken

²⁰⁹ Zie over deze vijfdingenprocedure: Algra, *Ein*, 67-71; Algra, ‘Rechtshistorische aspecten van het *Landrecht der Vriesne*’ 129. Andere gevallen van *contumacia* (met in E2 die Latijnse term als kopje), worden behandeld in het *Emsingoër Boeteregister*: E3 224-229.

²¹⁰ Vries, ‘*Seka mit brande ende mit breke*’.

²¹¹ J XIII,34, 35, 1, 8 (*Jong Schoutenrecht*, App. 856).

²¹² J XIII,1 (*Jong Schoutenrecht*, App. 856).

met de ontwikkeling van het recht op *onbrinze*. Hierop kom ik hieronder, bij de bewijsvoering (§5.2.6), terug.

Hiermee is het basispatroon van het proces geschetst. Waarschijnlijk waren er bovendien een aantal ‘modules’, die in het proces konden worden ingezet en dan als een soort ‘subroutine’ meedraaiden. Een voorbeeld hiervan is het zetten van panden. Hierbij zette de aanklager bij het inbrengen van de aanklacht een onderpand in; een bepaald bedrag. De aangeklaagde werd dan voor het gerecht gedaagd en daarbij werd van hem verlangd dat hij eveneens een dergelijk bedrag inzette. Beide partijen verbonden zich door het inbrengen van het onderpand des te sterker aan het gerecht en aan het vonnis. Dit zagen we in de Menaldavete. Daar was het betalen van onderpanden ter hoogte van een weergeld een onderdeel van de arbitrageprocedure; een waarborg dat de partijen zich aan de uitspraak van de scheidsrechters / bemiddelaars zouden houden.

5.2.4 *Het gerechtsregister (skrift) en de spelregels van de boeteregisters*

Voordat de ingewikkeldheden van de bewijsvoering ter sprake komen, moet eerst het geheimzinnige gerechtsregister behandeld worden.²¹³ In de Oudfriese teksten is herhaaldelijk sprake van *skriva* ‘schrijven, registreren’, *skrift* ‘gerechtsregister’ en een *skrivere* ‘(gerechts)schrijver, (gerechts)griffier (?)’ in specifieke relatie met de procesgang omtrent verwondingen.²¹⁴ We weten niet hoe een dergelijk register er uit zag en hoe het werd bijgehouden. Wellicht was het *Victorburer Strafreger* dat we hierboven bekeken er een. Voor de boeteregisters is het ‘schrijven’ van belang: er wordt in de teksten herhaaldelijk naar verwezen. Wonden moeten ‘geschreven’ worden, klaarblijkelijk om er een aanklacht over in te kunnen dienen:

5. *Tria leseka iahwelic fiif schillingan [...] buta ethe. Tha lesekan ne ach ma nowet ma to scriuane buta a thrim logum, jn tha forhaude and binna in tha hondum and binitha in tha fotum. Hu monege sa ma kerfth, sa ne ach ma buta thria to scriuane.*²¹⁵

5. Drie rimpels doorsneden: elk 5 schellingen, zonder eed. De rimpels mag men nergens schrijven, behalve op drie plaatsen, in het voorhoofd en binnen in de handen en onder de voeten. Hoeveel er ook doorsneden worden, er mogen er niet meer dan drie ‘geschreven’ worden.

Het Oudfriese *skriva* ‘schrijven’ betekent hier zoveel als: ‘in het gerechtsregister opschrijven, zodat er een aanklacht over kan worden ingediend’. Dat blijkt ook uit de enkele meer uitgebreide opmerkingen over het gerechtsregister die in de *Brokmerbrief* te vinden zijn:

Fon skrift

115. *Sa skel ma scriwa tuiia anda iera, vmbe sente Michel and vmbe sente Pederesdei, eta mena loge.*

²¹³ His, *Das Strafrecht der Friesen*, 276.

²¹⁴ Zie voor de andere connotaties van deze Oudfriese termen: Bremmer, *Hir is eskriven*, 68-69.

²¹⁵ F X,5 (BKJ).

216. *Alla inruesza deda, thet is breynsima and lungensyma, ther invrne wach kemen send, tha skel ma biweria mittha redia, ther thenna weldech is, and skel ma bisetta etta mena scrifta and stonda ier and dei and talia fon tha dei, ther thiu dede erist den is; nimth ma tha bota, sa skarie ma se anda thet ield. And tha lamethe skel ma ac bisetta, wara thi redia ne thur naut reda. Lif and lemethe skel ma mith londe bisetta.*²¹⁶

Over het gerechtsregister

115. Men moet twee maal per jaar zaken in het gerechtsregister (van het landsgerecht) noteren, te weten op St. Michielsdag (29 september) en op St. Pietersdag (29 juni), op de plek van het landsgerecht (lett: op de gemeenschappelijke plek).

216. Alle inwendige verwondingen, dat is een fistel in de hersenen of in de longen, die door de wand van het lichaam gedrongen zijn, die moet men bewijzen met behulp van de rechter, die dan in ambt is, en die zal men bijschrijven in het landsgerechtsregister (lett. het algemene register), vergezeld van een borgsom, en die zullen een jaar en een dag blijven staan gerekend vanaf de dag dat de wond toegebracht is; neemt de verwonde de compensatie dan moet die later (als de verwonde alsnog gestorven is) van het weergeld afgetrokken worden. En voor een verlamming moet ook een borgsom betaald worden, alleen hoeft de rechter hierover geen bevestiging af te geven. De borgsom voor weergeld en verlamming moet in land betaald worden.

Het kopje van bepaling 115 luidt *fon scrift*. Dit is door Buma en Ebel vertaald met het te specifieke ‘Von der Wundschrift’. Het gaat in deze bepaling namelijk om het registreren van zaken die vanwege hun ernst of vanwege hoger beroep voor het landsgerecht gebracht moesten worden. Dat kon om ernstige verwondingen gaan, maar dat zijn niet de enige zaken die opgeschreven moesten worden. De context van de bepaling helpt hier: bepalingen 113-117 gaan over het landsgerecht, en het *scrift* is dus het register van dat landsgerecht. Dat betekent dat we hier alleen iets te weten komen over het register van het hoogste gerecht. Hadden de rechtbanken op de lagere niveaus ook gerechtsregisters? Waarschijnlijk wel, maar er is er geen een overgeleverd.

Een wond moest genezen zijn voordat hij in het register opgenomen en er een aanklacht over kon worden ingediend: *Nanene vnda ach ma to scriuane, er se alle hel is, hit ne thet se, thet se nout helia ne muge*, ‘Geen enkele wond mag men “schrijven”, voordat hij volledig genezen is, tenzij de wond niet wil genezen’.²¹⁷ Op deze regel waren twee uitzonderingen: brand- en bijtwonden werden meteen geregistreerd. Pas wanneer een wond was genezen was immers duidelijk hoe ernstig de gevolgen waren. Dan pas kon er een aanklacht worden ingediend. De onduidelijkheid die ontstond over de gezondheid van de patiënt wanneer een wond niet wilde genezen blijkt duidelijk uit enkele bepalingen over wonden waarbij een pijlpunt niet uit het lichaam verwijderd kan worden.²¹⁸ Het slachtoffer had dan een keuze uit twee compensaties, een lagere en een hogere. Koos hij voor de hogere

216 B 115,216 (*Brokmerbrief*, App. 695).

217 F X,337 (BKJ).

218 D XIV,230 (BBr, groep C); J XXI,89 (BWb, groep B); zie ook: F X,336 (BKJ). Zie ook hoofdstuk 4.3.7.

compensatie, dan moest hij zijn verwanten vredeseden laten zweren, zodat ze geen wraak zouden nemen op de dader als het slachtoffer later alsnog aan zijn verwondingen zou bezwijken.

De voorschriften voor het schrijven van wonden die we in de boeteregisters aantreffen hebben alles te maken met de systematiek in die teksten. Omdat wij die systematiek niet meer kennen, zijn dit soort aanwijzingen er naar onze smaak te weinig. Van de Oudoostfrieze boeteregisters geeft dat van Kampa Jeldric de meeste informatie. Het *Boeteregister van Kampa Jeldric*, handboek en boeteregister in een, bevat relatief veel informatie over de spelregels van de boeteregisters. Omdat Kampa Jeldric een systeembouwer is en hij de bijverschijnselen die in zijn voorbeeld (het *Algemene Boeteregister*) voorkomen veralgemeniseerd heeft, moet hij ook vertellen waar bijverschijnselen wel of niet ‘geschreven’ kunnen worden. Hoewel zijn systeem dus niet per definitie voor alle boeteregisters zal hebben gegolden is het de meest uitgebreide bron van informatie en dient daarom als leidraad voor het volgende overzicht. Daarnaast zijn losse opmerkingen te vinden in enkele Oudwestfrieze boeteregisters. Het *Westerlauwers Boeteregister* bevat een cluster met dergelijke aanwijzingen. Hier vinden we opmerkelijk genoeg – als een aanwijzing dat we met ‘meta-informatie’ te maken hebben – stukjes Latijn, bijvoorbeeld in: *Beenbreke and benis oenstal non in eodem esse possunt* ‘Botbreuk en het vastzitten van bot in een wond kunnen niet voor dezelfde wond geclaimd worden (lett. kunnen niet op dezelfde plaats zijn)’.²¹⁹ Hierdoor vangen we dus een glimp op van wat een stelsel aan regels moet zijn geweest omtrent het correct claimen van compensaties voor verwondingen voor het gerecht.

Wanneer de aanwijzingen in de boeteregisters in kaart worden gebracht leveren ze de volgende categorieën op:

- 1) Waar op het lichaam verwondingen en bijverschijnselen ‘geschreven’ konden worden.
- 2) Maxima: bovengrenzen van verwondingen en bijverschijnselen, hetzij in aantal, hetzij in de totale hoogte van de te claimen compensatie.
- 3) De ene verwonding volgt automatisch uit de ander.
- 4) Om een soort verwonding te claimen moet eerst een ander soort geclaimd worden.
- 5) De ene verwonding sluit de andere uit.

Deze categorieën worden hieronder uitgebreider behandeld.

Ten eerste werd met ‘schrijven’ aangegeven waar op het lichaam bepaalde typen verwondingen wel of niet geregistreerd mochten worden:

219 A IVc,52 (BW1, groep D). Dit cluster komt bovendien niet voor in het verwante *Boeteregister van Franekeradeel en Wonseradeel*. Aangezien dit laatste boeteregister dichter bij de oorspronkelijke tekst staat is dit een aanwijzing dat het cluster een latere toevoeging was.

220 F X,159 (BKJ).

159. *Thene lithsiama scrift ma on tha ermum and in tha benum, vr hoc lith sa thio dede kemen is, bi xxxvi scillingum, mith ene ethe to haliane. On tha fingrum and on tha tanum ne scrift ma nanne lithsiama.*²²⁰

159. Een fistel (*fistula*, zweerkanaal) ‘schrijft’ men op de armen en op de benen, op elk ledemaat waar de wond ontstaan is, voor een compensatie van 36 schellingen, te claimen met een eed. Op de vingers en op de tenen ‘schrijft’ men geen fistel.

Compensatie voor een *lithsiama* ‘fistel op een ledemaat’ kon dus uitsluitend geclaimd worden wanneer hij op de armen en benen optrad. Deze verwonding moest bovendien met een eed ‘gehaald’ (*halia*) worden: er moest een aanklachtseed voor gezworen worden (waarschijnlijk iets als: ‘ik zweer dat mij deze wond is aangedaan door die en die persoon en ik vraag hiervoor compensatie’).

Ten tweede worden op verschillende manieren maxima aangegeven, zodat niet eindeloos de ene compensatie op de andere gestapeld kan worden. Er werden in het eerste citaat van deze paragraaf niet meer dan drie rimpels in het voorhoofd onderscheiden. Deze drie vormden een plafond aan de compensatie die kon worden geëist: ‘Hoeveel er ook doorsneden worden, er mogen er niet meer dan drie “geschreven” worden’.

Er kon ook een maximum bereikt worden doordat een hogere compensatie lagere compensaties uitsloot:

34. *Gef thet aghe is ele blind: hondert scillinga.*
 35. *Thernei scelen alla deda, therma theron tella and reda mei, an riuchte scrifta stonda.*
 36. *Thet forme thes onkemes: tian enza and achta pennyngar.*
 37. *Abeil, inseptra ne ach ma ther naweth on the scriwane, sa theth age is ele blind.*
 38. *Gef hit is al vte, tuintich ieldmerka; sa ne mey hit firra a nene scrifta stonda.*²²¹

34. Als het oog geheel blind is: 100 schellingen.
 35. Daarna moeten alle wonden die men daarbij onderscheiden kan, in het gerechtsregister ingeschreven worden.
 36. Het binnendringen van het wapen: 10 ons en 8 penningen.
 37. Verhoogd en verdiept littekenweefsel mag men daar niet schrijven, als het oog geheel blind is.
 38. Als het oog uitgestoken is: 20 geldmarken; dan mogen verwondingen aan dat oog verder niet in het register opgetekend worden.

De laatste bepaling van dit citaat houdt in dat als het oog er geheel uit is, de maximale compensatie geclaimd kon worden van 20 mark of een half weergeld. Daarmee vervielen alle lagere claims op bijverschijnselen (*sa ne mey hit firra a nene scrifta stonda*).

Ten derde zijn er enkele aanwijzingen dat bij een bepaald type verwonding automatisch nog een tweede type geclaimd kon worden. Een dergelijke bepaling is bijvoorbeeld te vinden in het *Westerlauwers Boeteregister*:

221 E I VI,34-38 (BAg). Zie ook hoofdstuk 2.3.7.

38. *Methedolch and tha strotbolla, thet hit onebroch sie, so mot hi for thine gerstelbreke habba xxxij engelschera.*²²²

38. Een maatwond in het strottenhoofd, als het niet te loochenen is door de dader (notoir), dan heeft de verwonde tevens recht op een compensatie van 32 Engelse penningen voor *gerstelbreke* ('breuk van het kraakbeen').

We zien hier het gevolg van een systeem waar gepoogd werd de innerlijke tegen-spraken weg te poetsen. Een verwonding aan het strottenhoofd was oorspronkelijk een aparte bepaling. Waarschijnlijk besepte men later dat aangezien het strottenhoofd uit kraakbeen bestaat, er ook een *gerstelbreke* geclaimd kon worden.

Ten vierde heb ik een attestatie gevonden waarbij wordt gesteld dat eerst compensatie voor het ene type verwonding geclaimd moet worden om vervolgens compensatie voor een tweede type te kunnen claimen. De bepaling staat in het *Boeteregisters van Wonseradeel en de Vijf Delen*

143. [...] *Ende hi scel thine beenbreke eer wita, eer hi thera benena vvtgung moghe habba. Alsoe is hi thet metadolch onbrocht haeth an thin man, deer hyt oensprecht, soe scel hij thine beenbreke and thera benena vvtgung allerlick mit ene ethe onbringae, jef hi tha bota habba wil; hi witet self, thet hi riuchte dwe.* [...] ²²³

143. [...] En hij moet eerst zweren dat er sprake is van botbreuk, voordat hij aanspraak kan doen op de compensatie voor het naar buiten treden van botsplinters. Wanneer het slachtoffer compensatie voor een maatwond heeft geëist van de man, die hij daarover aanklaagt, dan moet hij de botbreuk en het naar buiten treden van botsplinters elk met een eed bezweren, als hij de compensatie wil hebben; hij wete zelf, dat hij het rechtvaardige doet. [...]

Het lijkt er dus op – helemaal eenduidig is de passage helaas niet – dat er eerst aangeklaagd moet worden voor een maatwond, en vervolgens voor een botbreuk, waarop het slachtoffer nog een aanklacht voor het naar buiten treden van botsplinters kan indienen. Hier wreekt zich de schaarste aan expliciete uitleg in de boeteregisters.

Ten slotte zijn er verschillende attestaties – uit Oost- en Westerlauwerse boeteregisters – van bepalingen waarin gesteld wordt dat een compensatie voor de ene verwonding de andere uitsluit. De bewoordingen zijn aan weerszijde van de Lauwers vergelijkbaar. Kampa Jeldric zegt: *Tha wederwondelga ende het and keld scrift ma nout togadere* 'Wederwondelinge' ('gevoeligheid voor weersverandering') en *hete and kelde* ('overgevoeligheid voor hitte en koude') "schrijft" men niet samen'.²²⁴ Het *Westerlauwers Boeteregister* zegt het in het Latijn: *Bloetresna and wlijte non in eodem esse possunt* 'Een bloedende wond en gezichtsverminking kunnen niet op dezelfde plek zijn'.²²⁵

Wat ten slotte opvalt is de gekozen metafoor. Men schrijft, maar waar schrijft men op? Volgens de bewoordingen van de boeteregisters niet op de bladen van het

222 A IVb,38 (BWI, groep D).

223 J XXVIII,143 (BW5D, groep C).

224 F X,26 (BKJ).

225 A IVc,53 (BWI, groep D).

gerechtsregister, maar op het lichaam: *Thene lithsiamas scrift ma on tha ermum and in tha benum* ‘Een fistel schrijft men op de armen en op de benen’. Het staat er letterlijk zo. Bedoeld wordt: ‘een fistel schrijft men in het gerechtsregister om een claim te kunnen indienen, als deze zich bevindt op de armen en op de benen’. Maar het is haast alsof het gerechtsregister bestond uit blanco afbeeldingen van het menselijk lichaam, waar de *skrivere* dan een naam boven moest zetten en door plaats en soort verwondingen op het lichaam in te tekenen aangaf wat er geclaimd kon worden. Net als van koeien vroeger de vlekken werden ingetekend om ze op het nemen in het stamboek. Of als de paar handschriften met zwanenmerken uit zestiende-eeuws Friesland, waarbij telkens een zwanenkop en twee poten zijn getekend. Op deze modellen is met rood potlood aangegeven hoe de zwanen van de betreffende eigenaar (wiens naam boven de tekening is geschreven) gemerkt zijn.²²⁶ Waarschijnlijk zag het gerechtsregister er niet zo uit. Waarschijnlijk speelde dit proces zich af in het hoofd van de wonddeskundige, van de Kampa Jeldrics van middeleeuws Friesland.

5.2.5 De skrivere

Dat brengt ons bij de volgende vraag. Wie was nu de schrijver (*skrivere*)? Was het een wondtaxateur of was het de griffier die de rechtsprotocollen bijhield? De *skrivere* had klaarblijkelijk verstand van boeteregisters, getuige een paar opmerkingen in diezelfde teksten. De meeste attestaties over de praktijk van het schrijven komen uit het *Boeteregister van Kampa Jeldric*. Daar wordt ook drie maal direct naar de *skrivere* verwezen en wel als autoriteit op het gebied van wondcompensaties. Hij bepaalt welke graad van verlamming of welk compensatiebedrag in een bepaald geval geregistreerd wordt.²²⁷ Het *Boeteregister van Kampa Jeldric* besluit met een unieke epiloog, waarin de bedenker van de tekst (Kampa Jeldric dus) zichzelf bekend maakt en bovendien aangeeft dat dit een belangrijk instrument is voor rechtskenners: *Wasa thit bok nout vnderstonda ne kan, nammer scrift hi nen vnda riucht wif iesta mon* ‘Wie dit boek niet begrijpen kan, zal nooit een wond correct “schrijven” bij een vrouw of man’.²²⁸ De *skrivere* heeft klaarblijkelijk gezegd én kennis van het recht (hij kent de boeteregisters). Een boeteregister draagt zelfs de *skrivere* in zijn titel. Het *Boeteregister van de grandscriwer* dankt zijn naam aan de aanhef *Thet send tha botha by wisena thes grandscriweris* ‘Dit zijn de compensaties volgens de aanwijzingen van de *grandskriverere*’.²²⁹ Helaas weten we niet precies wat het element *grand-* betekent, maar het zou ‘buurtschap, district’ kunnen zijn.²³⁰ Een en ander lijkt in overeenstemming met de enige andere Oud-

226 De Vries, *It boek fan de swan*. Een kleurenafbeelding bij: Krol en Wytsma (red.), *Skatten fan Tre-soar*, 59.

227 *Jesta scriuere thinze, thet thio bachste lemethe ther nowt one se* ‘als de *skrivere* denkt dat er geen sprake is van de hoogste verlamming’ F X,158 (BKJ); *Scolma se bi ther lessa bote scriwa, thet scol thi scriwer wita* ‘Of men ze voor een lagere compensatie moet registreren, dat moet de schrijver beslissen’ F X,310 (BKJ). Zie ook Van Helten, *Zur Lexicologie des Altostfriesischen*, 304-306.

228 F X,408 (BKJ).

229 J XXIV,1 (BGr, groep).

230 Hierover meer in hoofdstuk 9.2.3.

friese tekst over deze functionaris. In de *Papena Ponten* namelijk, een rechtstekst uit Wymbritseradeel, wordt gesteld dat de grietman een *skrivere* aanneemt en dat deze een ambtseed af moet leggen zoals een andere rechter.²³¹ Dat wijst er op dat de *skrivere* die daar bedoeld wordt een functionaris was en geen klerk.

Ten slotte is er de interessante aantekening in het exemplaar van de Oudfriese incunabel *Freeska Landriucht* of Druk, die in het bezit was van de Leeuwarder stadsklerk Hemma Oddazin. Deze schreef op de lege onderste helft van de laatste pagina van een katern twee omrekenstabellen af. De eerste tabel was afkomstig van Pibodus Hemkama, die volgens Hemma Oddazin een 'uitmuntend meester in de berekening van compensaties' was, de tweede tabel van Hemma's vader, die hij vond 'in de compensatieberekeningen van mijn vader die bedreven was in de kunst van het berekenen van compensaties in Westergo'.²³² Deze twee mannen lijken aan de definitie van een *skrivere* te voldoen: ze beheersten de kunst van de boeteregisters. Pibodus en Odda verstonden de kunst om de soms verouderde compensatiebedragen in de geschreven boeteregisters van het vijftiende-eeuwse Westerlauwers Friesland te vertalen naar actuele, realistische compensaties.²³³

Met de bepaling in de *Papena Ponten* over de activiteiten van de *skrivere* krijgen we ook enigszins een beeld van het gerechtsregister (*skrift*) waarin de zaken werden bijgehouden. Deze bepaling zegt namelijk dat hij niemand 'mag inschrijven in het register' (*toe scriuwen*) tenzij de grietman het hem opgedragen heeft en dat zaken moeten worden uitgeschreven (*weer wt to scriwen*) als ze afgehandeld zijn. Uit een ander deel van Friesland krijgen we een vergelijkbaar bericht. We zagen reeds dat de *Brokmerbrief* stelt dat zaken voor het landsgerecht tweemaal per jaar (op 29 september en op 29 juni) geregistreerd moesten worden.²³⁴ We weten uit *gaerlegers* dat de landsvergaderingen tussen Oostergo en Westergo, die vanaf de veertiende eeuw plaatsvonden, niet beschikten over een uitgebreid administratief apparaat. Men maakte gebruik van ter plaatse beschikbare schrijvers, bijvoorbeeld die van de steden waar men vergaderde of van een geestelijke uit een nabijgelegen klooster.²³⁵ Deze *ad hoc* gerecrueteerde klerken zullen niet de juridische training hebben gehad die de *skrivere* lijkt te hebben bezeten. Hoe het schrijven en de schrijver precies gefunctioneerd hebben weten we dus niet. We beschikken zoals gezegd wellicht over een fragment van een contemporain register, het *Victorburer Strafregister*. Wel zijn er twee laatmiddeleeuwse registers uit een stedelijke context overgeleverd; de *Leeuwarder Stedstiole* ('stadstafel, stadsregister'; 1502-1504) en het *Sneker recesboek* (1490-1497).²³⁶ In hoeverre deze echter met de eerdere

231 J XXXIV,16 (*Papena ponten van Wymbritseradeel*, App. 899).

232 Respectievelijk *magister excellentissimus in ista computacione emendarum* en *in emendis patris mei qui fuit practicus in arte computacionis emendarum in Westergo*. Henstra, 'Geldsoorten in de middeleeuwse Friese boeteregisters', 119 (editie van de aantekeningen van Hemma Oddazin in zijn exemplaar van Druk).

233 Zie hoofdstuk 2.5.

234 B 115 (*Brokmerbrief*, App. 695). Zie de vorige paragraaf.

235 Vries, 'Een communalistische voorloper van het Hof van Friesland', 28; Vries, *Naar ploeg en koe-stal vluchtte uw taal*, 29.

236 Vries en Oosterhout (ed.), *De Leeuwarder Stedstiole 1502-1504*; Oosterhout (ed.), *Snitser Recesboeken 1490-1517*.

plattelandsregisters te vergelijken zijn is moeilijk te zeggen, omdat we geen vergelijkingsmateriaal hebben.

5.2.6 Bewijsvoering

Bewijs van onschuld leveren lijkt in de oudste fase van het Oudfrieze recht simpel te zijn geweest: de aangeklaagde ontkende, zwoer een onschuldseed en daarmee was de zaak afgedaan. Toch lagen de zaken ook toen al gecompliceerder. Ten eerste was het ding omgeven door een sacraal aura. Eden moesten in exact de juiste bewoordingen uitgesproken worden of golden als mislukt. Ze werden gezworen op relieken. Het zweren van een eed was vanuit dat perspectief geen aangelegenheid waar licht over gedacht werd. Wel is men het er over eens dat dit aspect in de loop der tijden aan 'slijtage' onderhevig was. De sacraliteit van het recht werd minder en minder een controlemiddel tegen fraude.²³⁷

De juridische strijd die rond 1250 om het bezit van de Wydemeer werd gevoerd tussen Ethelger en Sidach, de abten van de kloosters Mariëngaarde en Klaarkamp, illustreert dit prachtig.²³⁸ De Wydemeer was een verlandend moeras, rijp voor ontginning, dat lag in Oostergo, ongeveer tussen Stiens en Birdaard. Beide kloosters claimden de eigendomsrechten op dit gebied. Tijdens een onderhoud had Sidach een ruil voorgesteld aan Ethelger: Klaarkamp zou de Wydemeer in bezit nemen en Mariëngaarde zou daarvoor een ander stuk land krijgen. Ethelger ging hiermee akkoord, op voorwaarde dat hij er eerst ruggenspraak over zou houden met zijn functionarissen. Sidach liet echter de volgende dag al riet oogsten uit de Wydemeer. Hierdoor ontstond een grote ruzie tussen de twee kloosters, die in het wereldlijk gerecht werd behandeld. Toen dit niets oploste werden er scheidslieden aangesteld. Deze stelden beide abten voor de keuze een eed te zweren. In tegenstelling tot de gewoonte moesten bovendien de tegenstanders elkaars eedhulpers aanwijzen. In de levensbeschrijving van Ethelger, waar we dit verhaal aan te danken hebben, wordt verteld dat de gewetensvolle abt Ethelger van Mariëngaarde terugschrikt voor het zweren van de eed en denkt dat zijn rivaal de eed zoals die is geformuleerd ook niet kan zweren zonder de waarheid geweld aan te doen. Sidach moet namelijk zweren dat Ethelger hem het land zonder voorwaarden (*simpliciter*) heeft overgedragen. Deze toont minder scrupules en stemt toe in het zweren van deze eed. Als beide partijen bijeen komen om de zaak af te handelen, komt toevallig een vriend van Ethelger, Sigebod, op bezoek. Deze probeert de zaak voor Ethelger gunstig te beïnvloeden en stelt de volgende formulering van de eed voor: 'Ik getuig plechtig voor God en zijn heiligen, bij mijn orde en mijn klee, dat het voorwerp van het geschil dat op dit ogenblik heerst tussen de functionarissen van mij en die van de abt van de Gaarde door die abt zelf aan mij zonder enig voorbehoud te maken (*sine omni exceptione*) is overgegeven, zodat hij dit terecht niet mag betwisten. Zo helpe mij God en het heilig evangelie. Amen.' Deze formulering wordt aanvaard door de scheidslieden en Sidach

²³⁷ Schild, *Die Geschichte der Gerichtsbarkeit*.

²³⁸ *Vita Ethelgeri* c. 37-40; Lambooy en Mol (eds. en reds.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie*, 426-437; zie ook Mol, 'Mariëngaarde, het Friese kloosterwezen en de Friese maatschappij', 100-106.

spreekt deze tekst onder ede uit. Aldus wint Sidach – door meinede te plegen suggereert de schrijver van de *Vita Ethelgeri* – de zaak. We lijken daarmee in een overgangstijd te zitten. Er wordt duidelijk nog voorzichtig omgesprongen met het zweren van eden. Van de aanwezige monniken van Klaarkamp, die door Ethelger aangewezen zijn om als eedhelpers op te treden, zegt de auteur dat ze ‘niet tegen hun abt in durven te gaan door ieder voor zich apart aan hem te vragen van de eedsaflegging ontheven te worden’. Maar toch deinst Sidach er niet voor terug om de gewenste eed af te leggen. We zien ook hoezeer het zweren hing op de juiste formulering van de tekst, en dat deze *ad hoc* opgesteld kon worden, maar daarna precies zo door de eedzweerder uitgesproken moest worden.

Minstens zo belangrijk bij het zweren van eden was de rol van de eedhelpers. Afhankelijk van de zwaarte van de aanklacht konden een of meer volgeden verlangd worden. Deze werden afgelegd door eedhelpers, die onder ede getuigden dat zij de aangeklaagde als een eerbiedwaardig en oprecht mens kenden die nooit meinede zou plegen.²³⁹ Eedhelpers waren normaliter verwanten en bondgenoten van de aangeklaagde. Door zich aan de aangeklaagde te verbinden stelden ook zij hun goede naam en eer in de waagschaal. Zij moesten dus een afweging maken: was de aangeklaagde inderdaad onschuldig, was hij zo machtig dat hij met het vergrijp weg kon komen, of geen van beide? Daarom ook zagen we de monniken die in de zaak om de Wydemeer hun eed voor abt Sidach moesten afleggen sidderen. Gesuggereerd wordt dat ze aan hun verplichtingen wilden ontkomen, omdat ze bang waren meinede te zweren.

Sinds de invoering van de schepenbanken door Karel de Grote gingen de rechters over tot waarheidsvinding. Langzamerhand werd het niet langer mogelijk zich simpelweg vrij te zweren voor zijn daden. Deze ontwikkeling, die zich in Friesland mogelijk in de twaalfde maar uiterlijk in de dertiende eeuw (vanwege de overlevering van de handschriften) heeft afgespeeld, draaide om enkele mechanismen.²⁴⁰ Ten eerste werd er een relatie gelegd tussen notoire daden en het recht van de aangeklaagde om zich vrij te zweren. Als een daad notoir of openbaar bekend was (*burkuth* ‘buurkundig’, *jechta* ‘openbaar’) werd daarmee de aangeklaagde het recht ontnomen zich vrij te zweren. In de Oudfriese terminologie had de klager nu het recht van de aanbrenge (*onbring*, *onbrinze* [adj.]): hij had meer recht de klacht te bezweren dan de aangeklaagde het recht had zich vrij te zweren. Het notoir zijn ging dus gelijk staan aan een bekentenis van de aangeklaagde. Dit principe valt nauwelijks te begrijpen zonder hierbij voor ogen te houden dat een vrije man verplicht was zijn daden in het openbaar te verrichten. Het verschil tussen moord en doodslag was in middeleeuws Friesland niet zoals nu het aan- of afwezig zijn van voorbedachte rade. Moord werd in het geheim gepleegd en doodslag in het openbaar.

239 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 32, 113-114.

240 Het standaardartikel over deze materie: Van Oosten, ‘Inleidende beschouwingen over het oudere Friese bewijsrecht’. Een terechte opmerking over de vroege datering van Van Oosten van de genoemde ontwikkeling (elfde en twaalfde eeuw) is te vinden bij Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 399n92.

Een heimelijke daad werd voor een Vrije Fries als zeer oneervol ervaren. In het *Rudolfsboek* vinden we een passage over een *Fria Fresa* die 's nachts uit stelen gaat:

Hweer soe di fria Fresa dis ioendes wtgheeth efter senne sedle ende eer senna opgunghe ende hi ti oers huus gheet ende dat jnbrect ende deerjn kriept, wirt hi dan jn dae hoele bigensen, soe haet bi mit dae smughe zijn fria hals wrlern ende naet ferra ti besekane etta lioedware, aldeer hi sijn riocht ontfaen schel. Jef hi in dae hoele slain vvirt, zijn frihals wrlern. Jef hi an dae flechtiga foete ende mitter fatiande berdene beghezen wirt, alsoe-deen riocht.²⁴¹

Wanneer de Vrije Fries 's avonds na zonsondergang en voor zonsopgang zijn huis verlaat en naar andermans huis gaat en daar inbreekt en daar naar binnen kruipt, en wanneer hij in het gat (dat hij onder de muur gegraven heeft) betrapt wordt, dan heeft hij door de insluiping zijn vrije hals / vrijheid verloren en hij mag deze zaak niet ontkennen op het gerecht waar zijn zaak behandeld wordt. Als hij in het gat doodgeslagen wordt, dan heeft hij zijn vrijheid verloren. Wanneer hij voortvluchtig en met het gestolene op zijn rug gevangen wordt, dan geldt hetzelfde recht.

Dit was een van de zaken waarmee een Vrije Fries zijn recht kon 'verwerken'. Hij verspeelde namelijk zijn *fria hals*: zijn 'vrije hals'='vrijheid'. Een dief was een eerloos iemand en wanneer een Vrije Fries zich tot dat niveau verlaagde had hij zijn eer, recht en positie verloren. Hij mocht dan ook in het dievengat gedood worden zonder dat er daarna weergeld voor hem betaald hoefde te worden.

Een illustratie van het mechanisme van 'notoriteit staat gelijk aan *onbrinze*' is de bepaling dat iemand die had deelgenomen aan een vetetocht zich niet kon vrijzweren voor de daden die hij tijdens die deelname gepleegd had. Volledig in het openbaar – *liachtes deis and bi skinandere sonna* 'op klaarlichte dag en bij schijnende zon' – worden er twee vetepartijen verzameld en stellen twee veteleiders zich borg. Alle verwondingen of doodslagen die daarna volgen zijn dan automatisch onloochenbaar: *al thetther ther gheden is mith bruddene suerde ieftha mith blodega eggum an dadelem ieftha dolgum, sa isteth alsa iechtha and ne mei ma there dede nanene withe biada* 'alles wat er daarna gedaan wordt met getrokken zwaard of met een bloedige kling aan doodslagen of verwondingen, dat is allemaal onloochenbaar (*jechta*) en men mag zich voor deze daden niet vrijzweren op de relieken'.²⁴² Daarmee is een controlemiddel in het leven geroepen op de *ofledene*. De veteleider kon nu niet op het ding ontkennen wat de leden van zijn vetepartij hadden aangericht.

Ten tweede ging de rechter een andere rol spelen. Was hij in de oudste situatie slechts de procesbegeleider en deed hij een voorstel voor een vonnis dat vervolgens door de ommestand, de vergadering van vrije mannen, werd aangenomen of verworpen, allengs werd hij een rechter in de moderne betekenis van het woord. Dit betekende dat hij meer bevoegdheden kreeg, zoals aan de aangeklaagde het recht weigeren zich vrij te zweren. Eveneens zocht hij actief naar de ware toedracht van een zaak.

²⁴¹ J XVIII,12c (*Rudolfsboek*, App. 873).

²⁴² E I VIII,7 (*Wenden op de zeventiende Keur*, App. 629).

Waarheidsvinding werd belangrijker en daarmee samenhangend de rol van getuigenissen. In het achtste *Landrecht* wordt een geval geschetst waarin iemand van doodslag wordt beschuldigd maar het lijk geen wonden vertoont. Het kunnen tonen van wonden werd steeds vaker gelijkgesteld aan het notoir zijn, waarmee dus de ‘aanbreng’ aan de klager kwam. In het geschetste geval zijn er echter geen wonden. De erfgenamen zweren hierop dat het slachtoffer doodgeknuppeld is. Nu volgt een zinsnede die voor tweeërlei uitleg vatbaar is: ‘als er een wond is en men dat toegeeft maar de doodslag ontkent’ (*Jefter dolch is and ma thes iecht and thes daddelis bisecht*).²⁴³ Wie heeft hier een wond? Algra denkt dat de aangeklaagde een wond heeft.²⁴⁴ Hij draagt daarmee ook sporen van geweld, die er op zouden wijzen dat hij inderdaad de doodslager is. De andere uitleg zou zijn dat het lijk toch een wond heeft. Maar in het vervolg van de tekst wordt de aangeklaagde de mogelijkheid geboden zich met twaalf onschuldseden vrij te zweren. En we zagen nu juist dat bij zware vergrijpen zoals doodslag deze mogelijkheid wordt ingeperkt. Het meest logisch is inderdaad dat de aangeklaagde verwond is. We zien dus dat men steeds meer de werkelijke toedracht van een zaak gaat onderzoeken.

Getuigen werden ook belangrijker. Er was een groep die van de omstandigheden van het voorval konden getuigen: priesters, rechters, artsen werden ingeroepen om verwonde lichamen te schouwen zodat de zaak daarna met behulp van hun getuigenis voor het gerecht kon worden gebracht. Een tweede groep bestond uit ambtsgetuigen, *koningsorkenen*. Deze koningsmannen vormden te zijner tijd het college van rechters. Ze hadden eerst een speciale opdracht van de koning of graaf en legden later, met het wegvallen van het landsheerlijk gezag, een ambtseed af. Ze getuigden van de waarheid zoals zij die gevonden hadden.²⁴⁵ We zien dus dat het proces van rechtsvinding langzamerhand opschuift naar de situatie zoals wij die nu kennen.

Een en ander had tot gevolg dat de zwaardere vergrijpen, waaronder de zwaardere verwondingen, als *onbrinze* ‘aanbrengbaar’ werden aangemerkt wanneer notoriteit kon worden aangetoond. En dat kwam erop neer dat men zijn wonden liet schouwen en daarvan later kon laten getuigen. Van lichtere verwondingen kon de aangeklaagde zich nog wel vrij zweren. Het *Jong Schoutenrecht* noemt er een paar: *Faxfengh ende weedscherd ende flioeswerp, bloedreesne, dustsleek, duststeet, dit is di fria Fresa niaer op dae helghum ti witane dan hi enich tioech aegh ti ontfane* ‘Haartrekken, kleren kapot snijden, iemand in het water gooien, een bloedende wond, een harde klap en harde stoot, daarvan mag de Vrije Fries zich eerder op de relieken onschuldig zweren dan dat hij enig getuigenis moet aanhoren’.²⁴⁶ Ook in de *Willekeuren van de Vijf Delen* worden zaken onderverdeeld in de hoogte van het vredegeld dat betaald moest worden, of ze *onbrinze* waren en het gerecht dat deze zaken mocht behandelen. Wonden die door arm, hand, voet en been gaan *ende alle onbrinszie seer* ‘en alle wonden die aanbrengbaar zijn’ vereisten een vredegeld van 8 pond en moesten in de deelsgerechten afgehan-

243 F IV,8 (*Vierentwintig Landrechten*, App. 630).

244 Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 398.

245 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 206-209; 217-227.

246 J XIII,1e (*Jong Schoutenrecht*, App. 856).

deld worden. Alle lichtere vergrijpen, waarvoor de aangeklaagde zich kon vrijzweren (als voorbeelden worden *faxfeng* ‘haartrekken’ en *blodresene* ‘bloedende wond’ genoemd) kunnen in het dorpsgerecht behandeld worden.²⁴⁷ Dit beeld vinden we ook in de boeteregisters terug. Vooral in de Oudwestfrieze boeteregisters wordt geregeld bij een verwonding aangegeven of deze *onbrinze* ‘aanbrengbaar’ is of niet. Het gaat daarbij om een laag van jongere toevoegingen.²⁴⁸

5.2.7 Het Godsoordeel

Wanneer de stemmen staakten en de twee partijen die een geschil op het ding uitvochten niet tot een vergelijk konden komen, kon de aanklagende partij zijn toevlucht nemen tot een Godsoordeel. De klager trok dan de handen van de aangeklaagde weg wanneer deze ze op de relieken wilde leggen om zijn onschuldseed te zweren. Er zijn in het Oudfrieze recht verschillende godsoordelen bekend. Er waren verschillende vuurproeven, waarbij de aangeklaagde over hete ploegscharen moest lopen, een hete staaf moest vasthouden of zijn hand in kokend water moest steken (ketelproef).²⁴⁹ Bij al deze Godsoordelen ging het er om dat de brandwonden binnen een gestelde tijd weer genazen. Ontstaken de wonden, dan was de proef mislukt en de aangeklaagde schuldig.

De tweekamp (o.a. *strid*, *kamp*, *thingkampene* of *kampthing*) was een van de bekendste godsoordelen. Hierbij konden de beide partijen zelf in het strijdperk treden of een professionele kampvechter (*kempa*) inhuren. De rijkste partij was evident in het voordeel: die kon zich een betere *kempa* veroorloven. In een specifiek geval lijkt het Oudfrieze recht zich van deze ongelijkheid bewust te zijn. In de achtste van de *Zeventien Keuren* wordt namelijk bepaald dat wanneer een Friese huisman en de koning in een rechtszaak verwickeld zijn, het niet tot een tweekamp mag komen, omdat de koning de beste *kempa* kan inhuren. Als oplossing voor dit dilemma moet de huisman de eed van trouw aan de koning zweren en mag zich daarna met twaalf eedhelpers vrijzweren van de hangende aanklacht.²⁵⁰

Het *Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht* geeft de meest uitvoerige beschrijving van de tweekamp.²⁵¹ Ging het bij een rechtszaak om een geldbedrag van minder dan 3 pond en 8 ons (=880 penningen), maar meer dan 4 ons en 1/3 penning (=93 1/3 penningen), dan kon men de beklagde tot de ketelproef (*ketelfang*) dwingen.²⁵² Ketelproef en tweekamp waren aan elkaar verbonden, doordat ze als *lessa strid* ‘kleinere strijd’ en *mara strid* ‘grotere strijd’ aangeduid worden. De ketelproef was tot op zekere hoogte gunstig voor een minder vermogende aangeklaagde partij. Deze hoefde dan geen dure *kempa* in te huren of zelf in het strijdperk te treden. Maar wanneer het volgens het *Landrecht der Friezen / Oud Schou-*

247 J XVII,9-10 (*Willekeuren van de Vijf Delen*, App. 896).

248 Nijdam, ‘Het Oudwestfrieze boeteregister *Bireknade Bota* (deel 1)’.

249 Buma, *Het Godsoordeel in de Oud-Friese literatuur*.

250 Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 313-316.

251 J III,39-46 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855). Zie ook Algra, ‘Concordantie op de uitgaven van de Landrecht-redacties’.

252 Algra, ‘Rechtshistorische aspecten van het *Landrecht der Vriesne*’, 196, rekent voor dat 93 1/3 penningen goed was voor ruim drie koeien, en 880 penningen voor ruim 29 1/3 koe (een koe kostte 30 penningen).

tenrecht bij een rechtszaak dus een bedrag van meer dan 3 pond en 8 ons betrof, was een tweekamp onvermijdelijk. Dit bedrag heette dan ook het *stridwerdich sket* of *stridheftich sket*. We treffen dit bedrag eveneens aan in een aantal van de Oudwestfrieze boeteregisters.²⁵³ In de Oudoostfrieze overlevering vinden we (in de *Brokmerbrief*) een grensbedrag van 1 mark.²⁵⁴ Boven dat bedrag moest er een tweekamp gehouden worden. Het *Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht* biedt echter ook een ontsnappingsclausule wanneer er sprake is van *stridwerdich sket*. De aangeklaagde kan namelijk onder ede verklaren dat hij niet genoeg bezittingen heeft om een wapen en een *kempa* te bekostigen.

Kwam het tot een tweekamp en werden er *kempan* ingeschakeld, dan zwoeren zij eerst een ‘strijdeed’ (*strideth*). Daarna betraden de strijders het strijdperk (*kampstal* of *ham*). De afmetingen hiervan worden nauwkeurig aangegeven: het moest ‘aan alle kanten 63 mollesvoet breed’ zijn, dat is ongeveer 19 meter.²⁵⁵ In het strijdperk waren naast de *kempan* alleen de schout, de *asega* en de *gretwerderan* ‘scheidsrechters’ aanwezig.²⁵⁶ De strijd duurde ten hoogste drie dagen. Elke *kempa* kreeg de beschikking over twee zwaarden en die van beide *kempan* moesten even lang zijn. De zwaarden moesten op het strijdperk blijven liggen voor de duur van de tweekamp. Als het eerste zwaard van een van de *kempan* brak of uit zijn handen geslagen werd, mocht hij trachten het tweede zwaard te pakken. Uit twee indirecte bewijsplaatsen blijkt dat de *kempa* naast deze twee zwaarden ook nog een speer tot zijn beschikking heeft. Om de duur van de tweekamp aan te geven (de periode waarin een verwant borg moet staan voor het *stridwerdich sket*) gebruikt de tekst de aanduiding *alont dae etekere biwixelat sint* ‘totdat de speren uitgewisseld zijn’.²⁵⁷ Verderop is er sprake van ‘zes wapens’ die binnen het strijdperk zijn: dat zijn dus de vier zwaarden en de twee speren van de *kempan*.²⁵⁸

Er zijn ons twee middeleeuwse afbeeldingen van *kempan* overgeleverd. Ze zijn te vinden als muurschilderingen in de kerken van Westerwijtwerd en Woldendorp (zie afbeelding 14 en 22). De krijgers zijn blootvoets afgebeeld. Dit kan in verband worden gebracht met het adjectief *bereskinzede* ‘blootgescheende’ dat de *kempa* of professionele kampvechter in de Oudfrieze rechtsbronnen toegevoegd krijgt. We zien dat de krijgers in de afbeeldingen zijn uitgerust met een speer, een zwaard en een schild, precies zoals in het *Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht* beschreven wordt. Het is tenslotte goed voorstelbaar dat in een kerk een Godsoordeel werd afgebeeld, een instrument waarlangs God de waarheid kon tonen.²⁵⁹

253 J XXVIII,276 (BW5D, groep C; ook in A en B).

254 B 65 en 225 (*Brokmerbrief*, App. 695).

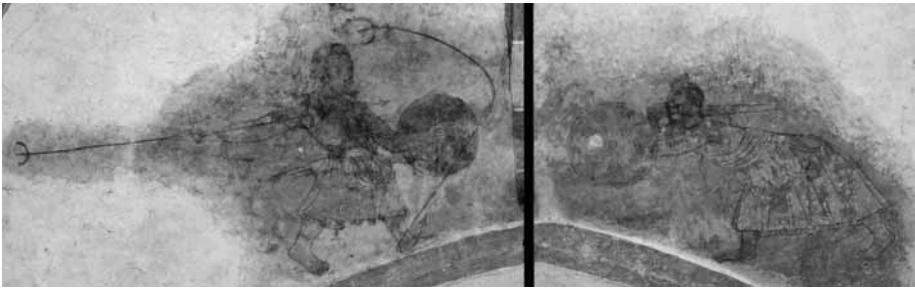
255 J III,45 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855). *Di scil wessa tria ende sextigha foeta breed, mollesfoeta, allerweykes*. Onduidelijk echter is of het om een vierkante of een cirkelvormige arena ging. Ik ben uitgegaan van een voet van ca. 30 cm.

256 Zie ook het *Deutsches Rechtswörterbuch* s.v. ‘grießwart’. <http://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw/>

257 J III,45 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855).

258 In J ontbreekt de passage, maar U, D, en de Dousa-tekst hebben wel: *mith tha sex wepnem* (U). Zie Breuker, *Landrecht der Vriesne*, 42.

259 Van Lier, ‘Vechtende Friezen in Groninger godshuizen’.

Afb. 14 De kampvechters in de kerk van Woldendorp.

5.3 *Het vonnis en het betalen van de compensatie*

Aan het einde van elk proces, of het nu met of zonder Godsoordeel beslecht was, vond het vonnis plaats. In de oudste fase van het Oudfriesche recht stelde de rechter een uitspraak voor die door de ommestand werd aangenomen of verworpen. Later kwam meer bevoegdheid te liggen bij de rechter en het zich in de loop van de tijd gevormde rechterscollege. Hoe het vonnis werd uitgesproken vinden we in een aantal terloopse beschrijvingen, zoals in het *Seendrecht voor het decanaat Leeuwarden – Wirdum – Wartena – Grouw* uit 1412: *In elka doeme deer di eene wert foerd deeld, ende dy oeder wrbek* ‘in elk vonnis waar de een in het gelijk wordt gesteld en de ander in het ongelijk’.²⁶⁰ Letterlijk staat er: ‘in elk vonnis waar de een voor geplaatst wordt en de ander achter de rug’. De rechter ging klaarblijkelijk tussen beide partijen in staan en richtte zich tot de partij die in het gelijk werd gesteld. Zo vond hij de begunstigde partij voor zich (*forth*) en de andere partij achter zich (*urbek*).

Het vonnis bestond uit een aantal elementen. In het geval dat de aangeklaagde schuldig werd bevonden moest hij de volgende zaken betalen:

- 1) de geëiste compensatie;
- 2) een bedrag aan de gemeenschap voor het verbreken van de algemene vrede (vredegeld);
- 3) een bedrag aan de rechters voor het verbreken van de algemene vrede (vredegeld);

De compensatie werd, net als het weergeld, in twee of drie termijnen (*fang*) betaald. De *Nieuwe Vredewolder Keuren van 1387* geven hiervan een illustratieve beschrijving: alle compensaties moeten in drie termijnen betaald worden met ‘goede waren zoals ossen, koeien, rogge, schapen, textiel, volgens de aanwijzing van de rechter’. De eerste termijn moet binnen 21 dagen na het vonnis betaald worden, de tweede binnen een half jaar en de derde ‘zodat het jaar geheel betaald eindigt’.²⁶¹ De compensatie kon dus in geld, maar ook in goederen betaald worden.

²⁶⁰ Sipma (ed.), *Oudfriesche Oorkonden II*, nr. 9 (*Seendrecht voor het decanaat Leeuwarden – Wirdum – Wartena – Grouw*, App. 894). De bij Sipma afgedrukte variant heeft <wrbrek> voor *wrbek*.

²⁶¹ *Alle boeten daer men vorvechten inden jychten daden ende buten jecht daden to bitalene bynnen*

5.4 *De executie van het vonnis (Hrafnkels saga III)*

Als het vonnis geveld was, hoe werd het dan ten uitvoer gebracht? Wie was daarvoor verantwoordelijk? Het einde van de saga van Hrafnkel, waarvan we tot nu toe twee episoden gevolgd hebben, geeft een goed beeld van een afwezige overheid, waar de rechter slechts een oordeelvinder was en de executie van het vonnis geheel bij de klagende partij lag. We zagen dat de machtige *goði* Hrafnkel zijn knecht Einar gedood had. Einars vader riep de hulp in van zijn neef Sam. Deze zocht op zijn beurt op het Althing, het IJslandse landsgerecht, de hulp van machtige mannen en vond die in de persoon van de gebroeders Thjostarson. Zij klaagden Hrafnkel namens Sam aan voor de doodslag op Einar en beletten Hrafnkel op het ding te komen zodat hij zijn zaak niet kon verdedigen. Hierop werd Hrafnkel schuldig bevonden aan de doodslag op Einar Thorbjornsson en vogelvrij verklaard.

Hrafnkel trok zich echter niets aan van het vonnis en ging door met zijn leven alsof er niets gebeurd was. Toen hielpen de gebroeders Thorgeir en Thorkel Thjostarson Sam om Hrafnkel in zijn boerderij te overvallen en hem gevangen te nemen. Toen Hrafnkel en zijn gevolg uitgeschakeld waren, werd hij samen met een aantal van zijn mannen ondersteboven aan een horizontale balk opgehangen door een touw achter hun hielpees door te halen. Sam en Thorgeir hielden toen een confiscatierechtzitting.²⁶² De gebroeders Thjostarson raadden Sam aan Hrafnkel te doden. Sam bood Hrafnkel echter de mogelijkheid met zijn huisgenoten en een handjevol bezittingen te vertrekken. Dat deed Hrafnkel en het lukte hem in een verderop gelegen deel van hetzelfde Oosterkwartier een nieuw bestaan op te bouwen. In die periode was IJsland volgens de saga nog niet geheel gekoloniseerd en Hrafnkel werd na verloop van tijd *goði* van het nieuw ontgonnen district. Sam had ondertussen de boerderij en het *goð*schap van Hrafnkel ingenomen.

Na een aantal jaar kwam de broer van Sam, Eyvind, terug van zijn buitenlandse expeditie. Hij had onder de Byzantijnse keizer gediend en kwam met veel eer en bezittingen terug naar IJsland. Opgejut door een dienstmaagd die de stoet had zien passeren zette Hrafnkel de achtervolging op Eyvind in. Er werd strijd geleverd tussen Eyvind en Hrafnkel en hun beider volgelingen, waarbij Eyvind werd gedood. Hrafnkel reed hierop door naar zijn oude boerderij en overviel Sam daar. Hij gaf Sam toen dezelfde keus die hij Hrafnkel jaren eerder had gegeven: gedood te worden of de boerderij meteen te verlaten met slechts enkele bezittingen. Ook Sam koos voor het laatste. Hij zocht hierop de broers Thorkel en Thorgeir Thjostarson op, die in het Westerkwartier woonden, en vroeg hen hem opnieuw te helpen. Dit keer echter weigerden de broers. Ze vertelden Sam dat ze hun eer

jaere to dren tiden myt guder waere ossen koen rogge scaep schepen brun doeck by der rechtere settinge De eerste deel bynnen xxj dagen daer nae dat dat biset is De ander deel by den haluen jaere De derde deel alzo dat jaer vmme komet albitalet. Johnston, *Codex Hummercensis*, 555-558 (Appendix VII); 558 (§7) (*Nieuwe Vredewolder Keuren van 1387*, App. 825).

²⁶² Met een *féránsdómr* 'court of confiscation; confiscatierechtzitting' werd het in beslag nemen van een boerderij en de bezittingen van een vogelvrijverklaarde officieel geregeld. Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 19.

niet een tweede keer in de waagschaal wilden stellen tegen Hrafnkel, zeker niet nu deze had bewezen een tegenstander van groot formaat te zijn. Sam had er dan ook beter aan gedaan hun raad destijds op te volgen en Hrafnkel te doden. Nu hij dat had nagelaten, had hij zijn ongeluk aan zichzelf te danken. De broers boden Sam echter aan om naar hun district te komen om onder hun bescherming te leven. Daarmee eindigt de saga van Hrafnkel. Sam bleef leven in het Oosterkwartier, maar kreeg nooit meer de mogelijkheid zich te wreken. Hrafnkel was nu de *goði* van twee districten en na zijn dood volgden zijn zoons hem op.

In middeleeuws Friesland lag de executie van een vonnis eveneens grotendeels bij de klagende partij. Zo zegt het *Jonge Schoutenrecht* dat de bestolene een gevangen dief zelf moet ophangen of iemand moet betalen om het werkje voor hem op te knappen.²⁶³ Toch was in Friesland, meer dan in IJsland, de notie van een rechtsgemeenschap aanwezig die als dat nodig is gezamenlijk kon optrekken tegen een verstoorder van de vrede.²⁶⁴ We vinden dit in het fenomeen van de gerechtelijke woesting, in het betalen van een compensatie voor het verbreken van de vrede, in het fenomeen *contumacia*, dat in het Oudfriese recht wordt beschreven en dat er in de Menaldavete toe leidde dat een menigte optrok naar het huis van Ebbo Menalda en dreigde het in de as te leggen als hij zich niet aan het gerecht zou onderwerpen.

Met het veranderen van de rol van de rechter en de overheid ging de rechter een actievere rol spelen in het uitvoeren van een vonnis.²⁶⁵ Hij had daar ook belang bij, want de schuldlige moest niet alleen een compensatie betalen aan de aanklager, maar ook een vredegeld aan de rechters en aan het volk. Deze interessante bron van inkomsten maakte het rechterambt aantrekkelijk en lucratief. Vandaar ook dat de rechter bij het begin van het ding expliciet *dernsona* 'heimelijke verzoening' verbood: dan liep hij zijn commissie immers mis.²⁶⁶

6 Conclusie: vrijheid, vete en recht

Vrijheid, vete en recht waren in middeleeuws Friesland onlosmakelijk met elkaar verbonden. De ideologie van de Friese Vrijheid laat zien dat rechtsvrijheid, eer en het recht op vetevoering rechtsreeks met elkaar in verband stonden. Het geheel was een vetemaatschappij die tegelijk een eer-economie was. Vrije Friezen konden in verschillende fora met elkaar de competitie om eer en positie aangaan. We hebben de focus in dit hoofdstuk gelegd bij vete en recht, mede omdat deze de context bieden voor de Oudfriese boeteregisters.

De saga van Hrafnkel, die in drie delen in dit hoofdstuk behandeld is, geeft ons een beknopt inzicht in de middeleeuwse IJslandse vetemaatschappij. De overeenkomsten en verschillen tussen beide maatschappijen (en bronnencorpora) maken

263 J XIII,25 (*Jong Schoutenrecht*, App. 856).

264 Vries, 'Seka mit brande ende mit breke', 149.

265 Algra, 'Rechtshistorische aspecten van het *Landrecht der Vriesne*', 103n62.

266 J XII,19 (*Hegingsformulieren*, App. 869).

een scherpere blik op de Friese situatie mogelijk. Ten eerste komt uit de *Hrafnkels saga* zeer expliciet naar voren dat er eer te winnen en te verliezen viel op het gerecht. Eer moet ongetwijfeld in middeleeuws Friesland ook een rol hebben gespeeld bij het voeren van een rechtszaak, maar daar vinden we het niet of nauwelijks expliciet verwoord in de bronnen. We beschikken immers niet over Friese saga's, waar het winnen en verliezen van eer een belangrijk onderdeel van de plot was.

Een ander detail van de saga van Hrafnkel maakt ons alert op iets dat ook in de Menaldavete gebeurt. Hrafnkel ging er namelijk prat op dat hij nooit weergeld betaalde voor de mannen die hij had gedood in zijn leven. Iets dergelijks zagen we in het verhaal over de Menaldavete. Toen de Menalda's dringend hulp nodig hadden omdat ze door vier facties tegelijk werden bedreigd, boden ze overrijd overal compensatie aan aan mensen bij wie ze nog in het krijt stonden. Dit wijst ons er enerzijds op dat we niet met een starre, legalistische blik naar middeleeuws Friesland moeten kijken. Het was een samenleving waarin van alles gebeurde, en niet elke verwonding of belediging eindigde in een rechtszaak. Anderzijds is de saga van Hrafnkel hoogstwaarschijnlijk exemplarisch bedoeld. Het verhaal laat zien hoe de *ójafnaðar maðr* Hrafnkel uiteindelijk van zijn voetstuk gestoten wordt en verderd wordt door de relatief eenvoudige Sam. Bij het verhaal over Ebbo Menalda lijkt iets dergelijks aan de hand te zijn. Ebbo gedraagt zich in twee van de drie episodes die de *continuatio* van de *Kroniek van het klooster Bloemhof* schildert niet bepaald voorbeeldig. Hrafnkel en Ebbo lijken beiden typische *bad guys*. De lezer zou dan ook verwachten dat de derde episode, het verhaal van de echte Menaldavete, slecht voor Ebbo afloopt. Maar dat is niet het geval. De Menalda's herstellen zich hier wonderbaarlijk en winnen uiteindelijk het conflict. Beide verhalen – het Friese en het IJslandse – tonen echter mooi hoe er om macht en eer gestreden werd in een eer-economie.

Overdraagbaarheid van een zaak troffen we in Friesland en op IJsland aan, maar bij nadere beschouwing zijn er enkele verschillen. Op IJsland konden alleen *goði*'s aanklachten indienen. Er heerste een clientèlesysteem waarbij elke vrije man was gekoppeld aan een *goði*. In Friesland had elke vrije man het recht een aanklacht in te dienen en deel te nemen aan het recht. Maar in Friesland kon een zaak wel worden overgedragen aan een zaakwaarnemer. Dat moest echter door de rechter worden goedgekeurd.

Ten slotte zagen we dat Hrafnkel niet met Thorbjorn wilde schikken omdat die in Hrafnkels ogen niet gelijk aan hem was. Beiden waren vrije mannen, maar Hrafnkel was een *goði* en Thorbjorn was een boer. In Friesland kunnen dergelijke voorvallen zich ook voorgedaan hebben.

De boeteregisters functioneerden in de drieledige context van vrijheid, vete en recht. Een van de privileges uit de *Zeventien Keuren* is namelijk dat de Vrije Friezen het recht hebben al hun misdaden met geld af te kopen. De boeteregisters boden hiervoor een instrument. Het is daarom niet verwonderlijk dat in de Oud-oostfriese verzamelhandschriften het *Algemene Boeteregister* meestal volgt op de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*.²⁶⁷ De boeteregisters werden

²⁶⁷ Johnston, 'Old Frisian Law and the Frisian Freedom Ideology', 196.

gebruikt om een vete te voorkomen – door verwondingen of beledigingen meteen te compenseren – of om een voor beide partijen bevredigende verzoening mogelijk te maken. En de boeteregisters werden ten slotte gebruikt op het gerecht. Zij lijken daarvoor zelfs primair bedoeld te zijn, getuige de vele verwijzingen naar het ‘schrijven’ van verwondingen en de opmerkingen over het correct aanklagen van verwondingen.

Dat vrijheid, vete en recht ten nauwste met elkaar verbonden waren in de middeleeuwse Friese eer-economie zien we ook aan elementen die we dan eens binnen de context van het recht, dan eens van de vete tegenkomen. In de Menaldavete wordt Abke Aldenga, een van de leiders van de vier facties die tegen de Menalda’s streden, in zijn hemd en geketend uit zijn steenhuis geleid om door de Menalda’s te worden gedood. In een boetekleed en blootsvoets, zichzelf vernederend, gaat ook de zoenzoekende doodslager naar de familie van de man die hij heeft gedood en plaatst zijn eigen zwaard op zijn ‘vrije hals’. En geketend wordt ten slotte een veroordeelde crimineel naar de galg geleid. We zien dus dezelfde symbolen voor vernedering – ontbloting, ketening – in verschillende contexten optreden. In de boeteregisters vinden we beide als vergrijpen terug (*blezene* ‘ontbloting’ en *bende* ‘kluistering’). De attestaties van beide in de boeteregisters sluiten deels aan op de handeling die uit de Menaldavete is overgeleverd, maar deels ook niet. Ze wijzen zo op een strategie om iemand door middel van deze handelingen te vernederen.

Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor verminkingen. Abke Aldenga was de leider van de factie die een weergeld verlangde voor de dood van Rodmer Eenoo. Hoe had deze Rodmer zijn oog verloren? Had hij een ziekte gehad? Was het bij wijze van lijfstraf uitgestoken? Tot de weinige lijfstraffen die het Friese recht kende behoorde niet het uitsteken van een oog, dus dat is onwaarschijnlijk. Het meest voor de hand liggend is dat hij het oog verloren had tijdens de een of andere strijd. Als dat oog *in fulla stride* ‘tijdens het heetst van de strijd’ uitgestoken was kon hij er trots op zijn: hij had zich een dapper krijger getoond. Maar wellicht was het *unwerdelike* uitgestoken: om hem te onteren. Deze details zijn ons niet bekend. Alleen in het geval van de neuzen van abt Sigard en de overspelige jongeman uit het verhaal in de *Vita Fretherici* kennen we nog de omstandigheden van de verwonding. Het is de vraag hoe Middeleeuwers aankeken tegen de verminkten in hun samenleving. Was van een *etheling* die een rechterhand miste altijd bekend dat hij die in een eervolle vetehandeling verloren was, of konden mensen uit een andere streek zich afvragen of hij wellicht munten vervalst had? Daarop stond immers ook in het Friese gebied en ook voor de elite het verlies van de rechterhand.²⁶⁸

Dat brengt ons ten slotte van meervoudig interpreteerbare tekens op het menselijk lichaam, dat in meer dan een opzicht de centrale as vormde waar de Friese vete maatschappij om draaide. De Friese Vrijheid was als ideologie in sterke mate belichaamd: Vrije Friezen hadden een ‘vrije hals’ (vgl. de woordspelingen met *frihals* ‘vrijheid’ en *fria hals* ‘vrije hals’) en een bijzondere haardracht (hoog opgeschooren). Ze waren bovendien als Vrije Friezen niet langer ‘naakt’, en hadden een gou-

268 Onder andere: F XVI,26 (*Het ‘allegartje’ uit F, App. 773*).

den ketting om hun vrije hals. Ook vete en recht waren in hoge mate belichaamd. Het lijk van een gedode man werd opgehangen en gedroogd tot de doodslag gewroken was. Het lijk kon zelfs nog uit de kist getrokken worden door zijn vijand en op een ladder tegen de kerkmuur gehangen worden om het verder te onteren. Een vete zelf was met zijn strijd en verwondingen zeer belichaamd. En ook het recht was dat, met zijn vele belichaamde symbolische handelingen. Daarom wordt het tijd het lichaam in meer detail te bekijken.

4 Het fysieke lichaam: anatomie en verwondingen in de boeteregisters

1 Het menselijk lichaam in het Oudfries

1.1 *Het fysieke lichaam volgens de boeteregisters*

Dit hoofdstuk is het eerste van drie achtereenvolgende hoofdstukken waarin de drie lichamen – fysiek, sociaal en politiek – in middeleeuws Friesland worden beschreven. Herhaaldelijk zal duidelijk worden hoe moeilijk en artificieel het is om de verschillende lichamen van elkaar te scheiden. Het fysieke lichaam wordt altijd van betekenis voorzien (sociaal) en neemt altijd deel aan de samenleving (politiek).

Desondanks zullen we proberen het fysieke lichaam op zichzelf te beschrijven. De belangrijkste bron hiervoor wordt gevormd door de Oudfrieze boeteregisters. In hoofdstuk 2 hebben we gezien hoe de boeteregisters opgebouwd zijn en welke informatie er in de bepalingen te vinden is. De meest vruchtbare manier om het fysieke lichaam met behulp van deze bronnen te analyseren is ons aangereikt door studies naar partonomieën: termen voor lichaamsdelen en de daarbij behorende manieren om het menselijk lichaam in kaart te brengen. Daarbij moeten we echter telkens goed voor ogen houden dat de boeteregisters historische bronnen zijn en geen levende informanten: de onderzoeker kan aan hen geen vragen stellen als hem iets niet duidelijk is.

Bovendien zijn de boeteregisters met een bepaald doel opgesteld, namelijk om verwondingen en vergrijpen te kunnen compenseren en zodoende conflicten op te lossen. Dit sluit veel anatomische termen uit. De teksten zijn niet opgeschreven om te laten zien hoe men in middeleeuws Friesland dacht dat het lichaam in elkaar zat. Al geven ze die informatie ten dele wel degelijk, het beeld dat we krijgen is niet volledig. Alles waar een mens aan dood ging hoefde bijvoorbeeld niet opgeschreven te worden, want een sterfgeval door doodslag betekende dat de nabestaanden een weergeld claimden. Kampa Jeldric vermeldt als enige eenmalig zes organen waaraan het slachtoffer volgens hem overlijdt als hij daaraan verwond werd: darmen, nieren, milt, lever, hart en luchtpijp.¹ Het is niet verwonderlijk dat voor een aantal van deze termen dit de enige vindplaats binnen het corpus van de boeteregisters is.

Dat de boeteregisters niet alles over het menselijk lichaam en zijn anatomie vertellen dat er in middeleeuws Friesland bekend was, en niet alle Oudfrieze termen opleveren voor de lichaamsdelen, blijkt uit een analyse van twee Oudfrieze tekstjes die de eveneens informatie over het menselijk lichaam en de termen ervoor ge-

1 F X,407 (BKJ).

ven, de *fia-eth* en de *Oudfrieese embryologie*. In de hiernavolgende paragraaf worden deze twee tekstjes als eerste besproken, zodat aan de hand van concrete voorbeelden duidelijk wordt wat de boeteregisters niet vermelden.

Na de bespreking van de *fia-eth* en de *Oudfrieese embryologie* worden in de rest van dit hoofdstuk de termen voor lichaamsdelen behandeld die uit de boeteregisters gedestilleerd zijn. Er is voor gekozen de totale opbrengst van alle Oudfrieese boeteregisters te presenteren. De lichaamsdelen per boeteregister of zelfs per dialect (Oudoostfries en Oudwestfries) te behandelen zou tot een onoverzichtelijk en nodeloos uitgebreid geheel leiden. In de paragraaf die daarop volgt komen de termen voor de verwondingen aan bod en de indeling daarvan (§3). Na een korte beschouwing over de medische kennis in middeleeuws Friesland (§4) eindigt het hoofdstuk met een overzicht van in het oog springende schema's van het fysieke lichaam (§5).

1.2 *Twee kleine Oudfrieese teksten over het menselijk lichaam: de fia-eth en de Oudfrieese embryologie*

Twee kleine teksten, de *fia-eth* en de *Oudfrieese embryologie*, laten goed zien dat de boeteregisters weliswaar veel, maar niet alle lichaamstermen of informatie die over het menselijk lichaam voorhanden was, herbergen. Tegelijkertijd zijn deze tekstjes klein en weinig verspreid. Op die manier tonen ze indirect aan wat een enorme bulk aan materiaal de boeteregisters uitmaken.

De *fia-eth* of 'geldeed' is slechts overgeleverd in Emsingoër 2.² In deze tekst speelt het menselijk lichaam een belangrijke rol. Daarom biedt hij goed vergelijkingsmateriaal voor de boeteregisters. De vraag is echter wat er nu precies overgeleverd is. De tekst bestaat uit twaalf paragrafen. In de eerste tien wordt een eedzweerder toegesproken door iemand die in de tekst optreedt in de eerste persoon. Deze 'ik' (te denken valt hierbij aan een eedvoorzegger, een *staverer*, een *asega* of een rechter) maant de eedzweerder om naar waarheid te zweren. Hierna lijkt pas de daadwerkelijke eed te moeten volgen, maar die is niet overgeleverd. Paragraaf 11 lijkt bedoeld te zijn om uitgesproken te worden nadat de eedzweerder zijn eed afgelegd heeft, vanwege de voltooid tijd die gebruikt wordt: *Thet thi God alsa helpe and alle sina helga, thet thu thina eth hebbe al riuchte sweren and nawit menis* 'Moge God en al zijn heiligen je helpen, opdat je je eed geheel oprecht en niet vals gezworen hebt'.

Paragraaf 12 ten slotte begint met een Latijns kopje: *Qui debent iurare* 'Wie er moeten zweren' en noemt dan de twee groepen op die een *fia-eth* moeten afleggen: in de eerste plaats vrouwen die beticht worden van het verheimelijken van goederen uit een boedel nadat de echtgenoot overleden is, en er dus een erfenis verdeeld moet worden, of bij een echtscheiding. In de tweede plaats moet de *fia-*

² E2 I (*Fia-eed*, App. 704). Naast deze volledige tekst zijn er nog twee fragmenten bekend van de *fia-eth* bekend. Het handschrift Emsingoër 1 begint met een paar regels die ook in de laatste paragraaf (12) van de redactie in Emsingoër 2 te vinden zijn (E1 I). Fokkema drukt in zijn editie van dat laatste handschrift (*De tweede Emsinger codex*, 66-67) het tweede overgeleverde fragment van de *fia-eth* af. Dit handschriftfragment is in 1834 gepubliceerd en sindsdien onvindbaar.

eth gezworen worden wanneer er een aanklacht ligt vanwege verlammingen waarvoor een derde, een half of twee derde weergeld geëist wordt.³

Hoe de eigenlijke *fia-eth* geklonken heeft weten we kortom niet. Gelukkig vertelt de Nederduitse redactie van het *Algemene Boeteregister* iets meer over de *fia-eth*: *Eyn veeth is myth slichten worden vullborden den eth den de anderen ghedaen hebben tho voren, alsz de tughe gedaen hebben* ‘Een *fia-eth* is met eenvoudige woorden instemming betuigen met de eed die de anderen eerder afgelegd hebben, die de getuigen hebben afgelegd’.⁴ Een ander probleem is of in de tekst die we nu als *fia-eth* kennen wellicht vermaningsformulieren voor verschillende soorten eden bij elkaar zijn gebracht.⁵ Dat zou betekenen dat de 10 paragrafen waarin de eedzweerder gemaand wordt om de waarheid te zweren niet alle zijn uitgesproken in een bepaalde situatie, maar dat er een selectie gemaakt werd, afhankelijk van de context.⁶

Meer dan een auteur heeft gewezen op de overeenkomsten met het in het *Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht* overgeleverde formulier voor de zogenaamde *bodeleth* ‘boedeleed’, die eveneens door weduwen gezworen moet worden wanneer zij verdacht worden van *dernfia*, i.e. stelen uit de boedel die zij met haar gestorven man gemeenschappelijk had.⁷ De *bodeleth* moest gezworen worden op de kleren: met de linkerhand pakte de vrouw een stuk van haar kleed en legde daarop de wijsvinger en middelvinger van haar rechterhand.⁸ Ook in de *fia-eth* komt de kleding van de aangesprokene voor in de vermaningen van de eedvoorzegger: in §4 wordt de eedaflegger gemaand bij het eerste kleed dat men hem of haar ooit aantrok, toen hij of zij naar het doopvont geleid werd. In §7 staat bovendien te lezen, ‘dit kleed, waarop je je woorden aflegt’.

Het zou te ver voeren de gehele *fia-eth* hier te citeren. Maar in vier paragrafen wordt het lichaam van de eedzweester aangesproken en daarbij verschillende keren vervloekt indien zij meened pleegt. Deze zijn het waard om integraal weer te geven:

3. *Thet thi God also hold and also helpande se, also bruc thu thines liwis and alre thinra lithena, also bruc thu thines wittis and alle thines skettis, olsa bruc thu thines wedis and alle thines godis, sa thu thine eth elle riuchte swere and naut menis.*

7. *Alsa werth thu berawet liwes and alle thinra lithena and alle thinra bewena and thinra fif sinna, thes smeckes, rhenis, there fele, here and there siune; thermithe werthe thi this fia fliande and wiakande; also ri werthe thi thina hewa sa thi thit wede, ther thu a thisse woredem bespreke, ief thut mith falleske thanze te winnande.*

3 E2 I,12 (*Fia-eed*, App. 704).

4 BAgNR 54. Borchling, *Die niederdeutschen Rechtsquellen Ostfrieslands*, 172. Zie ook hoofdstuk 8.1.

5 Hill, ‘Two notes on the *Fia-eth*’, wijst bovendien op de overeenkomsten tussen §9 van de *fia-eth* en de Britse, vooral Keltische tradities van zogenaamde *loricae*, gebeden (in het Latijn of in de volkstaal) waarin het menselijke lichaam uitgebreid behandeld wordt. Voor Latijnse en Griekse bezweringsformules waarin het menselijk lichaam op een vergelijkbare manier wordt ingezet, zie Versnel, ‘Mens en magie’.

6 Zie hierover: Algra, ‘Eedsfoarmen yn it Aldfryske rjocht’, 84-85; Fokkema, ‘De *fia-eed*’, 76. Het meest recent over eden in het Oudfries: Popkema, ‘Die altfriesischen Eidesbezeichnungen’.

7 Algra, ‘Eedsfoarmen yn it Aldfryske rjocht’; Fokkema, ‘De *fia-eed*’.

8 J III,72 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855).

9. Nu witnie ick thi buppa fon there pota al thore litteca thane, hit se a felle, hit se a flaske, hit se a edderum, hit se a sinum, hit se a herta, hit se a liwera, hit se a lithum, hit se a lithaletum, hit se anda lessera, hit se anda marra, thet thu alla thina licoma alsa behalde tuisc il and sward fon farendum and fon fretma, fon beijllum and fon breinsechtum and fonta letha fallanda ewele, sa thu thina eth al riuchte swere and nawit menis.¹⁰ Vrflokin and vrmaleadiad wertha thi olle thine kata and olle thina lithmatha, fliande werthe thi thin quick and alle thin woldsket, alsa fliande werthe thi tha riza sa thit wede oppa liwe, and thetter fon thina liwa nen erwa ni sprute, ief thu mith fallleske swere, thet thu nebbe thinis bedda god stelen ne vrhelen, sin ne wart, thin ne gret.⁹

3. Moge God je beschermen en helpen, en moge je op die wijze je lijf en leden gebruiken, moge je zo je verstand en je vee gebruiken, moge je zo je kleed en je goederen gebruiken, opdat je je eed geheel oprecht en niet vals zult zweren.

7. Dan moge je beroofd worden van je lijf en van al je leden en al je goederen en je vijf zintuigen: de smaak, reuk, het gevoel, gehoor en het zicht; moge bovendien je vee weglopen; moge je bezit net zo vergankelijk worden als dit kleed, waarop je je woorden aflegt, wanneer je denkt dat je ze met meened kunt verwerven.

9. Nu vermaan ik je boven van je hoofd helemaal tot aan de kleine teen, hetzij aan de huid, hetzij aan het vlees, hetzij aan de aderen, hetzij aan de pezen, hetzij aan het hart, hetzij aan de lever, hetzij aan de ledematen, hetzij aan de gewrichten, aan de kleinere en aan de grotere, dat je je hele lichaam tussen voetzool en hoofdhuid gezond houdt van etterbulten en van beenvraat, van builen en breinziektes, en van de erge vallende ziekte, opdat je je eed geheel correct zult zweren en geen meened zult plegen.

10. Vervloekt en vermaledijd mogen al je botten en gewrichten zijn, mogen je runderen en je varkens weglopen, mogen al je rijkdommen zo vluchtig worden als dit kleed op je lijf, en mogen er uit je lijf geen nakomelingen voortkomen als je een valse eed zweert, dat je van je bedgenoot niets hebt gestolen of verborgen, het zijne niet verminderd, het jouwe niet vermeerderd.

De *fia-eth* levert een aantal lichaamstermen op die niet in de boeteregisters staan of daar zeer zeldzaam zijn: 1) *pote* 'schedel'; 2) *litteka tane* 'kleine teen'; 3) *edder* 'ader'; 4) *liwere* 'lever'; 5) *lithalet* 'gewricht'; 6) *lithmata* 'ledemaat'. De 'kleine teen' wordt in de boeteregisters niet genoemd, omdat de tenen gelijkgesteld worden aan de vingers. (De vingers worden dus wel uitgebreid behandeld). Het woord voor 'ader' (*edder*) komt verder alleen voor in de *Oudfriese embryologie*, die hieronder behandeld wordt. Omdat dit tekstje in het handschrift Emsingoër 3 in die redactie van het *Emsingoër Boeteregister* opgenomen is, is het het boeteregistercorpus 'binnengesmokkeld'. De 'lever' (*liwere*) komt slechts een maal voor in het *Boeteregister van Kampa Jeldric*, en wel in de hierboven genoemde opmerking dat men aan verwondingen aan zes organen in het lichaam sterft, namelijk de darmen, nieren, milt, lever, hart, luchtpijp.

De boeteregisters, de *fia-eth* en de embryologie zijn binnen het Oudfriese corpus de teksten waar het menselijk lichaam beschreven wordt. Een mooie illustratie hiervan is het feit dat alle samenstellingen met *lith* 'lid' die in het *Altfriesisches Wörterbuch* van Holthausen en Hofmann genoemd worden te vinden zijn in de boeteregisters of in de *fia-eth*. De vormen *lithalet* 'gewricht' en *lithmata* 'lede-

9 E2 I,3, 7, 9, 10 (*Fia-eed*, App. 704).

maat' bijvoorbeeld komen in de boeteregisters niet voor, maar wel in de *fia-eth*, terwijl *lithlemete* 'verlamming van de leden', *lithsiama* 'fistel in de leden', *lithsmeling* 'kleiner worden van een lid', *lithwege* 'lidverstuing' en *lithwerdene* 'lidverwonding' weer in de boeteregisters te vinden zijn.

De *fia-eth* levert tevens een aantal termen voor ziektes die niet of nauwelijks in de boeteregisters te vinden zijn. In tegenstelling tot de boeteregisters, waar verwondingen behandeld worden die het gevolg zijn van fysiek geweld, vinden we hier ziektes die het gevolg zijn van infecties en andere 'natuurlijke' oorzaken: 1) *farend*¹⁰ 'etterend gezwel'; 2) *fretma* 'beenvraat'; 3) *beil* 'buil'; 4) *breinsecht*¹¹ 'breinziekte'; 5) *fallande ewel* 'vallende ziekte, epilepsie'. De term *beil* komt voor in het *Riustringer Boeteregister*, maar in de boeteregisters worden builen bedoeld die het gevolg van slagen zijn, terwijl hier op builen gedoeld lijkt te worden die het gevolg zijn van een ziekte. In de boeteregisters komt *breinsecht* niet voor, maar wel andere samenstellingen met *brein*: *breindolch* / *breinwunde* 'breinwond' en *breinsiam* 'fistel in de hersenen'. Het *Boeteregister van Kampa Jeldric* noemt tenslotte een variante vorm voor *fallande ewel*, namelijk *fallanda secht*. Net als de eenmalige vermelding van de 'lever' onderstreept dit voornamelijk het unieke karakter van dit boeteregister.

De *fia-eth* is kortom een belangrijke tekst omdat het menselijk lichaam vanuit een andere invalshoek dan die van de boeteregisters behandeld wordt. Dat levert een aantal termen voor lichaamsdelen en ziektes op die we niet kennen uit de boeteregisters. Beide tekstsoorten behandelen het lichaam van hoofd naar tenen. De *fia-eth* gebruikt hiervoor in §9 eerst *buppa fon there pota al thore litteca thane* 'van het hoofd helemaal tot aan de kleine teen' en daarna *tuisc il and sward* 'tussen voetzool en hoofd' , daarbij een *chiasme*-achtig stijlmiddel toepassend: eerst wordt het lichaam van boven naar beneden genoemd, en daarna van beneden naar boven.

De tweede belangrijke tekst over het menselijk lichaam is een *Oudfriesse embryologie*, die aan Augustinus wordt toegeschreven, maar die teruggaat op een tractaat van de Noord-Afrikaanse arts Vindicianus (eind vierde eeuw).¹² Dit tractaat is op zijn beurt waarschijnlijk via het encyclopedische werk *Speculum Naturale* van Vincentius van Beauvais (c. 1194-1264) in Friesland terecht gekomen.¹³ In dit tekstje wordt de zwangerschap maand voor maand gevolgd en wordt beschreven welke veranderingen de foetus ondergaat:

o) *Augustinus seith ande queth, thet thet kind andere modere bilethad werthe niughen monat.*

1) *Anda tha uesta monde si somnath thet blod efter there vndfengnese.*

2) *Anda othere monathe sa werth thi likkoma bilethad.*

10 Van Helten, 'Uit de Friesche wetten', 109-110.

11 Het handschrift heeft hier <breasechtum>. Sommige auteurs willen hier naar analogie van Oijsl. *bráðasótt* 'plotseling optredende ziekte' een verder niet geattesteerde vorm ***bredasechtum* reconstrueren (zie Buma en Ebel, *Das Emsiger Recht*, 104n25). Aangezien samenstellingen met *brein-*, die ook nog eens verwondingen van de hersenen aanduiden veelvuldig voorkomen (*breinsiam*, *breinwunde*, *breinskerdene*) en ***bred-* 'plotseling' niet in het Oudfries geattesteerd is (vgl. Oijsl. *bráðr*), valt de lezing *breinsechtum* te prefereren.

12 Cilliers, 'Vindicianus' *Gynaecia*', 180-184.

13 Elsackers, 'Her anda neylar', 124-135.

- 3) *Anda thredda monathe sa warthath tha sina ifestnad anta eddra and werth thiu berd betein.*
 4) *Anda fiarda monathe sa werth theth kint ghebilethath.*
 5) *Anda tha fifa monathe sa vntfeth hit tha sele and upriucht thene likoma and vntfeth thene om.*
 6) *Anda tha sexta monathe sa wexted merch and thiu het.*
 7) *Anda soghenda monathe vntfeth hit tha thermer.*
 8) *Anda achtende monathe sa wextet heer and tha neylar.*
 9) *Anda niughenda monathe sa werthath se sceth and werth theth kint ghebern.*¹⁴
- o) Augustinus zegt, dat het kind negen maanden in zijn moeder gevormd wordt.
 1) In de eerste maand verzamelt het bloed zich na de conceptie.
 2) In de tweede maand wordt het lichaam gevormd.
 3) In de derde maand worden de pezen en aderen vastgemaakt en nestelt de embryo zich.
 4) In de vierde maand wordt het kind gevormd.
 5) In de vijfde maand ontvangt het zijn ziel en richt zijn lichaam op en ontvangt de adem.
 6) In de zesde maand groeien merg en huid.
 7) In de zevende maand ontvangt het de darmen.
 8) In de achtste maand groeien haar en nagels.
 9) In de negende maand worden moeder en kind gescheiden en wordt het kind geboren.

Deze tekst komt op twee plekken in het Oudfriese corpus voor. In Emsingoër 1 is het nog te vinden in een cluster van losse tekstjes. In Emsingoër 3 is het echter opgenomen in de zich in dat handschrift bevindende redactie van het *Emsingoër Boeteregister*.

In de embryologie worden naast algemene lichaamstermen zoals *blod* ‘bloed’, *sine* ‘pees’, *om* ‘adem’, *her* ‘haar’, *neil* ‘nagel’, enkele zeldzame woorden genoemd, die verder uitsluitend in de *fia-eth* en bij Kampa Jeldric te vinden zijn: *edder* ‘ader’; *hed* ‘huid’; *therm* ‘darm’. Dit getuigt er nog eens van dat de boeteregisters ons weliswaar veel bieden op het gebied van lichaamstermen, maar dat het Oudfries meer bezeten moet hebben.

2 De menselijke anatomie in de boeteregisters

De termen voor de lichaamsdelen zijn hieronder geordend volgens het schema van de partonomie dat zich het meest lijkt aan te dienen, maar dat als gezegd een reconstructie is. Er is echter geprobeerd zoveel mogelijk aanwijzingen uit de structuur van de boeteregisters te halen. Soms verraden deze structuren namelijk waar volgens de opsteller de grens tussen het ene en het andere lichaamsdeel (romp, nek, hoofd) lag.

2.1 *Het gehele lichaam*

Het lichaam, ‘het geheel’ zoals het in de literatuur over partonomie heet, wordt in de eerste plaats aangeduid met *likhama*. Daarnaast zijn er twee woorden die pri-

¹⁴ E1 V,19 (‘*Vermischte Stücke*’ in *Emsingoër 1*) / E3 I,199 (BEm).

mair 'lijk' betekenen, *hre* en *lik*. De termen *hreraf* en *likraf* lijken soms eerder lichaamsberoving dan lijkberoving te betekenen.¹⁵ Het Oudfriesse *lif* ten slotte heeft een aantal betekenissen, waaronder 'leven' en 'romp'. In de eerste betekenis staat het woord voor het gehele lichaam, echter meer in een overdrachtelijke zin. Het wordt regelmatig als equivalent voor *ield* / *weriield* 'weergeld' gebruikt in de boeteregisters: een *half lif* en een *half ield* 'een half weergeld' kunnen elkaar afwisselen. Hierop kom ik terug in hoofdstuk 6.

Een andere manier om het hele lichaam aan te duiden is de uitdrukking 'lijf en leden' (romp+ledematen=lichaam), die bijvoorbeeld ook in het Engels (*life and limb*) voorkomt. Deze uitdrukking is in het Oudfries zichtbaar door de manier waarop het lichaam wordt behandeld in de boeteregisters, en komt enkele malen in het hele Oudfriesse corpus voor.¹⁶ In de *fia-eth* lezen we: *alsa bruc thu thines liwis and alre thinra lithena* 'moge je op die wijze je lijf en al je leden gebruiken'.¹⁷ In het *Rudolfsboek* wordt het recht van de vrouw om zelf een echtgenoot te kiezen onderstreept met de woorden *hwant hia achte wald liues ende ledena ende anne foremond ti tziasane* 'want zij heeft zelf de beschikking over lijf en leden en het recht om zelf een voogd (=echtgenoot) te kiezen'.¹⁸

Het Nieuwfries heeft er van dit paar een overgehouden om het hele lichaam aan te duiden: de *lea* 'de ledematen'=lichaam.¹⁹ Op deze manier lijken 'de leden' reeds gebruikt te worden in het derde 'uitzonderingsgeval' op het tweede *Landrecht*, te vinden in het vijftiende-eeuwse handschrift Jus, volgens welke een weduwe het erfgoed van haar minderjarige kind slechts onder speciale omstandigheden verkopen mag: *Soe weineth ende scryieth dat onierighe kijnd ende wypt dan sijn nakeda leda ende sin huuslas ende sijn faedir, deer him reda sculd iens den hongher ende den kalda niewelwinter [...]* 'Dan huilt en jammert het minderjarige kind en beklagt zijn naakte ledematen en zijn dakloosheid en zijn vader, die hem beschermen moest tegen de honger en de koude winter [...]'.²⁰ De 'naakte ledematen' moeten hier wel opgevat worden als een *pars pro toto* voor het hele naakte lichaam.

2.2 Hoofd

Het hoofd (*haved*, *holla*, *meldke*, *kop*) is het meest gemarkeerde deel van het lichaam. In de eerste plaats zetelen hier enkele vitale lichaamsfuncties zoals vier van de vijf zintuigen (*sin*): horen (*here*), zien (*siune*), reuk (*hreene*) en smaak (*smek*), zodat alleen de vijfde, de tastzin (*fele*) elders wordt gelokaliseerd. Minstens even belangrijk is dat schending van het gezicht (*ondlete* en *wlite*: alleen in *wlitewlemmelse* 'gelaatsverminking') zeer ernstig genomen werd.

Gezien het grote belang van het hoofd en het gezicht hoeft het niet te verbazen dat veel termen van lichaamsdelen hier te lokaliseren zijn. We vinden bijvoorbeeld

15 Over *hre* en *lik* zie ook: Nijdam, 'The loss of Old Frisian *b*', 89.

16 Afgezien van de attestaties die hierna volgen nog in: J X,2 (*Acht Doemen*, App. 860).

17 E2 I,3 (*Fia-eed*, App. 704).

18 J XVIII,7 (*Rudolfsboek*, App. 873).

19 Nijdam, 'De Aldfryske lea'.

20 J VIII,2d (*Vierentwintig Landrechten*, App. 630). Zie ook hoofdstuk 5.3.1.

verschillende aanduidingen voor haar (*ber, fax*) dat zich op het hoofd bevond, zoals de baard (*berd*), de snor of knevel (*kanep*) en de krullen van een vrouw (*frisle*). Een enkele maal wordt de tonsuur van de priester (*platta*) genoemd. Nog zeldzamer is een bepaling die spreekt over het afsnijden van een haarlok (*top heres*) bij een man waarbij niet alleen het haar afgesneden wordt, maar ook de behaarde hoofdhuid (*swarde*) en er bloed uit de wond vloeit.²¹

De schedel komt niet voor als het skeletgedeelte dat het gehele hoofd uitmaakt (doodshoofd), maar wel in de zin van 'hersenpan' (*breinpanna*). Het 'brein' (*brein*), het 'schedelgebied' (*breinklova*) en het 'hersenvlies' (*helibrede*) zijn alle geattesteerd, omdat een slag op het hoofd een hersenbeschadiging kon veroorzaken. Het *Emsingoër Boeteregister* heeft de unieke term *hol* 'gat' in de betekenis 'natuurlijke opening in de schedel' wanneer er gezegd wordt dat iemand zo hard op zijn hoofd wordt geslagen dat het bloed uit de zeven *holar* vloeit (mond+ogen+oren+neusgaten=7). Een term die we eveneens uitsluitend in de Emsingoër teksten tegen komen is iemands 'gelaatskleur' (*bli*) die kan verschieten door een slag op het hoofd.

Grote aandacht is er ook voor het 'oog' (*age*). De 'oogbol' (*agappel*) en de 'pupil' (*sia*) worden expliciet genoemd, en het 'ooglid' (*aghlid*) wordt zelfs onderverdeeld in het 'bovenste ooglid' (*ura hlid*) en het 'onderste ooglid' (*nithere hlid*). De wimper krijgt geen aparte term, maar wordt geïmpliceerd in *faxfeng on tha age* 'haartrekken op het oog'. Het Oudfries heeft verder enkele specifieke en daardoor deels problematische termen opgeleverd voor het gebied rond het oog. Zo wordt de 'oogkas' (*agbring*) expliciet genoemd, omdat deze bij een gevecht gebroken kan worden.²² Daarbij kon de oogbol in de 'oogholte' (*kolk*) verzonken raken.

Twee lastige termen ten slotte die met het oog te maken hebben zijn 'ooggebied' (*agebred*) en 'ooghoek' (*ongneil*). De laatste term betekent naast 'ooghoek' tevens 'nagelzweer', waarbij de laatste betekenis etymologisch primair lijkt te zijn.²³ Het Oudfriesse woord *agebred* is lastig omdat de attestaties ervan niet eenduidig zijn, en er verwarring lijkt te zijn tussen *breskredene* 'het kerven van de wenkbrauw' en *agebredskredene* 'het kerven van het ooggebied'. Die eerste verwonding levert ons het onproblematische woord voor 'wenkbrauw' (*bre*) op, dat ook elders geattesteerd is. Maar de exacte betekenis van *agebred* vast te stellen blijft lastig, niet in de laatste plaats omdat het opmerkelijk is dat dit deel van het gezicht apart benoemd wordt.

De term 'voorhoofd' (*forhaved / farahaved*) blijkt een ruimere betekenis te hebben dan wij er nu aan toekennen – het gebied tussen de ogen en het hoofdhaar. Het betekent in het Oudfries tevens 'het voorste gedeelte van de mond'. In de Riustringer redactie van het *Algemene Boeteregister* worden hier namelijk de acht voortanden gelokaliseerd: *achta sa hit an farahafde se* 'de acht die in het voorste

21 Zie ook hoofdstuk 8.1.3 en 8.2.1.

22 Nijdam, 'The loss of Old Frisian *b*', 89-90.

23 De gangbare verklaring is dat de oorspronkelijke vorm *ongneil* < *ong* 'ca. nauw, bedrukt' + *neil* 'nagel' verward is met een vorm die niet in het Oudfries is geattesteerd, maar wel in het Oudengels, nl. *ongnere, ongnora* 'ooghoek'. Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 293-295 (s.v. *ogneil* en *ongost*).

gedeelte van de mond zitten'.²⁴ Buma voert in het glossarium achterin zijn diplomatische editie van Riustringer 1 een lemma *farahaved* op, met als betekenis 'voorste gedeelte van de mond'.²⁵ In de overige redacties van het *Algemene Boeteregister* is echter sprake van *enfara*, *afara* 'voorin' en de Latijnse redactie heeft het daarmee corresponderende *ante*.²⁶ Het woord *farahaved* komt eveneens op een aantal andere plekken voor in de boeteregisters. Dan blijkt dat *farahaved* een variant is van *forhaved*. In het *Hunsingoër Boeteregister* wordt die term namelijk gebruikt in de bepaling over het doorsnijden van de rimpels (*leseke*, *wirsene*): *Thiu urreste wirsene til farahavede* 'de bovenste rimpel in het voorhoofd'.²⁷ De vorm *farahaved* varieert in deze bepaling dus met het gebruikelijkere *forhaved* in andere redacties. We moeten daarom concluderen dat *farahaved* / *forhaved* in het Oudfries klaarblijkelijk 'voorhoofd' betekende in een ruime betekenis, dus iets als: 'de voorste / uitstekende delen van het hoofd'.

Het Oudfries *ziake* lijkt in de eerste plaats 'wang' te betekenen, parallel aan het Engelse *cheek*, en het Oudfries woord voor 'kaak' is dan *zinbakka* (lett. 'kinnebak'). De verspreiding van deze twee termen overlapt echter niet, zodat ze elkaar niet hoeven uit te sluiten.

Voor de oren, neus en mond vinden we uitsluitend onproblematische termen. Van het 'oor' (*are*) wordt alleen de 'oorlel' (*arlippa*) apart genoemd. Bij de 'neus' (*nose*) wordt het 'neusbeen' (*noseben*) en het 'neusgat' (*nostern*) onderscheiden. De reden dat we deze laatste termen in de boeteregisters aantreffen is natuurlijk dat het neusbeen tegelijk met de neus kan worden afgeslagen en er bloed uit het neusgat kan vloeien. De neusvleugels worden met de algemene term *wach* 'scheidingswand' aangeduid, die voor meerdere organen gebruikt wordt.

Voor de 'mond' zijn diverse termen overgeleverd (*muth*, *mula*, *mund*, *snabba*, *snavel*). Correct Oudfries is de vorm *muth*; de vorm *mund* moet, net als *tond* 'tand', een Nederduitse ontleening zijn. Het Nieuwfries heeft *mûle*, dat we al in het Oudfries aantreffen – opmerkelijk genoeg alleen in het Oudoostfries *Boeteregister van Kampa Jeldric*, terwijl de Oudwestfriesse boeteregisters *mund* / *mond* of *snavel* hebben. Die laatste term is er een die aan het dierenrijk ontleend is, net als *snabba*, dat ook primair 'snavel van een dier' betekent (*snabba* komt alleen voor in het *Emsingoër Boeteregister*).²⁸

In de mond bevindt zich de tong (*tunge*), die kan worden uitgesneden. Hetzelfde geldt voor de lippen. Naast het woord voor 'lip' (*were*) worden de 'bovenlip' (*ura were*) en de 'onderlip' (*nithere were*) afzonderlijk vermeld.

Daarmee komen we bij het gebit in de boeteregisters. Het *Algemene Boeteregister* en enkele andere Oudoostfriesse boeteregisters onderscheiden de 'acht voortanden' (*achta sa hit is a fara[havede]*) als een groep. Deze traditie onderscheidt daarnaast de vier hoektanden (*herntoth*, *sleitoth*) en een ongenoemd aantal

24 RI V,47(6f) (BAg).

25 Buma, *De eerste Riustringer codex*, 181.

26 Zie tabel 8.1.8.

27 H XII,31 (BHu).

28 Zie hoofdstuk 1.3 over termen uit het dierenrijk die voor menselijke lichaamsdelen kunnen gaan staan.

‘binnentanden’ (*intra toth*), oftewel ‘kiezen’ (*kese*). Bij de kiezen worden de ‘kroon’ (*stapul*) en de ‘wortel’ (*herna*) apart genoemd. Voor ‘tand’ kende het Oudfries enkele synoniemen: *toth*, *tusk*, *tond*.²⁹ Volgens Arne Spenter bestond er een semantisch onderscheid tussen *toth* en *tusk*, waarbij *tusk* uitsluitend voor tanden van dieren gebruikt werd, en *toth* voor mensentanden.³⁰ Dit wordt echter niet bevestigd door het boeteregistermateriaal: *toth* en *tusk* worden beide voor zowel de tanden van mensen als die van dieren gebruikt. In het Nieuwfries heeft *tosk* een equivalent van Ofri. *toth* verdrongen.

2.3 *Romp*

De romp (*lif*) wordt onderverdeeld in een bovenlijf en een onderlijf, waarbij het middenrif (*midbrif*, *midbrither*) de horizontale scheiding is tussen de twee lichaamschelften.³¹ Wanneer we bij het bovenlijf beginnen vanaf het hoofd komen we als eerste de ‘hals’ (*hals*) en de ‘nek’ (*hnekka*) tegen. In de hals, dus aan de voorkant van het lichaam, bevinden zich enkele vitale lichaamsdelen, die vanwege de verwondingen die daar kunnen optreden, in de boeteregisters genoemd worden: de ‘halspees’ (*halssine*), het ‘strottehoofd’ (*strotbolla*, *throtbolla*, *halsknep*) en de ‘slokdarm’ (*wasanda*).³²

De schouderpartij is goed vertegenwoordigd. Er zijn twee woorden in het Oudfries die wij met ‘schouder’ zouden vertalen, maar die in het Duits nog van elkaar worden onderscheiden, namelijk ‘schouder/oksel’ (*axle*, vgl. Dts. *Achsel*) en ‘schouder’ (*skuldere*, vgl. Dts. *Schulter*).³³ Het eerste etymon is in het Nederlands nog bewaard gebleven in *oksel*, met de betekenis ‘armholte’. Wanneer we een verticale lijn trekken door de armholte en de plek daarboven op wat wij in het Nederlands ‘schouder’ noemen, dan hebben we de oorspronkelijke *axle* in beeld: het is het deel van de schouder waar de arm op draait. De attestaties in de boeteregisters worden vaak gebruikt om het verlies van de gehele arm, dus tot aan de *axle*, te beschrijven. Lastiger wordt het bij het ‘schouderbeen’, waarvoor we zowel *axelben* als *skulderben* vinden. Door het geringe aantal attestaties is het niet duidelijk of *axelben* uitwisselbaar is met *skulderben*, of dat het onderscheid tussen *axle* en *skulder* moet worden doorgevoerd naar de botten. Op vastere grond zijn we weer met het ‘schouderblad’ (*herdbled*) en het ‘sleutelbeen’ (*widuben*).

29 De vorm *tond* moet net als *mund / mond* ‘mond’ een Nederduitse leenvorm zijn. De bespreking bij Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 412-413 (s.v. *toth*) overtuigt niet.

30 Spenter, ‘Altfriesisch *tusk* “Zahn”’.

31 Zie hieronder, §5.1.

32 De Duitstalige woordenboeken vertalen *wasande* met ‘Luftröhre’, dus ‘luchtpijp’ (Holthausen/Hofmann, *Altfriesisches Wörterbuch*, 125; Sjölin, *Die ‘Fivelgoer’ Handschrift II*, 106). De slokdarm en de luchtpijp bevinden zich achter elkaar in de hals. De bepalingen laten beide interpretaties toe. In het *Boeteregister van Dongeradeel* is een corrupte bepaling te vinden, die een verkeerde uitleg van de term *mosdolch* ‘kneuzing’ geeft, maar wel een aanwijzing geeft voor de juiste betekenis van *wasanda*: *Mosdolch is dio wasene dar dio spyse ingeth* ‘Mosdolch is de slokdarm waar het eten naar binnen gaat’ (U XXVI,112 (BDg, groep B)).

33 Kluge en Seebold, *Etymologisches Wörterbuch*, 8 (s.v. *Achsel*); De Vries en De Tollenaere, *Etymologisch woordenboek*, 267 (s.v. *oksel*).

Het overige deel van het bovenlijf wordt ingenomen door de borstkas. We vinden geen term voor de borstkas, maar ‘borst’ (*briast*) lijkt die lading mede te dekken. De term wordt zowel gebruikt voor het geheel als voor de mannen- en vrouwenborsten. Daarbij is sprake van een datief meervoud *briastum* in bepalingen als deze: *Jef hir en mon enda sine briastem sa fir onefuchten werthe, thet hi sinne om nawet bihalda ni mughe: en thrimen lif* ‘Indien hier een man in zijn borst (lett. borsten) zo zeer verwond wordt, dat hij zijn adem niet kan inhouden: een derde weergeld’.³⁴ De jongste redactie van deze bepaling, Emsingoër 3, heeft een enkelvoudsvorm: *Hvasa anda sine Brust vndad is* ‘Wie aan zijn borst verwond is’.³⁵ In bepalingen over de vrouwenborsten treffen we verder de ‘tepel’ (*warte*) aan. Hoewel de borstkas niet benoemd wordt, vinden we voor dat gedeelte van het skelet wel de ‘rib’ (*rib*) en ‘borstbeen’ (*borstben*). In de borstkas bevinden zich de ‘longen’ (*lungen*) en het ‘hart’ (*herte*). Bij de longen worden de ‘longkwabben’ (*flard*) onderscheiden.

De rug (*breg*) vormt de overgang tussen bovenlijf en onderlijf, hoewel hij in het *Riustringer Boeteregister* bij het onderlijf wordt gerekend. Een zeer belangrijk onderdeel van de rug is de ‘ruggengraat, ruggenmerg’ (*walduwaxe, waldsine*), waarvan de beschadiging tot ernstige uitvalsverschijnselen kon leiden.³⁶ Ten slotte lijkt er sprake te zijn van een ‘bot in de rug’ (*bregben*). Bij nadere beschouwing gaat het echter om een verkeerde analyse van de verwonding *benbreke* ‘botbreuk’, die ontelbare malen voorkomt in de Oudwestfrie boeteregisters. De variant *benis breke* leidde in een paar gevallen – beide in de *Bireknade Bota!* – tot de verwarrende vormen *ribbesbenis breke* en *regbenis breke*, die geïnterpreteerd moeten worden als respectievelijk ‘botbreuk van de rib’ en ‘botbreuk in de rug’. De verkeerde analyse van *ribbesbenis breke* als ‘breuk van het ribbot’ laat zien wat er mis gaat indien *ribbesben* en *regben* als samenstellingen worden gezien. Een woord *‘ribbot’ voegt immers geen betekenisnuance toe aan het al bestaande ‘rib’.³⁷

Daarmee zijn we bij het onderlijf aangekomen. Het oudfrie *side* betekent net als in het Nederlands zowel de zijde in het onderlichaam, de ‘flank’, als ‘kant, zijde’. Vlak naast de flank, wat meer naar achteren, liggen de ‘lendenen’ (*lenden*). Aan de voorkant bevindt zich de ‘buik’ (*buk*). Problematisch zijn enkele termen die onderdelen van het lichaam aanduiden die zich in de omgeving van de ‘navel’ (*navla*) moeten bevinden. Wat moeten we namelijk denken van de ‘navelring’ (*navlahring*) en het nog mysterieuzere ‘dikke van de navel’ (*navlathiukke*)? Beide termen komen als varianten van elkaar voor, want in groep C vinden we *Hwa so dolghet werth on sina nauula binna tha tijge* ‘Wie verwond wordt aan zijn navel binnen het dikke’ als parallel van *Hua so dulget wirt in dine nauula binna dine ringe* ‘Wie verwond wordt aan zijn navel binnen de ring’.³⁸ Waarschijnlijk wordt de ‘navelknoop’ bedoeld.³⁹ Eenmalig vinden we een term (*nethere*) *swol*, dat letterlijk ‘(onderste) zwelling’ be-

34 E1 VII,105 (BEm).

35 E3 I,170 (BEm).

36 Zie hoofdstuk 5.4.2.

37 *Ribbesbenis breck: een einsa*. D XIV,113 (BBr, groep C); *Regbenis breck: tua einsa*. D XIV,117 (BBr, groep C).

38 J XXVIII,217 (BW5D, groep C); D XIV,198 (BBr, groep C).

39 Buma, *Vollständiges Wörterbuch*, 349 (s.v. *thige*).

tekent, en wel eens de ‘venusheuvel’ of het ‘schaambeentje’ zou kunnen betekenen.⁴⁰

Van de ‘ingewanden’ (*inbrif*) worden er slechts een paar frequent genoemd in de boeteregisters. Dat zijn de ‘maag’ (*maga*), het ‘kleine gedeelte van de maag’ (*klene thes maga*) (wat we ons daarbij ook moeten voorstellen) en het ‘darmnet’ (*nette*).⁴¹ De attestaties van de ‘lever’ (*livere*), de ‘nier’ (*lundlaga*), en de ‘milt’ (*milte*) danken we aan een eenmalige vermelding in het *Boeteregister van Kampa Jeldric*.⁴² De ‘darm’ (*therm*) komt ook in deze ene bepaling voor, en daarnaast in de *Oudfriesche embryologie*.⁴³

Het ongeboren kind en voortplanting werden hoog gewaardeerd in middeleeuws Friesland.⁴⁴ De ‘baarmoeder’ (*benete burch*) komt meermalen voor in de boeteregisters. Ook de ‘geslachtsdelen’ (*mecht*) van man en vrouw worden genoemd; de ‘penis’ (*pint*) en de ‘teelballen’ (*pralling, prelling, hothe, tiling*), waar de ‘teelkracht’ (*tochta*) in schuilt. De ‘vagina’ (*kunte*) wordt niet vergeten. In een paar Oudwestfriesche boeteregisters worden in de penis drie pezen onderscheiden: een ‘vruchtpees’ (*fruchtsine*), een ‘testikelpees’ (*skalsine*) en een ‘omhoogpees’ (*stiap-sine*). Helemaal onder aan het onderlijf bevindt zich het ‘stuitbeen’ (*quemben*).

2.4 *Arm*

De ‘ledematen’ (*lith, lithmata*) bestaan in deze context uit de armen en benen, hoewel als gezegd de boeteregisters *sex litha* ‘zes ledematen’ onderscheiden, waarmee handen, voeten en ogen bedoeld worden. We beginnen bij de ‘arm’ (*erm*).⁴⁵ We vinden verder ‘armmerg’ (*ermmerg*), ‘oksel’ (*ermskethe*; lett. ‘armscheiding’), ‘elleboog’ (*elboga*) en ‘ellepijp’ (*pipe*). De termen voor ‘spaaakbeen’ (*skidel*) en ‘opperarmbeen’ (*pre*) ten slotte komen uitsluitend in het *Emsingoër Boeteregister* voor zonder enige context en uitleg.

De termen *henzeben*, ‘lett. hangbeen’ en *henzesine*, ‘lett. hangpees’, beide samenstellingen met als eerste lid *henze-*,⁴⁶ komen uitsluitend in het *Brokmer Boeteregister* voor. Hun betekenis is niet geheel duidelijk. Hofmann kwam met de oplossing ‘bot van bovenarm’ voor *henzeben*.⁴⁷ Holthausen geeft nog de betekenis ‘sleutelbeen’, zodat *henzeben* synoniem zou zijn aan *widuben*.⁴⁸ Dit lijkt echter onwaarschijnlijk, gezien het feit dat *widuben* naast *henzeben* in het *Brokmer Boeteregister* voorkomt in een groep bepalingen over *benfrotha* ‘botbeschadiging’

40 J XXVIII,248 (BW5D, groep C); J XXIV,59 (BGr, groep A); Buma, *Vollständiges Wörterbuch*, 334 (s.v. *swol*).

41 De term *klene thes maga* komt voor in het *Riustringer Boeteregister*. Er wordt gezegd dat iemand door dit lichaamsdeel geschoten wordt en dat de kleinste afstand over de huid tussen de twee wondopeningen gemeten moet worden en gecompenseerd moet worden. R I VI,66(11e) (BRu).

42 F X,407 (BKJ). De milt komt ook voor in de verwonding *miltaskredene* ‘kerven van de milt’. Zie hierover hoofdstuk 9.4.2.

43 Over die tekst hierboven, §1.2.

44 Zie hoofdstuk 5.6.

45 Een eenmalige attestatie lijkt de term ‘armbeen’ (*ermben*) op te leveren. Bij nadere beschouwing is dit een verschrijving van *quemben*. U XXVI,56 (BDg, groep B).

46 < *hangia* ‘hangen’.

47 Holthausen en Hofmann, *Altfriesisches Wörterbuch*, 160.

48 *Ibid.*, 42.

bij verschillende lichaamsdelen.⁴⁹ Over de *henzesine* geeft de tekst van het *Brokmer Boeteregister* iets meer aanwijzingen: *Vverther en mon ewndad anda sine henszesine and him sine erim driapande se and loma: en thrimin ield* ‘Wordt een man verwond aan zijn *henzesine*, zodat zijn arm slap naast zijn lichaam bungelt en lam is: een derde weergeld’.⁵⁰ Klaarblijkelijk betekent het element *henze-* in deze samenstelling dus eerder ‘de pees waar de arm aan hangt’, dan ‘de pees die ergens aan hangt’. Indien deze betekenisnuance ook voor *henzeben* aangenomen mag worden, wordt de betekenis van Hofmann minder aannemelijk. Eerder moet dan gedacht worden aan een bot dat zich ergens in de schouder bevindt, en waar de arm aan hangt, zoals de ‘schouderkom’. Voor de *henzesine* moeten we mijns inziens niet naarstig op zoek naar een exacte anatomische *match*. Het is duidelijk dat er een pees in de arm, waarschijnlijk in de bovenarm vlak bij de schouder bedoeld wordt, waardoor bij beschadiging de arm er slap en verlamd bij hangt: dat eindresultaat is hier cruciaal. De compensatie is, zoals gebruikelijk voor verwondingen van deze ernst, een derde weergeld.

2.5 Hand

De ‘hand’ (*hond*) wordt vanwege zijn functionaliteit zeer uitvoerig behandeld in de boeteregisters. De overgang van de arm naar de hand wordt gevormd door het ‘polsgewricht’ (*hondwrist*). Naast een term voor hand vinden we de ‘vuist’ (*fest*) en de ‘handpalm’ (*hondbled*, *hondbrede*). In de Oudwestfrie boeteregisters vinden we de handpalm in de context van botbreuken aan de handpalm of doorboringen van de handpalm. In het Oudoostfrie corpus is het alleen Kampa Jeldric die niet de ‘vingers’ (*finger*) gelijk stelt aan de gehele hand, maar die ook nog een restcompensatie berekent voor het verlies van de handpalm. Elke vinger heeft zijn eigen compensatie, zodat alle vingers benoemd worden: de duim (*thuma*, *haldere*), de ‘wijsvinger’ (*skotfinger*), ‘middelvinger’ (*grate finger*, *lange finger*), ‘ringvinger’ (*goldfinger*) en ‘pink’ (*liteke finger*, *slutere*). Verder worden de drie ‘koten’ (*kate*) of leden van de vingers benoemd: het ‘onderste lid’ (*feritste lith*), het ‘middelste lid’ (*middelste lith*) en het ‘bovenste lid’ (*minneste lith*, *efterste lith*, *ureste lith*). De knokkels (*knokel*) of gewrichten van de vingers worden eveneens genoemd. Voor het middelste vingergewricht komen we een maal de term *middelknokel* tegen.⁵¹ Ten slotte wordt de ‘nagel’ (*neil*) niet overgeslagen.

2.6 Been

Het Oudfrie *ben* heeft dezelfde dubbele betekenis als het Nederlands, namelijk ‘bot’ en ‘been’. In het Oudoostfrie vinden we *ben* in die dubbele betekenis. In het Oudwestfrie zien we een splitsing optreden: *ben* krijgt de betekenis ‘bot’ en voor ‘been’ vinden we *skunka*, dat voortgezet wordt in het Nieuwfrie, waar *skonk* nog

49 B 197-201 (BB).

50 B 202 (BB).

51 U XXV,49 (BLw, groep A).

steeds ‘been’ betekent. In de Oudwestfrie boeteregisters vinden we ook termen voor ‘dijbeen’ (*thiach, thiachskunk*) en voor ‘dijbeenmerg’ (*thiachmerg*).

De ‘knie’ (*kni*) komen we weer in het gehele Oudfrie corpus tegen, evenals de ‘knieholte’ (*hoxene*) en de ‘knie-schijf’ (*knibeltride*). De overgang naar de voet wordt gevormd door de ‘enkel’ (*ankle*) en de ‘hiel’ (*bela*), waarbij voor die laatste nog de ‘hielpees’ (*helsine*) apart benoemd wordt.

2.7 Voet

De voet (*foet*) is de tegenhanger van de hand wanneer we het lichaam spiegelen over een horizontale as (die door het middenrif loopt). De voet wordt summierder behandeld dan de hand. We vinden uitsluitend het woord voor ‘enkelgewricht’ (*foetwerst*) en de ‘voetzool’ (*ile*). Dit verschil in aandacht heeft deels te maken met de verschillen in functionaliteit van de hand en de voet. Door de expliciete gelijkstelling van vingers en tenen in de boeteregisters zijn bovendien de termen voor de aparte tenen niet overgeleverd. Alleen in de *fia-eth* is de ‘kleine teen’ (*liteke tane*) te vinden. Het *Emsingoër Boeteregister* is het enige boeteregister dat compensaties noemt voor het verlies van de ‘grote teen’ (*grate tane*) enerzijds en de vier overige anderzijds. Voor de verlamming van de tenen wordt ook daar weer naar de vingers verwezen: *Thi lamelsa: olsa thi thuma* ‘De verlamming (van de grote teen): net als de duim’.⁵²

2.8 Termen die buiten de partonomie vallen

Verschillende termen vallen buiten de hierboven geschetste partonomie, hetzij omdat het lichaamsvloeistoffen of -afscheidingen zijn (en dus geen lichaamsdelen), hetzij omdat het algemene termen zijn die op meerdere plekken in het lichaam voorkomen. Ze worden hieronder in vier groepen behandeld: 1) lichaamsvloeistoffen en afscheidingen; 2) algemene lichaamsdelen; 3) termen die samenhangen met verwondingen; 4) een restgroep.

In de boeteregisters worden situaties geschetst waarin mensen worden geschopt, geslagen en op de grond worden geworpen om dan nogmaals geschopt en geslagen te worden. Daarom treffen we er lichaamsvloeistoffen en excrementen aan, die als gevolg van deze handelingen uitgescheiden kunnen worden. Zo vinden we bij de verwondingen van het oog de ‘traan’ (*tar*) beschreven in bepalingen waarin verteld wordt dat de oogkas of het ooglid zodanig beschadigd is, dat het oog van het slachtoffer tegen diens wil traant. Iets dergelijks treffen we aan bij de verwondingen aan de neus: daar worden onder andere gevallen beschreven waarbij de neus zodanig ingescheurd is dat het slachtoffer zijn ‘snot’ (*snotta*) of ‘slijm’ (*saver*) niet meer kan ophouden. Ook verwondingen aan de mond kunnen een ‘ongewilde speekselvloed’ (*spedelspring*) teweeg brengen (‘speeksel’, *spedel*). Een zware molestatie, die we onder verschillende benamingen aantreffen (*soldede, dathswima*), zorgt er soms voor dat het slachtoffer bewusteloos blijft liggen in zijn eigen ‘ont-

⁵² E3 I,164 (BEm).

lasting' (*quad, threk*). De 'urine' (*mese*) ten slotte wordt in twee contexten gebruikt in de boeteregisters. Als een vrouw zozeer aan haar geslachtsdelen verwond is dat zij haar urine niet kan ophouden, dan is een bepaalde compensatie vereist.

Twee lichaamsvloeistoffen resten ons nog: 'bloed' (*blod*) en 'zweet' (*swet*). Bloed komt vele malen voor in het corpus, maar zweet veel minder. Hoewel zweet op het gehele lichaam op kan treden, gaat het in de gevonden vermeldingen om zweet van het voorhoofd dat samen met het bloed van een verwonding aan de wenkbrauw in het oog loopt.⁵³

De tweede restgroep bestaat uit termen voor lichaamsdelen die niet aan een bepaald lichaamsdeel te verbinden zijn, zoals de 'pezen' (*sine*) en de 'botten' (*ben*) of het 'gebeente' (*benete*), die door het hele lichaam te vinden zijn. Hetzelfde geldt voor 'vlees' (*flask*) en 'merg' (*merch*). De 'aderen' (*eddre*) lopen ook door het gehele lichaam, maar komen nauwelijks voor in de boeteregisters, waarschijnlijk omdat zij niet als afzonderlijke eenheden gezien werden of behandeld konden worden. Het doorsnijden van een pees veroorzaakt immers zichtbare uitval, en dat was te meten en te kwantificeren. Aderen kunnen artsen pas sinds de moderne tijd weer aan elkaar naaien. Een middeleeuwse arts kon ze hoogstens dichtbranden of afbinden om het bloeden te stoppen.

Sommige van de genoemde termen komen op een beperkt aantal locaties op het lichaam voor, zoals 'kraakbeen' (*gristel*), dat bij de neus, de oren en het strottenhoofd wordt onderscheiden. Van de 'adem' (*ethma, omma*) zou wellicht verwacht mogen worden dat deze uitsluitend bij de mond en de neus wordt genoemd. De boeteregisters noemen de adem echter vaak in verband met het naar buiten treden ervan via onnatuurlijke uitgangen, namelijk wanneer iemand zodanig verwond is (meestal aan zijn borst), dat er sprake is van *omma utgong* 'het naar buiten treden van de adem'.

Het woord *wach* '(scheidings)wand' wordt voor het tussenschot van de neus en neusvleugels, scheidingsvliezen in de ingewanden, de buik en de borst gebruikt, en zelfs om de buitenzijde van de lip en de binnenzijde van de lip aan te duiden, wanneer deze doorboord wordt.

Ten slotte enkele woorden die wat meer uitleg vergen. Er zijn enkele termen overgeleverd voor 'huid' (*fel, filmene, hed*), waarvan *fel* de meest frequente is. Dit woord betekent echter tevens 'vel, membraan' in *helibrede fel* 'hersenvlies'. Het Oudfries levert ten slotte twee termen op voor 'gewricht': *hwerfta*, dat slechts een maal voorkomt (uiteraard weer in het *Boeteregister van Kampa Jeldric*) en *lithalet*, dat niet in de boeteregisters, maar in de *Fia-eth* voorkomt.⁵⁴

De derde restgroep hangt samen met verwondingen. Omdat de boeteregisters over verwondingen in alle soorten en maten gaan, heeft dit een speciaal jargon overgeleverd. Zo wordt de 'rand van een wond' (*ende*) benoemd, evenals een 'afgehouden stuk vlees' (*lappa*) en 'etter' (*smere*). Voor een aantal termen is men te rade gegaan bij de geografie: een scheiding tussen twee bloedende wonden heet een *dom* (letterlijk 'dam') of *middeldom* ('tussendam') en een onbeschadigd stuk

⁵³ H XII,34 (BHu).

⁵⁴ Zie hierboven, §1.2.

Tabel 11 Partonomie in het Oudfries (voornamelijk op basis van de boeteregisters)

1	Lichaam lijk (<i>bre</i>) lijf/leven (<i>lif</i>) (ook: 'romp') lijf/lijk (<i>lik</i>) (ook: 'lijk') lichaam (<i>likhama</i>)	kies (<i>kese, inra toth</i>) tand (<i>toth, tusk, tond</i>) kaak / wang (<i>ziake</i>) kinnebak / kaak (<i>zinbakka</i>)
2	Hoofd hoofd (<i>haved, holla, meldke, kop</i>) behaarde hoofdhuid (<i>sward</i>) brein (<i>brein</i>) schedelgebied (<i>breinklova</i>) hersenvlies (<i>helibrede</i>) gezicht (<i>ondlete</i>) (<i>wlite</i> : alleen in <i>wli-tewlemmelse</i>) gelaatskleur (<i>bli</i>) voorhoofd / voorste gedeelte van de mond (<i>forhaved / farahaved</i>) natuurlijke opening in de schedel (<i>hol</i>) rimpel (<i>leseke, wirsene</i>) oog (<i>age</i>) oogbol (<i>agappel</i>) pupil (<i>sia</i> : alleen in <i>siawerdene</i>) wenkbrauw (<i>[ag]bre</i>) oogkas (<i>agbring</i>) oogholte (<i>kolk</i>) ooglid (<i>aghlid</i>) bovenste ooglid (<i>ura hlid</i>) onderste ooglid (<i>nithere hlid</i>) wimper (omschreven in <i>faxfeng on tha age</i>) ooghoek (<i>ongneil</i>) (ook 'nagelzweer') ooggebied (<i>agebred</i>) neus (<i>nose</i>) neusbeen (<i>noseben</i>) neusgat (<i>nostern</i>) mond (<i>muth, mula, mund, snabba, snavel</i>) lip (<i>were, lippa</i>) bovenlip (<i>ura were</i>) onderlip (<i>nithere were</i>) tong (<i>tunge</i>) acht voortanden (<i>achta sa hit is a fara [havede]</i>) wortel van tand / kies (<i>herna</i>) kroon van tand / kies (<i>stapul</i>) hoektand (<i>berntoth, sleitoth</i>)	oor (<i>are</i>) oorlel (<i>arlippa</i>) haardrachten haar (<i>her, fax</i>) baard (<i>berd</i>) tonsuur van een priester (<i>platta</i>) snor (<i>kanep</i>) haarlok (<i>top heres</i>) krullen (<i>frisle</i>) 3 Romp romp (<i>lif</i>) zijde (<i>side</i>) <i>bovenlijf</i> hals (<i>hals</i>) nek (<i>hnekka</i>) strottehoofd (<i>strotbolla, throtbolla, halsknep</i>) halspees (<i>halssine</i>) slokdarm / luchtpijp (<i>wasanda</i>) sleutelbeen (<i>widuben</i>) oksel (<i>axle</i>) schouder (<i>skuldere</i>) schouderbeen (<i>axelben</i>) schouderblad (<i>herdbled</i>) borst (<i>burst, briast, borst</i>) borstbeen (<i>burstben, borstben</i>) tepel (<i>warte</i>) rug (<i>hreg</i>) ruggengraat / ruggenmerg (<i>walduwaxe, waldsine</i>) bot in de rug (<i>hregben</i>) long (<i>lungen</i>) longkwab (<i>flard</i>) rib (<i>rib</i>) hart (<i>herte</i>) <i>onderlijf</i> middenrif (<i>midbrif</i>) buik (<i>buk</i>) maag (<i>maga</i>) kleine gedeelte van de maag (<i>klene thes maga</i>)

navel (<i>navla</i>)	5 Hand
navelknoop / navelring (<i>navlabring, navlathiuukke</i>)	hand (<i>hond</i>)
lende (<i>lenden</i>)	vuist (<i>fest</i>)
baarmoeder (<i>benete burch</i>)	handpalm (<i>hondbled</i>)
ingewanden (<i>inhrijf</i>)	polsgewricht (<i>hondwrist</i>)
darm (<i>therm</i>)	vingers (<i>finger</i>)
darmnet (<i>nette</i>)	onderste lid (<i>feritste lith</i>)
lever (<i>livere</i>)	middelste lid (<i>middelste lith</i>)
nier (<i>lundlaga</i>)	bovenste lid (<i>minneste lith</i>)
milt (<i>milte</i>)	middelste vingergewricht (<i>middelknokel</i>)
stuitbeen (<i>quemben</i>)	nagel (<i>neil</i>)
venusheuvel? (<i>[nethere] swoll</i>)	duim (<i>thuma, haldere</i>)
geslachtsdelen (<i>mecht</i>)	wijsvinger (<i>skotfinger</i>)
penis (<i>pint</i>)	middelvinger (<i>grate finger</i>)
vruchtpees (<i>fruchtsine</i>)	ringvinger (<i>goldfinger</i>)
testikelpees (<i>skalsine</i>)	pink (<i>liteke finger, slutere</i>)
omhoogpees (<i>stiapsine</i>)	6 Been
teelbal (<i>pralling, prelling, hothe, tiling</i>)	been (<i>ben, skunka</i>)
vagina (<i>kuunte</i>)	dijbeen (<i>thiach, thiachskunk</i>)
teelkracht (<i>tochta</i>)	dijbeenmerg (<i>thiachmerg</i>)
<i>Ledematen</i>	knie (<i>kni</i>)
ledemaat (<i>lith, lithmata</i>)	knieholte (<i>boxene</i>)
4 Arm	knieschijf (<i>knibeltride</i>)
arm (<i>erm</i>)	enkel (<i>ankle</i>)
bot van de bovenarm (<i>benzeben</i>)	hiel (<i>hela</i>)
armmerg (<i>ermmerg</i>)	hielpees (<i>helsine</i>)
oksel (<i>ermskethe</i>)	7 Voet
okselpees (<i>benzesine</i>)	voet (<i>foet</i>)
elleboog (<i>elboga</i>)	enkelgewricht (<i>foetwerst</i>)
ellepijp (<i>pipe</i>)	voetzool (<i>ile</i>)
opperarmbeen (<i>pre</i>)	teen (<i>tane</i>)
spaaakbeen (<i>skidel</i>)	grote teen (<i>grate tane</i>)
	kleine teen (<i>litike tane</i> [in <i>fia-eth</i>])

huid heet *lond* (letterlijk 'land'). Een wondopening ten slotte wordt een *mutha* genoemd, een woord dat letterlijk 'riviermonding' betekent (vgl. de plaatsnamen Muiden en IJmuiden). Hierover meer in het volgende hoofdstuk.

Ten vierde moeten enkele algemene termen voor functionaliteiten en goedstoestanden genoemd worden. Er zijn woorden overgeleverd voor mentale of psychologische toestanden zoals 'gemoed' (*mod*), 'geest' (*hei*), 'verstand' (*wit*), en 'gedachten' (*thochta*, alleen in de *Oudfriese Adam Octipartitus*).⁵⁵ We vinden de eerste twee termen overigens meestal in combinatie met het *hast*, dat zowel substantivisch als adjectivisch gebruikt kan worden en 'woede, toorn / woedend, toornig' betekent, en wel in de uitdrukkingen *fon hast / fon haster hond / fon*

⁵⁵ Zie over de *Adam Octipartitus* hoofdstuk 5.1.

haster hei ‘uit woede’ en *bi ira mode* ‘met vertoornd gemoed’.⁵⁶ De ‘ziel’ (*sele*) ontbreekt ten slotte ook niet. Hij komt echter alleen voor in de context van getuigen die op hun ziel moeten zweren dat ze de waarheid verkondigen.⁵⁷

De ‘gezondheid’ (*sunda*) wordt een paar keer expliciet benoemd. Ten slotte worden enkele functionaliteiten genoemd; de ‘melkproductie bij vrouw’ (*metere-ne*), ‘urineafdrijving’ (*waterrene*) en iets dat als ‘werveling’ (*hwarvel*) zou kunnen worden omschreven. Dit laatste is het vermogen om de rug te draaien en zich te bukken en op te richten.

3 Verwondingen in de boeteregisters

Wie voor het eerst naar de boeteregisters kijkt wordt geconfronteerd met een ingewikkeld systeem aan mogelijke verwondingen aan het lichaam en hun afwijkingen. Het lijkt op een complex spel, waarvan de regels op het eerste gezicht ondoorgrondelijk zijn. Wat bijvoorbeeld te denken van de volgende bepaling?

204. *Vverther en mon ewndad anda sinne erim and him werthe sina sina curuen and thiu hond driape, sa skel ma him resza alsa stor, sa tha fiuwer fingrar to bote winna muge, ief se of were, and thiu dede skel lidsza.*⁵⁸

204. Wanneer een man verwond wordt in zijn arm en zijn pees wordt doorsneden en de hand hangt er hierdoor slap bij, dan moet de dader hem een net zo hoge compensatie geven als de vier vingers zouden opleveren, als ze eraf waren, en de verwonding zelf zal dan ongecompenseerd blijven.

Bij nadere beschouwing echter blijkt achter deze regels een redelijk samenhangend systeem schuil te gaan, zoals we reeds zagen bij de behandeling van de rechtszaak in middeleeuws Friesland. De technische termen die voor de verschillende verwondingen gebruikt werden en hun onderlinge relaties zullen we hier in kaart brengen.⁵⁹ Het gaat hierbij uitsluitend om de verwondingen aan het fysieke lichaam.⁶⁰ De volgende paragrafen zijn dus bedoeld als overzicht van de wonden-systematiek die in de boeteregisters waar te nemen valt.

In de *Lex Frisionum* worden verwondingen in drie groepen onderverdeeld, namelijk 1) *mancationes* ‘verminkingen’; 2) *vulnera* ‘wonden’ en 3) *percussiones* ‘slagen’. Volgens Rudolf His is deze onderverdeling *grosso modo* ook in het Oudfriese materiaal terug te vinden. Daar zouden de groepen zijn: 1) *lamethe* ‘verlamming’ (inclusief amputatie), 2) *wund / dolg / dede* ‘wond’ en 3) *slek* ‘slag’.⁶¹ Bij nadere beschouwing is deze indeling geen ordenend principe in de Oudfriese boetere-

56 Meer over dit paar in hoofdstuk 5.4.4.

57 J XXVIII (BW 5D, groep C). Deze bepaling over trepanatie wordt hieronder, §4, behandeld.

58 B 204 (BB).

59 Voor deze paragrafen bleven ondanks het eigen onderzoek behulpzaam: His, *Das Strafrecht der Friesen*, 265-334; Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 129-153 (§192-230).

60 Specifieke eerkrenkende handelingen, zoals haartrekken, kluistering, huisvredebreuk, worden op andere plaatsen in dit boek besproken.

61 His, *Das Strafrecht der Friesen*, 208-209.

gisters. Bovendien gaat inhoudelijk de ene categorie in de andere over. De verlammingen (*lamethe, ergene*), waarvan de amputatie (*gersfel*) de hoogste graad was, onderscheiden zich door hun ernst en eenduidige benaming en beschrijving van de andere soorten verwondingen. Daaronder echter lijkt er een glijdende schaal te zijn, die begint bij een slag (*slek*) zonder verdere gevolgen, eenvoudige bloedende wonden (*blodresene*) en maatwonden (*metewunde / metedolch*). De eigenlijke wonden konden bovendien sterk variëren in ernst, al naar gelang de locatie en eventuele complicaties van de verwonding.

Het is daarom vruchtbaarder te trachten te criteria in kaart te brengen volgens welke de verwondingen geïnclassificeerd werden. In een dergelijk overzicht komen ‘verlammingen’ en ‘slagen’ nog steeds voor, maar winnen we aan inzicht in de ideeën die achter de typen verwondingen schuil gingen. Als eerste valt dan op dat het bijna onmogelijk is het fysieke lichaam en het politieke lichaam van elkaar te scheiden. Eerkrnkende handelingen worden in studies naar Oudfries recht wel als aparte groep behandeld, maar in de boeteregisters niet. Daar staan ze temidden van alle andere verwondingen. Belangrijker: verlies van validiteit en verlies van sociale positie (of op zijn minst aanzien) gaan altijd hand in hand.⁶² Natuurlijk trad bij een slag op het been waardoor de voet *strikhalt* ‘slepend, sleeplam’ werd een vervelende mate van invaliditeit op, maar de Vrije Fries die zich op die manier moest voortbewegen zal zeker aan status hebben ingeboet. Daarvoor is de beschrijving in het *Boeteregister van Kampa Jeldric* van de *funny walk* die een dergelijke verwonding tot gevolg heeft te beeldend: *Jsti fot strichalt, thet thi heila vpcrawe and thi hnecka to beke et allare stepe* ‘Is de voet sleeplam, zodat de hiel omhoog komt en de nek achterover slaat bij elke stap’.⁶³ Hetzelfde geldt voor verwondingen waarbij wordt verteld dat het slachtoffer zijn speeksel niet langer kan binnenhouden, of dat zijn mond, neus of ogen trekken (*muthbreud, nosebreud, agebreud*). Daarom moesten zelfs ontsierende littekens in het gezicht (die verder geen invloed hadden op iemands functioneren) gecompenseerd worden (*wlitemwlemmelse*), een fenomeen dat overigens nog steeds waarneembaar is in moderne letselschadelijsten.

Wanneer we ons echter zoveel mogelijk op het fysieke lichaam concentreren, kunnen we de volgende criteria onderscheiden. Ten eerste was er de vraag of er bloed vloeide of niet. Volkstalige termen voor een slag waarbij de huid heel blijft treffen we aan in diverse *Leges Barbarorum*.⁶⁴ Deze wonden zullen we als eerste behandelen. Wanneer er vervolgens sprake was van een bloedende wond werd deze altijd opgemeten. De afmeting speelde dus een rol. Verder speelde de mate van penetratie van het lichaam een rol, waarbij de sociale en culturele aspecten weer moeilijk van de fysieke verwonding te scheiden zijn. Hoe dieper een wond, des te bedreigender voor iemands gezondheid, maar ook voor zijn integriteit. Verlamming en amputatie lagen in elkaars verlengde aan de meest ernstige kant van het spectrum van verwondingen. Amputaties (*gersfel*) waren de ernstigste ver-

62 Metzler, *Disability in Medieval Europe*, 20-37.

63 F X,335 (BKJ).

64 Niederhellmann, *Arzt und Heilkunde*, 218-228.

wondingen, die het hoogst gecompenseerd moesten worden en tot de ernstigste vormen van functieverlies leidden. Ten slotte speelden de blijvende gevolgen van verwondingen een rol en waren er enkele speciale gevallen, die te maken hadden met de aard van de verwonding (brandwonden, niet helende wonden) of met een taboe (bijt wonden).

Het is ten slotte belangrijk om voor ogen te houden dat de indeling die hier volgt een reconstructie is. We weten niet exact hoe de middeleeuwse Friese wondschouwer of *skriivere* over wonden gedacht heeft en dat zal bovendien van gebied tot gebied en per periode verschilt hebben. We moeten echter een open oog houden voor de wereld die verscholen zit achter de termen die ons worden aangedragen. Zo is *breke* etymologisch weliswaar verwant met ‘breken’ en ‘breuk’, en vinden we de term het meest geattesteerd in woorden die ‘botbreuk’ betekenen, maar we treffen eveneens termen als *berdbreke* ‘baardbeschadiging’ en *werbreke* ‘lipbeschadiging’ aan, die er op wijzen dat *breke* een ruimere betekenis (‘beschadiging’) had dan alleen de breuk van een bot.

3.1 *Rake klappen*

Tot de lichtere vergrijpen hoorde de *slek* ‘slag’. Belangrijkste kenmerk van de simpele *slek* is dat er geen bloed bij vloede. Een flinke bloeditstorting (*wedne wonnelsa*, *blawelsa*) of een buil (*beil*, *kuda*) kon wel het gevolg zijn. Dat lijkt ook gesuggereerd te worden door de term *mosdolch*. Hoewel de etymologie niet probleemloos is, geeft Kampa Jeldric een keurige definitie van deze verwonding: *Hwersa ma thene mon slait vppa ene lit and thet fel nout vnbursten is, sa istet en riucht mosdolch* ‘Wanneer men een man slaat op een ledemaat en de huid niet opengebarsten is, dan is het een rechtmatige *mosdolch*’.⁶⁵ Meer schilderachtige termen voor harde klappen zijn *bulderslek* en *hlemm*, die beide iets van ‘klinkende klap’ moeten betekenen. De term *wedne slek* tenslotte geeft de uitslag van de handeling – het blauw (*weden*) zijn – al weg in het adjectief: letterlijk ‘een blauwe slag’.

Er kon simpelweg met de vuist geslagen worden (*festslek*), maar ook met een stok (*stefslek*), een stuk ijzer (*isernslek*), of een zwaard dat nog in de schede zat (*mith tha balga swerde*). In het *Emsingoër Boeteregister* worden die laatste twee varianten anderhalf keer zo hoog getaxeerd als een slag met een stok.⁶⁶ In dat boeteregister is de verhouding tussen de verschillende slagen: 1) vuistslag=4 penningen; 2) stokslag=8 penningen; 3) met een ijzeren staaf of zwaard in de schede=12 penningen. Hier ook vinden we de *hund* en de *bitzaslek* vlak bij elkaar, die een onderzoeker ertoe verleidden hier een reu en een teef in te lezen.⁶⁷ Het moet echter om gebruiksvoorwerpen gaan. De *hund* is een soort houten kloet, en de *bitza* is een hak of houweelachtig instrument. Slagen met deze instrumenten moesten

65 F X,338 (BKJ). Voor de etymologie van *mosdolch* moet waarschijnlijk worden uitgegaan van een Ofri. stam **mors-* ‘kneuzen’ (vgl. Nls. *vermorzelen*): Sjölin, *Die ‘Fivelgoer’ Handschrift I*, 210.

66 E3 I,15-21 (BEm).

67 Krogmann, ‘Zu den Emsgauer Bußen’. Zie hoofdstuk 2.7.

met respectievelijk 15 en 22,5 schellingen (=180 en 270 penningen) gecompenseerd worden, wat – indien we dat vergelijken met de maximaal 12 penningen compensatie voor de eerste drie soorten slagen – betekent dat er flinke schade mee kon worden aangericht.

De Oudwestfriese boeteregisters (groepen A, C en D) beginnen met bepalingen over de *dustslek* ‘harde slag die een blauwe plek, maar geen bloedvloeien tot gevolg heeft’.⁶⁸ Aan het oorspronkelijke begrip *dustslek* werden andere termen toegevoegd, zoals *duststet*, *dustwerp*, *dustsweng*, *dustskow*, waarbij *dust-* tot een soort prefix werd. Hiermee werd aangegeven dat het om een harde stoot (*duststet*), worp (*dustwerp*), uithaal (*dustsweng*), of duw (*dustskow*) ging.⁶⁹ Binnen een gevechtshandeling werden meerdere *dustsleken* als een enkele *dustslek* gerekend en gecompenseerd. Dit geeft aan dat men de *dustslek* tot de mindere vergrijpen rekende, want er is daarentegen wel sprake van bijvoorbeeld drie rimpels die doorsneden worden of drie botsplinters die naar buiten treden, die telkens elk afzonderlijk gecompenseerd worden.

De neiging in de Oudfriese boeteregisters tot het aanbrengen van gradaties in vergrijpen is ook bij de *dustslek* vast te stellen. In dit geval telde de ernst van de gevolgen. Er is sprake van een *dustslek* die 21, 42 of 63 nachten durende blauwe plekken tot gevolg heeft.⁷⁰ Voor een *dustslek* die op een duidelijk zichtbare plek aangebracht werd, *twiska wed ande scherd* ‘tussen de kleren en de haargrens, i.e. op de hals en in het gezicht’,⁷¹ en die bovendien ‘vijf vingers breed’ is, wordt een twaalf maal zo hoge compensatie berekend.⁷² Dit vergrijp wordt in sommige boeteregisters *halslek* genoemd.⁷³ Hieruit valt weer af te maken hoe hoog de ongeschondenheid van het gezicht werd gewaardeerd.

Er zijn ten slotte nog een paar specifieke categorieën van de *slek* ‘slag’ die enige aandacht verdienen. Ten eerste is er de *skalslek* ‘slag op de testikels’, die alleen in groep C voorkomt.⁷⁴ Uit de context van deze bepaling is niet goed uit te maken wat precies met dit vergrijp bedoeld wordt. Hij staat temidden van een aantal verwondingen van de geslachtsdelen, en wordt in groep C voorafgegaan door een bepaling die ook in een aantal andere boeteregisters (groep B) voorkomt, en waarin te lezen valt wat de compensatie is als iemand een ander *bi ira mode* ‘in woede’ op de testikels slaat.⁷⁵ Daar weer voor staat een bepaling waarin te lezen valt wat iemand moet betalen als hij een ander bij zijn testikels pakt en hem vervolgens *quadelicke handelat* ‘mishandelt’.⁷⁶ De boetebedragen voor deze drie vergrijpen laten zien wat men het ernstigst vond. Het iemand bij de testikels grijpen wordt op 20 penningen gesteld, iemand in woede op de testikels slaan op 26 penningen, en de

68 Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 143-144 (§212).

69 *Ibid.*, 144-145 (§213).

70 Bijvoorbeeld J XXVIII,2-4 (BW5D, groep C).

71 Vergelijkbaar dus met *blikande* ‘zichtbaar’.

72 Bijvoorbeeld J XXVIII,7 (BW5D, groep C).

73 Bijvoorbeeld U XXVII,43 (BFW, groep D).

74 Bijvoorbeeld J XXVIII,244 (BW5D, groep C).

75 J XXI,93 (BWb, groep B).

76 J XXI,92 (BWb, groep B).

skalslek op 4 schellingen=48 penningen. De bepalingen over *skalslek* en iemand uit woede op de testikels slaan zijn hoogstwaarschijnlijk inhoudelijk dezelfde maar zijn dan uit verschillende tradities in groep C terechtgekomen. Dat verklaart dan ook het verschil in hoogte van de compensatie.

Een laatste type 'slag' is ernstiger dan de voorgaande soorten, hoewel we aan de hoogte van de compensatie zagen dat de *bitzaslek* reeds ernstige verwondingen moet hebben veroorzaakt. Het is de zogenaamde *swimslek* 'slag waardoor iemand bewusteloos wordt, bezwijmt'. Er is een groep termen die aangeven dat het slachtoffer op de grond terecht komt (*delefel* 'val naar beneden [i.e. op de grond]', *erthfel* 'val op de grond', *muldeslek* 'slag die iemand op de grond doet belanden'). Van deze drie moet de *delefel*, gezien de compensaties die ervoor berekend worden, redelijk onschuldig zijn: iemand kreeg een duw en viel op de grond. De andere twee worden hoger getaxeerd. De verwondingen zijn helaas zeldzaam en er wordt weinig context beschreven, behalve een keer in het kleine tekstje dat als een appendix op de Riustringer redactie van het *Algemene Boeteregister* wordt gezien. Daar wordt gezegd dat bij een *erthfel* het slachtoffer van zijn paard, zijn wagen of van een verhoging wordt geworpen en met zijn 'hoofd en halsdoek' als eerste de grond raakt.⁷⁷

Ook bij de aan de *swimslek* verwante *soldede* en *dathswima* gaat het om ernstige zaken. Het komt er op neer dat het slachtoffer zodanig mishandeld wordt, dat hij bewusteloos op de grond terechtkomt. Hierbij kan hij zichzelf bevuilen (*soldede*) of hij kan zo diep bewusteloos raken dat de omstanders denken dat hij dood is (*dathswima*). Een lichte variant van deze slagen is ten slotte de slag waarbij het slachtoffer letterlijk duizelt (*desene*, *desma*). De term *haveddusinge* / *daveddusinge* 'hoofdduizeling / doofheidsduizeling' lijkt hier ook naar te verwijzen, hoewel wat er beschreven wordt eerder opgevat moet worden als een permanent dan een tijdelijk gevolg van de slag. In die richting wijst althans de hoogte van de compensatie.

In tegenstelling tot de Oudoostfriese, die vaak drie gradaties aanbrenge, kennen de Oudwestfriese boeteregisters maar een soort *swimslek*. Als er in dit corpus sprake is van een laagste, middelste en hoogste *swimslek*, dan zijn de betreffende bepalingen ontleend aan het *Algemene Boeteregister* (groepen A en C). Verschillende teksten zeggen dat er twee getuigen moeten zijn die gezien hebben dat de klager *an swyme leye* 'bewusteloos lag'.⁷⁸ In het *Westerlauwerse Boeteregister* worden de *dustslek* en de *swimslek* in een bepaling samengebracht: *Derue dustsleken and swijmsleken: tha beythe onbrinsie* 'Harde klappen en slagen waardoor iemand bewusteloos raakt zijn beide *onbrinze*'.⁷⁹

Bijna altijd vinden we in de nabijheid van de *swimslek* de *wapeldepene* 'het iemand in het water gooien'. Zoals gezegd komt deze bepaling reeds in de *Lex Frisionum* voor en wordt hij uitgebreid beschreven in verschillende van de Oudfriese boeteregisters. Ook deze geweldsdaad kon iemands leven in gevaar brengen,

77 R1 XIV,8(4a) (BAg).

78 A IVc,42 (BWL, groep D).

79 A IVc,38 (BWL, groep D). Voor de betekenis van *onbrinze*: zie hoofdstuk 3.5.2.6.

hoewel de meeste beschrijvingen als belangrijkste kenmerk hebben dat het slachtoffer kopje onder gaat en de bodem niet kan voelen en de lucht niet kan zien. Dat hij in levensgevaar is wordt niet met zoveel woorden vermeld. In het *Emsingoër Boeteregister* lezen we iets meer over de mogelijke vormen van *wapeldepene*: het slachtoffer wordt vanuit een schip bij het roer in het water gegooid en wordt er bij de steven weer uitgehaald.⁸⁰ Zowel in het Oudoostfrieze als in het Oudwestfrieze corpus wordt het vergrijp hoog getaxeerd: in het eerste wordt de compensatie ervoor op een lijn gesteld met *swimslek* en *erthfel*, en in het tweede corpus met *halsraf* ('beroving') en *nedmund* ('verkrachting') – opmerkelijk genoeg twee vergrijpen die vrouwen aangaan.⁸¹

3.2 *Bloedende wonden en maatwonden*

De ene *slek* was dus de andere niet. Bovendien kon een klap een bloedende wond tot gevolg hebben. Dit kon direct zijn, maar ook indirect, zoals dit geval toont:

36. *Huam so ma slacht iefta mit yrsen syuth iefta mit holte ieff mit stupa oen syn haud, dat ma him snya schil, so aeg hi dan des snides tua einsa. So aeg ma him om toe metten bi da lingra igh bi des tumma knockela langh, aller meta lyc xvi penninghen. Ende dat mei een ede oen to bringhen, dat hy den snei naet deen hadde oem nene fyafollinghe mer om sine liwes sonda.*⁸²

36. Als men iemand met hout of met een knuppel op zijn hoofd slaat, of met ijzer beschiet, zodanig, dat men (i.e. een arts) hem een incisie moet geven, dan heeft de verwonde vanwege deze incisie recht op 2 ons. Dan moet men de wond rondom opmeten, langs de langste kant, met de knokkel van de duim, voor elke maat 16 penningen. En dat moet onder ede getuigd worden dat hij (i.e. de arts) de incisie niet aangebracht heeft om geld binnen te krijgen, maar om de gezondheid van diens leven (i.e. van de patiënt).

Op het opmeten van wonden gaan we zo dadelijk dieper in. Hier is van belang, dat de incisie van de arts wordt behandeld als ware het een snijwond die tijdens een gevecht opgelopen werd. Wat dus begon als een *slek*, werd uiteindelijk een geval van *kerf* 'het snijden, een snijwond'.

Daarmee zijn we overgegaan van slagen naar bloedende wonden (*blodresene*, *blodelsa*, *radrond*). Simpele bloedende wonden hoorden samen met de maatwonden tot lichtere verwondingen, die weliswaar pijnlijk waren maar in principe gezonden zonder blijvende beschadigingen of functieverlies achter te laten. Dat er in de boeteregisters een onderscheid werd gemaakt tussen een slag die alleen maar een blauwe plek of kneuzing veroorzaakte en een verwonding waarbij er bloed vloeide en de huid beschadigd raakte, blijkt uit termen als *filmenebreke* 'het breken van de huid, beschadiging van de huid' in de Oudwestfrieze boeteregisters en *wanfel* 'beschadigde huid' in de Oudoostfrieze. Het beschadigen van de huid, opgevat als het penetreren van de buitenste scheidingswand tussen het lichaam en de

80 E I VII,135 (BEm).

81 R I V,72(11a) (BAg); J XXVIII,258 (BW5D, groep C).

82 D XIV,36 (BBr, groep C).

buitenwereld, werd nauwkeurig geregistreerd. In de bovengenoemde bepaling over de *halslek* wordt expliciet vermeld dat deze van toepassing is mits de verwonding *bi hela felle se* ‘de huid heel had gelaten’.⁸³

Had een *blodresne* de afmeting van de lengte van een duimkoot (i.e. ca. 2.5 cm), dan was het een *metedolch* ‘maatwond’. Het systeem bij het opmeten en compenseren van bloedende wonden was als volgt: als de wond zich niet op een speciale plaats bevond, waar hij extra gecompenseerd werd, dan was de lengte van de wond de bepalende factor voor de hoogte van de compensatie. Was hij korter dan een duimkoot, dan was het een *blodresne*. Was hij langer, dan was het een *metedolch* of een veelvoud daarvan, al dan niet met een restant aan lengte, dat weer als een *blodresne* gerekend werd; *Also manich metha alst dolg halda mey, also manich methadolch schel ma beta ende isser littijck wr, dat is en bloetreesna*.⁸⁴ Een wond van bijvoorbeeld 6 cm lang werd dus gecompenseerd als 2 *metedolch* (voor 2 x 2.5=5 cm) en 1 *blodresne* (voor de resterende 1 cm).⁸⁵

Het opmeten van wonden was een methode die klaarblijkelijk tot bevredigende resultaten leidde. We vinden het op verschillende plekken in de boeteregisters terug: in totaal 64 typen bepalingen (26 in de Oudoostfrieze en 38 in de Oudwestfrieze boeteregisters) behandelen het fenomeen *metedolch* of het opmeten van wonden. Men gaat op vier verschillende manieren om met het concept *mete* of *metedolch*.

Ten eerste zijn in de boeteregisters aanwijzingen te vinden over wanneer en welke soorten wonden opgemeten moesten worden. Dit is het geval bij de *werebreke* ‘het inscheuren van de lip’;⁸⁶ wanneer een arts een incisie in het hoofd moet maken ten gevolge van een klap;⁸⁷ wanneer er tijdens een gevecht een snijwond aan het hoofd ontstaat;⁸⁸ bij een *lithwei* aan de adamsappel⁸⁹ (over de term *lithwei* hieronder meer) en bij een open wond in de buik.⁹⁰ In al deze gevallen wordt de wond opgemeten, en wordt deze lengte gecompenseerd als een *metedolch*, i.e. 16 penningen voor elke *mete* ‘maat’.

Het opmeten van wonden was ook een slimme manier om met penetrerende wonden om te gaan. Als een wapen, bijvoorbeeld een pijl, zich door de hals, de romp, of een ander lichaamsdeel had geboord en er aan de andere kant weer uit kwam, dan moest de kortste afstand tussen de twee ontstane wonden opgemeten worden en als een *metedolch* gecompenseerd worden. Deze afstand stond dus als het ware symbool voor de interne verwonding die was aangebracht. De boeteregisters van groep B kennen hierbij de beperking dat niet de gehele afstand, maar slechts driekwart gecompenseerd moest worden.⁹¹

83 J XXVIII,7 (BW5D, groep C).

84 A IVc,57 (BWL, groep D).

85 Een uitgebreide bespreking in: Nijdam, ‘Measuring Wounds’.

86 J XXIX,24 (BLw, groep A); J XXVIII,68 (B5Dw, groep C).

87 J XXVIII,38 (BW5D, groep C).

88 J XXVIII,49 (BW5D, groep C).

89 J XXVIII,144 (BW5D, groep C); U XXVII,48 (BFW, groep D).

90 J XXVIII,208 (BW5D, groep C); A IVb,71 (BWL, groep D).

91 Zie hierover ook His, *Das Strafrecht der Friesen*, 317.

Enkele soorten wonden werden rondom opgemeten, namelijk brand- en bijwonden, een afgehouden stuk vlees (*gersfallich lappa*) en de wond die ontstaan was na het afslaan van de neus, waarbij bovendien een stuk bot afgeslagen was. Van de afmeting van de wond van een *gersfallich lappa* werd slechts driekwart gecompenseerd.

Ten tweede is er een wond waarbij de *metedolch* een rekeneenheid geworden lijkt te zijn: *Hwer so dat age al stalfestich is in da haude ende hit naet biseppen is so schil hi een metadulgh oensuara* ‘Als het oog vast zit in het hoofd en het niet druppelt, dan moet de beklagde een maatwond eisen’.⁹² We hebben hier te maken met voorschriften over wat men moet claimen voordat men een zwaardere claim kan inbrengen. Nadat hij voor deze verwonding een *metedolch* heeft geclaimd, kan de aanklager namelijk bijverschijnselen aan het oog en het zicht claimen.

Ten derde werden maatwonden hoger of lager gecompenseerd afhankelijk van de plaats op het lichaam waar zij zich bevonden. Dit was het geval voor een *metedolch binna klathum* ‘binnen de kleding, i.e. onzichtbaar’ of *buta klathum* ‘buiten de kleding, i.e. zichtbaar’. Deze bepalingen komen in het Oudoostfries geregeld voor, maar in het Oudwestfries zijn ze zeldzaam (alleen in groep A).⁹³ Eveneens vrij zeldzaam is een speciale compensatie voor een *metedolch* aan het hoofd: er zijn slechts twee attestaties, in groep C en in het *Boeteregister van Franekeradeel en Wonseradeel*.⁹⁴ De compensatie die genoemd wordt is bovendien gelijk aan de normale compensatie voor een *metedolch*, namelijk 16 penningen. Wel algemeen Oudwestfries is een hogere compensatie voor een *metedolch* die bij een zware, inwendige verwonding aan de buik optreedt.

Ten vierde wordt *metedolch* in de Oudwestfrie boeteregisters gebruikt als een maatstaf voor de rechten die een aanklager heeft om zijn claims in te dienen. Dit hangt samen met de laag van toevoegingen omtrent het *onbrinze* ‘aanbrengbaar’ zijn van een vergriep in die registers. Het betreft slagen op de hals (*halslek*), een inwendige wond (*inreth*) in de hals, en de definitie van een *lithwei* (zie hieronder). Als een dergelijke wond een *mete* of meer lang was, dan was hij *onbrinze* ‘aanbrengbaar’. Dit betekende als gezegd dat de aangeklaagde niet langer het recht had om zichzelf vrij te pleiten van de aanklacht middels het zweren van een onschuldseed.⁹⁵

De Oudoostfrie boeteregisters kennen als extra eenheid de *sexmeta* ‘zes maten’ (6 x 2,5 = 15 cm.). In het *Algemene Boeteregister* moeten drie maal *sexmeta* gecompenseerd worden.⁹⁶ Het *Boeteregister van Kampa Jeldric* kent het begrip *sexmeta* eveneens, maar daar is het een maximumlengte.⁹⁷ De Oudoostfrie boeteregisters hebben ook de bijzondere regel dat bij een penetrerende wond (bijvoorbeeld door oor, neus, lip), de *inra mutha* ‘interne wondopeningen’ als een *metedolch* gecompenseerd moesten worden.⁹⁸

92 D XIV,63 (BBr, groep C).

93 In de Oudwestfrie boeteregisters: J XXIX,127 en 129 (BLw, groep A). Het is zeer waarschijnlijk dat ze daar uit het *Algemene Boeteregister* zijn overgenomen.

94 J XXVIII,42 (BW5D, groep C); U XXVII,9 (BFW, groep D).

95 Zie hoofdstuk 3.5.2.

96 H XIV,88 (BAg).

97 F X,61 (BKJ).

98 H XIV,64 (BAg).

Ten slotte nog iets over de *blodresne*. Deze werd dus samen met de *metedolch* gebruikt om een systeem op te zetten voor het opmeten van wonden en het berekenen van een correcte en voor beide partijen bevredigende compensatie. Daarnaast worden in de boeteregisters compensaties genoemd voor een *blodresne* op een bepaalde locatie op het lichaam. Voor het overgrote deel betreft het hier de zichtbare delen van het lichaam: het gezicht,⁹⁹ het ooglid¹⁰⁰ en de hals.¹⁰¹ Ook zijn er twee typen bepalingen die te maken hebben met verwondingen in de mond¹⁰² en een *blodresne* ‘door de tong’.¹⁰³ In een andere bepaling wordt duidelijk gemaakt dat het een doorboring van de tong moet zijn die een hogere compensatie oplevert: *Dolch jefta blodresene an der tunghe ascha ielkis an da felle* ‘Een wond of een *blodresne* aan de tong wordt gecompenseerd als elders op de huid’.¹⁰⁴ Deze bepaling was wellicht als toevoeging bedoeld op de bepaling over de *blodresne thruch da tonge* ‘een wond dwars door de tong’.

Ten slotte is er nog een tweetal bijzondere bepalingen te vinden in groep C. Ten eerste wordt er gestipuleerd dat als iemand een *blodresne* heeft die zo ernstig is dat hij in zijn bed ligt en dit algemeen bekend is in het dorp en de buurt, en als zijn priester hem hierom bezoekt, deze persoon dan het recht van *onbrinze* heeft ten aanzien van deze verwonding.¹⁰⁵ Dit wijst erop dat de *blodresne* niet altijd onschuldig was. Groep C heeft verder een unieke bepaling over aangebrachte verwondingen op de zondag en op een paar speciale kerkelijke feestdagen. Deze worden hoger gecompenseerd.¹⁰⁶ Voor deze bepaling is als gezegd een parallel te vinden in het 14e landrecht in Jus.¹⁰⁷

3.3 *Snijwonden*

Ernstiger dan de *blodresne* was de *kerf* of *skredene*. De term staat voor een inker-ving, of het insnijden of doorsnijden van een bepaald onderdeel van het lichaam. De ernst van de eigenlijke verwonding kon dus nogal variëren. Dit type verwonding vormt de overgang van eenvoudige verwondingen (door His dus als *percussiones* aangeduid) naar gecompliceerde verwondingen (*vulnera*). De *wirsenekerf* ‘het doorsnijden van de rimpels in het voorhoofd’ en *ilekerf* of *ileskredene* ‘het doorsnijden van de voetzool’ zijn vrij onschuldige verwondingen. In de Oud-oostfriesse boeteregisters is sprake van het doorsnijden van de rimpels in het voorhoofd en in de handen en voeten, wat een resultaat moet zijn van het schema van de zes ledematen.¹⁰⁸ In het Oudwestfriesse corpus vinden we alleen *wirsenekerf* en

99 U XXV,99 (BLw, groep A); J XXVIII,30 (BW5D, groep C).

100 U XXVIII,24 (BWb, groep B).

101 U XXVI,29 (BDg, groep B); J XXVIII,205 (BW5D, groep C); U XXVII,27 (BFW, groep D).

102 J XXVIII,128 (BW5D, groep C). De context van deze bepaling is echter die van de *benbreke*, de botbreuken. Er wordt gesproken van een *blodresne* en een *benbreke* in de mond. Waarschijnlijk slaat de compensatie op een combinatie van deze twee verwondingen.

103 U XXV,148 (BLw, groep A); J XXVIII,31 (BW5D, groep C).

104 U XXV,25 (BLw, groep A).

105 J XXVIII,36 (BW5D, groep C); U XXVII,47 (BFW, groep D).

106 J XXVIII,37 (BW5D, groep C).

107 J VIII,14. In Druk is dit het 15e landrecht. Zie hoofdstuk 2.6.

108 Zie hieronder, §5.2.

ilekerf. Alleen groep C en het *Boeteregister van de grandskriwer* in groep A heeft het nog over de rimpels in de handen en voeten, maar gebruikt daarvoor de Oud-oostfriesse term *leseke* (in plaats van het Oudwestfriesse *wirsene*), waarmee deze bepalingen hun herkomst verraden.¹⁰⁹

De *kerf / skredene* kon een symbolisch gemarkeerde plek op het lichaam betreffen, of kon op een invaliderende verwonding slaan, zoals de vele gevallen van het doorsnijden van spezen (*sinekerf, sineskredene*). Het hele hoofd is gemarkeerd omdat het zo bepalend is voor iemands uiterlijk. Er is bijvoorbeeld een compensatie voor *agbredkerf* ‘het doorsnijden van het gebied rond het oog’.¹¹⁰ Bij *neilkerf* ‘het snijden van de nagel’ is het de vraag of er een cosmetische of een praktische reden schuil gaat. Waarschijnlijk moeten we denken aan het afslaan van de nagel.

Ernstiger zijn *gerstelkerf* ‘het snijden in kraakbeen’ en het al genoemde *sinekerf* ‘het kerven of doorsnijden van een pees’. De *gerstelkerf* wordt genoemd in verband met verwondingen aan de oren, de neus en het strottenhoofd. Op deze plekken is ook *gerstelbreke* ‘kraakbeenbeschadiging’ mogelijk.

De meeste Oudwestfriesse boeteregisters maken een onderscheid tussen drie speciale gevallen van *sinekerf* enerzijds, en alle andere soorten *sinekerf* anderzijds.¹¹¹ De gemarkeerde pezen zijn de *halssine* ‘halspees’, de *helsine* ‘hielpees’ en de *boxene* ‘(pees in de) knieholte’. Dat zijn inderdaad cruciale pezen en het is duidelijk dat het doorsnijden daarvan ernstig functieverlies betekende.

De in het Oudoostfriesse corpus geattesteerde *nettaskredene* ‘het snijden van het darmnet’ en *lungenscredene* ‘het snijden van de longen’ zijn *an sich* al ernstig, omdat deze organen zich niet aan de oppervlakte van het lichaam bevinden. Toch blijven deze bepalingen en termen bevreemdend. Ze lijken nog het meest op bepalingen in de *Lex Frisionum*, waar sprake is van het aanraken van de hartzak met het zwaard, waarbij de bewoording zo cryptisch is, dat de moderne lezer twijfelt of er nu bedoeld wordt dat het slachtoffer daardoor in levensgevaar komt of dat de handeling zelf ontierend is.¹¹²

3.4 Diepe en penetrerende wonden

Ten slotte komen we bij de verwondingen die het diepst in het menselijk lichaam doordringen, de zogenaamde interne verwonding (*inreth, inrid*) en de penetrerende wond (*thruchgong, thruchgungand dolch*). De Oudfriesse boeteregisters kennen aparte termen voor de wond op de plek waar het wapen het lichaam binnenkomt (*ingong, onkeme, instepi*) en de wond op de plek waar het wapen het lichaam verlaat (*utgong, thruchkeme*). Bij het overzicht van het opmeten van wonden, hierboven, werd al duidelijk hoe een penetrerende wond gedefinieerd werd, namelijk dat er tussen de *ingong* en de *utgong* meer dan een *mete* (2,5 cm.) afstand moet zijn. Bovendien werd dus, indien de romp doorboord was, de kortste af-

109 J XXVIII,229 (BW5D, groep C); J XXIV, 41 (BGr, groep A).

110 Het is op dit moment nog niet helemaal duidelijk of een lemma *agbrekerf* ‘doorsnijden van de wenkbrauw’ onderscheiden moet worden van *agbredkerf*.

111 J XXVIII, 231-234 (BW5D, groep C).

112 *Lex Frisionum* Titel 22, 48.

stand tussen de *ingong* en de *utgong* opgemeten en gecompenseerd als een *metedolch*. Hiermee werd de interne baan van het wapen gecompenseerd. Daar kwam bovendien nog een compensatie voor de *inreth*, de inwendige verwonding, bij.¹¹³

Net als bij enkele andere typen wonden laten de woordenboeken de onderzoeker in de steek voor een exacte betekenis van *inreth*. Het werk van Horst Haider Munske levert hier meer informatie: een *inreth* is een in een lichaamsholte binnendringende wond.¹¹⁴ De attestaties van *inreth* in de Oudwestfriesse boeteregisters leveren inderdaad een redelijk consistent beeld op. In alle groepen wordt deze verwonding aan bijna dezelfde lokaties op het lichaam verbonden. Af en toe zijn er uitzonderingen, die in slechts een of twee groepen voorkomen. Er wordt gesproken van een *inreth* in het hoofd, in de neus,¹¹⁵ in de mond, in de kaak, in de hals, in het armmerg en bovenbeenmerg, en in de romp. In dit laatste geval wordt onderscheid gemaakt tussen het onderlijf (*buk*) en het bovenlijf (*buppa da reffe* ‘boven het middenrif’). Alleen groep D kent ten slotte een compensatie voor een *inreth* in de lendenen.¹¹⁶

Diepe wonden konden vervelende neveneffecten hebben, zoals het ontstaan van een zweerkanaal of fistel (*siama*). Deze worden alleen in de Oudoostfriesse boeteregisters genoemd. Er is een ‘fistel aan de hersenen’ (*breinsiama*), een ‘fistel aan de longen’ (*lungensiama*), en een ‘fistel aan een ledemaat’ (*lithsiama*). Een ‘fistel aan het kraakbeen’ (*gristelsiama*) hoefde niet het gevolg te zijn van een diepe verwonding; er wordt ook kraakbeen aan de neus en bij de luchtpijp onderscheiden, wat dicht onder de huid ligt.

3.5 *Beschadigingen aan botten en gewrichten*

Er zijn verschillende bepalingen in de boeteregisters die samenhangen met beschadigingen van de botten. Het meest geattesteerd is een botbreuk (*benbreke*). Daarnaast kan een bot door een wapen beschadigd zijn. Als het wapen het bot geraakt heeft is er sprake van *benes biti* (‘het bijten van het bot’). De Oudwestfriesse boeteregisters noemen het kerven van een rib met het zwaard (*rib mit swird korwen*) en de Oudoostfriesse kennen een algemenere term *benskredene* ‘kerven van bot’.¹¹⁷

Kwamen er na een beschadiging van het bot splinters vrij, of trad er een stuk bot naar buiten uit het lichaam, dan was er sprake van *benis utgong*. De bepalingen zijn mede interessant vanwege de plastische beschrijving van de procedure die gevolgd moet worden om te bepalen of de splinters groot genoeg zijn om gecompenseerd te moeten worden. Ze moeten in een schild of bekken gegooid worden en het geluid moet over een bepaalde afstand hoorbaar zijn. Daarnaast is dit een van de bepalingen waarvoor een directe parallel in de *Lex Frisionum* te vinden is, zoals we in hoofdstuk 2 zagen. Er was ook een term om aan te geven dat het bot

113 U XXVIII,54 en 56 (BWb, groep B).

114 Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 139 (§207): ‘das Eindringen (einer Waffe) in eine Höhlung’.

115 U XXVII,38 (BFW, groep D) onderscheidt een *inreth* in een neusgat voor de halve compensatie.

116 A IVc,91 (BWL, groep D).

117 A IVc,88 (BWL, groep D; daarnaast alleen in groep C); R1 VI,34(7f) (BRu).

splinterde, maar dat de splinters niet loskwamen van het bot (*benis onstal*). De huid kon ook aan het bot vastgroeien (*benstallich, benfest, benseta, benstal, bensittan*). De onduidelijke term *benfrotha* ‘botbeschadiging’ ten slotte komt uitsluitend in het *Brokmer Boeteregister* voor.

Het type *benis utgong* heeft in ieder geval een subtype opgeleverd, namelijk dat van de *unberna benis utgong*: ‘het naar buiten treden van de wortel van tand of kies’. Het *unberna ben*, letterlijk ‘het ongeboren bot’, is de pendant van wat in de Oudoostfrie boeteregisters de *herna* genoemd wordt. Daarnaast komen in de Oudwestfrie boeteregisters de termen *tuskbreke* ‘het afbreken van een tand’ en *kesebreke* ‘het afbreken van een kies’ voor.

De term *lithwege, lithwei* komt in de *Lex Frisionum* als *liduwagi* voor, waar hij ‘gewrichtsverstuiking’ betekent.¹¹⁸ Er is in het Oudoostfrie corpus een vergelijkbare term *sinewege* ‘peesverstuiking’ overgeleverd, dat hetzelfde tweede lid heeft (-*wege*). De Latijnse versie van het *Algemene Boeteregister* spreekt van *membraorum mobilitas* ‘beweeglijkheid van de ledematen’. Het *Boeteregister van Ferwerderadeel en Dongeradeel* heeft echter de volgende opmerking: *Thet is riucht lithwey, aldeer thet dolch gheh vr thet lith ende abuta tha metha haed* ‘Een wond geldt als een wettelijke *lithwei* als hij over de ledemaat loopt en langer is dan een *mete*’.¹¹⁹ Deze opmerking strookt met die in de *Lex Frisionum*, waar sprake is van een wond waarbij wondvocht vrijkomt. Maar in de Oudwestfrie boeteregisters worden lichaamsdelen genoemd die geen gewrichten zijn en waar toch een *lithwei* kan optreden: het hoofd, onder de nagel, het strottenhoofd, de handpalm, en zelfs de tong. Wel is het zo dat de *lithwei* bij de gewrichten het meest voorkomt. De attestaties van *lithwei* aan andere lichaamsdelen (hoofd, strottenhoofd, tong) zijn waarschijnlijk latere ontwikkelingen, die er op duiden dat er bij de term een betekenisverschuiving is opgetreden die echter nadere studie behoeft.

In de Oudwestfrie boeteregisters treden de twee verwondingen *benbreke* ‘botbreuk’ en *lithwei* telkens in paren op: als er sprake is van een *lithwei*, dan volgt daarna een compensatie voor de botbreuk aan datzelfde lichaamsdeel. In de meer archaische boeteregisters staan de *benbreke* en de *lithwei* nog in aparte bepalingen, maar in groep A zijn ze vaak bij elkaar geplaatst in een bepaling. Van beide volgt een voorbeeld:

30. *Litwei op ther axla: en lonscha and xi englescer.*

31. *Benbreke altherbi: en lonscha and xi englescer, thet dolg altherto ti betane.*

32. *Litwei it tha ermboga: also fula.*

33. *Litwei it ther hondwersta: en lonscha and viii englescer.*

34. *Benbreke altherbi: also fula.*¹²⁰

30. Gewrichtsverstuiking op de schouder: een *Lovenske* en 11 Engelse penningen.

31. Botbreuk daarbij: een *Lovenske* en 11 Engelse penningen, daarbij komt nog de aparte compensatie voor de wond zelf.

118 De vorm *wege, wei* < Pgm. **wēgō*- ‘beweging, bewegelijkheid, verstuiking’. Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 136-137 (§204); Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 434-435 (s.v. -*wege*).

119 J XXIII,72 (BFD, groep A).

120 U XXVIII,30-34 (BWB, groep B).

32. Gewrichtsverstuiking aan de elleboog: net zo veel.
 33. Gewrichtsverstuiking aan de pols: een *Lovenske* en 8 Engelse penningen.
 34. Botbreuk daarbij: net zo veel.

45. *Lithwey and benbreke an der axle and lithwey itta ermboege and beenbreke buta ermboega, thera allerlyck is viij panningen myn than x ensa, xj enghelscha and fyf clena.*¹²¹

45. Gewrichtsverstuiking en botbreuk aan de schouder en gewrichtsverstuiking aan de elleboog en botbreuk rondom de elleboog, voor al deze zaken is de compensatie 10 ons min 8 penningen, (dat is) 11 Engelse penningen en 5 kleine penningen.

De *lithwei*- en botbreukbepalingen vormen een stabiele canon in de Oudwestfrie-se boeteregisters. De lichaamsdelen die getroffen kunnen worden, zijn (naast de hierboven genoemde uitzonderlijke lichaamsdelen waarbij *lithwei* wordt aangetekend): hoofd, mond, schouderblad, sleutelbeen, borst, rug, rib,¹²² stuitbeen, schouders, oksel, elleboog, pols, handpalm, vinger(kootje)s, bovenbeen, knie, knieschijf, enkel, tenen. Het hele menselijke skelet wordt dus behandeld en de bepalingen leveren een schat aan termen voor lichaamsdelen op. De bepalingen over de botbreuken behandelen voor het grootste deel het menselijk skelet systematisch: van de schouders naar de vingers en van de bovenbenen naar de tenen. De botten in de romp (schouderblad, sleutelbeen, rug, ribben, stuitbeen) worden in een apart cluster bepalingen behandeld.

Op het eerste gezicht vreemd zijn de bepalingen die spreken van *Benbreke an da ermmerch and an tha thiachmerch* ‘botbreuk aan het armmerg en aan het bovenbeenmerg’.¹²³ Deze bepaling hangt ongetwijfeld samen met de bepaling over *inreth* (‘een binnendringende wond’; zie boven) in het merg van de arm en het been. In de *Bireknade Bota* zijn deze twee bepalingen samengetrokken.¹²⁴

3.6 *Amputatie, verlamming en andere uitvalsverschijnselen*

Tot de zwaarste verwondingen werden gerekend: amputatie (i.e. het afhakken) van ledematen, verlamming en functieverlies ten gevolge van een verwonding. De termen die gebruikt worden voor afgehakte ledematen en andere lichaamsdelen zijn: *gersfallich*, letterlijk ‘op het gras gevallen zijnde’, i.e. afgehakt; *of* ‘af(geslagen)’, en *ut* ‘uit’ (bij de ogen). Verder worden in deze context een aantal samengestelde werkwoorden gebruikt, met *of*- als prefix: *ofhawa* ‘afhouwen’, *ofkerva* ‘afsnijden’, *ofskera* ‘afscheren’, *ofsla* ‘afslaan’, *ofsmitta* ‘afsmijten, afsnijden’, *ofsnitha* ‘afsnijden’. Bijna alle onderdelen van het lichaam die afgehakt kunnen worden, worden ook daadwerkelijk opgesomd: de zes ledematen (ogen, handen, voeten), de neus, de oren, de lippen, de tong, de penis, de testikels. Ook is er sprake van een *gersfallich lappa*, een afgehouden lap vlees van het lichaam. Een bepaling over de

¹²¹ J XXIX,45 (BLw, groep A).

¹²² Hierbij gold, net als bij o.a. de rimpels in het voorhoofd en pezen, dat er slechts drie ribben gecompenseerd worden.

¹²³ J XXVIII,126 (BW5D, groep C).

¹²⁴ In J XXVIII staan ze nog los en in de tekst ver van elkaar verwijderd: resp. bepaling 126 en 202.

afgehakte vrouwenborst of -tepel ontbreekt in de Oudwestfrieze boeteregisters, maar is wel aanwezig in de Oudoostfrieze boeteregisters.

Afspraken over de compensatie van afgehouwen ledematen komen herhaaldelijk voor in zogenaamde willekeuren en in verbonden tussen verschillende Friese gebieden. Ze vormen in deze teksten een soort miniboeteregister. In het Oudwestfrieze corpus hebben deze teksten c.q. de bepalingen over de afgehakte ledematen deels weer hun weg gevonden naar de boeteregisters.¹²⁵ Deze verschijnselen tonen aan dat het compenseren van het verlies van de belangrijkste lichaamsdelen het allernoodzaaklijkst geacht werd. Vergelijk hier opnieuw de wondlijst van de Kamba, waarin we eveneens deze compensaties aantreffen.

Een verwonding kon een verlamming tot gevolg hebben; een ernstig functieverlies. Alleen het volledig missen van een ledemaat (*gersfal*) werd hoger getaxeerd. De twee worden in elkaars verlengde geplaatst. De gebruikelijke term is *lam* 'verlamd' of *lamethe* 'verlamming' in de Oudoostfrieze en *ergene* of *erene* 'lett. verering' in de Oudwestfrieze boeteregisters. Soms wordt daar gezegd dat een lichaamsdeel *erra* 'erger, verlamd' is.

Wanneer wordt geïnventariseerd welke lichaamsdelen getroffen kunnen worden door *ergene*, dan blijkt dat de term niet alleen 'verlamming' moet betekenen, maar ook iets als 'functieverlies, uitval'. Er is namelijk niet alleen sprake van *ergene* van de armen, benen, handen, voeten, vingers, tenen, hoofd, *gersfallich lappa*, romp (bovenlijf, onderlijf, zijde), en penis, maar ook van de zintuigen gehoor, spraak en het gezichtsvermogen. Verlamming was met andere woorden een verzamelbegrip, waarvan amputatie de hoogste graad is.

Er is een grote verzameling termen overgeleverd om aan te duiden dat voet, been, hand, arm of welke onderdelen van het lichaam dan ook verlamd waren en niet meer goed bruikbaar waren: *lithsmelinge* 'kleiner worden van een ledemaat', *kertinge* 'id., lett. verkorting', *stembelith* 'verminkte ledemaat', *stemblinge* 'verminking', *bilekene lith* 'gesloten, i.e. onbruikbaar geworden ledemaat', *krawelkrum* 'krom als een haak', *griphalt* 'grijplam', *strikhalt* 'looplam', *fothalt* 'voetlam', *strumphalt* 'lam door verminking', *homerhalt* 'hamerlam',¹²⁶ *stefgenze* 'lopend met een stok', *forrotia* 'verwelken (van een been)', *stivande and stak* 'stijf en stram', *wrak* 'krom', *wekande and welande* 'zacht en verwelkt', *helpande and baldande* 'nog helpen en houden kunnend', *halskriga* 'halsstijfheid'.

Rudolf His is van mening, dat het onderscheid tussen *lamethe* en *ergene*, dat in groep C van de Oudwestfrieze boeteregisters gemaakt wordt, op Oudoostfrieze invloed terug te voeren is.¹²⁷ Bij nadere beschouwing van de teksten blijkt dat er waarschijnlijk iets anders aan de hand is. His merkt namelijk terecht op, dat er in de behandeling van de *ergene* een verschil bestaat tussen de verschillende groepen boeteregisters. Groepen A, C en D onderscheiden een *ergene* in drie kwarten (*thre delan* 'drie delen [van vier]'), terwijl groep B een minste, middelste, en hoog-

125 Nijdam, 'Old West Frisian *bī thā sida*', 21-23.

126 Deze term ontwikkelde zich via volksetymologie tot *naut homerhaldande* 'niet meer in staat om een hamer vast te houden'.

127 His, *Das Strafrecht der Friesen*, 295.

ste *ergene* kent. Aangezien groep C een compilatietekst is, komen deze twee systemen daar bij elkaar.¹²⁸

Toch is daarmee de *ergene* in de Oudwestfrieze boeteregisters nog niet opgelost. Wat betekenen immers die ‘drie delen’ of ‘drie kwarten’ in groepen A, C en D, en wat betekenen de minste, middelste of hoogste *ergene* in groep B? His heeft zich ook over dit probleem gebogen en komt tot twee mogelijkheden, namelijk een ‘qualitative Abstufung’ (i.e. het betreffende lichaamsdeel is steeds zwaarder verlamd) of een ‘quantitative Abstufung’ (i.e. een steeds groter deel van het betreffende lichaamsdeel is verlamd).¹²⁹ His vond in de Oudoostfrieze boeteregisters duidelijke aanwijzingen dat de graden van verlamming daar kwantitatief bedoeld zijn. Voor de arm bijvoorbeeld betekent dat, dat een verlamming van de hand de laagste graad is, tot de elleboog de middelste en tot de schouder de hoogste graad. Voor de Oudwestfrieze boeteregisters is een en ander niet helemaal duidelijk. De ‘drie delen’ lijken op een kwalitatieve gradatie van verlamming te wijzen. Wanneer bijvoorbeeld als gevolg van een verwonding van de *strotbolle* ‘adamsappel’ een *ergene* van de spraak optreedt, wordt hier een gradatie in drie delen aangebracht.¹³⁰ Dit kan onmogelijk op een kwantitatieve verergering van de adamsappel slaan, maar moet verwijzen naar het spraakvermogen dat in meer of mindere mate aangetast is. Alle aanwijzingen duiden erop dat de gradaties in de Oudwestfrieze boeteregisters kwalitatief zijn: er wordt verwezen naar een steeds ernstigere mate van verlamming, verslechtering of functieverlies. Bovendien wordt telkens opnieuw gezegd dat iemand niet meer dan drie delen of driekwart *ergene* kan claimen als er geen sprake is van *gersfal*, i.e. van een ledemaat dat afgehakt is. Dat is de hoogste graad van functieverlies / verlamming: als het ledemaat er niet langer is.

Er is een type bepaling dat een andere richting op wijst. Het is te vinden in groep A (in het *Boeteregister van de grandskriwer*) en in groep C: *Alle eergens schil ma del tiaen to da neilen, naet op da line ende hia sint in da eermen ende in da schoncken allyck* ‘Alle verlammingen moet men naar beneden trekken naar de nagels, en niet omhoog naar de romp, en ze zijn in de armen en benen gelijk’.¹³¹ Dit lijkt te wijzen op een kwantitatief onderscheid waarbij de vingerkootjes of delen van de arm die getroffen zijn door een *ergene* berekend worden. Nogmaals, verder wijst niets in het Oudwestfrieze corpus op een kwantitatieve gradatie van de *ergene*.

Naast verlamming konden andere vormen van functieverlies optreden, zoals het wegvallen van de zintuigen (*sinwerdene* ‘verslechtering van de zintuigen’, *blende ne* ‘blindheid’, *starblind* ‘bijna blind zijn’, *wonsiun* ‘slecht zien’, *wonhere* ‘slecht horen’ / *daf* ‘doof’) of andere vermogens (*wonspreke* ‘slecht spreken’).

In de Oudwestfrieze boeteregisters is sprake van het ‘missen van de (vroegere) gezondheid’. Als de klager verklaart, *dat hy allera sundena naut nabbe, der hy mede bern and upwaxende was* ‘dat hij niets meer heeft van de gezondheid, waarmee hij geboren en opgegroeid is’, dan kan hij een compensatie claimen.¹³² Bekent

128 J XXVIII (BW₅D, groep C).

129 His, *Das Strafrecht der Friesen*, 290.

130 U XXV,150 (BLw, groep A).

131 D XIV,152 (BBr, groep C).

132 U XXV,104 (BLw, groep A). Zie ook hoofdstuk 5.5.1.

de verweerder niet, dan kan de klager niet meer dan de ‘drie delen’ van de totale compensatie claimen – ‘omdat er geen sprake van *gersfal* is’, voegen sommige teksten er als verklaring aan toe.¹³³ Hier zien we opnieuw dat verlamming / functieverlies en *gersfel* ‘amputatie’ in elkaar overlappen.

Andere blijvende gevolgen van verwondingen die genoemd worden zijn: overgevoeligheid voor hitte en koude (*hete and kelde*), gezichtsverminking (*wlite-wlemmelse*), overgevoeligheid voor weersverandering (*wederwondelinge*), en een litteken dat hoger of lager lag dan de rest van de huid (*abel and inseptha*). Deze gevolgen waren ontsierend of lastig en moesten eveneens gecompenseerd worden.

3.7 *Speciale omstandigheden*

Bijtwonden vormden samen met brandwonden een speciale categorie. In tegenstelling tot alle andere soorten wonden moesten deze namelijk opgemeten worden voordat ze geheeld waren. De bijtwonden vormen in de boeteregisters nog om een andere reden een speciale categorie. Iemand die een ander beet maakte zichzelf *manetich* ‘manetend’, tot een kannibaal dus.

Uan biten.

229. *Hwer so di man dine oderne bit ende manetich wirt, so schil hi dat dulg beta tribeet, hor hit mara so minra se, ende banscieldich wessa. So is di oder nier to ontgongen dis bites ende suaret, dat hyt habbe deen mit wepender hand ende riuchte bota to reken, dan di oder mitta oenbring. Dine byt ende dine brand met ma bi epena dulg by dera meta ende ielkirs nen dulg [...]*¹³⁴

Over bijtwonden

229. Als een man een ander bijt en een menseneter wordt, moet hij de wond drievoudig compenseren, ongeacht of de wond groot of klein is, en hij wordt in de kerkelijke ban gedaan. De aangeklaagde heeft meer rechten om zich van de claim van een bijtwond vrij te zweren en in plaats daarvan te verklaren dat hij de wond met een wapen heeft toegebracht en hiervoor een wettelijke compensatie te betalen aan de aanklager, dan deze het recht van aanbrengh heeft. Een bijtwond en een brandwond moet men opmeten als de wond nog open is en verder geen enkele andere soort wond [...]

Het sociale gevolg van zijn kannibaalschap was dat de bijter in de kerkelijke ban gedaan werd. In varianten op deze bepaling wordt expliciet gezegd dat de bijtende man *with thine dekan bonsceldich* ‘tegenover de deken banschuldig’ is.¹³⁵

Het heeft er alle schijn van dat in de Oudwestfrieze boeteregisters gepoogd is om het systeem sluitend te maken, zodat de mogelijke consequenties van de ene bepaling werden verdisconteerd in een volgende. Hier hebben de opstellers van de boeteregisters echter iets over het hoofd gezien. Over een valse hond wordt immers gezegd: *Hwndis bite: jef hi eer biscolden had wesen, so sal mat beta of thi mon selwa hede deen* ‘Met betrekking tot een hondenbeet: als hij hiervoor eerder gecorri-

¹³³ Bijvoorbeeld in J XXVIII,252 (BW5D, groep C).

¹³⁴ D XIV,229 (BBr, groep C).

¹³⁵ J XXIII,101 (BFD, groep A).

geerd is, dan moet de eigenaar hiervoor boeten alsof hij het zelf gedaan had'.¹³⁶ Dat zou dus zo opgevat kunnen worden dat de eigenaar zelf iemand gebeten heeft en dus *manetich* is. Hierover zijn echter geen opmerkingen in de boeteregisters te vinden: de systeembouw had zich op dit punt nog niet volledig uitgekristalliseerd.

De meeste boeteregisters plaatsen expliciet een verhoogde compensatie op verwondingen die toegebracht zijn met scherpe wapens (*skerpe wepen*), met een zwaard (*sword*), mes (*sax*), boog (*boge*) of kruisboog (*ermburst*). Vaak staan deze bepalingen in de teksten in de nabije omgeving van degene die betrekking hebben op het iemand een bijtewond toebrengen. De pijlpunt die zich niet liet verwijderen kon – we zagen het al in hoofdstuk 3 – een lastige situatie in het leven roepen:

*256. Hweer soe dy menscha dulghet vverd and hi dat calde yrsen bij hem draecht, so is thio bote vij pund iesta xvj pund. Nemt hi tha achte pund, zoe scel ma him aldeerop ielda, ieft hi sterft. Nemt hi dae sextene pund, so is thio bote ful bewysd. Werth hem lyf iesta daed fan dae dolghe, hi scel an zijn friond fredethan swora to mannis liuwe and thi landis leghe.*¹³⁷

256. Als iemand verwond wordt en hij draagt het 'koude ijzer' nog in zijn lichaam, dan is de compensatie 8 pond of 16 pond. Kiest hij voor de compensatie van 8 pond, dan moet voor hem weergeld betaald worden als hij daarna alsnog sterft aan de verwonding. Kiest hij voor de compensatie van 16 pond, dan is de compensatie volledig betaald. Of hij hierna blijft leven of sterft, hij moet (na het ontvangen van de 16 pond) met zijn verwanten vredeseden zweren die geldig zijn zolang mensen leven en het land bestaat.

Uit deze bepaling blijkt nog eens expliciet waarvoor de boeteregisters bedoeld waren: om bloedvetes tegen te gaan. En daarbij was zekerheid nodig. Een wond werd idealiter direct geschouwd door een rechter, priester, of arts, zodat ze er later over konden getuigen. Er kon echter pas een zaak over aangespannen worden wanneer de wond genezen was. Als de verwonde de compensatie van 16 pond accepteerde van de aangeklaagde, dan moest hij zweren dat er tegen de aangeklaagde geen vete begonnen werd als hij achteraf toch stierf aan de gevolgen van deze verwonding.

4 De rol van de arts: medische kennis in middeleeuws Friesland

De talloze verwondingen die in de boeteregisters de revue passeren roepen de vraag op wie die wonden behandelde. In de boeteregisters is op een paar plekken een arts (*letza*) actief. Hij verricht daar enkele medische handelingen, of liever: er worden in de boeteregisters enkele medische handelingen genoemd, waarbij niet expliciet wordt vermeld of ze door een arts worden uitgevoerd. Ten eerste zijn er enkele verwijzingen naar het dichtnaaien van wonden. Het *Hunsingoër Boeteregister* spreekt in dit verband van de *stec there nedle* 'steek van de naald', en het *Algemene Boeteregister* heeft het over *thre stekar and thre witherstekar* 'drie steken en drie tegen-

¹³⁶ U XXVIII,85 (BWb, groep B).

¹³⁷ J XXVIII,256 (BW5D, groep C). Ook in groepen B en D. Groep B heeft een enigszins verminkte variant, waaruit slecht indirect de juiste betekenis te destilleren valt: ten opzichte van het bovengenoemde citaat ontbreekt de passage *Nemt hi tha achte pund, zoe scel ma him aldeerop ielda, ieft hi sterft. Nemt hi dae sextene pund.*

steken'.¹³⁸ Ook het brandijzer komt langs. Cauterisatie was het gebruik maken van gloeiende ijzeren staven om een wond te dichten of te doen stoppen met zweren: *Hwersa thio vnde alle tyd epen is and thi siama thervte rent and thet yrsen therone is* 'Wanneer de wond open blijft en het zweervocht eruit loopt en het (gloeiende) ijzer erop geplaatst is'.¹³⁹ Etter kon blijkens een opmerking in het *Emsingoër Boeteregister* ook uit een wond worden gesneden: *Werth hir en mon wt sinre vnde smere snithen* 'Wanneer er hier uit de wond van een man etter wordt gesneden'.¹⁴⁰

Uitgebreidere informatie bieden enkele bepalingen over hoofdwonden. Hierboven zagen we dat in de Oudwestfrieze boeteregisters sprake is van het snijden in het hoofd en zelfs van het trepaneren van een schedel om een hoofdwond te doen genezen: *Huam so ma slacht iefsta mit yrsen syuth iefsta mit holte ieff mit stuppa oen syn haud, dat ma him snya schil* 'Als men iemand met hout of met een knuppel op zijn hoofd slaat, of met ijzer beschiet, zodanig, dat men [=een arts] hem een incisie moet geven'.¹⁴¹ In de daarop volgende bepaling moet overgegaan worden op trepanatie: *Jeff dii man truchgrioud wert, so is dio boet fiiftabael merck; dat schillet bihoda presteren ende riuchteren bi hiara ede ende bi hiara sele, dat hi des naet ontbara mochte* 'Als de man getrepaneerd moet worden (door de arts), dan is de compensatie 4½ mark. De aanwezige priesters en rechters moeten met eden en met inzet van hun ziel bevestigen, dat de patiënt daar niet zonder kon'.¹⁴² In de citaten staat niet expliciet dat het de *letza* 'arts' was die de snede toebrecht en de trepanatie verzorgde, maar gezien de complexiteit van de ingreep en de risico's die eraan verbonden waren zal deze niet door een leek uitgevoerd zijn.

De behandeling van de arts was ingebed in het compensatiesysteem. Als een gewonde bijvoorbeeld naaldsteken of incisies moest ondergaan om genezen te worden, dan moesten deze handelingen als extra aantastingen van de fysieke integriteit van de gewonde persoon aangemerkt worden en moest de dader ook deze handelingen compenseren. Daarom moet in het citaat over de trepanatie onder ede getuigd worden dat de behandeling noodzakelijk was. Ook in de daaraan voorafgaande bepaling over de incisie staat een dergelijke clausule: *Ende dat mei een ede oen to bringhen, dat hy den snei naet deen hadde oem nene fyafollinghe mer om sine liwes sonda* 'En de arts moet onder ede getuigen dat hij de incisie niet aangebracht heeft om geld binnen te krijgen, maar om de gezondheid van de patiënt'.¹⁴³ De arts kon de gewonde extra gewin bezorgen door de incisie langer te maken dan strikt noodzakelijk was: deze werd immers opgemeten en moest naar zijn lengte gecompenseerd worden.

De arts trad verder als getuige op in een rechtszaak. In de boeteregisters is dit de enige context voor de attestaties van het woord *letza* 'arts'.¹⁴⁴ De arts komt overi-

138 H XII,10 (BHu); H XIV,115 (BAG).

139 F X,336 (BKJ). Zie Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie*, 56-57.

140 E3 I,173 (BEm).

141 D XIV,36 (BBr, groep C).

142 D XIV,37 (BBr, groep C).

143 D XIV,36 (BBr, groep C).

144 Waar dus sprake is van wondbehandelingen wordt er in de boeteregisters gebruik gemaakt van passieve constructies of van *ma* 'men'.

gens uitsluitend in het *Emsingoër Boeteregister* voor, bijvoorbeeld in een bepaling over een onderwerp waar we nu enigszins bekend mee zijn: *Cop truchstet ienua truchbauuen: en marck, and mith tha leza te winnane* ‘Hoofd doorstoten of doorgehouden: 1 mark, en met (behulp van de getuigenis van) de arts te verkrijgen’.¹⁴⁵ Maar ook in een verdrag tussen Brokmerland en Emsingo uit ca. 1250, dat in het Latijn opgesteld is, is sprake van een vergoeding voor hoofdwonden of buikwonden die *juxta uerbum medici* ‘naar de getuigenis van de arts’ toegewezen moet worden.¹⁴⁶

Dat we wondbehandelaars tegenkomen in de boeteregisters hoeft niet te verbazen. Er moeten al vroeg in de geschiedenis van de mensheid experts zijn geweest met verstand van het behandelen van snijwonden, botbreuken en andere ongemakken die het gevolg waren van een ongeval of van een gevecht.¹⁴⁷ Ook in de *Leges Barbarorum* worden vormen van wondbehandeling genoemd: wonden sluiten, sonderen om vast te stellen hoe diep wonden waren en hoofdwonden genezen.¹⁴⁸ In de *Lex Frisionum* wordt bijvoorbeeld gesproken van een geval waarin de darmen te voorschijn komen en deze nog kunnen worden teruggeduwd. In dezelfde bepaling is sprake van vet dat samen met de darmen naar buiten komt en waarvan iets afgesneden moet worden.¹⁴⁹ Enkele bepalingen later wordt een naar buiten getreden testikel op zijn plaats gedrukt.¹⁵⁰

De chirurgie stond niet stil in de Middeleeuwen. Theorie, maar vooral de praktijk werden steeds verder ontwikkeld. Er zijn, voortbouwend op de geschriften van klassieke auteurs als Hippocrates (ca. 460-377 v.Chr.), en het aan hem toegeschreven *Corpus Hippocraticum*, en Galenus (ca. 129-200 n.Chr.), gedurende de gehele Middeleeuwen nieuwe werken en compilaties geschreven. Vanaf de elfde eeuw werden via de ontsluiting van Arabische teksten tot dan toe onbekende Griekse medische tractaten weer beschikbaar in Europa, alsmede oorspronkelijk Arabisch werk, dat op dat moment van hoge kwaliteit was. Door de oprichting van universiteiten ontstonden enkele belangrijke centra – Salerno, Chartres, Parijs – waar de medische wetenschap met sprongen vooruit ging.¹⁵¹ Door de in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw ontstane opsplitsing van de geneeskunde in enerzijds de theoretisch opererende *doctores medicinae* (die universitair geschoold waren) en anderzijds de meer op de praktijk gerichte chirurgen ontstond echter een competentiestrijd, zorgde voor een stagnatie van de ontwikkeling van nieuwe medische ideeën.¹⁵² Het waren de chirurgen die het vuile werk opknaptten. Zij waren degene die als *letza* aangeduid worden in de boeteregisters.

Vanaf de veertiende eeuw was er weer sprake van vooruitgang. De chirurgie werd een echt praktijkvak en chirurgen begonnen de werking van het menselijk li-

145 E1 VII,22 (BEm); E2 III,30 (BEm); E2 III,144 (BEm).

146 Buma, *Die Brokmer Rechtsbanschriften*, 137 (r. 28) (*Ouder Brokmer-Emsinger verdrag*, App. 696).

147 Rüster, *Alte Chirurgie*.

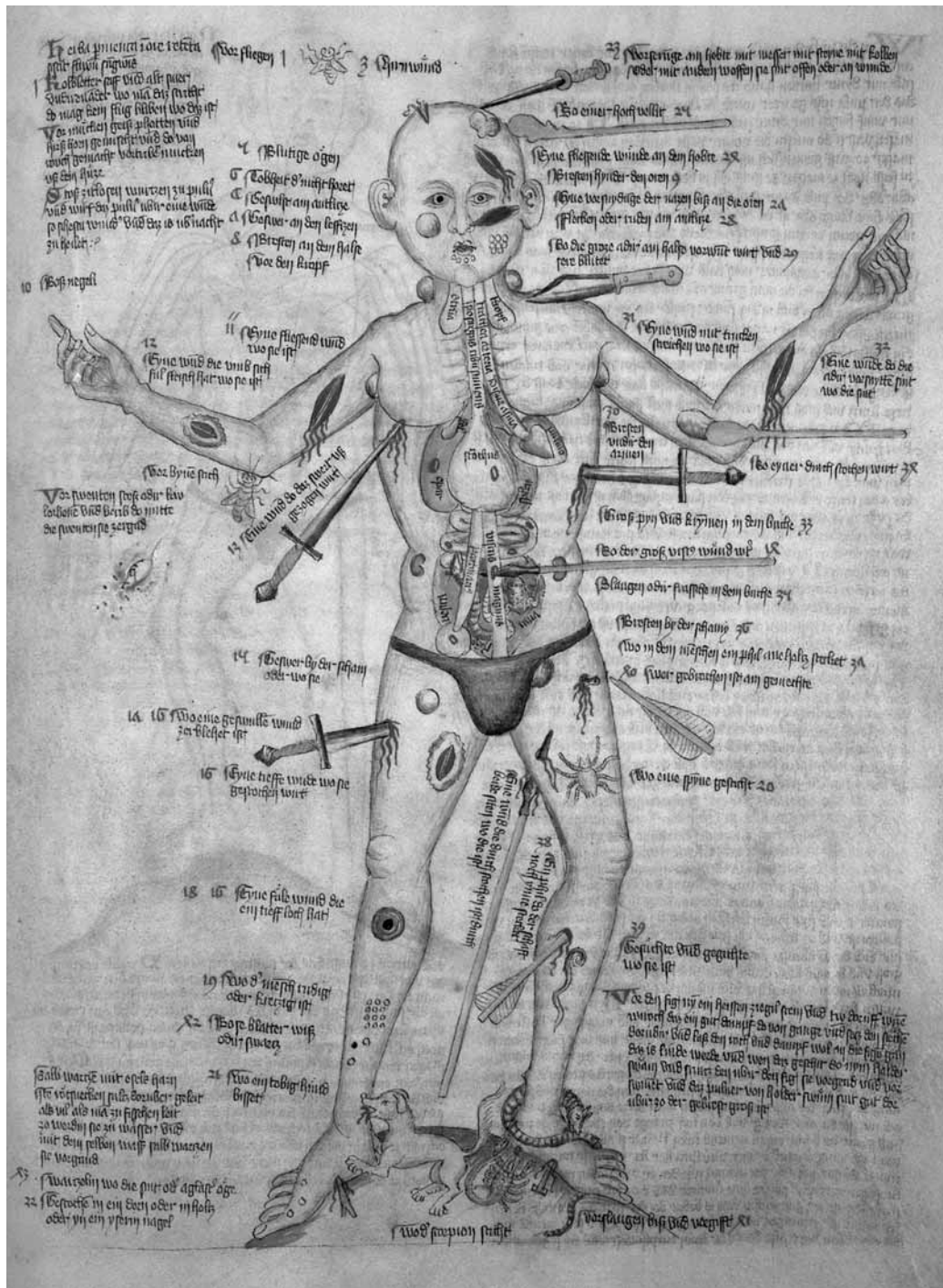
148 Niederhellmann, *Arzt und Heilkunde in den frühmittelalterlichen Leges*; Schier en Von Károlyi, ‘Chirurgie’.

149 *Lex Frisionum* Titel 22,56.

150 *Lex Frisionum* Titel 22,59.

151 Jansen-Sieben, ‘Het menselijk lichaam en de geneeskunde’; Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie*, 41-102.

152 Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie*, 63, 86-87.

Afb. 15 Wondenman, ca. 1420-30.

chaam nu vanuit de praktijk te bestuderen. In deze periode ook werden Latijnse werken in het Middelnederlands vertaald en bewerkt tot nieuwe teksten. De beste voorbeelden hiervan zijn de *Cyurgie* van Jan Yperman (ca. 1310) en het *Boec van surgien* van Thomas Scellinck van Tienen (1343). In deze werken is veel materiaal te vinden dat we ook in de boeteregisters tegenkomen. Zo behandelen ze het menselijk lichaam meestal *a capite ad calcem* ‘van het hoofd naar de tenen’, net als bij een aantal boeteregisters waar te nemen valt. Verder wordt hier de behandeling van hoofdwonden, compleet met trepanatie, uitgelegd – een procedure die we in de boeteregisters alleen omschreven vinden.

Dat de chirurgieën als een schaduw achter de boeteregisters staan komt wellicht het krachtigst tot uitdrukking in de vaak aangetroffen afbeelding van de ‘wondenman’, een afbeelding van een mansfiguur die op alle mogelijke manieren verwond is, die in verschillende chirurgische handboeken vanaf de veertiende eeuw wordt aangetroffen (zie afbeelding 15). Op zijn hoofd ligt een knuppel, die waarschijnlijk een ernstige hoofdwond tot gevolg had, en hij is verder in zijn armen, benen en romp doorschoten, gesneden of anderszins verwond. In sommige beeldtradities wordt bij de wonden aangegeven of zij *curabilis* ‘te genezen’ of *incurabilis* ‘niet te genezen’ zijn.¹⁵³ De chirurgen konden de wondenman met hun kennis beter maken of niet, de boeteregisters vertelden hoe hij gecompenseerd moest worden.

Van een opsteller van een boeteregister – tegelijkertijd de enige van wie we de naam kennen – is het zeer aannemelijk dat hij kennis heeft genomen van de chirurgische handboeken die in zijn tijd circuleerden: Kampa Jeldric. De aanwijzingen zijn vierlei. Ten eerste kiest Kampa Jeldric voor een bepaalde vorm om zijn materiaal te presenteren. Hij maakt zijn tekst tot een soort leerboek voor de *skri-vere*, degene die de wonden in het gerechtsregister moet inschrijven,¹⁵⁴ door de manier waarop hij zijn tekst structureert, maar ook door opmerkingen als *merc* ‘let op, *nota bene*’, dat verschillende keren voorkomt, en zinnetjes waarin hij zich rechtstreeks tot de lezer richt: *Thet scel j vnderstonda* ‘dit moet u begrijpen’, of: *Thet mosdolch scel ma scriwa, alsa ma tha othera dolch, bihalua thisse wendum, ther ic iv one biriuchtwa wel* ‘Een kneuzing moet men op dezelfde wijze als andere wonden “schrijven”, uitgezonderd deze gevallen, waarover ik u wil vertellen’.¹⁵⁵ En Kampa Jeldric rijmt, net als de schrijvers van volkstalige chirurgieën (en andere volkstalige artesliteratuur) dat deden.¹⁵⁶ Het langste rijm is zijn epiloog of colofon.¹⁵⁷ Maar hij rijmt nog enkele keren, vooral aan het einde van zijn boeteregister: *Wasa aldus jamelic fon enre dede were wert / nammer wrde hi tho sine willa to gratem beth* ‘Wie zo op jammerlijke wijze van een verwonding beschadigd wordt / wordt nooit meer volledig naar zijn wens gecompenseerd’.¹⁵⁸

153 Fischer-Homberger, *Medizin vor Gericht*, 32-33, 293-320; Schlathölder, *Geschichte der Theorie und Praxis der Wundheilung und Wundbehandlung*, 28-29.

154 Zie hoofdstuk 3.3.2.4.

155 F X,318, 338 (BKJ).

156 Huizenga, ‘*Twerck der handen makende sontheyt*’, 181-183; Lie, ‘What is Truth?’.

157 Zie hoofdstuk 8.1.6.

158 F X,406 (BKJ). Hierbij moet rekening worden gehouden dat de /r/ in *wert* nauwelijks zal zijn gerealiseerd. Vergelijk bijvoorbeeld een spelling als <lungernsiam> voor *lungensiam* in hetzelfde boeteregister (F X,227).

Meer rijmwerk van Kampa Jeldric leidt ons tevens naar een derde aspect dat op zijn medische kennis wijst:

389. *Hwene sa ma slait iefta vndat, thet hi altherfon wert in ther jecht ief in ther fallanda secht, sa ach hi bi riuchta thet halue ield aldervmbe, thet hi beth tha serlike deda and thet scomelike ewel,
want hi mei to lesta
den dath ther on resta.*

390. *Hwene sa ma vndat in thet lif and him therfon kumth thet steenewel, herum iefta frowm, sa achter bi riuchta en thrimen ield. [...].¹⁵⁹*

389. Wie zodanig wordt geslagen of verwond, dat hij daardoor jicht of de vallende ziekte krijgt, heeft het volle recht op een half weergeld, omdat hij de pijnlijke verwonding en de schaamtevolle ziekte heeft,

want hij kan uiteindelijk
hieraan sterven

390. Wie in de romp verwond wordt en daardoor blaasstenen ontwikkelt, hetzij bij mannen hetzij bij vrouwen, heeft het volle recht op een derde weergeld. [...].

Deze aandoeningen – jicht, epilepsie (‘vallende ziekte’) en blaasstenen – komen verder nergens in de boeteregisters voor. Vooral aan blaasstenen besteedden echter veel chirurgieën aandacht.¹⁶⁰ Kampa Jeldric moet haast de beschikking over een of meer van deze werken hebben gehad. Daarop wijst ook zijn reeds besproken opmerking over de zes organen die niet ‘geschreven’ moeten worden omdat iemand die daaraan verwond raakt niet kan overleven: *Thet ene senta thirman anta lunglagan and thio milte and thio liwere, thio herte and thi wasanda* ‘Dat zijn de darmen en de nieren en de milt en de lever, het hart en de slokdarm’.¹⁶¹ De eerste vijf van deze organen zijn als gezegd in de boeteregisters uitsluitend in deze bepaling geattesteerd. De kennis over de organen en de opmerking dat men aan deze verwondingen sterft moeten uit een medisch werk afkomstig zijn (bijvoorbeeld uit een afbeelding van een wondenman, waarbij bij deze organen *incurabilis* stond aangegeven).

De middeleeuwse Friese arts blijft voor het overige een schimmige figuur. Er is door gebrek aan bronnen simpelweg weinig bekend over zijn opleiding en functioneren in middeleeuws Friesland. Zijn kennis en handelen zal echter niet veel verschillen hebben van zijn collegae in de omringende gebieden. In de *Kroniek van het klooster Bloembhof* vinden we namelijk een aantal terloopse verwijzingen naar medische ingrepen die getuigen van een aanwezigheid van de op dat moment in Europa gangbare theorie en praktijk. Zo vertelt Menko over een besmettelijke ziekte die in het jaar 1250 uitbrak. Bij zieken ontstond eerst een onderhuidse ‘giftige blaar’. Wanneer deze meteen werd weggesneden en de plek werd gecauteriseerd genas de patiënt. ‘Zonder chirurgische ingreep genas bijna niemand’.¹⁶² In het eerste hoofdstuk van zijn voortzetting van de kroniek schreef Menko zoals we al za-

159 F X,389-390 (BKJ).

160 Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie*, 306-307.

161 F X,407 (BKJ).

162 *Vix paucis inde convalescentibus sine cirurgia*. *Kroniek van het klooster Bloembhof*, c. 34 (Menko); Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloembhof te Wittewierum*, 378-379.

gen over de vier *humores* en het Galenische systeem.¹⁶³ Verschillende keren worden in de kroniek Galenus en een keer Hippocrates aangehaald.¹⁶⁴

De lichaamsvochten vinden we ook terug in een beschrijving van de dood van Emo van Romerswerf, de neef van de schrijver van het eerste deel van de kroniek. De zieke Emo voelt op een gegeven moment zijn einde nabij komen:

En na verloop van tijd werd hij, naar hij meende vanwege een teveel aan lichaamsvochten, door een duizeling bevangen en hij kon het gewicht van zijn lichaam nauwelijks meer dragen. En overmand door een soort verlamming liet hij zich aderlaten; sindsdien hield hij het bed.¹⁶⁵

Dit citaat getuigt van de praktijk van het aderlaten in middeleeuws Friesland, maar laat tevens zien dat bij een gezond mens de vier lichaamsvochten in evenwicht waren en dat ziekte voortkwam uit disbalans.¹⁶⁶ Op een aantal andere plaatsen in de kroniek wordt eveneens gewag gemaakt van aderlaten, niet alleen bij mensen, maar ook bij dieren.¹⁶⁷ Ten slotte vinden we in de kroniek zelfs een terloopse opmerking over het bestaan van kloosterhospitaals in de Friese landen, als Menko de besmettelijke ziekte met de ‘giftige blaar’ beschrijft. Hij vertelt dat de ziekenzalen (*infirmatoria*) vol lagen met getroffen en er nauwelijks genoeg gezonde mensen waren om hen te verzorgen. Of het hier ging om een hospitaal waar ook niet-kloosterlingen verzorgd werden blijkt niet uit de passage.

Vanaf de vijftiende eeuw stijgt het aantal en de kwaliteit van de aanwijzingen. In het reeds aangestipte handschrift van Bernardus Rordahusim uit ca. 1445 vinden we meer dan 130 kleine tekstjes die tot de zogenaamde artesliteratuur gerekend worden: teksten over de computus, rekenkundige tractaatjes, maar ook enkele medische recepten en teksten over de *humores* en aderlaten.¹⁶⁸ Helaas is er nog te weinig onderzoek gedaan naar Bernardus en zijn handschrift, zodat we het bij de constatering moeten laten dat een Fries in de vijftiende eeuw toegang had tot handschriften met op dat moment gangbare medische kennis. Ook enkele vijftiende-eeuwse rechtshandschriften getuigen hiervan. In Emsingoër 1 (ca. 1400) vinden we voor het eerst de al besproken *Oudfriese embryologie* die blijkt te zijn ontleend aan een tractaat van Vindicianus.¹⁶⁹ En zoals we hierboven zagen is het zeer aannemelijk dat Kampa Jeldric, wiens werk we kennen dankzij de overlevering van Codex Fivelgo (ca. 1430), eveneens kennis heeft genomen van chirurgische handboeken.

163 Zie hoofdstuk 1.

164 *Kroniek van het klooster Bloembhof*, c. 1 (Menko; Hippocrates), c. 11 (Menko; Galenus), c. 34 (Menko; Galenus), c. 53 (Menko; Galenus); Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloembhof te Wittewierum*, 289, 309, 379, 427.

165 *Et procedente tempore pre habundantia humorum, ut putabat, vertigine et tocuis corporis quasi mole premebatur; et tali pressus stupore fecit sibi fieri sanguinis diminutionem, et extunc in lecto decubuit.* *Kroniek van het klooster Bloembhof*, c. 20 (Emo); Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloembhof te Wittewierum*, 49.

166 Van 't Land, ‘Het verloop van evenwicht’.

167 *Kroniek van het klooster Bloembhof*, c. 20 (Emo), c. 77 (Emo), c. 1 (Menko); Jansen en Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloembhof te Wittewierum*, 49, 221, 287.

168 Buma, *Aldfryske houlikstaspraken*, 2-15.

169 Elsackers, M., ‘Her anda neylar’. Zie ook hoofdstuk 5.6.1.

Een passage in Emsingoër 1 werd destijds waarschijnlijk als geneeskunde opgevat. Wij zouden die nu eerder in de categorie bijgeloof onderbrengen. In de redactie van het *Emsingoër Boeteregister* in dat handschrift staat een opmerkelijke aanwijzing voor het genezen van bloedende wonden: *Weltu blod sketta, sa weth enne rer inna blode and scrif dit ord vmbe tha vnde: consummatum est* 'Als je bloed wilt stelpen, doop dan een riet in het bloed en schrijf daarmee dit woord om de wond heen: *consummatum est* (het is volbracht)'. Deze remedie is in verschillende delen van Europa terug te vinden. De woorden *consummatum est* 'het is volbracht' verwijzen naar de woorden die Christus tijdens de passie aan het kruis uitsprak. Het gebruik hiervan als spreuk om bloed te stelpen is sinds de veertiende eeuw geattesteerd.¹⁷⁰ Ook in Middelnederlandse handschriften zijn een aantal varianten van deze bezwering te vinden.¹⁷¹ De bezweringen die het meest lijken op het Oudfriese exemplaar hebben als doel om een bloedneus te stelpen.¹⁷²

Alhoewel er enige invloed van medische werken aan te wijzen is in de boeteregisters, heeft die niet diep op de oude systematiek en categorisering van de teksten ingewerkt. Er is duidelijk sprake van een eigen dynamiek van het brontype. De boeteregisters voldeden klaarblijkelijk in de praktijk, ondanks dat we ons nu nauwelijks een voorstelling kunnen maken van de *henzesine* en het *henzeben*.

5 Schema's van het fysieke lichaam

In de Oudfriese boeteregisters is een overvloed aan termen voor lichaamsdelen en verwondingen aan te treffen. Hierboven hebben we die zo gestructureerd mogelijk bekeken. Het is tevens mogelijk om uit dat materiaal enkele betekenisvolle schema's van het fysieke lichaam te destilleren.

5.1 Het middenrif als horizontale as

Een belangrijk schema is de spiegeling van het lichaam over een horizontale as die door het middenrif liep. Het middenrif vormde de grens tussen het bovenlijf en het onderlijf en deelde zo de romp in tweeën. Er wordt nergens letterlijk gezegd dat het middenrif het midden van het lijf is, maar de contextuele informatie is duidelijk genoeg. Op een paar plekken is het middenrif een grens voor het 'schrijven' van verwondingen bij Kampa Jeldric: *Thene lungernsiamma ne scrift ma binitha tha midrbether nout ne thet inrif* 'Een fistel in de longen schrijft men niet onder het middenrif en ook niet in de ingewanden' en *Blod et nostrum and etta mund vpphelepen scrift ma buppa tha midrether and binitha nout* 'Bloed dat uit de neusgaten en uit de mond gelopen is schrijft men boven het middenrif en daaronder niet'.¹⁷³ Inhoudelijk lijken deze opmerkingen niet meer dan logisch, maar ze getui-

170 Bächtold-Stäubli, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. dl. I: 1454.

171 Braekman, *Middeleeuwse witte en zwarte magie*, 50, 55.

172 Nijdam, 'Twee aardewerken schaaltes'.

173 F X,227-228 (BKJ). Meer attestaties: F X,234, 249 (BKJ).

gen van het feit dat het middenrif een scheidslijn aangaf. Soms ook geeft de structuur van de tekst uitsluitel, zoals in het *Riustringer Boeteregister*, waar de behandeling van de romp wordt onderbroken door die van de arm en de vingers. De twee clusters waarin de romp daardoor uiteenvalt zijn: 1) bovenlijf plus middenrif en 2) onderlijf plus rug.¹⁷⁴

Uit de bepalingen over handen, voeten, armen en benen in de boeteregisters blijkt, dat het lichaam over de horizontale as van het middenrif gespiegeld werd. Hierdoor werden bijvoorbeeld al in een vroeg stadium de compensaties voor de tenen niet meer vermeld onder verwijzing naar die voor de vingers, terwijl de *Lex Frisionum* nog alle tenen opsomt. De Oudoostfrieze boeteregisters stellen al dat *Tha tana hagon alsa grate bote alsa tha fingra* ‘de compensaties voor de tenen zijn gelijk aan die voor de vingers’.¹⁷⁵ Maar in de Oudwestfrieze boeteregisters wordt dit nog verder doorgetrokken:

45. *Benbreka and lithweghen thera scunkena and thera ermana, thera taenena and thera fingera: an alla logbum allike graeth.*

50. *Jnre in thine ermmerch and jn thine thiachmerch: also stor.*¹⁷⁶

45. Botbreuk en verstuikingen van de benen en van de armen, van de tenen en van de vingers, op alle locaties een even hoge compensatie.

50. Indringende wond in het armmerg en in het dijmerg: net zo hoog (als de vorige compensatie).

Deze vergaande gelijkstelling van armen en benen in de Oudwestfrieze boeteregisters leverde dit schema op:

- 1 vinger=teen
- 2 hand=voet
- 3 pols=enkel
- 4 onderarm=onderbeen
- 5 knie=elleboog
- 6 bovenarm=bovenbeen
- 7 schouder=heup

Het verschijnsel om de handen en voeten met elkaar gelijk te stellen komt in verschillende culturen voor. In een aantal Afrikaanse talen worden eveneens de tenen en de vingers door middel van de daarvoor gebruikte termen aan elkaar gelijkgeschakeld. In het Masai bijvoorbeeld heet een teen ‘vinger van de voet’, de grote teen de ‘duim van de voet’, en een teennagel de ‘vingernagel van de voet’.¹⁷⁷ In de boeteregisters leverde deze gelijkschakeling overigens een hoge compensatie op voor het afslaan van de grote teen. De duim werd immers op een derde van de compensatie voor de gehele hand gewaardeerd. Zonder duim kan men de hand veel slechter gebruiken dan in geval van het verlies van een van de andere vingers. Voor het even-

174 Zie hoofdstuk 8.2. Deze observatie is overigens een extra aanwijzing dat de vorm *birthlemithe* in R2 I,65(11a) (BRu) een verschrijving kan zijn van een (niet overgeleverde) vorm **hrechlemithe* uit een legger, dat in de parallelle bepaling in R1 VI, 60(10a) als *reglemithe* geschreven wordt.

175 R1 VI, 59 (9n) (BAg).

176 J XXI, 45, 50 (BWb, groep B).

177 Schladt, *Kognitive Strukturen von Körperteil-Vokabularien*, 197.

wicht en het afrollen van de voet is de grote teen eveneens van eminent belang. Het is de belangrijkste van de tenen. De simplificatie van het compensatiesysteem ten opzichte van de *Lex Frisionum* lijkt daarmee een gefundeerde te zijn geweest.

5.2 De zes ledematen

Al in de *Lex Frisionum* en andere *Leges Barbarorum* wordt het verlies van enkele vitale lichaamsdelen op een half weergeld gesteld.¹⁷⁸ De handen, voeten en ogen worden in het Oudfriese recht echter tot een categorie samengebracht en aangeduid als de *sex litha* 'zes ledematen':

144. *Tha ma thene scrifta aller erest sette, tha sette ma thera sex litha gersfel allerec bi ene halua ielde.*

145. *Tha sette ma thera sex litha allerec onsittande end ele lom bi ene thrimina ielde.*¹⁷⁹

144. Toen men voor het eerst de compensaties op schrift zette, werd die voor het afhakken van de zes ledematen op een half weergeld gezet.

145. Toen stelde men de compensatie voor het nog wel vastzitten, maar onbruikbaar zijn van de zes ledematen op een derde weergeld.

Deze stap is een logisch vervolg op de situatie in de *Lex Frisionum*, waar verlies van ogen, handen en voeten reeds op een half weergeld wordt gewaardeerd.¹⁸⁰ Interessant genoeg zien we hier dezelfde waardering van de zes ledematen als in de boeteregisters. In het *Boeteregister van Kampa Jeldric* bijvoorbeeld wordt verteld dat twee uitgestoken ogen op een heel weergeld komen, evenals twee afgehakte handen en twee afgehakte voeten; dat een uitgestoken oog een half weergeld kost, evenals een afgehakte hand en een afgehakte voet. Is het oog geheel blind, maar zit het nog in de kas, dan kost dat een derde weergeld, is de hand *krawelkrum* 'zo krom als een haak' en kan hij niks meer vasthouden, of is de voet *strikhalt* 'lam bij het lopen', zodat bij elke stap de hiel omhoog krult en de nek naar achteren trekt, dan komen deze beide gevallen ook elk op een derde weergeld.¹⁸¹

We hebben hier een basisprincipe gevonden dat op verschillende manieren terug te vinden is in de boeteregisters en in de rest van het Oudfriese corpus. Het concept van de zes ledematen heeft de uitgebreide beschrijving van de *wapeldepene* 'iemand in het water gooien' geïnspireerd.¹⁸² Daar werd het oorspronkelijke element dat iemand in zulk diep water was gegooid dat hij 'met de voeten de grond niet kon aanraken' uitgebreid tot 'met handen noch met voeten de grond kunnen aanraken, noch met zijn ogen de hemel kan zien noch met zijn oren het geroep van de omstanders

178 Zie hoofdstuk 1.

179 H XIV,144-145 (BAgH).

180 Zelfs in een moderne Amerikaanse verzekeringspolis, die wordt aangeboden aan houders van Master Card of VISA Creditcards worden ogen, handen en voeten in een categorie ondergebracht. Hier wordt een bedrag van \$250.000 dollar uitgekeerd 'for accidental loss of life, two or more members, sight of both eyes or any combination thereof; or \$125.000 for loss of one member or the sight of one eye. "Member" means a hand, foot, or eye'. Met dank aan Tom Johnston, die me van het bestaan van deze tekst op de hoogte stelde.

181 F X,327-335 (BKJ).

182 Zie hoofdstuk 1.1.

kan horen.¹⁸³ De volledige beschikking over de zes ledematen werd verder tot een ‘health check’: iemand telde volledig mee zolang hij ze alle zes nog had.¹⁸⁴

De zes ledematen liggen ten slotte ook ten grondslag aan het definiëren van drie plekken waar rimpels kunnen worden doorsneden: op het voorhoofd, op de handen en op de voetzolen.¹⁸⁵ Dit schema moet wel geïnspireerd zijn door de zes ledematen. Voorhoofd en ogen liggen dicht bij elkaar. De rimpels in het voorhoofd zijn primair geweest in dit schema – we vinden deze bepaling al in de *Lex Frisionum*. Door invloed van de traditie van de zes ledematen moeten de bepalingen met betrekking tot de rimpels in de handen en de voeten tot stand zijn gekomen. Immers, rimpels in het voorhoofd zijn makkelijk te onderscheiden en lopen bovendien parallel aan elkaar, maar drie afzonderlijke rimpels onder de voeten zijn nauwelijks te onderscheiden. En in welke benarde positie moet het slachtoffer wel niet verkeerd hebben om zijn tegenstander in de gelegenheid te hebben gesteld diens voetzolen te doorsnijden? En wat was het doel van deze handeling?

5.3 *De hand*

In de diverse boeteregisters zijn verschillende schema’s voor de hand aanwezig. Als eerste behandelen we de Oudoostfriese boeteregisters. In alle teksten, ook de Oudwestfriese, was voor het verlies van de duim of delen daarvan een extra hoge compensatie ingeruimd, wat vanuit het functioneel belang van de duim voor de hand te begrijpen valt. Het oude schema van de Oudoostfriese boeteregisters lijkt te zijn: de duim (D) is een derde van de compensatie voor het verlies van de gehele hand, en de vier vingers worden in tweeën gedeeld: wijsvinger (W) en middelvinger (M) vormen samen een derde en ringvinger (R) en pink (P) ook.

In het *Riustringer* en het *Hunsingoër Boeteregister* krijgen zowel de duim (*haldere*) als de pink (*slutere*) een aparte behandeling. Waar de term *haldere* ‘houder’ naar verwijst wordt niet expliciet gezegd in de teksten, maar hoogstwaarschijnlijk naar het feit dat de duim ervoor zorgt dat de hand zaken kan grijpen en vasthouden. Over de *slutere* vinden we wel een opmerking. In het *Hunsingoër Boeteregister* is de compensatie voor de vingers als volgt: Duim=20 mark; Wijsvinger=13 mark; Middelvinger=7 mark; Ringvinger=5 mark; Pink=15 mark. Let op dat ook hier de driedeling van de hand weer klopt: D=20 mark; W+M=20 mark; R+P=20 mark. De relatief hoge compensatie voor het verlies van de pink wordt als volgt uitgelegd: *Thi liteka fiftene vmbethe, thet hi tha hond bilucht* ‘De pink 15 (mark) omdat hij de hand sluit’.¹⁸⁶ In het *Riustringer Boeteregister* worden de duim en de pink zelfs even hoog gecompenseerd: 7,5 *skilling wichtgoldis*. De wijs-, de middel- en de ringvinger blijven daar bovendien anoniem en worden de ‘drie vingers in het midden van de hand’ genoemd. Hun compensatie blijft steken op 5 *skilling wichtgoldis*. De verhouding is dus 2:3, oftewel de compensatie voor D en

183 *ther hi ne moghe hor mith handem ner mith fothem thine grund reka ner mith aegnum thine himel syaen ner mith ara thine ruft hera*. J XXIX,103 (BLw, groep A).

184 Zie hoofdstuk 5.5.1.

185 F X,5 (BKJ).

186 H XII, 19 (BHu).

P is anderhalf keer zo hoog als voor de drie middelste vingers. Het toekennen van een hoge waardering voor de pink lijkt opmerkelijk, maar klaarblijkelijk werd hieraan een belangrijke functie toegekend als 'sluiter' van de hand.

In het *Algemene Boeteregister* wordt ten eerste het verlies van de duim op een derde van de gehele hand gewaardeerd. Hetzelfde wordt gedaan voor het verlies van het onderste lid van de duim, waarbij niet duidelijk wordt of dit wordt berekend tot aan het tweede gewricht of tot en met de muis van de hand (waar het derde gewricht zit). Vervolgens worden voor de vier vingers als groep dezelfde compensaties berekend voor verlies van achtereenvolgens het onderste, middelste en bovenste lid vanaf de handpalm gerekend. Het schema is hier dus duim+vier vingers.¹⁸⁷ Hierna volgt dan een bepaling waarin wordt gesteld dat het verlies van de drie middelste vingers van de rechterhand extra hoog (meestal een derde hoger) gecompenseerd dient te worden vanwege de 'zegening tegen de duivel' (*tha sinunga, ther ma thermithi deth with thene diouel*).¹⁸⁸ Dit is dus een door de christelijke ritualistiek geïnspireerd schema. Het *Brokmer Boeteregister* sluit zich deels aan bij het schema van het *Algemene Boeteregister*. Het onderscheidt eveneens de duim enerzijds en de vier vingers anderzijds, maar stelt de compensatie voor het verlies van de duim op een kwart weergeld en dat voor de vingers op een halve mark.¹⁸⁹

Het *Emsingoër Boeteregister* maakt een unieke combinatie van het traditionele schema en dat van het *Algemene Boeteregister*. Deze tekst deelt de hand dus op in drie delen: (D, W+M, R+P) waarbij elk deel een derde van de compensatie oplevert die staat op het verlies van de gehele hand. Dan maakt het boeteregister echter een combinatie met het schema van de drie middelste vingers van de rechterhand die de zegening tegen de duivel moeten uitvoeren. Het kent deze functie toe aan de middelste twee vingers (de wijsvinger en middelvinger) en stelt dat de compensatie voor deze vingers bij de rechterhand een derde hoger is vanwege het zegenende gebaar dat er mee uitgevoerd moet worden.

Het *Boeteregister van Kampa Jeldric* ten slotte maakt zoals gewoonlijk zijn heel eigen combinatie. Vanwege de strakke systematiek die Kampa Jeldric heeft getracht door te voeren is uitsluitend sprake van *fingrar* 'vingers' en wordt de duim daar ook toe gerekend. De duim is verder geheel afwezig in deze tekst: *thuma* of een variante vorm komt in het *Boeteregister van Kampa Jeldric* nergens voor. Naast deze systematiek verraadt de tekst zijn afhankelijkheid van zowel het *Algemene Boeteregister* als de Hunsingoër traditie door het opnemen van enerzijds de bepaling over de drie middelste vingers van de rechterhand die een extra compensatie vereisen vanwege de zegening tegen de duivel en anderzijds de bepaling over een extra compensatie voor de pink 'omdat hij de hand sluit'.¹⁹⁰

De Oudwestfriese boeteregisters leveren een heterogeen beeld op wat betreft de behandeling van de vingers. In groep A vinden we gedifferentieerde compensaties voor de verschillende vingers. Hierbij lijkt de overlevering echter nogal onzuiver,

187 H XIV,89-93 (BAg).

188 R I V,67(9m) (BAg). Zie ook hoofdstuk 2.5.

189 B 184, 194 (BB).

190 *Thi liteka finger, is hi of iefta lom, sa ach hi xxxvij scillinga mar to bote sa ther othera eng umbe thet, thet hi tha hond biluket*. F X,202 (BKJ).

Tabel 12 Schema's van de hand in de Oudoostfrieze boeteregisters

	BHu	BEm	BAG	BRu	BB	BKJ
D=1/3 hand	X	X	X			
W+M=1/3 hand	X	X				
R+P=1/3 hand	X	X				
D=1/4 weergeld					X	
4 vingers als groep			X		X	
5 vingers als groep						X
D+P als groep	X			X		
3 vingers (W,M,P) als groep			X	X		X
'zegening t. duivel'		X	X			X
P apart benoemd						X

(D=Duim, W=Wijsvinger, M=Middelvinger, R=Ringvinger, P=Pink)

vooral voor de compensatie voor de pink. De compensaties zijn: D=6 pond, W=5,5 pond, M=5 pond, R=4,5 pond, P=4 pond. In de verschillende redacties wordt echter ook gesproken van een compensatie van 2 of 8 pond voor het verlies van de pink. Het verlies van de gehele hand wordt echter gesteld op 14 pond, terwijl de som van de compensaties voor de afzonderlijke vingers 25 pond oplevert.

In groep B is de behandeling van de vingers uiterst lapidair. Hier is slechts sprake van een enkele bepaling waarin alles geregeld wordt: *Fingher gbersfallich, foeth iefta hand lam: thera allerlijck fior merch* 'Een vinger afgeslagen, een voet of hand verlamd: voor elk van deze zaken 4 mark'.¹⁹¹ Met 'vinger' wordt hier eveneens de duim bedoeld, want de duim ontbreekt geheel in groep B (net als in het *Boeteregister van Kampa Jeldric*).

In de groepen C en D treffen we een schema aan voor het compenseren van het verlies van de vingers, dat in eerste instantie een verwarrend beeld geeft. In groep D (*Boeteregister van Wonseradeel en Franekeradeel* en *Westerlauwers Boeteregister*) worden de vingers in drie delen opgedeeld (*of bi tha neile, of et tha knokle, al of*).¹⁹² Het verlies van het bovenste kootje kostte telkens 4 ons, van het middelste kootje 8 ons. Op het volledige verlies van de vingers stond een gedifferentieerde compensatie: 1) duim=12 ons; 2) wijsvinger=11 ons; 3) middelvinger=10 ons; 4) ringvinger=9 ons; 5) pink=8 ons. In groep C vinden we een iets ander beeld. Daar wordt de duim hetzelfde behandeld als in groep D, dus een compensatie van 4, 8, of 12 ons voor verlies van de drie kootjes. De vingers echter worden in vieren gedeeld, waarbij het eerste, tweede en derde kootje telkens op 2, 4, of 8 ons wordt getaxeerd. Daarbovenop komt de reeks 12, 11, 10, 9, 8 voor verlies van gehele duim, wijsvinger, middelvinger, ringvinger, en pink. In tabel 13 is een en ander weergegeven. Hierbij is D1 het eerste kootje van de duim, en zo verder. Voor de vingers is in groep D de hele vinger er af bij W3 (=derde kootje van de wijsvinger), M3, R3 en P3, terwijl dat voor groep C pas in W4 etc. het geval is.

¹⁹¹ J XXI, 65 (BWb, groep B).

¹⁹² U XXXVII,117-129 (BWF, groep D); A IVc,1-9 (BWL, groep D).

Tabel 13 Schema's van de hand in Oudwestfriese boeteregisters van groep C en D

	D ₁	D ₂	D ₃	W ₁	W ₂	W ₃	W ₄	M ₁	M ₂	M ₃	M ₄	R ₁	R ₂	R ₃	R ₄	P ₁	P ₂	P ₃	P ₄
BWF (D)	4	8	12	4	8	11		4	8	10		4	8	9					8
BWl (D)	4	8	12	4	8	11				9				9					8
BW ₅ D (C)	4	8	12	2	4	8	11	2	4	8	10	2	4	8	9	2	4	7	8
BBr (C)	4	8	12	2	4	8	11	2	4	8	10	2	4	8	9	2	4	6	8

(D=Duim, W=Wijsvinger, M=Middelvinger, R=Ringvinger, P=Pink)

In tabel 13 zien we duidelijk dat er iets mis is met dit schema. In groep D wordt in het *Westerlauwers Boeteregister* (BWl) reeds bij de middelvinger verzuimd om de compensatie van de eerste twee kootjes aan te geven en wordt er een fout gemaakt in het compensatiebedrag voor het verlies van de gehele middelvinger, namelijk 9 ons in plaats van het correcte 10 ons. In het *Boeteregister van Wonseradeel en Franekeradeel* (BWF) missen alleen bij de pink de compensaties voor de eerste twee kootjes. En dat is te verklaren, want we zien hier twee reeksen op elkaar stoten. Volgens de gehanteerde berekening is namelijk het verlies van het tweede kootje van de pink even duur als het verlies van de gehele pink; 8 ons. We zien hetzelfde probleem opdoemen in groep C, maar de schrijvers van beide teksten zagen dit dilemma waarschijnlijk naderen, en hebben toen de boete voor het afhakken van de pink tot aan de tweede knokkel iets verlaagd.

De enige logische en historisch correcte oplossing voor dit niet bevredigende schema lijkt te zijn dat er twee schema's op elkaar gestoten zijn, namelijk een waarbij het verlies van de vijf vingers gedifferentieerd was (de reeks duim=12 ons, wijsvinger=11 ons, etc.) en een schema dat rekende in het verlies van drie kootjes. Hiervoor diene zich twee reeksen aan: 4-8-12 en 2-4-8. Welke is nu de juiste? Hoogstwaarschijnlijk zijn ze beide correct, en gold de eerste reeks voor de duim en de tweede voor de overige vingers. Dan zou de compensatie voor het verlies voor de vier vingers 8 ons zijn geweest en voor de duim 12 ons. Dat is anderhalf keer zo hoog oftewel *thrimene further* 'een derde hoger', een systeem dat we vaker aantreffen. Als we van deze reconstructie uitgaan, is het tevens aannemelijk dat de per vinger gedifferentieerde compensaties een jongere ontwikkeling zijn. Dit schema kan ontstaan zijn uit een verlangen het verschil tussen de compensatie voor de duim (12 ons) en voor de overige vingers (8 ons) tot een glijdende schaal te maken. Van daar uit komt men dan gemakkelijk op een reeks D=12, W=11, M=10, R=9, P=8. Deze reconstructie verklaart de situaties die we in groep D en C aantreffen. In groep D is vastgehouden aan een driedeling van de vingers en heeft het schema 12-11-10 etc. de oude compensaties voor de vingers vervangen. In groep C is dit tweede schema bovenop het oudere schema geplakt, zodat de vier vingers nu onlogischerwijs in vieren opgedeeld werden. In beide oplossingen con-

Tabel 14 Gereconstrueerde schema's van de hand in de Oudwestfrie boeteregisters van groep C en D

	D ₁	D ₂	D ₃	W ₁	W ₂	W ₃	M ₁	M ₂	M ₃	R ₁	R ₂	R ₃	P ₁	P ₂	P ₃
1 (Oud)	4	8	12	2	4	8	2	4	8	2	4	8	2	4	8
2 (Nieuw)			12			11			10			9			8

(D=Duim, W=Wijsvinger, M=Middelvinger, R=Ringvinger, P=Pink)

flicteerden de twee schema's helemaal aan het einde, bij de pink. In tabel 14 worden deze gereconstrueerde schema's gepresenteerd.

Samenvattend zijn de compensaties voor verlies van (delen van) vingers in de Oudwestfrie boeteregisters niet goed uitgewerkt. Er is hier sprake van een opmerkelijke lacune. Deze indruk wordt versterkt wanneer we beseffen dat de uitgebreide, maar niet correct uitgewerkte behandeling van de materie in de groepen C en D latere toevoegingen zijn, die in groep C wel al middenin de tekst beland zijn. Maar in het *Boeteregister van Franekeradeel en Wonseradeel*, de oudste redactie van groep D, die in Codex Unia, staat dit cluster bepalingen helemaal aan het einde van de tekst. De genoemde lacune, die nogmaals zeer opmerkelijk is, is dus in een later stadium pas opgevuld.

5.4 *Het gebit*

De manier waarop het gebit wordt ingedeeld varieert in de diverse boeteregisters. We zagen hierboven, bij de behandeling van de termen voor lichaamsdelen al hoe het *Algemene Boeteregister* het gebit indeelt. Daar is dus sprake van acht voortanden die zich *a farahaved* 'in het voorste gedeelte van de mond' bevinden, vier hoektanden (*sleitoth*) en een ongekwantificeerd aantal kiezen (*inra totha*).

Ook in het *Emsingoër Boeteregister* is nagedacht over het gebit. Daar worden ten eerste de vier voorste tanden onderscheiden. Deze worden verder onderscheiden in de bovenste twee voortanden en de onderste twee. Volgens de tekst heeft elk paar zijn eigen functie: *Tha vra thuene waldath there spreze, tha nithera tuene thes sped-la* 'De bovenste twee beïnvloeden de spraak, de onderste twee de speekselvloed'.¹⁹³ Vervolgens worden de twee tanden die zich boven en onder naast de voortanden bevinden, de hoektanden (*herntoth, sleitoth*) en ten slotte de kiezen (*kese, inra toth*) behandeld. Bij de kiezen worden als gezegd de kroon en de wortel genoemd.

Het *Hunsingoër Boeteregister* is ook hier weer aanwijsbaar de voorloper van het *Emsingoër Boeteregister*: het onderscheidt de vier voortanden en alleen in deze twee boeteregisters wordt vermeld dat de bovenste twee de spraak beïnvloeden en de onderste twee de speekselvloed. Het *Hunsingoër Boeteregister* benoemt deze vier voortanden verder als *ti farahaude* 'in het voorste gedeelte van de mond'.¹⁹⁴ Dat betekent dat er variatie mogelijk was in het aantal tanden dat daar onderscheiden kon

¹⁹³ E1 VII,47 (BEm).

¹⁹⁴ H VII,48 (BHu).

Tabel 15 Schema's van het gebit in de boeteregisters

	8 voortanden/ 4 hoektanden/ kiezen	4 voortanden/ 4 tanden/ 4 hoektanden/ kiezen	tanden/ kiezen	1 term (kiezen)	wortel/ kroon
BAG/BB/ BRu	X				X
BEm/ BHu		X			X
OWfri. BRg			X		X
BKJ				X	X

worden: het *Algemene Boeteregister* onderscheidt er namelijk acht. Verder worden echter alleen nog de overige tanden en de kiezen onderscheiden. Bij de kiezen worden kroon en wortel onderscheiden, waarbij voor 'kroon' *toth* wordt gebruikt.

Dat Kampa Jeldric een systeembouwer was laat zich ook aflezen aan de manier waarop hij het gebit behandelt. De tanden, zo lijkt het, worden algemeen tot *kese* 'kies', en elke *kese* kost bij verlies ervan 36 schellingen. In een latere bepaling, die buiten het cluster met de behandeling van de tanden staat, noemt Kampa Jeldric alsnog de acht voortanden, waarmee opnieuw bevestigd wordt dat hij in de traditie van het *Algemene Boeteregister* staat.

Van de kleine oudere boeteregisters noemt het *Riustringer Boeteregister* uitsluitend de hoektanden en de *inra* – de kiezen. De tanden ontbreken dus. Het *Brokmer Boeteregister* heeft hetzelfde schema als het *Algemene Boeteregister*: tanden – hoektanden – kiezen. Daarbij worden de volgende termen gebruikt: *toth a farahaude* – *hernteth* – *kese*.¹⁹⁵

In de Oudwestfriese boeteregisters vinden we een simplistische behandeling van het gebit. Daar wordt slechts onderscheid gemaakt tussen tanden (meestal *tusk*, soms *toth*) en kiezen (*kese*). In alle teksten wordt het verlies van de tand twee maal zo hoog gewaardeerd als de kies. Daarbij speelt ongetwijfeld de zichtbaarheid een rol.

6 Conclusie

De boeteregisters tonen ons schaarste en overdaad wat betreft de behandeling van het fysieke lichaam. De beperkingen van de bronnen zijn duidelijk. Omdat de boeteregisters niet opgesteld zijn als anatomische handboeken, maar om verwondingen en anderssoortige vergrijpen te kunnen compenseren, behandelen zij niet de volledige menselijke anatomie. Van de inwendige organen worden er slechts een paar genoemd, waarbij niet duidelijk wordt of dit toegeschreven moet worden

195 B 189-191 (BB).

aan gebrekkige kennis van het inwendige van het menselijk lichaam of aan de gebrekkige mogelijkheden om dergelijke wonden te genezen. De opmerking van Kampa Jeldric over zes met name genoemde inwendige organen waaraan een mens altijd sterft indien hij er verwond wordt wijzen in die richting. Door het sterk aanwezige lichaamsschema van de spiegeling over een horizontale as, waarbij armen en benen gelijkgesteld werden, ontbreken de Oudfriese termen voor de tenen bijna geheel. Alleen het *Emsingoër Boeteregister* leverde ons de ‘grote teen’ (*grata tane*) en de *Fia-eth* de ‘kleine teen’ (*liteka tane*).

Een overdaad tonen de boeteregisters ons aan inzichten in en schema’s van het menselijk lichaam. De mogelijke schema’s van de hand en het gebit tonen de grote variatie die mogelijk was op basis van de fysieke gegevens van handen en vingers, tanden en kiezen. Bij de lichaamsschema’s vonden we twee schema’s die elkaar versterkten, namelijk de spiegeling over de horizontale as van het lichaam en het schema van de zes ledematen. Beide schema’s bewerkstelligden dat handen en voeten als gelijk aan elkaar werden gezien. Het schema van de zes ledematen had een enorme invloed binnen de Oudfriese boeteregisters. Het beïnvloedde de bepaling over het doorsnijden van de rimpels in het voorhoofd, die in een later stadium ook in de handen en de voeten werden onderscheiden. Het beïnvloedde verder de bepalingen over de *wapeldepene*, waar aan de oorspronkelijke tekst over de voeten die de bodem niet konden aanraken de handen en ogen werden toegevoegd.

Ten slotte echter valt op dat in de boeteregisters validiteit en aanzien primair waren. Het belangrijkste was vast te stellen wat een slachtoffer van een verwonding nog wel of niet kon, nadat de wond genezen was. Hierdoor lopen functionaliteiten en anatomische termen soms in elkaar over. Is bijvoorbeeld *hwarvel*, een term die we alleen in het *Emsingoër Boeteregister* aantreffen, een ‘wervel’ (botje) of ‘het vermogen een bepaalde draaibeweging te kunnen uitvoeren’? De tekst wijst sterk in die laatste richting. Als er dus *sogen hwarlar* worden onderscheiden zijn dat niet ‘zeven wervels’, maar ‘zeven draaibewegingen’.¹⁹⁶ Voor een te moderne anatomische blik waarschuwen ook sommige Oudfriese termen. Het woord *breke* betekent vaak ‘breuk’, maar termen als *berdbreke* wijzen ons erop dat de primaire, ruimere betekenis ‘beschadiging’ was.

Validiteit hing samen met aanzien. Als iemand zodanig verwond was dat bijvoorbeeld zijn voet verlamd was zodat hij niet meer normaal kon lopen, maar elke stap een raar spasme veroorzaakte, dan verloor hij hierdoor sterk aan aanzien.¹⁹⁷ Daarom ook wordt er in de boetebepalingen zoveel aandacht besteed aan de zichtbaarheid van een wond en wordt vooral het gezicht in detail beschreven. Verlies van validiteit en ontsiering zijn daarmee uitingen van eer. Het fysieke lichaam is daarmee niet het enige lichaam dat in de boeteregisters in kaart wordt gebracht. We zullen verder moeten kijken om de boeteregisters volledig te begrijpen.

¹⁹⁶ Meer hierover in het volgende hoofdstuk: 5.5.2.2.

¹⁹⁷ *Jsti fot strichalt, thet thi heila vpcrawe and thi hnecka to beke et allare stepe, sa ist en thrimen ield* ‘Is de voet sleplam, zodat de hiel omhoog krult en de nek naar achteren buigt bij elke stap, dan is de compensatie een derde weergeld’. F X,335 (BKJ).

5 Het sociale lichaam: het lichaam als kaart voor de werkelijkheid

1 Het sociale lichaam

Het sociale lichaam kan niet los gezien worden van de twee andere lichamen, het fysieke en het politieke. Het bestaat uit alle metaforen en symbolische ladingen die het lichaam kan krijgen. Daardoor wordt het fysieke lichaam van betekenissen voorzien. Deze betekenissen worden vervolgens gebruikt om het politieke lichaam vorm te geven. In dit hoofdstuk komen ten eerste welbekende schema's van het sociale lichaam aan de orde: het lichaam als kosmos, als land, als huis. We zagen in hoofdstuk 1 dat kosmos, huis en land in veel culturen als een lichaam worden voorgesteld. In dit hoofdstuk zullen we zien dat dit ook voor middeleeuws Friesland het geval was.

Ten tweede richten we ons hier op enkele lichaamsschema's die uit de eerder geschetste context vrijheid, vete en recht naar voren komen: het naakte lichaam, de vrije hals, zes handen en zes ledematen en een model van agressie. Deze symbolische ladingen van het lichaam zijn sterk verbonden met het lichaam van een vrije, vetevoerende, aan het recht deelnemende Fries.

Ten slotte worden enkele omvangrijke schema's omtrent een functionerend lichaam onderzocht. De mate van validiteit dan wel invaliditeit beïnvloedt de status die iemand in de samenleving heeft. In die zin behoort het onderwerp in het volgende hoofdstuk thuis. Ik heb er echter voor gekozen om het onderwerp in dit hoofdstuk te behandelen omdat de analyse van de schema's rond het complex van de *walduwaxe* zich minder goed leent om in het volgende hoofdstuk opgenomen te worden. Hier krijgen ze de ruimte die ze verdienen.

2 Lichaam en kosmos

2.1 Antropogenese

Waar komt de mens vandaan? Waar is hij van gemaakt? Elke cultuur zoekt een antwoord op vragen als deze. Het bijbelboek *Genesis* vertelt dat God een man, Adam, schiep naar zijn gelijkenis en de vrouw creëerde uit diens rib.¹ In Emsinger 1 is een kleine tekst overgeleverd, die in meer detail vertelt uit welke elementen God de mens geschapen heeft:

¹ *Genesis* 1:27, 2:7 en 2:21-24.

*God scop thene ɛresta meneska, thet was Adam, fon achta wendem:
 thet benete fon tha stene,
 thet flask fon there ɛrthe,
 thet blod fon tha wetere,
 tha herta fon tha winde,
 thene togta fon ta wolkem,
 thet suet fon tha dawwe,
 tha lokkar fon tha gerse,
 tha agene fon there sunna;
 and tha blerem on thene helga om,
 and tha scope Eua fon sine ribbe, Adames liaua.²*

God schiep de eerste mens, dat was Adam, van acht zaken:³
 De botten van het gesteente;
 Het vlees van de aarde;
 Het bloed van het water;
 Het hart van de wind;
 De gedachten van de wolken;
 Het zweet van de dauw;
 Het haar van het gras;
 De ogen van de zon.
 En toen blies hij daar de heilige adem overheen,
 en toen schiep hij Eva uit zijn rib, Adams liefje.

Deze tekst staat niet op zichzelf. Vanaf de achtste eeuw komen in bijna geheel Europa redacties voor van een teksttraditie die bekend staat als *Adam Octipartitus* ‘Adam uit acht delen’.⁴ De teksten – er zijn Latijnse, Oudengelse, Middelhoogduitse, en Middelerse versies overgeleverd – worden vaak herleid op het apocriefe bijbelboek II Enoch, dat waarschijnlijk tussen 30 v.C. en 70 n.C. in Alexandrië ontstaan is. Het is echter alleen bekend dankzij enkele late (zestiende-eeuwse) Russische, Servische en Bulgaarse handschriften.⁵ Feitelijk circuleerden er in de Middeleeuwen vele teksten die de schepping van Adam behandelden en is de traditie te diffuus om van een obscure apocriefe tekst te kunnen zijn afgeleid.⁶ De teksten dragen titels als *Corpus Adae*, *De plasmatione Adae* of *Vita Adae*, waarin wordt verteld hoe Adam wordt geschapen uit zeven, acht of negen ponden (*pondera*), delen (*partes*) of elementen (*mensurae*).⁷ Soms wordt er een relatie gelegd tussen de elementen waaruit Adam gemaakt is en de vier *humores* of de vijf zintuigen.

De behandeling van de materie in het Oudhoogduitse *Lied van Ezzo* of *Cantilena de miraculis Christi* uit de twaalfde eeuw benadert die van de Oudfriese tekst het meest:⁸

2 E1 V,21 (*Oudfriese Adam Octipartitus*).

3 Het Ofri. *wend* kan ook als ‘metamorfose, verandering, uitzondering’ worden opgevat.

4 Tristram, ‘Der “homo octipartitus”’; Lincoln, *Myth, Cosmos, and Society*.

5 Lincoln, *Myth, Cosmos, and Society*, 10-11.

6 Murdoch, ‘The Old Frisian *Adam Octipartitus*’.

7 Anderson en Stone, *An Electronic Edition of the Life of Adam and Eve*.

8 Murdoch, ‘The Old Frisian *Adam Octipartitus*’, 136-137.

Got mit siner gewalt
 der wrchet zeichen uil manecualt.
 der worhte den mennischen einen
 uzzen uon abt teilen:
 von dem leime gab er ime daz fleisch,
 der tow becechenit den sweiz,
 uon dem steine gab er im daz pein,
 des nist zwiwil nehein,
 uon den wrcen gab er ime di adren,
 uon dem grase gab er ime daz har,
 uon dem mere gab er ime daz pluot,
 uon den wolchen daz muot.
 duo habet er ime begunnen
 der ougen uon der sunnen.
 er verleh ime sinen atem,
 daz wir ime den behilten
 unte sinen gesin,
 daz wir ime imer wuoherente sin.⁹

God verricht door zijn macht vele wonderen,
 hij maakte de mens uit acht delen:
 uit de aarde (leem) gaf hij hem het vlees,
 de dauw vormt het zweet,
 uit steen gaf hij hem de botten,
 daar is geen enkele twijfel over,
 uit de planten gaf hij hem de aderen,
 uit het gras gaf hij hem het haar,
 uit de zee gaf hij hem het bloed,
 uit de wolken zijn geest.
 Toen heeft hij hem gegeven
 de ogen uit de zon.
 Hij verleende hem zijn adem,
 opdat we hem zouden behouden,
 en zijn verstand,
 opdat we hem altijd gedenken.

In middeleeuws Friesland komen we tevens een Latijnse *Adam Octipartitus* tegen in een convoluut die ca. 1450 tot stand is gekomen.¹⁰ Dit handschrift, dat zich in de universiteitsbibliotheek van Bazel bevindt, bevat als gezegd naast veel *artes*-literatuur in het Latijn, Nederduits en Middelnederlands een drietal Oudfrieze huwelijkstoespraken, een ontdekking die in 1950 werd gedaan. Het handschrift had toebehoord aan Bernard van Noordahuizen (*Bernardus Rordabusim*), die zich in 1445 in het klooster Windesheim ophield en daar uit verschillende bronnen zijn handschrift vulde met voor hem nuttige teksten.¹¹

9 Ezzo's *Cantilena de miraculis Christi*, uitgegeven in: Braune, *Althochdeutsches Lesebuch*, 144-151; 145.

10 Hs. Basel F VIII 2 fol. 93v. Het handschrift wordt beschreven in Buma, *Aldfryske boulikstaspraken*, die tevens de Oudfrieze teksten uitgeeft. Zie verder: Jansen-Sieben, *Repertorium*, 232; Buma, Gerbenzon en Wadman, *Trijeresom*. Deze Latijnse *Adam Octipartitus* vertegenwoordigt een andere redactie dan de Oudfrieze tekst in de Emsingoër handschriften.

11 Met 'handschrift' wordt hier bedoeld op het vierde en laatste deel van de convoluut (93r-219v). Van

We kunnen dus constateren dat de traditie over het ontstaan van de eerste mens en de elementen waaruit een mens opgebouwd is stevig verankerd was in middeleeuws Europa en in middeleeuws Friesland. De traditie was een mengeling van Christelijke opvattingen over de oorsprong van de mens en de al besproken leer van de *humores*, met als nieuw element een alternatief model voor de relatie tussen microkosmos en macrokosmos (het bloed van Adam was uit water ontstaan, zijn botten uit stenen, zijn ogen uit de zon).

Of heeft de traditie nog oudere wortels? De Indo-europeanist Bruce Lincoln beweert dat het verhaal van de creatie van de mens uit kosmische elementen Indo-europees is, dat de eeuwen (millennia zelfs) heeft getrotseerd en in Europa ingekapseld was in de christelijke kosmologie. Hij baseert zich daarbij onder meer op de apocriefe herkomst van de teksttraditie en op de verspreiding van de motieven onder diverse Indo-europese volken, ook buiten de Europese context. Zo blijkt het motief van de schepping van de mens uit elementen uit de kosmos ook voor te komen in de Indiase *Upanisjad*, een exegetisch boek dat rond de traditie van de vier Vedische boeken ontstaan is.¹² Omdat deze Indo-europese hypothese ons op een interessante wijze confronteert met universaliteit en (dis)continuïteit, verdient hij het in meer detail onderzocht te worden.

Het verhaal over de creatie van de eerste mens vormt in Indo-europese context een deel van een tweeluik. Als pendant ervan vinden we een verhaal over de schepping van het universum uit een menselijk oerwezen. In het Oudijslandse *Grímnismál* van de lied-Edda en in de *Gylfaginning* van Snorri Sturluson's proza-Edda vinden we daar een representant van. De goden Odin, Wili en We doden het oerwezen Ymir en uit zijn dode lichaam scheppen zij het universum. Van zijn vlees wordt de aarde gemaakt, van zijn bloed de zee, van zijn botten de bergen, van zijn haren de bomen, van zijn schedel de hemel, van zijn wenkbrauwen *Miðgarðr*, de plaats waar de mensen wonen, en van zijn brein de wolken.¹³

Het systeem van allvormen (uitwisselbare verschijningsvormen: *alloforms*) dat gereconstrueerd kan worden is weergegeven in tabel 16, met de gegevens uit de Oudfriese en Oudhoogduitse teksten ernaast. Deze geven een indruk van de variatie die optrad tussen de diverse teksten.

Aan dit systeem ligt volgens Lincoln de opvatting ten grondslag dat 'the human organism is a microcosmic model (and indeed, the source) of the cosmos, while the cosmos is the macrocosmic projection of the human body'.¹⁴ Deze opvatting is niet exclusief voor de Indo-europese cultuur: we treffen hem ook in middeleeuws Europa aan. Afwijkend echter is de gedachte dat deze allvormen (bijvoorbeeld vlees en aarde) eindeloos in elkaar over konden gaan en door middel van dieren- en zelfs mensenoffers op gezette tijden uit het (menselijk) lichaam losgemaakt konden worden en aan het universum toegevoegd dat zo werd versterkt en in stand gehouden. Lincoln wijst hier op een passage in Tacitus' *Germania* over mensenoffers bij de Semnonen:

dit deel weten we dat het door Bernard is samengesteld. Wie de convoluut uiteindelijk samenstelde is niet duidelijk. Zie Buma, *Aldfryske houlikstaspraken*, 2-15.

12 Puhvel, *Comparative Mythology*, 46.

13 Lincoln, *Myth, Cosmos and Society*, 1.

14 Lincoln, *Death, War, and Sacrifice: Studies in Ideology and Practice*, 8.

Tabel 16 Het door Lincoln gereconstrueerde Indo-europese systeem van allovormen vergeleken met het Oudfriese en het Oudhoogduitse

Indo-europees		Oudfries		Oudhoog-duits	
Lichaam	Universum	Lichaam	Universum	Lichaam	Universum
Botten	Steen	Botten	Steen	Botten	Steen
Vlees	Aarde	Vlees	Aarde	Vlees	Aarde
Bloed	Water	Bloed	Water	Bloed	Water
Adem	Wind	Hart	Wind		
Brein	Wolken	Gedachten	Wolken	Geest	Wolken
		Zweet	Dauw	Zweet	Dauw
Haar	Planten	Haar	Gras	Haar	Gras
Ogen	Zon	Ogen	Zon	Ogen	Zon
Geest	Maan				
Hoofd	Hemel			Aderen	Planten

De Semnonen geloven dat zij de oudste en edelste groep binnen de Sueben zijn. Dit geloof wordt bevestigd door een religieuze ceremonie uit oude tijden. Op een bepaald tijdstip komen alle mensen van hetzelfde geslacht ('bloed') door delegaties vertegenwoordigd samen in een bos dat gewijd is door tekenen van hun voorouders en door een oude angst. Barbaarse rituelen vierden de angstaanjagende oorsprong nadat een man publiekelijk ter dood gebracht is. [...] Daar kijkt het geloof van allen terug (naar het primordiale verleden), net alsof vanaf die plek de oorsprong van de stam is.¹⁵

De laatste zin van het citaat slaat op het feit dat sommige rituelen de oertijd doen herleven, de mythische tijd, waarin de wereld en de mensen werden geschapen.¹⁶ We zagen in het vorige hoofdstuk dat in de Hunsingoër handschriften de geboorte van Christus en de instelling van het compensatiesysteem samen in die oertijd worden geplaatst. Lincoln vestigt er verder de aandacht op dat Tacitus elders zonder de toevoeging *barbari ritus* 'barbaarse rituelen' over offers bij de Germanen spreekt; bloederige offers waren bij de Romeinen niet onbekend. Het moet er bij de Semnonen dus behoorlijk gruwelijk aan toe zijn gegaan.¹⁷ Lincoln gaat er dan ook van uit dat het offer dat hier beschreven wordt erop neer kwam dat een mens ontleed werd en dat zijn constituerende elementen – vlees, botten, bloed, haar, brein, ogen, schedel – aan de corresponderende elementen van het universum werden 'teruggegeven' om op die manier de kosmos te versterken.

Er zijn verschillende redenen om aan te nemen dat het hier beschrevene daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. In de eerste plaats heeft Tacitus voor deze passa-

15 *Vetustissimos se nobilissimosque Sueborum Semnones memorant; fides antiquitatis religione firmatur: stato tempore in silvam auguriis patrum et prisca formidine sacram omnes eiusdem sanguinis populi legationibus coeunt caesoque publice homine celebrant barbari ritus horrenda primordia [...] eoque omnis superstitio respicit, tamquam inde initia gentis.* Tacitus, *Germania* 39; Lindauer, *Germania. Bericht über Germanien*, 56.

16 Bijvoorbeeld: Eliade, *De mythe van de eeuwige terugkeer*, 23-26.

17 Lincoln, *Myth, Cosmos, and Society*, 48.

ges gebruik gemaakt van informatie uit de eerste hand, namelijk van Semnoonse informanten.¹⁸ Verder is er een archeologische site bekend uit het Semnoonse gebied (bij het tegenwoordige Lossow) waar de overblijfselen van mens- en dierenoffers gevonden zijn.¹⁹

In Indo-europese context lijkt het model van de *Adam Octipartitus* stevig verankerd te zijn geweest in de cultuur. Er waren naast de offerpraktijk verschillende magische praktijken op geënt, zoals het begraven van het hoofdhaar om het te laten groeien als planten en zo de haargroei van de betroffene te bevorderen, of het aanbrengen van plantaardig materiaal om op een kale kin of schedel haar te laten groeien.²⁰

De reconstructie van Lincoln is kortom overtuigend en compleet. Er is echter een probleem. Als het verhaal van de schepping van Adam in het Oudfriese corpus gezien moet worden als een relict van de Indo-europese cultuur, dan zou er sprake zijn van een zeer lange continuïteit. Bij de boeteregisters gaat het in de eerste instantie om een Friese aangelegenheid (dus beperkt tot een bepaald gebied) die enkele eeuwen (minimaal zeven eeuwen) heeft voortgeduurd, bij het scheidingsmodel gaat het om een Indo-europees fenomeen (dat dus een veel groter gebied betreft) dat een tijdsbestek van een paar millennia beslaat. Als er hier inderdaad sprake is van continuïteit dan heeft dit model bovendien in een deel van het betroffen cultuurgebied een verschuiving van culturele context overleefd, namelijk van een pre-christelijke naar een christelijke.²¹ De lijn van Indo-europese cultuur naar het Europese christendom loopt in dit geval via een Germaanse context. Dat wordt tenminste gesuggereerd door het materiaal: de schepping van de eerste mens heeft parallellen in de Scandinavische mythologie, waar uit Ymir het universum wordt geschapen. We weten echter bijna niets van de pre-christelijke religie in het Friese gebied. Bovendien zou het oude verhaal van de schepping van de eerste mens – als het al in dit gebied circuleerde – daarna in een christelijke context opgenomen zijn. Het is immers de christelijke God die Adam scheidt.

Het is voor het 'Adammodel' dus niet mogelijk om – zoals volkskundigen doen voor fenomenen die een kortere tijdsspanne beslaan – een chronologische reeks van attestaties op te stellen vanaf de Oudfriese tekst naar de Indo-europese reconstructie. De bewijsvoering kan dus niet langs die lijn lopen. Met het ontbreken van dergelijke 'dossiers' is het evenmin mogelijk het in hoofdstuk 2.3 besproken model van continuïteit toe te passen. De gegevens zijn daarvoor veel te schaars. We beschikken niet over informatie omtrent de daarin onderscheiden variabelen (zaak/vorm, ruimte, actoren, functie en betekenis). We hebben slechts te maken met een reconstructie van de Indo-europese cultuur en met enkele losse teksten

18 *Ibid.*, 45.

19 *Ibid.*, 187-188; Graichen, *Das Kultplatzbuch*, 342-343.

20 Lincoln, *Myth, Cosmos, and Society*, 97.

21 De kerstening van Europa en de opname van elementen van een pre-christelijke cultuur is een veelbestudeerd en -bediscussieerd fenomeen. Enkele titels: Brown, *The Rise of Western Christendom*; Fletcher, *The Conversion of Europe*; Meens, 'De kerstening van Europa: tussen distantie en betrokkenheid'; Milis (red.), *De Heidense Middeleeuwen*; Von Padberg, *Die Christianisierung Europas*; Russell, *The Germanization of early Christianity*.

die deze reconstructie ondersteunen en tegelijkertijd als argument voor continuïteit worden gebruikt. Het dossier dat Lincoln heeft aangelegd voor zijn onderzoek is er een met attestaties van het onderzochte fenomeen in zo veel mogelijk Indo-europese talen en culturen.

Een dergelijke aanpak komt vaker voor. In *Extasen. Een ontcijfering van de heksensabbat* probeert Carlo Ginzburg een relatie te leggen tussen de voorstelling van de heksensabbat van de zestiende en zeventiende eeuw en sjamanistische praktijken die terug zouden gaan tot het paleolithicum.²² *Extasen* is te beschouwen als de apotheose van een ontwikkelingsgang die Ginzburg gedaan is via zijn eerdere werken *De Kaas en de Wormen* en vooral *De Benandanti*.²³ Uitgangspunt zijn in *Extasen* en in *De Benandanti* dezelfde gegevens over heksensabbats, afkomstig uit processtukken van de inquisitie in het Noord-Italiaanse Friulië uit de zestiende eeuw. In *Extasen* probeert Ginzburg de herkomst van de voorstellingen rondom deze *Benandanti* te achterhalen. In drie delen reconstrueert hij achtereenvolgens het ontstaan van het sabbatbeeld in middeleeuws Europa in de veertiende en vijftiende eeuw, de ‘diepere mythische en rituele laag’ die aan het heksengelooft en grondslag lag en ten slotte mogelijke ‘verklaringen voor deze verspreiding van mythen en riten’.²⁴

Ginzburg ziet in de voorstellingen die aan de heksensabbat ten grondslag liggen overeenkomsten met het complex aan voorstellingen dat hoort bij de figuur van de Euraziatische sjamaan. Daartoe behoren de volgende elementen: de sjamaan is in staat om in trance te geraken en zo naar de onderwereld te reizen, waar hij met de doden kan communiceren. Hij bedekt zich tijdens een trance soms onder een mantel of een huid. Tot dit complex aan voorstellingen behoort ook het gebruik van maskers en het idee dat kinderen die ‘met de helm op’ geboren worden (i.e. in het vruchtvlies), voorbestemd zijn om sjamaan dan wel *Benandanti* te worden. De voorstelling dat de huid en beenderen van een gedood dier verzameld kunnen worden en dat het dier dan weer tot leven kan worden gewekt zou een reminiscentie zijn aan het inwijdingsritueel van de sjamaan. Deze bestaat eruit dat de sjamaan in trance in de onderwereld terecht komt en daar door de geesten aan stukken wordt gereten. Daarna wordt hij weer in elkaar gezet. Er is verder een voorstelling dat degene die naar de onderwereld afgereisd is en terug komt, mank loopt. De sjamaan verdedigt de vruchtbaarheid van het land door middel van gevechten tegen kwade geesten, waarbij hij in staat is zich in een dier te veranderen om in die gedaante tegen deze geesten te vechten.

Belangrijk is in dit verband de verklaring die Ginzburg geeft voor de verspreiding van dit complex aan voorstellingen over een zo groot gebied (Eurazië) en een zo grote tijdsperiode (meerdere millennia). Hij overweegt drie mogelijkheden: ‘a) verbreding [i.e. diffusionisme, HN]; b) afstamming van een gemeenschappelijke bron; c) resultaat van structurele kenmerken van de menselijke geest.’²⁵ Uiteinde-

22 Ginzburg, *Extasen*.

23 Ginzburg, *De Kaas en de Wormen*; Ginzburg, *De Benandanti*.

24 Ginzburg, *Extasen*, 22.

25 *Ibid.*, 192.

lijk kiest hij voor de eerste verklaring; verbreiding via culturele contacten. Indo-europese volkeren en volkeren die Proto-Oeralische talen spraken woonden een tijd lang in elkaars nabijheid, in het gebied van de steppe ten noorden van de Zwarte Zee tussen de Dnjepr en de Kaukasus. Uit die contacten moet de ontlening van het sjamanistische voorstellingscomplex ontstaan zijn. Daarbij is mogelijkheid b) overwogen maar toch verworpen: de bewijzen voor een gemeenschappelijke oorsprong van deze talen zijn te mager.²⁶ Ook mogelijkheid c) wordt verworpen: 'In Afrika immers vinden we het fenomeen van de "bezetenheid", in plaats van de extase waarbij de geest van de sjamaan naar de andere wereld reist. De sjamaan heerst over de geesten; wie bezeten is, verkeert in de greep van de geesten, wordt door hen beheerst. Achter deze buitengewoon scherpe tegenstelling gaat vermoedelijk een zeer oude differentiatie schuil'.²⁷ Deze aan Mircea Eliade's studie over het sjamanisme ontleende observatie lijkt de reden te zijn dat Ginzburg de mogelijkheid dat het complex universeel is verwerpt.²⁸ Die universaliteit komt via een achterdeur echter weer terug wanneer hij beweert dat het door hem gevonden patroon van 'mank lopen' of 'asymmetrisch lopen' een archetype is dat belichaamd is in het menselijk lichaam en daardoor universeel. De achterliggende redenering is dat het lopen op twee benen zo bij uitstek een kenmerk van de mens is, dat het 'asymmetrisch lopen' een universeel teken van ontkenning daarvan, de dood, zou zijn.

De reden dat Ginzburg zijn puzzel uiteindelijk niet kan oplossen is mijns inziens omdat zijn studie en die van Lincoln zoektochten zijn naar diepe lagen van het menselijk bestaan. Ze beantwoorden vragen als 'waar is de mens van gemaakt?', 'wat is zijn relatie met het universum' (Lincoln), en onderzoeken thema's als communicatie met de geestenwereld en verdediging van de vruchtbaarheid van het land (Ginzburg). Op dit soort vragen heeft de mens altijd en overal een antwoord gezocht. We komen hierbij dus op het terrein van de universalia.

Voor verschillende elementen van het 'Adammodel' zijn dan ook parallellen te vinden ver buiten een Indo-europese context. In de hooglanden van Papoea Nieuw-Guinea wonen de Paiela. Ook zij zien de aarde als een lichaam, met een 'huid' (het aardoppervlak) en botten – stenen – die diep onder de aarde zitten. De hemel wordt met de geest (*mind*) in verband gebracht en de zon is het 'oog' van de hemel.²⁹ In de Chinese mythologie kent men eveneens de voorstelling dat het lichaam een microkosmos is van het universum en *vice versa*. Dit komt tot uiting in de scheppingsmythe waarin sprake is van een oerreus, Pangu of Shennong. Hij scheidt hemel en aarde en vervolgens wordt zijn lichaam getransformeerd tot de elementen van de kosmos:

Zijn adem werd de wind en de wolken; zijn stem werd de donder. Zijn linkeroog werd de zon; zijn rechteroog werd de maan. Zijn vier ledematen en vijf extremen werden de vier windstreken en de vijf heilige bergen. Zijn bloed en zaad werden het water en de rivieren. Zijn spieren en aders werden de slagaders van de aarde; zijn vlees werd de velden en het

26 *Ibid.*, 196.

27 *Ibid.*, 226.

28 Eliade, *Shamanism*. Voor kritiek op Ginzburgs betoog, zie Anderson, *A Zone of Engagement*, 214.

29 Biersack, 'Word made Flesh', 95-96.

land. Zijn hoofdhaar en baard werden de sterren; zijn lichaamshaar werd de planten en bomen. Zijn tanden en botten werden metaal en rots; zijn beenmerg werd tot parels en jade. Zijn zweet en lichaamsvocht werden stromende regen. Alle mijten op zijn lichaam veranderden door de aanraking van de wind in zwartharige mensen [de chinezen].³⁰

We zien hier een model dat rijker is aan allovormen dan de *Adam Octipartitus*. Er is veel overlap. Een oog (het linker) wordt gelijkgesteld aan de zon, adem aan de wind, bloed aan water, vlees aan aarde, haar aan vegetatie, botten aan rots, net als in de *Adam Octipartitus*.

In hoofdstuk 1 zagen we al dat bepaalde mensbeelden bijna overal ter wereld lijken voor te komen. Het door Lincoln als Indo-europees verondersteld model bevat vele elementen die universeel of bijna-universeel zijn.³¹ Vooral de overeenkomsten met het Chinese verhaal zijn opmerkelijk. Het is dan ook niet uit te maken of we hier met een geval van continuïteit vanaf Indo-europese tijden te maken hebben of met een model dat zich in verschillende tijden en in verschillende gebieden over de hele wereld heeft aangediend, toevallig ook bij een aantal volken die een Indo-europese taal spraken.

Deze Indo-europese excursie, die zelfs naar Euraziatische sjamanistische voorstellingen leidde, lijkt een intellectuele vingeroefening, maar is meer dan dat. Opnieuw hebben we hier – net als bij de Friese boeteregisters – te maken met een vraagstuk waarbij continuïteit en universalia in elkaars verlengde liggen. In dit geval echter lijkt de universaliteit van de onderzochte fenomenen het te winnen van hun veronderstelde continuïteit. De continuïteit van de voorstelling rond de *Adam Octipartitus* tot in een Indo-europees verleden is een mogelijkheid, maar een die moeilijk aan te tonen is. De boeteregisters en de rechtsinstelling van compensatie is daarentegen een fenomeen waarvoor de continuïteit in het Friese gebied gedurende het grootste gedeelte van de Middeleeuwen veilig aan te nemen valt en aangetoond kan worden op basis van de overeenkomsten tussen de *Lex Frisionum* en de Oudfriese registers. De gewoonte om te compenseren was bovendien stevig verankerd in de sociale realiteit: de vetemaatschappij. En dan nog is er, zoals we gezien hebben, binnen de boeteregisters ontwikkeling, variatie en vernieuwing aan te wijzen.

Het Oudfriese tekstje van de *Adam Octipartitus* staat in Indo-europese context alleen: het is als bewijsplaats voor de Indo-europese reconstructie van Lincoln een geïsoleerd fossiel. We zullen hieronder echter zien, dat het tekstje in synchrone context geenszins geïsoleerd staat, maar een van de vele tekstuele getuigen is van een metaforencomplex dat in middeleeuws Friesland in levendig gebruik was. Ook daar waren mensen en land namelijk van hetzelfde materiaal gemaakt.

2.2 *Het land*

De middeleeuwse Friezen gingen ‘plastisch’ om met hun land. Ze bewoonden een terpenlandschap langs de kuststrook van de Noordzee dat over de duur van eeu-

30 Shaughnessy (red.), *China*, 155.

31 Golowin et al., *De grote mythen van de wereld*, 82.

wen aan de zee ontworsteld was. Eerst door terpen, die lang duidelijk in het landschap aanwezig waren, maar gaandeweg door dijken en ringdijken. Het indijken van land, waardoor het veilig werd gesteld voor de invloeden van het water, vond in Friesland al zeer vroeg plaats (eerste eeuw v.C.-tweede eeuw n.C), maar pas sinds de elfde eeuw op grote schaal.³²

Land was dus kostbaar in Friesland. Bijna elke vierkante meter was bij wijze van spreken gewonnen op de zee. Net als in de rest van Europa was land de basis van bezit, rijkdom en macht.³³ In de boeteregisters vinden we diverse bepalingen omtrent *londbrekma* – het beschadigen of zich onrechtmatig toeëigenen van de opbrengsten van het land of van het land zelf.³⁴ We zouden ze ‘verwondingen’ aan het land kunnen noemen, naar analogie van de verwondingen aan het lichaam die in de boeteregisters worden behandeld. Er is het onrechtmatig afmaaien of zelfs oogsten van de opbrengsten van het land van een ander.³⁵ Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen het onrechtmatig maaien waarbij het graan of het gras op het land van de eigenaar blijft liggen, en gevallen waarin de veldvruchten worden meegenomen naar de eigen boerderij. Verder is er het aantasten van het land zelf door overploegen (*urera, ofera*), dat is stukken land van een ander onrechtmatig in gebruik nemen, of via het illegaal afgraven van andermans land. Dit wordt in het *Emsingoër Boeteregister* als de hoogste graad van *londbrekma* gezien: *Thi hagista londbrecma thi skel alsaden wesa, thet ma thet lond thodele an todiupe and vppa thene werf wege* ‘De hoogste graad van *londbrekma* is, dat men het land van een ander afgraaft en verdiept en de aarde op zijn eigen hof brengt’.³⁶

Dat deze vergrijpen hoog opgenomen werden, blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal over de twist om het Wydemeer die rond 1250 woedde tussen Mariëngaarde en Klaarkamp.³⁷ Toen abt Sidach van Klaarkamp aan abt Ethelger van Mariëngaarde een ruil had voorgesteld waarbij Sidach de omstreden rechten op het verlandende moeras Wydemeer zou verkrijgen en Ethelger daar onder voorbehoud op ingegaan was, liet Sidach reeds de volgende dag riet uit het Wydemeer oogsten, om op die manier zijn bezitsaanspraken kracht bij te zetten. Deze daad was er de aanleiding toe dat er een rechtszaak tussen beide partijen ontstond.

Een goed voorbeeld van de mentale houding die uit de bedijkingsactiviteiten voortvloeyde ten aanzien van het omdijkte land, is te vinden in de Riustringer tekst *Thet is Frisesk riucht*.³⁸ De bedoelde bepaling is waarschijnlijk Pan-Fries, eerder dan regionaal Riustringer recht.³⁹

32 Over vroege bedijking: Bazelmans et al., ‘Zoden aan de dijk’; over systematische indijking van Friesland: Rienks en Walther, *Binnendijken en slieperdijken*.

33 Le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa*, 81.

34 Zie voor een overzicht van de attestaties: Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 172–173 (§266).

35 De gebruikte termen zijn samenstellingen met *-skera* ‘snijden, oogsten’ of *-maia* ‘maaien’; *urskera*, *rafskerd* ‘onrechtmatig oogsten’, *urmaia*, *urmeth*, *rafmeth* ‘onrechtmatig maaien’.

36 E2 III,209 (BEm).

37 Zie hoofdstuk 3.5.2.6.

38 R1 X en XV; R2 V (*Thet is Frisesk riucht*, App. 666).

39 Johnston, “‘Ene zie borch tho bouwenn ...’”, heeft erop gewezen dat waar de andere bepalingen van deze tekst beginnen met *Thet is ak frisesk riucht* ‘dit is ook Fries recht’, de aanhef van deze bepaling is: *Thet is ac londriucht* ‘dit is ook landrecht’.

10. *Thet is ac londriucht, thet wi Frisa hagon ene seburgh to stiftande and to sterande, enne geldene hop, ther umbe al Frisland lith; ther skil on wesa allera ierdik iuin har oron, ther thi salta se betha thes dis antes nachtes to swilith. Ther skil thi utrosta anti inrosta thes wiges plichtich wesa, tha strete thes wintres and thes sumures mith wegke and mith weine to farande, thet thi wein tha oron meta mugi. Alsa thi inrosta to tha dike cumth, sa hagere alsa gratene fretho opa tha dike, alsare oua tha wilasa werpe and alsare oua tha wieda stherekhoui; heththere thenne buta dike alsa felo heles londes and grenes turues, thetterne dikstathul mithi halda mugi, sa halde hine thermithi. Ac neththere nauwet sa felo buta dike heles londes and grenes turues, thetterne dik mithi halda mugi, sa hagere binna dike thritich fota turues and thritich fethma to gerse; thet skel wesa alla fennon anda fili er sante Vitesdi.*

*Vta skilu wi Frisa vse lond halda mith thrium tauwon, mith tha spada and mith there bera and mith there forke. Ac skilu wi use lond wera mith egge and mith orde and mith tha bruna skelde with thene stapa helm and with thene rada skeld and with thet unriuchte herskipi. Aldus skilu wi Frisa halda use lond fon oua to uta, ief us God helpa wili and sante Peder.*⁴⁰

10. Dit is ook landrecht, dat wij Friezen een zeeburcht moeten stichten en versterken, een gouden band, die om heel Friesland ligt; op die zeedijk, waar de zoute zee dag en nacht tegen aan spoelt, moet elke roedemaat even hoog zijn als de andere. Daar zullen de vlak bij de dijk wonende mensen en de meer landinwaarts wonende beide onderhoudsplichtig zijn voor de weg, zodat de straat 's zomers en 's winters met paard en wagen zo te begaan is, dat de ene wagen de andere kan passeren. Als degene die meer landinwaarts woont naar de dijk komt, dan heeft hij recht op een net zo hoge vrede op de dijk, als hij heeft op de ongewijde dingplaats en op het gewijde kerkhof; en heeft hij dan buitendijks zoveel land en groene zoden, dat hij het dijklichaam daarmee kan onderhouden, dan moet hij het daarmee onderhouden. Maar indien hij niet zoveel land en groene zoden buitendijks heeft, dat hij het dijklichaam daarmee kan onderhouden, dan mag hij binnendijks dertig voet zoden en dertig vadem gras afgraven; dat geldt voor alle weiden in het steile kustgebied voor St. Vitusdag.⁴¹

Tegen de zee toe moeten wij Friezen ons land beschermen met drie werktuigen, met de schop en met de berrie en met de greep. Ook moeten wij ons land beschermen met zwaard en speer en met het bruine schild tegen de hoge helm en tegen het rode schild en tegen de onrechtvaardige heerschappij. Zo moeten wij Friezen ons land behouden van binnenland tot aan de zee, als God en Sint Pieter ons helpen willen.

Het aanleggen van terpen en later het bedijken van het land leidde tot een instrumentele visie op het landschap. Het landschap kon worden aangepast aan de behoeftes van de bewoners. En dat landschap werd dus opgemeten, zoals in het bovengenoemde citaat naar voren komt. Ook op andere plekken in het Oudfriesse corpus zijn hiervan attestaties te vinden. In het *Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht* zijn voorschriften te vinden voor de breedte van de vier wegen die naar een kerk leidden en voor de breedte van de weg om het kerkhof, alsmede van

⁴⁰ R1 X,10 (*Thet is Frisesk riucht*, App. 666) (punctuatie licht aangepast).

⁴¹ De correcte interpretatie van het zinsdeel *thet skel wesa alla fennon anda fili er sante Vitesdi* en dan met name van de *hapax legomenon fili* heeft geleid tot enige discussie. Zie Boutkan, 'Riustring Old Frisian *fal, fili* and *Sincfalón*' en W.J. Buma, 'Zum Rüstringer Wort *fili*'. Boutkan pleitte voor een interpretatie 'marshy soil', Buma hield vast aan 'am steilen meeresufer', dat ook in zijn edities van Riustringer 1 te vinden is.

de afmeting van het strijdperk van de *kempan* of kampvechters.⁴² Sinds de twaalfde eeuw zijn er vermeldingen te vinden van landmeters in de Friese landen.⁴³

2.3 *Het lichaam als land in de boeteregisters*

In de boeteregisters wordt het lichaam als een landschap gezien. Oneffenheden op het lichaam, veelal veroorzaakt door verwondingen, worden er beschreven in termen van de elementen die in het landschap te vinden waren. De rimpel (*wirsene*) was een ploegvoor die door het voorhoofd getrokken was.⁴⁴ Het wegroven van de schaamlap werd aangeduid met het woord *dikraf*, dat letterlijk ‘dijkroof’ betekent. De metafoor is duidelijk: achter deze ‘dijk’ bevond zich ‘water’.

In de boeteregisters treedt bovendien een complex van begrippen en metaforen op waarbij de termen *dam* ‘dam’ en *lond* ‘land’ gebruikt worden om delen van het lichaam aan te duiden, zoals we in het vorige hoofdstuk al zagen. Deze worden in de boeteregisters gebruikt in de context van het opmeten van wonden.⁴⁵ Hier werd ‘land’ gebruikt om een stuk onbeschadigde huid aan te geven: *Thruch thet klene thes maga sketen: eider mutha en skilling wichtgoldis. Fon tham twam muthon thet minre lond to metande* ‘Door het kleine deel van de maag geschoten: voor elk van de wondopeningen 1 schelling *wichtgoldis*. Tussen de twee wondopeningen (‘riviermondingen’) moet het kleinste stuk huid (‘land’) opgemeten worden’.⁴⁶

Het woord *dam* kan eveneens voor een onbeschadigd stuk huid staan, zoals in de bepaling over het inscheuren van de lip: *Had hit anen dam heel standen, so ne aech hi this werbrekis bote naut* ‘Is er een stuk onbeschadigde huid op de lip, dan heeft de verwonde geen recht op de compensatie voor het inscheuren van de lip’.⁴⁷ Ook kan *dam* de drie schotten van de neus aanduiden, zoals in *Thera thrira domma gersfel* ‘het op de grond vallen van de drie schotten van de neus’.⁴⁸ De metafoor is dus: de huid is als land, dat doorsneden kan worden door een wond, net zoals het land doorsneden kan worden door een waterloop. Het bloed wordt met water vergeleken, net als in het ‘Adammodel’. In de huid kan dan een dam staan, net zoals een dam in het landschap twee stukken land met elkaar verbindt die door water van elkaar gescheiden zijn. Een wondopening heet dan ook *mutha*, wat letterlijk ‘riviermonding’ betekent.

42 J III,14,15,45 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855). Zie ook hoofdstuk 3.5.2.7.

43 In de *Vita Fretherici* treedt een landmeter genaamd Raszo op. *Vita Fretherici* c. 13; Lambooij en Mol (eds. en reds.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie*, 154. Een andere landmeter, Reynard Riquarda, komt voor in een oorkonde uit 1320 uit de Ommelanden: Blok et al. (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, nr. 266.

44 Het is namelijk een leenwoord < Lat. *versana* ‘ploegvoor’: Dekker, ‘Between Rome and Rustringen’, 43. Dekker wijst er bovendien op dat Matthias von Wicht in 1746 opmerkte dat *wirsen* in Reiderland een rij gehooïd gras die op het weiland lag betekende. Ook het Gronings kent daar nog steeds het woord *wirs* of *wirze* voor. Dit wijst erop dat de ontlening zich niet meteen heeft vastgehecht aan het lichaamsdeel, maar nog lang iets als ‘ploegvoor, langgerekte oneffenheid in het landschap’ betekende.

45 Zie hoofdstuk 7.

46 R1 VI,66(11e) (BRu).

47 U XXVIII,14 (BWb, groep B).

48 H XIV,67 (BAg).

De oogkas heet een *kolk*: een woord dat letterlijk ‘put, waterput’ betekent. Het komt voor in bepalingen die in het *Hunsingoër* en het *Emsingoër Boeteregister* te vinden zijn: *Aghe biletzen ieftha a colc egenzen ieftha utebrezen en half lif* ‘Als het oog gesloten is of verzonken is in de oogkas of uitgeslagen is: een half weergeld’.⁴⁹ Letterlijk staat er dus: ‘als het oog in de put gegaan is’.

Ten slotte krijgen de termen *abel and inseptha* ‘verhoogd en verdiept littekenweefsel’ in het licht van de landmetafoor voor het lichaam meer betekenis. Deze bijverschijnselen zijn nadrukkelijk aanwezig in de boeteregisters. Al in de *Lex Friesionum* vinden we *sipido* (=inseptha) en het paar *abel and inseptha* is tot in de jongste boeteregisters aanwezig.⁵⁰ Als we de huid zien als een landschap dan is het voor de hand liggend dat er door de taxateurs aandacht wordt besteed aan verhogingen en verdiepingen van dat ‘landschap’. De verhogingen en verdiepingen van het middeleeuwse Friese landschap – dijken, terpen, sloten en rivieren – waren immers eveneens betekenisvol.

2.4 Het lichaam als land in het Oudfrieze corpus

Het metaforencomplex lichaam=land is ook op andere plaatsen in het Oudfrieze corpus te vinden of blijkt een relatie met bepaalde motievencomplexen daar te hebben. De Oudfrieze eeuwigheidsformules kwamen we al tegen in het formulier van de *freedeed*.⁵¹ De vrede na de verzoening moet gelden *alsoe langhe soe di wynd fan dae vlkenum wayth ende ghers groyt ende baem bloyt ende dio sonne optijocht ende dyo wrald steed* ‘zo lang als de wind van de wolken waait en het gras groeit en de boom bloeit en de zon opkomt en de wereld bestaat’.⁵² Eerder al bespraken we de casus uit de boeteregisters waarin het slachtoffer een pijlpunt (het ‘koude ijzer’) in zijn lichaam draagt die niet te verwijderen is, zodat nog niet zeker is of hij zijn verwonding zal overleven. Als hij dan kiest voor de hoogste compensatie waartoe hem de mogelijkheid wordt geboden, dan wordt de verwonding als volledig gecompenseerd beschouwd. Het slachtoffer moet zijn verwanten dan vredeseden laten zweren zodat er vrede bestaat tussen de familie van de verwonde en die van de dader. Deze vredeseden moeten gelden *to mannes liif ende to landes leghe* ‘zo lang als de mensen leven en het land bestaat’. Mens en land worden hier expliciet met elkaar in verband gebracht.⁵³

De Oudfrieze eeuwigheidsformules, die op een aantal plekken in het corpus voorkomen, hebben reeds lang de aandacht van onderzoekers getrokken. Jacob Grimm behandelde ze reeds uitvoerig in zijn *Deutsche Rechtsalterthümer*.⁵⁴ In enkele IJslandse saga’s en wetten wordt bijvoorbeeld beeldend beschreven dat een

49 E1 VII,34 (BEm).

50 Zie hoofdstuk 2.2.3.

51 Zie hoofdstuk 3.4.7.

52 J XLI,1 (*Freedeed*, App. 872).

53 D XIV,230 (BBr, groep C); J XXI,89 (BWb, groep B). Zie ook hoofdstuk 2.3.2.6. De formule is overigens ook in de Latijnse teksten in Hunsingoër 1 en 2 te vinden: *quamdiu terra iacet et populi sunt*. H1 III,1 (*Epiloog op de Zeventien Keuren*, App. 627).

54 Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer* I, 54-56.

Tabel 17 Overeenkomsten tussen de Oudfriese eeuwigheidsformules en *Adam Octipartitus*

Eeuwigheidsformules	<i>Adam Octipartitus</i>
het land ligt	vlees: aarde
de wind van de wolken waait	hart: wind
	gedachten: wolken
er dauw valt	zweet: dauw
er gras groeit	haar: gras
de zon opkomt	ogen: zon

vrede moet gelden *á landi eða á legi, á skipi eða á skiði, i hafi eða á hests baki* 'te land of op het water, op een schip of op ski's, ter zee of te paard'.⁵⁵ Grimm constateerde reeds dat hoewel er enige parallellen aan te wijzen zijn, de Oudfriese eeuwigheidsformules uniek zijn in hun uitgebreidheid.

Tot nu toe heeft alleen Oebele Vries een artikel aan de interessante Oudfriese eeuwigheidsformules gewijd. Hierin geeft hij onder andere een inventaris van de elementen waaruit de formules zijn opgebouwd in de verschillende overgeleverde teksten:⁵⁶

- Zolang als
- 1 de wind van de wolken waait
 - 2 het gras groeit
 - 3 de zon opkomt
 - 4 de wereld bestaat
 - 5 het land ligt
 - 6 mensen leven
 - 7 de boom bloeit
 - 8 het kind huilt
 - 9 er dauw valt
 - 10 de pot kookt
 - 11 de haan kraait
 - 12 de 'hond' wijkt⁵⁷
 - 13 de staak stilstaat

Vershillende van deze elementen kwamen we ook al tegen in de Oudfriese *Adam Octipartitus*. In tabel 17 zijn de overeenkomsten naast elkaar gezet. Deze overeenkomsten tussen de twee tekstsoorten zijn opmerkelijk. Bovendien vormen de parallellen wind, wolken, dauw, gras, zon een cluster in de *Adam Octipartitus*:

1. Het gebeente uit steen.
2. **Het vlees uit aarde.**
3. Het bloed uit water.

55 Stein-Wilkeshuis, 'Wraak en verzoening', 22.

56 Vries, 'De áldfryske ivichheidsformule'.

57 Vries, *Ibid.*, 94, vermoedt dat 'hond' verwijst naar de korte stok in het tipelspel, dat met twee stokken, een lange en een korte (die door de lange stok weggeslagen wordt) gespeeld wordt.

4. Het hart uit wind.
5. De gedachten uit wolken.
6. Het zweet uit dauw.
7. Het haar uit gras.
8. De ogen uit de zon.⁵⁸

Het is significant dat de woorden ‘wind’, ‘wolken’, ‘gras’, ‘zon’ en ‘dauw’ in zowel de eeuwigheidsformules als in de *Adam Octipartitus* voorkomen. Dit betekent dat op twee plekken in het Oudfrieze corpus een vergelijkbaar conglomeraat aan termen voorhanden was.

Ook de tekst *Fon skakraf* levert een significante attestatie van de elementen wind, mens, dauw en zon. De tekst gaat over de plicht van alle Friezen om een misdadiger die een ernstig vergrijp heeft begaan te achtervolgen en terecht te stellen. Hij begint met een appél aan iedereen die een alarmroep heeft gehoord alles uit zijn handen te laten vallen en achter de misdadiger aan te gaan. Als men hem heeft gevangen dan

*aegh ma [...] fyf deda ti dwane, fyf thingh, sine tweer eermen, sine tweer tiaedschuncken oen twa te steten mit ene ielrena stipa ief stile. Soe aegh ma him wtor dike toe ferane ende deer en boem toe ferane, en tial toe brengane, deer eer oen wayne ne kome, him deer op ti settane, hi zijn eynde deerop ti nymane. Him aegh nen wynd ti biwaiane, nen man ti bisiene, nen dau ti bidauwen, nen senne ti bischinen, mer datter alle lioede oen merke, dat ma eergha deda wrmide.*⁵⁹

moet men hem [...] aan vijf handelingen, vijf dingen, onderwerpen; zijn twee armen en zijn twee benen in tweeën breken met een elzen paal of balk. Daarna moet men hem buitendijks voeren en daar een balk mee naar toe voeren, en een wiel mee brengen, dat nooit aan een wagen gezeten heeft, hem daar op zetten en hem daar ter dood te brengen. **Geen wind mag hem bewaaien, geen man mag hem aanschouwen, geen dauw mag hem natmaken, geen zon mag hem beschijnen**, maar alle mensen moeten hier van leren, dat men misdaden moet vermijden.

Wat kan de opmerking over de opgehangen misdadiger anders betekenen dan dat zijn lichaam niet meer gevoed mag worden door de elementen, zodat hij weer een mens kan worden, net zoals God Adam uit deze elementen heeft geschapen? Hij wordt daar op dat buitendijks stuk land immers juist wel bewaaid door de wind en natgemaakt door de dauw en de regen. En de mensen moeten hem juist wel zien, want dat was een deel van de les die toeschouwers moesten leren: ‘dat men misdaden moet vermijden’. Galgen stonden niet voor niets op zichtlocaties.⁶⁰ De ogenschijnlijke tegenstrijdigheid tussen de twee laatste zinnen wordt echter begrijpelijk als we de genoemde zaken (wind, man, dauw, zon) opvatten als voedende elementen. Dit zijn grotendeels dezelfde die ooit Adam tot een mens maakten, maar kunnen ook een verwijzing bevatten naar de vier klassieke elementen: lucht (‘wind’), aarde (‘man’), water (‘dauw’), vuur (‘zon’). De boodschap is dui-

⁵⁸ E I V,21 (*Oudfrieze Adam Octipartitus*).

⁵⁹ J XVI,8 (*Skakraf*, App. 865).

⁶⁰ Mol, ‘Galgen in laatmiddeleeuws Friesland’.

delijk: de gehangen misdadiger mag niet langer een mens zijn en wordt symbolisch en lichamelijk buiten de samenleving geplaatst. Alleen zijn lijk mag de gemeenschap nog als voorbeeld dienen.

Ten slotte heeft Oebele Vries gewezen op de metafoor *blod rispa* ‘bloed oogsten’ voor het innen van weergeld.⁶¹ Het beeld is dat het bloed als water over het land wordt uitgestort, of misschien eerder nog als zaad, dat vervolgens groeit om een grotere oogst binnen te halen. De uitdrukking past binnen de gevonden metafoor ‘land=lichaam’. Op het belang van het symbool van bloed in een vetecontext werd reeds gewezen.⁶²

Als het land een metafoor voor het lichaam was en *vice versa*, kan dat ons mogelijk dichter bij een oplossing brengen voor een betekenislaag die achter het motief van de gouden halsketting schuilt, die de vrijheid van de Friezen symboliseerde. De eerste zin van de hierboven geciteerde tekst *Thet is Frisesk riucht* geeft hiervoor een aanwijzing: ‘Dit is ook landrecht, dat wij Friezen een zeeburcht moeten stichten en versterken, een gouden band, die om heel Friesland ligt’. Ook in Westerlauwers Friesland treffen we een dergelijke ‘gouden band’ aan. De ringdijk die op een afstand van ongeveer 1,5 km om het dorp Pingjum ligt, staat namelijk bekend als de ‘Pingjummer Gouden Halsband’.⁶³ De ringdijken brachten vrijheid van de zee en welvaart aan de Friezen. Als lichaam en land in hoge mate als metafoor voor elkaar konden dienen, dan is het geen grote stap naar een voorstelling waarbij, net zoals het land door een ‘gouden band’ (*geldene hop*) bevrijd werd van de vijand het water, het lichaam van de Vrije Fries een gouden halsketting droeg ten teken van zijn vrijheid van buitenlandse slavernij. Het einde van *Thet is Frisesk riucht* sluit hier perfect op aan. De Friezen worden daarin opgeroepen om met twee soorten wapens tegen twee vijanden te vechten: met zwaard, schild en speer tegen de buitenlandse overheersers en met schep, berrie en vork tegen de zee.⁶⁴

Uit alle attestaties in de boeteregisters, de Oudfriese *Adam Octipartitus*, de eeuwigheidsformules, de *skakraf*-tekst, het oogsten van het bloed komt kortom de metafoor ‘lichaam=land’ zeer duidelijk naar voren. Er spreekt een duidelijk en relatief eenvoudig wereldbeeld van de middeleeuwse Fries uit. Hij staat met zijn voeten op het land. Boven hem schijnt de zon en waait de wind uit de wolken. Hijzelf is ook opgebouwd uit die elementen. Zijn lichaam is gemaakt van het land waar hij van leeft, het land dat bestaat dankzij zijn inspanningen. Tussen beiden, man en land, bestaat een symbiotische relatie, die onder andere tot uitdrukking

61 Vries, “‘Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten’”, 135.

62 Zie hoofdstuk 3.4.2.2.

63 Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de benaming voor deze middeleeuwse dijk pas na de zestiende eeuw is overgeleverd. Zie Huisman, *Penjumer halsbân*, 31.

64 Een variatie op deze tekst is te vinden in de Westerlauwerse *Magnuskeuren*, waar Magnus een beperkte heervaart afdwingt, *omdat dat se den ower wariath deis ende nachtis iens den noerdkoning ende iens den wilda witzenges sees floed mey dae fyf wepenum: mey swirde ende mey sciolde, mey spada ende mey furka ende mey etekeris orde* ‘omdat ze [de Friezen HN] de kust dag en nacht beschermen tegen de koning van het Noorden en tegen de zeevloed van de wilde Vikingen met de vijf wapens: met zwaard en met schild, met schep en vork en met de speer’. J V,7 (*Magnuskeuren*, App. 859).

komt in een van de Oudfriese eeuwigheidsformules: *to mannis live and to landis legere*. Mens en land bestonden dankzij elkaar. Het is een beeld dat we in zeer veel culturen van de wereld terugvinden, en dat hier speciale inkleuring heeft gekregen door het feit dat de Friezen kustbewoners waren en hun land aan de zee ontworsteld hadden.

3 Lichaam en huis

3.1 Het huis

Het huis droeg in zeer hoge mate bij aan de presentie van een man in de maatschappij, *a fortiori* toen de Vrije Friezen vanaf de twaalfde eeuw stinzen of steenhuisen lieten bouwen ter accentuering van hun machtspositie.⁶⁵ Het huis was dus een verlengstuk van een man. Het was het centrum van zijn wereld en de basis van waaruit een man deelnam aan het recht.⁶⁶ Een man kon vaak pas fysiek getroffen worden nadat de bescherming die het huis bood gebroken was. Via zijn huis ook kon de man in zijn eer aangetast worden. Het huis vormde daarom een deel van het politieke lichaam van een man en het is dan ook niet verwonderlijk dat het huis metaforisch werd voorgesteld als een lichaam en *vice versa*.

Huis, hof en de omringende landerijen waren een economische productie-eenheid, waarop het bestaan gebaseerd was. Volgens Aaron Gurevich leidde dit tot een wereldmodel waarbij het huis, samen met het omringende hof en de omheining die beide omsloot conceptueel afgezonderd was van de wereld die daar om heen lag. Zich baserend op Oudijsslands materiaal typeert hij deze notie als de oppositie tussen ‘binnen de omheining’ (*innangarðs*) en ‘buiten de omheining’ (*úttangarðs*). Deze tegenstelling komt in de Scandinavische mythologie terug als de werelden *Miðgarðr* en *Útgarðr*, respectievelijk de plek waar de mensen wonen en de plek waar reuzen, trollen en andere wezens huizen.⁶⁷ Zo ontstaat een concentrisch model, met in het centrum huis en hof en daar om heen de buitenwereld.⁶⁸

Het huis was het toneel van de belangrijke gebeurtenissen die in de loop van een mensenleven plaatsvonden; geboorte, huwelijk en overlijden. De geboorte van een kind wordt in het Oudfriese corpus omschreven als ‘het beschrijven van de wanden’.⁶⁹ Ook werden er drinkgelagen gehouden, uitgelezen gelegenheden om banden van verwantschap en vriendschap aan te halen en geschikt om rijkdom tentoon te spreiden. Walfridus van Bedum was een Ommelander *etheling*, die in de

65 Noomen, ‘Mariëngaarde en de Friese samenleving’.

66 Vries, ‘*Seka mit brande ende mit breke*’, 149n11.

67 Gurevich, *Historical Anthropology of the Middle Ages*, 203.

68 Zie ook: Hastrup, *Culture and History in Medieval Iceland*, 64.

69 B 112 (*Brokmerbrief*, App. 695); E2 IX,24 (*Emsingoër Penningschuldboek*, App. 701). De geboorte van een kind was belangrijk voor de positie van de getrouwde vrouw. ‘Een vrouw die nog geen kind levend ter wereld had gebracht [...] moest na het overlijden van haar man de echtelijke woning verlaten en mocht slechts datgene meenemen, wat zij had meegebracht’. Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 338-339.

negende eeuw leefde. Door zijn vrome leven in een tijd waarin kerken nog dun gezaaid waren in het Friese gebied, werd hij na zijn dood heilig verklaard. In de aan hem gewijde *Vita Walfridi* lezen we dat hij eens door een verwant werd uitgenodigd op een feestmaal. De verwant verklaarde hem voor gek toen hij dit aanbod af sloeg door als reden op te geven dat hij liever bij zijn medechristenen was. De *vita* vertelt hoe het er vervolgens op dat gastmaal aan toe ging. De genoemde verwant ging zich te buiten aan drank, maakte ruzie en ‘sneed de man die hij kort tevoren met broederlijke liefde had bejegend, gegrepen door een plotselinge razernij zonder meer de keel af’.⁷⁰ Hij raakte daardoor betrokken in een vete die hem veel geld kostte.

Drinkgelagen waren belangrijke sociale gelegenheden, waarop zich van alles afspeelde. Er werden sociale banden gesmeed of aangehaald. En er werd stevig ingenomen. Men dronk tegen elkaar op en op deelnemers die het rustig aan wilden doen werd druk uitgeoefend om er nog een te nemen.⁷¹ De Friese edelman Jancko Douwama vertelt aan het begin van de zestiende eeuw dat ook de Friezen de roep hadden stevige drinkers te zijn.⁷² Grote, met zilver bezette drinkhoorns die tot aan het einde van de middeleeuwen gebruikt zijn in Friesland getuigen van het Friese gebruik om samen te drinken. Uit enkele vijftiende-eeuwse testamenten blijkt dat deze drinkhoorns zorgvuldig bewaarde en doorgegeven erfstukken waren. Ze werden gezien als onverbreekelijk behorend bij een bepaalde state of stins.⁷³

Uit de IJslandse overlevering is verder bekend dat mannen tijdens deze gelegenheden tegen elkaar opboden en elkaar onderling de maat namen. Dit gebruik heette *mannjafnaðr* ‘mannenvergelijking’.⁷⁴ Onnodig te zeggen dat dit tot ruzie kon leiden, vooral wanneer de drank wat al te rijkelijk had gevloeid. Zou iets dergelijks ook op het feestmaal in de *Vita Walfridi* hebben plaatsgevonden?

Er wordt in de saga’s bij feestelijke gelegenheden ook frequent geruzied over de tafelschikking: ‘Seating arrangements provided one of the few occasions in the culture where relative ranking was clearly visible’.⁷⁵ Een prachtig voorbeeld hiervan is te vinden in de *Ljósvetninga saga*. Gudmund, een *goði*, krijgt tijdens een feest dat door een van zijn dingmannen gegeven wordt de erezetel toegewezen. De zetel daarnaast is voor Ofeig Jarngerdarson, een machtige dingman van Gudmund in dat deel van zijn district. Ofeig weigert echter de erezetel, die hij tot dan toe ingenomen had, aan Gudmund te laten en dat leidt tot deze dialoog:

70 *Vita Walfridi* c. 3; Van Schaik, *Walfridus van Bedum*, 141.

71 Meens, ‘Dronkenschap in de Middeleeuwen’.

72 Noomen, ‘Suffridus Petrus en de Friese identiteit’, 157.

73 Noomen, ‘Consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Friesland’, 150; Noomen, ‘Suffridus Petrus en de Friese identiteit’, 158-159.

74 Miller, *Humiliation*, 124; Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 301-302.

75 *Ibid.* 30. Van Oostrom, *Stemmen op schrift*, 147-148, vertelt dat op de hofdag die keizer Barbarossa in 1184 te Mainz hield, door de aanwezige hoge adel geruzied werd over wie het rijkszwaard mocht dragen. De abt van Fulda maakte bovendien zijn misnoegen kenbaar over het feit dat de aartsbisschop van Keulen de ereplaats links van de keizer bezette. Ook in het zeventiende-eeuwse Amsterdam werd er tussen de leden van de vroedschap (het gemeentebestuur) nog geruzied over wie waar plaats mocht nemen in welke officiële stoet. Mak, *Het stadspaleis*, 52, karakteriseert deze samenleving dan ook nog als een ‘cultuur waar eer en traditie belangrijker zijn dan geld en functie’ – een eer-economie dus.

And when the tables were set, Ofeig put his fist on the table and said, ‘How big does that fist seem to you, Gudmund?’

‘Big enough’, he said.

‘Do you suppose there is any strength in it?’ asked Ofeig.

‘I certainly do,’ said Gudmund.

‘Do you think it would deliver much of a blow?’ asked Ofeig.

‘Quite a blow,’ Gudmund replied.

‘Do you think it might do any damage?’ continued Ofeig.

‘Broken bones or a deathblow’, Gudmund answered.

‘How would such an end appeal to you?’ asked Ofeig.

‘Not much at all, and I wouldn’t choose it,’ said Gudmund.

Ofeig said, ‘Then don’t sit in my place.’

‘As you wish,’ said Gudmund – and he sat to one side. People had the impression that Ofeig wanted the greater portion of honor, since he had occupied the high seat up to that time.⁷⁶

Zo fysiek en zo plastisch kon het er dus aan toe gaan. Je legde je grote vuist op tafel, dreigde er mee en kreeg de ereplek die jij normaliter innam als de *godi* er niet bij was. Er wordt in het vervolg van de saga geen aandacht aan dit voorval besteed: het had Gudmunds positie niet aangetast.

Terug echter naar een Fries feestmaal. Laten we nog even stilstaan bij het bier dat er vloeide. De boeteregisters kennen maar liefst drie woorden voor gooien met bier: *biarhlem*, *biarskeppene*, *biarwerpene*. Gooien met bier is in de boeteregisters een subtype van het vergrijp *swarte sweng*, ‘iemand overgieten met (onrein) vocht’. Tot de zwaardere vormen van dit vergrijp werd gerekend iemand te begieten met mest (*jera*) en hete brij (*hite pipermose*). De laagste graad van deze *swarte sweng* was iemand overgieten met bier of water. De Oudwestfriesse boeteregisters maken onderscheid tussen het gooien van alleen het bier in het gezicht van de ander en het meegooien van de pul.⁷⁷ Als de pul ook meekwam kon het slachtoffer immers een flinke buil of erger oplopen. Een dergelijk geval vinden we letterlijk terug in de *Leeuwarder Stedstiole*. Daarin werd Lutien Holtzagher tot een boete veroordeeld omdat hij met een kan bier had gegooid naar een man ‘zodat deze omtuimelde’.⁷⁸

Naast de fysieke verwondingen die konden ontstaan door brandwonden ten gevolge van het gooien met hete substanties en de builen wanneer een bierpul zijn doel trof, was de *swarte sweng* voornamelijk een beledigende handeling. De boeteregisters stellen bijvoorbeeld een compensatie op het schenken van water of urine in plaats van bier.⁷⁹ Iemand urine schenken was evident een belediging, gegeven de aard van het vocht. Maar een glas water werd eveneens als beledigend ervaren. Waarschijnlijk was het een belediging van de mannelijkheid van de ontvanger van

76 *Ljósvetninga saga*, c. 21; Anderson en Miller, *Law and Literature in Medieval Iceland*, 198-199. Over dit voorval: Miller, *Humiliation*, 85.

77 D XIV,236-237 (BBr, groep C). De verhouding tussen de compensaties voor de twee vergrijpen variëren in de verschillende groepen van 1:2, 1:3 tot 1:4.

78 *Lutien Holtzagher om datter hat Egbert ende Heyna broer smyten mit en kannu mit byaer datter omtrusela*. Vries en Oosterhout, *De Leeuwarder Stedstiole*, nr. 146 (p. 47).

79 Bijvoorbeeld E3 1,286-287.

het water. De bepalingen vermelden immers expliciet dat dit plaatsvond in een *mondaselskip* ‘verzameling mensen’. Andere vermeldingen getuigen eveneens van wat er mis kan gaan als mensen bij elkaar komen om te drinken en te spelen. In de *Brokmerbrief* staat dan ook: ‘Wat er ook maar gebeurt bij een gelag en bij het dubbelspel binnen de vier wanden van een huis: enkelvoudig weergeld en enkelvoudig vredegeld’.⁸⁰ In andere gevallen stond op geweld binnen de muren van een huis een meervoudige compensatie, maar niet wanneer er gedronken en gegokt werd.

3.2 *Huisvredebreuk*

Het is niet verwonderlijk dat de huisvrede hoog werd geschat in het Oudfriesche recht. Hoge compensaties stonden op vergrijpen die in of tegen iemands huis werden begaan.⁸¹ Tegelijkertijd echter bestond er het rechtsinstituut van de ‘woesting’: het tot op de grond afbranden en vernietigen van een huis. Indien iemand een halsmisdaad begaan had en daarvoor niet wenste te betalen met zijn *havedlesne* ‘hoofdlossing’ en het betalen van vredegeld aan de gemeenschap, werd zijn huis gewoest en de eigenaar vredeloos verklaard.⁸² Op deze manier werd hij letterlijk uit de maatschappij weggeradeerd. Beeldend wordt dit beschreven in een toelichtende tekst bij de *Zeventien Keuren*, die gaat over de maatregelen die tegen een corrupte *asega* genomen werden:

*Alsa thi asyga thenne heth esweren and up to Godi gripth, sa urlouad hi al unriucht and alle unriuchte panninga, and ma hini thes urthingia mi, thet hi enich unriucht dwe, sa is hi an thes kininghes bonne. Sa hach ma sin hus to barnande and tofara alreke durun, ther hi vnder sine ethe heth, en wed to sellande and opa tha werue nen hus to makande, alhwenne opa there hirthstede en grene turf waxt. Sa hach ma thene turf up to greuande and opa thet hus ifna tha dora to settande, hu hit alle liode witi, thet hi en leynd asyga wesen heth.*⁸³

Wanneer de *asega* de ambtseed gezworen heeft en zijn hand naar God heeft opgestoken, dan zweeft hij zich te onthouden van alle onrecht en steekpenningen, en wanneer men in een rechtszaak kan bewijzen dat hij enig onrecht begaan heeft, dan valt hij onder de ban van de koning. Dan moet men zijn huis verbranden en voor elke deur die in zijn ambtsdistrict ligt, moet hij een compensatie betalen en op zijn erf mag geen nieuw huis gebouwd worden voordat op de haardplaats een groene graszode groeit. Dan moet men die zode uitgraven en op het schuine dak van het huis naast de deur leggen, zodat iedereen weet dat hij een leugenachtige *asega* geweest is.

In de boeteregisterbepalingen over huisvredebreuk (*hemsekene*: iemands huis opzoeken om het te belegeren en eventueel te verwoesten) vinden we, naast het weinige dat in de kronieken is overgeleverd, beschrijvingen van hoe het er bij de belegering van een huis aan toe ging.⁸⁴ Dit soort gebeurtenissen wordt echter uitge-

80 *Hwetsar sketh et warste and et blothe binna wagem, en ield and enne frethe*. B 59 (*Brokmerbrief*, App. 695).

81 His, *Das Strafrecht der Friesen*, 352-358.

82 Vries, ‘*Seka mit brande ende mit breke*’.

83 R2 II,3 (*Commentaar op de Zeventien Keuren*, App. 627).

84 Het dossier voor de boeteregisters bestaat uit: H XIV,140-143; E1 VI,128-130; E1 VI,134; R1 XIV,

breider en vaker beschreven in de Oudijlandse saga's, zoals in de beschrijvingen van het belegeren van Gunnar in de *Njálssaga* of het verbranden van de hoofdperson van diezelfde saga, Njál. De saga staat zelfs bekend als de *brennu-Njálssaga*, 'de saga van Njál die in zijn huis verbrand is'. In deze saga kunnen we ook uitgebreid kennis nemen van de strijd die Gunnar met zijn belegeraars levert of over de beslissing van Bergthora, de vrouw van Njál, om samen met haar man verbrand te worden in hun huis.

Voor Friesland vinden we pas bij de zestiende-eeuwse Worp van Thabor dergelijke berichten. Dit zijn overigens vaker berichten die buiten het gangbare patroon van huisvredebreuk vallen. Een voorbeeld is de belegering van de stins van de broers Sybeth en Ulbeth Taedis door een groep Hollandse soldaten in maart 1498 (tijdens de troebelen die tot de installatie van Albrecht van Saksen zouden leiden). Toen de soldaten de stins in brand hadden gestoken en duidelijk werd dat de inzittenden zouden sterven, werden de kinderen van de belegerden van de stinstoren naar beneden gelaten, behangen met zilver (*ende bonden huer veel silueren riemen off gordelen om*), dat bedoeld was als afkoopsom. De belegeraars beroofden de kinderen van het zilver en lieten ze gaan, maar toonden geen genade voor de volwassenen.⁸⁵

In het Oudfries staan ons slechts de bepalingen over huisvredebreuk in de boeteregisters ter beschikking. Die leveren in al hun beknoptheid toch enkele mooie beschrijvingen op, zoals de bepalingen waarin wordt gezegd dat de binnendringer de huisgenoten uitscheldt:

143. *The minneste hemsekene: hwasā ferth inur othere's hofmar ther testet finestre ieftha sleit on thene wach, ieftha thene leid tebrecht ieftha sin holt tebaut ieftha be eperna durum ingeth, tha heine bescelt, thira allerekes bote sextene penningar. And hwetsare te skatha den hebbe, thet makiere alsa god, sa hit er was, mith penningum end mith ene ethe. Gef hi beseke, sa riuchte hi allarekes mith ene ethe.*⁸⁶

143. De laagste graad van huisvredebreuk: wie naar andermans huis gaat, daar een venster inslaat, of op de muur slaat, of de balken van het huis vernielt, of het hout daarvan beschadigt, of – als de deur al open staat – naar binnen gaat en de gezinsleden beledigt, dan is de compensatie voor elk van deze zaken 16 penningen. En wat hij aan schade heeft aangericht, dat moet hij zo goed maken als het vroeger was, met geld en met een (vredes)eed. Als de verweerder deze zaken ontkent, dan moet hij zich van elk van de beschuldigingen vrijzweren met een onschuldseed.

De bepalingen in de boeteregisters over dit onderwerp maken ten slotte eens te meer duidelijk dat ze geschreven waren voor de Vrije Friezen. In het *Emsingoër Boeteregister* vinden we bijvoorbeeld: *Hwasā othere's sin stenhūs ofwint* 'Wie de stins van een ander inneemt'.⁸⁷ En in de Oudwestfriesse bepalingen over huisvredebreuk is sprake van een *porta* 'poort', wat hoogstwaarschijnlijk verwijst naar de poortgebouwen die de Westerlauwerse Friese stinzen hadden.

2 (BAg); E3 I, 246-256 (BEm); H IX, 16; H XII,66 (BHū); F XI, 11-13 (BF); U XXVIII, 101-109 (BWb, groep B); J XXVI, 6-9 (BWd, groep B); D XIV, 253-259 (BBr, groep C); A IVc, 74-79 (BWL, groep D).

85 Worp van Thabor, *Kroniek van Friesland IV*, 227-228.

86 H XIV,143 (BAg).

87 E2 III,174 (BEm).

3.3 *Het lichaam als huis*

Het huis was zo belangrijk, dat een Vrije Fries werd vereenzelvigd met zijn huis: *Hwersa mon bernt fon sijn aijne fiur* betekent letterlijk ‘als een man verbrandt door zijn eigen vuur’ maar bedoeld wordt ‘als iemands huis afbrandt door het eigen vuur (i.e. door een ongeluk)’.⁸⁸ Als iemand ongehoorzaam is aan het gerecht en weigert op de dingvergadering te verschijnen kan hij, indien hij daarin blijft volharden, gewoest worden. De tekst luidt: *Jef hi des allis wrherich wirt, soe aegh ma him te sekena mei here ende mei fiore; ende als hij barnd is, soe aegh di grewa [...] den aesga toe bannane, dat hi deer riocht dele* ‘als hij nog steeds ongehoorzaam blijft, dan dient men met een gerechtelijke expeditie en met vuur naar hem op te trekken; en als hij (=zijn huis) verbrand is, dan moet de graaf [...] de *asega* gebiedten een vonnis te spreken’.⁸⁹ Dergelijk metaforisch taalgebruik zien we tegenwoordig in relatie tot iemands auto. De vraag ‘waar sta jij?’, betekent in een bepaalde context: ‘waar staat je auto?’, bijvoorbeeld als vrienden samen uit een restaurant komen en weer naar huis gaan.⁹⁰

Huis en lichaam werden in hoge mate met elkaar geïdentificeerd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat beide begrippen in termen van elkaar werden beschreven. In hoofdstuk 1 zagen we dat bij de Afrikaanse Batammaliba een huis, gemaakt van klei (vlees), water (bloed) en keitjes (botten) wordt gezien als een lichaam en dat de verschillende onderdelen van het huis namen van lichaamsdelen dragen. Het lichaam als huis voor de geest of de ziel is een veelgebruikte metafoer in middeleeuws Europa.⁹¹

In het Oudengelse epos *Beowulf* en in de inhoudelijk verwante Oudijlandse *Grettis saga Ásmundarsonar* worden huizen bedreigd en binnengegaan door monsters. Huizen worden hier als lichamen gezien.⁹² In de beschrijvingen van de situaties valt een sexuele connotatie te ontdekken. Het huis wordt door beide monsters gepenetreerd en in een geval zelfs bereden. Het monster Glámr gaat namelijk op het dak zitten en maakt rijbewegingen alvorens binnen te komen en de aanwezigen te doden. Hierin kan een symbolische verkrachting van de mannen die zich in het huis bevinden worden gelezen.⁹³

Hoewel het Oudfries voor het menselijk lichaam geen termen kent zoals het Oudengelse *banhus* ‘bottenhuis’ of *bansele* ‘bottenhal’, zijn er in de Oudfriese corpus aanwijzingen te vinden dat huis en lichaam op dezelfde manier verbeeld werden. In Riustringer 1 wordt het altaar *thiu hirte des godishuses* ‘het hart van de kerk’ genoemd.⁹⁴ Het dichtst bij een equivalent van het Oudengelse *banhus* komt

88 E2 IX,33 (*Emsingoër Penningschuldboek*, App. 701).

89 J III,57 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855).

90 Piët, *De emotiemarkt*.

91 Matto, ‘The Old English Soul and Body’; Jager, ‘Speech and the Chest in Old English Poetry’.

92 Lionarons, ‘Bodies, Buildings, and Boundaries’.

93 *Ibid.*, 45. Zie over de Oudijlandse begrippen *níð* ‘symbolische belediging’ en *argr* ‘lafaard, verwijfd persoon’ onder andere Sayers, ‘Sexual Defamation in Medieval Iceland’.

94 R1 XIX,1d (*Boeten voor ontwijding van kerk en kerkhof*, App. 679). Een mooie parallel vormt de oudste naam van het Haskerconvent: *Hasker alter huus*. Zie Mol, ‘Het succes van een late Windesheimse reformatie’, 169-170.

het Oudfriesse woordenpaar *benethe burch* of *benena burch*, dat letterlijk ‘bottenburcht’ betekent. Het is een prachtige metafoor voor de baarmoeder, die aanduidt hoe veilig het kind in zijn moeder hoort te zitten, beschermd door de ‘burcht van botten’. Des te scherper is dan het contrast met een verwonding die zodanig is dat een vrouw een miskraam krijgt en de foetus dood ter wereld komt – de context waarin we *benethe burch* aantreffen in de boeteregisters.⁹⁵ Verder betekent het woord *wach* zowel ‘wand in een huis, muur’ als ‘scheidingswand in het lichaam’.

Het Oudfries kent ten slotte een uniek woord voor ‘raam’ namelijk *andern*, dat bestaat uit de elementen *an-* ‘adem’ en *dern-* < **durin* ‘deurtje’. Dit woord heeft geen equivalent in de andere Germaanse talen.⁹⁶ Deze term past in een bredere context van beelden rondom het huis, voorgesteld als een lichaam, die naar voren treden in de bepalingen rondom huisvredebreuk. Wanneer een huis bijvoorbeeld bijna vernietigd is, wordt dit op de volgende manier omschreven:

119. *Tha haghesta hemsecninga: huasa ferth mith hode and mit herefona and mith ene vnriuchte here to otheres monnes houue and huse and ther breech dura and derne, loc and locstef, uuach and uuachsela and theth hus macath inuueie and utweie, alsa theth thi wind thene otherne mete et middehuse, sa is thiu bote thria merc.*⁹⁷

119. De hoogste graad van huisvredebreuk: wie naar andermans huis en hof rijdt met opgestoken vetehoed, met legervandel en met een niet door het recht gesanctioneerd leger en daar deur en raam breekt, slot en grendel, muur en steunbalk en het huis ‘inwaaïend en uitwaaïend’ maakt, zodat de ene windvlaag de andere ontmoet in het midden van het huis, dan is de compensatie 3 mark.

Het ‘inwaaïend en uitwaaïend’ zijn van het huis vinden we elders zo geformuleerd: *geet di reeck wt ende di wind in* ‘als de rook naar buiten gaat en de wind naar binnen komt’.⁹⁸

Een huis met een brandend vuur erin dat rook produceerde en via het rookgat naar buiten ging was als een lichaam dat ademde. Er is hier een directe parallel met bepalingen over het lichaam waarbij gezegd wordt dat het zodanig verwond is dat er sprake is van *omma utgong* ‘het naar buiten treden van adem uit de wond’. Was het huis verstoord, dan kwam de wind naar binnen en de rook eruit via de ‘wonden’ die in het huis waren geslagen. Zo was het ook met het lichaam, als het zodanig verwond was, dat de adem het lichaam via de wondopening verliet in plaats van via de natuurlijke kanalen – de mond of neus. In de *Adam Octipartitus* blaast God Adam de heilige adem in als laatste handeling, om Adam tot een levend wezen te maken. Ademen is dus een kenmerk van levend zijn. Het huis wordt met andere woorden als een levend wezen gezien.

Er zijn nog meer parallellen. De termen *ingong* en een *utgong* slaan op een wond die veroorzaakt werd door respectievelijk het naar binnen komen en het naar buiten treden van het wapen. Dezelfde termen worden gebruikt voor het binnen ko-

95 Zie hieronder, §6.1.

96 Lendinara, ‘Frisian Windows’.

97 E1 VII,119 (BEm).

98 D XIV,254 (BBr, groep C).

men en het weer naar buiten gaan van de pleger van huisvredebreuk, die dus ver-geleken werd met een wapen dat een lichaam binnendrong. Deze notie van pene-tratie komt ook terug in de drie deuren die hij kon doorgaan, waarbij hij steeds dieper het huis binnendrong: *huersa ma thria dura brech, tha wachdura and tha piseldura and tha comerdura* ‘als de binnendringer drie deuren inbreekt, de bui-tendeur, de keukendeur en de kamerdeur’.⁹⁹ Op een vergelijkbare manier worden in hetzelfde *Emsingoër Boeteregister* drie lagen kleding benoemd die bij een vrouw doorsneden kunnen worden: *Enre frouua hire thriu clather truchsmiten, thet hii truchskinande se: thet uterste clath en and twintich penningha, thet inre fiower schillingar, theth hemethe soghen scillingher* ‘De drie lagen kleding bij een vrouw doorsneden, zodat ze “doorschijnend” wordt: het bovenkleed 21 pennin-gen, het onderkleed 4 schellingen, het hemd 7 schellingen’.¹⁰⁰

De belangrijke plaats die het huis innam in middeleeuws Friesland werd net als in veel andere samenlevingen weerspiegeld in het wereldbeeld. We vonden in het Oudengelse en het Oudijslandse materiaal de metafoor huis=lichaam. Deze is ook voor het Oudfrieese materiaal te reconstrueren, waar het overschrijden van grenzen eveneens een belangrijk punt was. Het penetreren van een huis was als het pe-netreren van een lichaam. Net als een lichaam *omma utgong* kon vertonen, kon bij een huis – als het ernstig verwond was – de rook via onnatuurlijke kanalen ont-snappen.

4 Schema’s van het sociale lichaam

In deze paragraaf worden een aantal schema’s voor het lichaam behandeld die in zowel de boeteregisters als in andere teksten binnen het Oudfrieese corpus waar te nemen zijn. Deze schema’s zijn te interpreteren als symbolische lagen die op het lichaam of lichaamsdelen worden aangebracht en die in verband kunnen worden gebracht met de eerder beschreven context voor de boeteregisters: vrijheid, vete en recht. We zullen achtereenvolgens het naakte lichaam behandelen, dat een niet wenselijke toestand symboliseert, en de vrije hals van de Vrije Fries, die tevens een veelgebruikt *pars pro toto* voor het leven was. De familie als lichaam is weer een klassiek schema van het sociale lichaam, dat in middeleeuws Friesland sterk in re-latie tot vete en recht stond. Ten slotte sluimert er in het Oudfrieese corpus een li-chaamsschema waarbij hitte en koude respectievelijk agressie en kalmte symboli-seren.

4.1 *Het naakte lichaam*

Het naakte lichaam is een terugkerend motief in het Oudfrieese corpus. We zagen hierboven al dat de boeteregisters bepalingen kennen met betrekking tot het door-snijden van de kleding van de vrouw. Er zijn opvallend veel bepalingen te vinden

⁹⁹ E1 VII,120 (BEm).

¹⁰⁰ E1 VII,103 (BEm).

over een letterlijke ontbloting als beledigende handeling (*blezene*).¹⁰¹ Maar in heel middeleeuws Europa – een wereld die gekleed was – had het naakte lichaam betekenis.¹⁰² Dat kon een verwijzing zijn naar de onschuld, of juist naar de zondeval en schuld. Adam en Eva waren in het paradijs immers ongekleed geweest. Pas na hun verdrijving voelden ze schaamte en kleedden ze hun lichaam.

De connotaties van het naakte lichaam in het Oudfries corpus zijn tamelijk consistent. Niet alleen zijn de Friezen – in de verhalen over de Friese Vrijheid – voordat ze Rome ingenomen hebben slaven, ze zijn bovendien *nakeda Fresan* ‘naakte Friezen’, ‘onder de voeten van iedereen’ en ‘zonder eer’.¹⁰³ In hoofdstuk 3 zagen we dat er uit de mythen rond de Friese Vrijheid een schema te destilleren valt, dat uit een aantal dichotomieën bestaat. Enkele daarvan zijn geconcentreerd rond het naakte lichaam: naakt – gekleed; slaaf / lijfeigen – vrij; eerloos – eer hebbend; laag – hoog. Deze dichotomieën kunnen we nu in een wat bredere context plaatsen.

Het naakte lichaam treedt tranentrekkend naar voren in de reeds aangehaalde derde uitzondering op het tweede *Landrecht*.¹⁰⁴ Dit *Landrecht* verbiedt de verkoop van het goed van minderjarige (half)wezen door de voogd.¹⁰⁵ Als de (half)-wees minderjarig is geworden heeft hij volgens deze bepaling het recht om het zonder zijn goedkeuring verkochte goed terug te vorderen. Er worden echter enkele uitzonderingen genoemd waarin de moeder van de minderjarige gedwongen is om het goed te verkopen, bijvoorbeeld als zij niet meer in staat is haar kind te onderhouden:

*Dio tredde need is: hwanneer dat kjind is alle stocknaken iesta huuslas ende dan dio tiostere niewelnacht ende di truchkalda winter toekomt, soe faert allermannic oen zijn hoff ende jn zijn huus ende oen warma gaete ende dat berwilde diaer seect des birghes blij ende den hoella baem, aldeer hit dat lijf oen bibalde. Soe weineth ende scryeth dat onierighe kjind ende wypt dan sijn nakeda leda ende sin huuslas ende zijn faedir, deer him reda sculd iens den hongher ende den kalda niewelwinter, dat hi so diaepe ende soe dimme mey dae fiowwer neilum is vndir eke ende vndir molda bisletten ende bitacht. Soe moet dio moedir des kjindes eerwa setta ende sella, omdat hio ple ende plicht aech, alsoe langhe als hit onierich is, dat hit oen froeste ner oen honghere wraere.*¹⁰⁶

De derde noodzaak is: wanneer het kind helemaal naakt is of huisloos, en wanneer dan de donkere nevelnacht en de ijskoude winter komen, dan gaat een ieder naar zijn erf en naar zijn huis om de warme stoof op te zoeken, en het wilde dier zoekt de luwte van de berg en de holle boom, waar hij zijn lichaam in kan beschermen. Dan huilt en schreit het minderjarige kind en beweent zijn naakte lichaam en zijn dakloosheid en zijn vader, die hem beschermen moest tegen de honger en de koude nevelwinter, en het feit dat zijn vader zo diep en donker onder het eiken lid van zijn grafkist opgesloten is door vier nagels en in de aarde verborgen ligt. Dan moet de moeder het erfgoed van het kind verkopen omdat ze de plicht en de verantwoordelijkheid heeft om er voor te zorgen dat het niet sterft van koude of honger zolang als het minderjarig is.

101 In het volgende hoofdstuk worden de gevallen van *blezene* die van toepassing zijn op de vrouw uitvoerig behandeld.

102 Lewis, 'Medieval Bodies Then and Now', 15.

103 Zie hoofdstuk 3.2.2.

104 Van Oostrom, *Stemmen op schrift*, 73, spreekt zelfs van de 'ereprijs in deze taalpracht'.

105 Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 380-383.

106 J VIII,2d (*Vierentwintig Landrechten*, App. 630).

Het bezitloze kind is dus naakt, heeft geen dak boven zijn hoofd en heeft het koud. Logisch dan dat de moeder een deel van het erfgoed mag verkopen om haar kind te voeden en te verzorgen.

Als onvrijen zijn de Friezen ‘onder de voeten van iedereen’. Het is het stereotype beeld van een jager die aan het eind van een safaritocht zijn voet op een door hem geschoten leeuw plaatst, dat hier wordt opgeroepen – een symbolische handeling van suprematie. We moeten er dus op bedacht zijn dat het plaatsen van de voet op iemand tijdens een conflict een zware vernedering was, als we dergelijke gevallen in de boeteregisters aantreffen: *huasa tha otherem mith then fot oppa then bals stepth* ‘wie met zijn voet op andermans hals gaat staan’.¹⁰⁷ In andere boeteregisters wordt deze belediging simpelweg aangeduid met *fotsperne* ‘iemand met de voet treden’.¹⁰⁸ Een verwante belediging is de *bekhleþ* ‘iemand op de rug springen’. Het *Emsingoër Boeteregister* voegt aan deze bepalingen de uitleg toe ‘zodat het slachtoffer (op de grond valt en) nat en modderig wordt’ (*thet hi wet anda wasich wirthē*) en het *Hunsingoër Boeteregister* weet nog te vertellen dat de dader het slachtoffer bovendien enkele *unieuwe word* ‘onbetamelijke woorden’ toevoegt.¹⁰⁹ In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat niet alleen de lage positie onderdeel uitmaakt van de belediging, maar ook de vieze voeten van de dader en de modder waarin het slachtoffer valt.

Ten slotte wordt de ‘eerloze’ positie van de Friezen – voordat zij zichzelf volgens de vrijheidsmythes tot Karels ‘hoge heergenoten’ hadden weten op te werken – weerspiegeld in de maatschappelijke positie van de al eerder besproken *blata* ‘onvermogene’, iemand die letterlijk ‘bloot, onbedekt’ is.¹¹⁰ We kwamen de *blata* reeds tegen in hoofdstuk 3.¹¹¹ Daar werd gewaarschuwd tegen een *blata* die zich opwerpt als veteleider. Hij had immers geen geld om voor de gevolgen van een vete-tocht in te staan, en dat kon alleen maar tot ellende leiden.

Een *blata* was geen volwaardig lid van de maatschappij. Zo kon hij niet volledig deelnemen aan de rechtsgang. Alleen wanneer iemand voldoende bezit had, kon hij namelijk de gevolgen van een misdaad afkopen. Een slachtoffer of diens familie hadden het volste recht om een *blata* die een misdaad jegens hen begaan had te vangen en te mishandelen. Wanneer er niet met geld gecompenseerd kon worden gold het principe van oog om oog, tand om tand:

Deth ther enich blat mon ahwedder dath tha dolch, sa mot ma hini sunder skatha fa and binda; belifth ac thi mon dad, sa skil ma him thet haued ofsla. Ac behalt hi thet lif, sa ach

107 E3 II,19,22 (BEm).

108 E1 VII,11 (BEm); H XII,59 (BHu).

109 *Bechlep: huasa annen mon blapt oppe sinen breg anda hine ynna then threck werpe, thet hi wet anda wasich wirthē, tuintich panniga to bote.* E3 I,207 (BEm); *Bechlep, thet ma tha monne uppa thene bec hlape end hwelic unieuwe word spreke.* H XII,75 (BHu).

110 De etymologie van het woord is lastig. Naast de betekenis ‘bloot, onbedekt’ vinden we voor de Oijsl. vorm *blautr* ‘week, zacht’ en voor de Mhd. vorm *blōz* ‘trots’. Een PIE wortel is moeilijk aan te tonen. De Vries en De Tollenaere, *Etymologisch Woordenboek*, 86 (s.v. *bloot*); Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 52 (s.v. *blat*); Kluge en Seebold, *Etymologisches Wörterbuch*, 93 (s.v. *bloß*). Philippa, Debrabandere, Quak (red.), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, 332 (s.v. *bloot*) suggereren dat *bloot* een bijvorm is van *blood* ‘verlegen, laf’. In ieder geval noemen zij *blut* ‘platzak’ (334) als een bijvorm van *bloot*.

111 Zie hoofdstuk 3.4.5.

*thi redieua him sine bote to findande al na sine skatha. Ne mi thi blata thenne nawet lasta tha bote and thene fretho, sa ach ma him ene dede alsaden withir to dꝥwande. Ac sterue hi fon there dede, sa skil ma hini mith twintega merkon ielda and tha bote al sa fara ana thet ield to slande.*¹¹²

Begaat een onvermogene (*blata*) een doodslag of verwondt hij iemand, dan mag men hem straffeloos (i.e. zonder compensatie te hoeven betalen) vangen en vastbinden. Komt de overvallene te overlijden, dan moet men de onvermogene onthoofden. Blijft de overvallene leven, dan moet de rechter hem zijn schadevergoeding toewijzen al naar gelang de omvang van de geleden schade. Kan de onvermogene dan de schadevergoeding en het vredegeld niet opbrengen, dan moet men de daad aan hem vergelden, door hem dezelfde verwonding toe te brengen. En sterft hij door deze verwonding, dan moet men voor hem een weergeld van 20 mark betalen en de door de onvermogene verschuldigde schadevergoeding geheel als tevoren verrekenen.

Het weergeld waarover hier gesproken wordt is de helft van het normale weergeld van 40 mark. Daarvan mochten de overvallene en zijn familie eerst nog alle compensatie aftrekken waarop zij recht hadden. Het is de vraag hoeveel er daarna nog overbleef. De beschikking over bezittingen was dus de enige manier om het vege lijf te kunnen redden in het geval van ernstige verwonding en doodslag. Wie geen geld had om te compenseren werd lijfelijk gestraft en zelfs ter dood gebracht.¹¹³

Dat de Oudfriese woorden *naked* en *blat* beide 'bloot, ontkleed' betekenden en als zodanig herkend werden, blijkt niet alleen uit het feit dat het 'naakte' kind waarover in de derde uitzondering op het tweede *Landrecht* wordt gesproken in feite een bezitloos kind is. In de Nederduitse vertaling van de *Hunsingoër Keuren van 1252*, wordt het Oudfriese *blata* namelijk vertaald met *blote man* of *blote*.¹¹⁴

Het naakte lichaam is in het Oudfriese corpus als symbool goed te begrijpen in de context van de combinatie vrijheid, vete en recht, dezelfde context waarin ook de boeteregisters geplaatst werden. In de verhalen over de Friese Vrijheid heeft het naakte lichaam de connotaties arm, laag, slavernij, eerloos. Die vinden we ook elders. Een naakt lichaam ten tonele te voeren binnen het Oudfriese corpus betekende dus in de meeste gevallen een verwijzing naar deze onwenselijke staten.

4.2 De hals

Een Vrije Fries bezat een vrije hals (*fria hals*). Deze werd gesymboliseerd door de gouden halsketting die hij ontving van Karel de Grote, ter vervanging van de houten halsband (*etzen withthe*) die hij daarvoor had gedragen en waarmee zijn slavernij tot uitdrukking kwam.

De hals is een veelgebruikte *pars pro toto* voor het lichaam en voor het leven zelf. Zo ook in het Oudfriese recht. De term *halsfriainge* betekent letterlijk 'halsbe-

112 R2 VII,3a (*Jongere aanvullende [Riustringer] bepalingen*, App. 671). Voor de Nederlandse vertaling van dit citaat is gebruik gemaakt van: Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 265.

113 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 29; Mol, 'Galgen in laatmiddeleeuws Friesland', 98-102.

114 Johnston, *Codex Hummercensis*, 326.

vrijding'. Het was het geld dat iemand moest betalen wanneer hij schuldig bevonden was aan een zware misdaad en ter dood veroordeeld was. Alleen door zijn eigen weergeld te betalen aan het gerecht kon hij zijn leven redden.¹¹⁵ Veelvuldig komt ook de uitdrukking *sa stonde hit uppa sine hals* voor: 'dan moet hij met zijn hals (i.e. zijn leven) betalen'. Hierbij werd onder meer verwezen naar de doodstraf door ophanging.¹¹⁶

Het motief van de 'vrije hals' beperkte zich niet tot de literaire teksten, maar sijpelde ook door in teksten zoals de reeds besproken aanbiedingsformule voor een weergeld.¹¹⁷ In deze tekst biedt een bode namens de doodslager weergeld en vrede aan de familie van de gedode aan. Als de nabestaanden akkoord gaan met de aangeboden verzoening, dan zal de doodslager 'in een wollen boetekleed en blootvoets' voor de nabestaanden verschijnen, 'zijn haarlok in zijn hand [...] nemen en het ontblote zwaard op zijn vrije hals [...] leggen en dan onder de heerschappij van God en van de erfgenamen [treden] op voorwaarde, dat hij zich van het zwaard mag vrijpleiten, dat hij zijn vrije hals loskopen mag en ongeschonden mag terugkeren naar zijn verwanten'. De doodslager stelt zich hier in alle opzichten kwetsbaar op. Naast de symboliek van deze handeling is het goed om te bedenken dat de hals een kwetsbaar onderdeel van het lichaam is. Hier bevinden zich belangrijke slagaders en de luchtpijp. De verwanten hoefden dus daadwerkelijk alleen maar het zwaard over die hals te halen om alsnog wraak te nemen op de doodslager van hun familielid.

De vrije hals van de Vrije Fries was een metafoer die in het bewustzijn van de middeleeuwse Friezen leefde. Door zijn *frihals* 'vrijheid' had de Vrije Fries een *fria hals* 'vrije hals', waarbij hals tevens als *pars pro toto* voor lichaam en leven stond. De metaforen versterkten elkaar.

4.3 *Zes handen en zes ledematen*

De hand was een van de zes ledematen en tevens een veelgebruikt rechtssymbool.¹¹⁸ Net als de hals was het een belangrijk *pars pro toto*. Zoals de hals staat voor het leven, zo staat de hand voor de handelend optredende persoon. We zagen eerder dat de afgehakte rechterhand van een gedode persoon in Holland en Utrecht gebruikt werd als bewijsmiddel van een doodslag. Hiermee konden de verwanten het recht op wraakoefening eisen.¹¹⁹ Het zou veel te ver voeren om alle instanties waarin de hand in het Oudfries corpus genoemd wordt op te sommen. Daarom wordt eerst een algemeen beeld geschetst, om daarna over te gaan op de 'zes handen' (vader, moeder, broer, zuster, zoon, dochter).

De hand stelde in het recht – ook in het Oudfries – vaak het eigen leven en de eigen persoon in de waagschaal. Dit kon op verschillende manieren. Ten eerste

115 His, *Das Strafrecht der Friesen*, 251. Veel gebruikt is daarnaast het synoniem *havedlesene* 'hoofdlossing'.

116 Mol, 'Galgen in laatmiddeleeuws Friesland'.

117 Zie voor de tekst hoofdstuk 3.4.3.1.

118 Erler en Kaufmann (red.), *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I*, 1927-1935.

119 Zie hoofdstuk 3.4.2.2.

door het zweren van een eed. De rechterhand werd hierbij op relieken geplaatst, of men pakte de eigen kleren of het eigen haar vast, waarna de eed gezworen werd. Het plegen van meened had grote gevolgen indien dit uitkwam. Men kon er – we zullen het in het volgende hoofdstuk zien – zijn rechtspositie door verliezen. Ten tweede verbond men zich met de hand aan een zaak door zich daaraan op handslag te verbinden: het Oudfriese *weddia*, letterlijk ‘wedden’. Het betekende dat de ‘wedder’ iets beloofde te zullen doen. Hij zette daar bovendien een bepaald bedrag op. Indien hij niet zou nakomen wat hij beloofde zou hij dat bedrag betalen aan degene met wie hij ‘gewed’ had. Een commentaar op de *Zeventien Keuren* waarschuwt voor lichtzinnig handelen:

*Thi fiarda wend istet: huuasa inna enne wrpene ware en wed weddad ieftha ennes thinghes ieth, sa istet alla iechta and mey ma there dede nanene withe biada, huuande hijr mey en ierich mon mit sinre ferra bond al sin riucht vrweddia and mit sine muthe al sin riucht vrmela.*¹²⁰

De vierde uitzondering is dit: wie ook maar op een ingericht ding een belofte op handslag doet of een zaak bekent, dan is dat geheel onloochenbaar en mag men vanwege deze daad geen onschuldseed op de relieken zweren, want hier kan een volwassen man met zijn rechterhand al zijn recht wegbeloven en met zijn mond al zijn recht wegspreken.

Net als we eerder zagen dat mensen worden gewaarschuwd om niet lichtzinnig achter een *blata* aan te lopen die zich tot vetevoerder had uitgeroepen, waarschuwt het recht hier voor lichtzinnig handelen op het ding. Een persoon kan door onverstandig handelen al zijn bezittingen verliezen. Hij is volledig verantwoordelijk voor wat hij doet en zal daar ook aan gehouden worden, is de boodschap.

Verder werd de hand gebruikt om iets te bevestigen. In de tekst die bekend staat als *Asegarecht* vragen de schouten de rechtskenner, de *asega*, hoe ze een rechtszitting moeten houden. Verschillende elementen van een rechtszitting die we in hoofdstuk 3 bespraken zien we in deze tekst voorbij komen. De gerechtsbode zegt het ding aan aan de mensen die geacht worden daar aanwezig te zijn. Zij mogen er niet voortijdig weg, maar hebben de plicht het ding bij te wonen. Een heimelijke zoen wordt expliciet verboden, omdat de rechter dan de compensatie misloopt die aan hem betaald moet worden. Verder zien we de schouten vredes opleggen over de kerken en hun bezittingen. Als de *asega* ze dat heeft uitgelegd vraagt hij de gemeente of ze door het opsteken van hun hand willen beloven zich aan de regels van het ding te houden:

asega: Wellat J thet lowia mitha hondum?
gemeente: *Ge, God, wi.*
schout: *Sa fa J vp alle menlike. Sa biad ic iv thes grewa bon alsadene to lastane, sa thi asega delet beth and J lowat hebbat.*¹²¹

asega: Wilt u [de lieden] dat beloven met de handen [met handopsteken]?
gemeente: Ja, (bij) God, (dat beloven) wij.

120 E I VIII,13 (*Wenden op de Zeventiende Keur*, App. 629).

121 F XVIII,1-8 (*Asegarecht*, App. 770).

schout: Steekt dan allen tezamen de handen op. Dan gebied ik [de schout] u, de gravenban op zodanige wijze in acht te nemen als de asega heeft gewezen en u hebt beloofd.¹²²

In het verlengde van de handelende hand wordt de hand als symbool soms gebruikt om een ‘macht’ of instantie aan te geven, zoals in het zogenaamde *Rudolfsboek*, waar sprake is van de *gaestlika hand* ‘geestelijke hand (=macht)’ en de *wraldtscha hand* ‘wereldlijke hand (=macht)’.¹²³ De geestelijke hand en de wereldlijke hand staan hier symbool voor de macht van de bisschop en de keizer.

Als ontvanger van een erfenis staat de hand tevens symbool voor de erfgenaam. De Oudfriese wetten kennen de ‘zes handen’, dat zijn de vader en moeder, broer en zuster, zoon en dochter van *ego* (=‘ik’; persoon van waaruit een situatie bekeken wordt).¹²⁴ Deze zes handen – de eerstegraadsverwanten dus – hebben als eerste recht op een erfenis. Het beeld is dat van een ontvangende hand waar geld in wordt gelegd, maar ook van een hand die grijpt in een kist met geld. In speciale gevallen mogen bepaalde erfgenamen met een ‘volle hand’ in de erfenis ‘grijpen’ en andere met een ‘halve hand’.¹²⁵ Met deze beeldspraak wordt bijvoorbeeld de wijze van verdeling van een erfenis in een uitzonderlijk geval beschreven in de *Brokmerbrief*:

101. *Fon lawem.*

*Hwersar en moder tiuch tuene sunar, and thi other werthe slain, sa nimth hiu hires bernes ield; alsa hiu sterfth, sa fath fulsusterne mith fulre hond on, and tha halfsusterne mith halwere hond on, and thet ield skel bihalden wesa; ac is hiu alsa blat, thet hiu se elker ne muge nauwet hatia, sa nime hiu of tha ielde bi hire presteres hliene and thes redieua ethe, thet hiu tha skerpa hungere were.*¹²⁶

101. Over een erfenis.

Als een moeder uit twee huwelijken zonen baart, en een van beiden wordt gedood, dan neemt zij het weergeld van haar kind onder haar hoede; wanneer zij dan sterft grijpen de volle broers en zusters met een volle hand in de erfenis, en de halfbroers en halfzusters met een halve hand, en het weergeld moet intact gebleven zijn; maar is de moeder zo arm, dat zij anders haar kinderen niet kan voeden, dan mag zij iets aan het weergeld onttrekken na getuigenis van de priester en de ambtseed van de rechter, opdat zij de scherpe honger verdrijve.

Verschillende symbolische ladingen versterken elkaar hier. De hand was als *pars pro toto* symbolisch voor de mens als geheel. In die zin zijn de zes handen symbolisch voor vader, moeder, broer, zuster, zoon, dochter.

De zes handen zaten *ego* dus dicht op de huid. Ze hadden het eerste recht op zijn erfenis als hij kwam te overlijden, alsmede op zijn weergeld. Zij moesten hem anderzijds helpen om het weergeld bijeen te brengen als hij iemand doodde. Als de zes handen *ego* zo dicht op zijn lichaam zaten, is het dan mogelijk dat er een relatie bestaat tussen de zes handen en de notie van de zes ledematen? De concepten van de zes handen en de zes ledematen leveren immers identieke schema’s op:

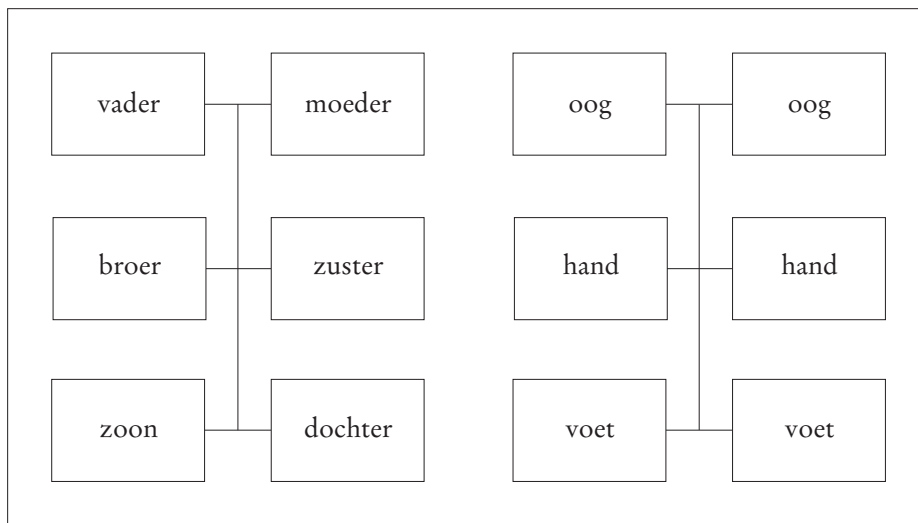
122 Vries, *Asega, is het dingtijd?*, 461.

123 J XVIII (*Rudolfsboek*, App. 873).

124 Zie ook hoofdstuk 3.4.3.2.

125 Of de ene groep met ‘twee handen’ en de andere met ‘een hand’. Noomen, ‘Consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Friesland’, 76.

126 B 101 (*Brokmerbrief*, App. 695).

Afb. 16 Schema's van de 'zes handen' en de 'zes ledematen'.

De vraag is nu of deze twee schema's over elkaar geprojecteerd mogen worden. Dacht de middeleeuwse Fries met andere woorden over de ouders in termen van ogen (of: hoofd), over zijn broers en zussen in termen van zijn handen (of: het middelste deel van het lichaam; buik, romp) en over zijn kinderen in termen van zijn voeten (of: het onderste deel van het lichaam: onderlichaam, benen)?

Het fenomeen dat schema's voor de samenleving of voor verwantschapsrelaties op het lichaam geprojecteerd worden is bekend; het is een van de uitingsvormen van het sociale lichaam. Zowel voor de Indo-europese cultuur als de middeleeuwse cultuur is een ideologie van drie standen – boeren; adel / krijgers; priesters / koning – gereconstrueerd dan wel aangetoond. De boeren werden gezien als respectievelijk het onderlichaam van de samenleving (want zij verzorgden de voeding die de buik vulde), de krijgers als de borst en armen (waarmee zij vochten en de samenleving verdedigden) en de priesters/koning als het hoofd (waarmee zij dachten en baden, tegelijkertijd het hoogste en meest verheven punt van het lichaam).¹²⁷

Is het mogelijk om in het verlengde van dit schema een schema voor te stellen waarbij de ouders de 'ogen' of het hoofd van een familie, de broers en zussen de 'handen' of de borst en de kinderen de 'voeten' of het onderlichaam vormen? De Oudfriesen termen *spindelside* en *swerdside* lijken deze interpretatie te ondersteunen: de termen betekenen letterlijk 'spintolzijde' en 'zwaardzijde' en zijn verwijzingen naar respectievelijk verwanten van moederskant en van vaderskant. Als we dat zouden toepassen op ons schema zouden de mannelijke handen (vader, broer, zoon) aan de ene zijde van het lichaam geprojecteerd worden en de vrouwelijke handen (moeder, zuster, dochter) aan de andere.

¹²⁷ Lincoln, *Death, War, and Sacrifice*; Duby, *The Three Orders*. Dit laatste werk is ontstaan onder invloed van het werk van Dumézil over de Indo-europese cultuur.

Dit schema komt echter slechts ten dele overeen met de methoden van verwantschapsberekening via de gewrichten die onder andere uit de *Saksenspiegel* en de *Schwabenspiegel* bekend zijn.¹²⁸ Het beginsel hierbij is dat verwanten steeds verder weg komen te staan van de romp of van het hoofd, wanneer de armen horizontaal uitgespreid worden. Dit zou kunnen wijzen op een notie van de kernfamilie als de romp van het lichaam. De enige rechtstreekse parallel met mijn voorgestelde model is dat de ouders in het hoofd geplaatst worden. Er moet echter geconcludeerd worden dat daar de broers en zussen in de hals (*Saksenspiegel*) of in de schouders (*Schwabenspiegel*) geplaatst worden, en dus niet in de hand. Het systeem van de verwantschapsberekening laat zich dus niet een-twee-drie verenigen met het door mij voorgestelde schema. Het is zeker niet uitgesloten dat er verschillende schema's naast elkaar konden bestaan. Maar we moeten ook niet ten koste van alles schema's over elkaar heen willen projecteren. Er zijn geen plekken in het Oudfriese corpus aan te wijzen waar de ouders als de ogen of hoofd, de broers en zusters als de borst of de handen en de kinderen als het onderlijf of de voeten van ego worden bestempeld. We kunnen volstaan te zeggen dat de schema's van de zes handen en de zes ledematen enige overeenkomsten en relaties met elkaar vertonen.

4.4 *Een verbit gemoed en een koel verstand*

Of we de zes handen en de zes ledematen nu al dan niet over elkaar mogen leggen, het waren los van elkaar productieve schema's in het Oudfriese corpus, die we op verschillende plaatsen aantreffen. Hetzelfde geldt voor het naakte lichaam en de vrije hals. Een schema dat echter nog slechts een sluimerend bestaan lijkt te leiden in het Oudfriese materiaal is aan te treffen in de slotzin van de zeventiende *Keur* en het vierentwintigste *Landrecht*: *morth mot ma mith morth kela* 'moord moet men met moord vergelden'. Het laatste woord, *kela*, betekent letterlijk 'koelen, koel maken'. Het lijkt erop dat de Friezen het 'afkoelen' in de zeventiende *Keur* en het vierentwintigste *Landrecht* later zelf ook niet meer begrepen, want alleen de oudere, Oudoostfriese versies gebruiken *kela*. In de jongere Oudwestfriese versies is *kela* vervangen door *ielda ende beta* 'vergeldden en compenseren'. Naast de attestaties in de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* komt *kela* alleen voor in een ordonnantie van de landsgemeente van Fivelgo uit 1385, gericht tegen de Drenten. De vierde bepaling zegt dat als iemand uit Fivelgo door de Drenten wordt aangevallen de klokken geluid moeten worden of de bakens ontstoken moeten worden en de gemeente *gader to hlapane an da vrweld to kelane* 'samen moet komen en het geweld moet koelen'.¹²⁹ Waarom gebruikte men eerder *kela*? In het Oudfriese corpus is, haast verborgen, een tegenstelling tussen hitte en koude te vinden. Deze dichotomie zet ons op het spoor van een oud lichaamsbeeld.

¹²⁸ Zie hoofdstuk 1.7.3.

¹²⁹ *Ak forthma wer ther eng mon, hauding jefta menetemon in enga thorpe jefta vp enga huse worde fon Thriantum bygripen, tha klocka an to slan jefta tha bekana vp to stekane and thiu menete gader to hlapane an da vrweld to kelane*. F B,4 (*Eine Verordnung von 1385*).

In een artikel over Germaanse concepties van mentale toestanden toont Heinrich Beck aan dat Pgm. **mōda* 'moed, gemoed' en Pgm. **hugi* 'geest, verstand' niet alleen als paren optraden die verschillende kwaliteiten van de menselijke psyche aangaven, maar dat ze bovendien altijd vergezeld gingen van secundaire beschrijvingen.¹³⁰ Het 'gemoed' (**mōda*) wordt vaak gevonden in combinatie met woorden voor 'opzwellen' (Pgm. **swellan*) en 'ontbranden, heet worden' (Ohd. *entbrinnen*). Van het 'verstand' (**hugi*) wordt gezegd dat het scherp gemaakt wordt (Pgm. **hwettan* 'wetten, scherp maken'). In feite hebben we hier de voorstelling die we tegenwoordig nog steeds kennen in de uitdrukkingen 'verhitte gemoederen' en 'een scherp verstand'.

In het Oudfriese corpus treffen we niet alleen het woord *kela* aan, maar vinden we eveneens Oudfriese cognaten van **mōda* en **hugi*, namelijk *mod* 'gemoed' en *hei* 'verstand'. Beter nog, we vinden ze in een boeteregistercontext, i.e. een geweldscontext. Daar treffen we namelijk *bi ira mode* en *fan haster hei* aan.¹³¹ De uitdrukkingen betekenen respectievelijk 'met een vertoornd gemoed' en iets als 'met een versnelde geest'. In plaats van *fan haster hei* vinden we ook *fan haster hand*. Er wordt bedoeld dat de geest of de hand door de woede zijn aangezet tot overhaast gedrag. Het 'zwellen' van het gemoed vinden we ook in het Oudfries: 'Wie zijn vader, moeder, broer of zuster met opgezwollen gemoed – *ouirbulgena mode* – doodslaat', staat er in Riustringer I.¹³² De dader was met andere woorden buiten zinnen.

Beck heeft het consequent over *Seelenwörter* en mentale toestanden. Hij maakt weliswaar de observatie dat **mōda* en **hugi* een effect op het lichaam hebben (ze brengen het lichaam in beweging, tot koken, etc.), maar blijft de *Seelenwörter* desalniettemin beschrijven als zaken die ongrijpbaar buiten het lichaam zweven.¹³³ Het is echter heel goed mogelijk om aan deze toestanden een fysieke locatie toe te kennen. Voor **hugi* is het hoofd een logische plek. Maar waar bevindt zich de **mōda*? We zagen al dat dit concept met de woorden 'zwellen' en 'heet worden' in verband wordt gebracht. In hoofdstuk 1 kwam het Chinese lichaamslandschap ter sprake. In deze theorie over het menselijk lichaam ontstaat *Qi*, levenskracht, in de onderbuik. Het wordt voorgesteld als een kokende ketel. De opstijgende stoom is de *Qi* die door het lichaam vloeit.¹³⁴ Is dit ook de locatie van het gemoed? Het is dan mogelijk om een lichaamsbeeld te reconstrueren waarbij het lichaam twee centra heeft, een *mod* 'gemoed', dat heet is en kan opzwellen, en een *hei* 'verstand' dat koel en scherp is:

130 Beck, 'Seelenwörter des Germanischen'. Verder: Hasenfratz, 'Seelenvorstellungen bei den Germanen'; Becker, *Geist und Seele im Altsächsischen und Althochdeutschen*; Flowers, 'Toward an Archaic Germanic Psychology'. Een afwijkende visie op **mōda* bij: Godden, 'Anglo-Saxons on the Mind'.

131 R1 XVII,1 (*Kerkelijke straf op het vermoorden van verwanten*, App. 678); U XXVI,99 (BDg, groep B); J XXVI,6 (BWd, groep B); F VIII,12 (*Algemeen Westerlauwers seendrecht*, App. 857); B 16 en 50 (*Brokmerbrief*, App. 695); D XIV,228 (BBr, groep C); H IX,16 (BHu); F XI,11 (BF). Zie ook His, *Das Strafrecht der Friesen*, 37-38; Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 112-113 (§159-160).

132 *Sa hwasa sinne feder ieftha sine moder, sine swester ieftha sinne brother ouirbulgena mode to dada sleith*. R1 XVII,1 (*Kerkelijke straf op het vermoorden van verwanten*, App. 678).

133 Beck, 'Seelenwörter des Germanischen', 994-995.

134 Cohen, *Handboek Chigong*, 201-202.

Tabel 18 Reconstructie van een Oudfries lichaamsschema met *mod* en *hei*

Oudfries term	kwaliteit	locatie lichaam	temperatuur
<i>mod</i>	opzwellen	buik	heet
<i>hei</i>	scherp zijn	hoofd	koud

Het beeld van de opborrelende *Qi* werkt erg verhelderend in deze context: als de ketel overkookt, raakt het gehele lichaam oververhit. Het koele verstand moet het dan weer tot een acceptabele temperatuur terugbrengen.

Dit lichaamsschema leidt slechts een sluimerend bestaan in het Oudfries corpus. Het is veelzeggend dat het *kela* uit de zeventiende *Keur* en het vierentwintigste *Landrecht* later vervangen werd door *ielda ende beta* ‘vergelten en compense- ren’. Het is echter interessant dat het niet langer productief was in de Friese vete- maatschappij, waar de uitdrukkingen *bi ira mode*, *fan haster hei* en *fan haster hand* zeker niet uitgestorven waren. De metafoor een moord ‘koelen’, om weer te geven dat een situatie verhit was geraakt – alsmede de lichamen van de betrokke- nen – is echter in onbruik geraakt.¹³⁵ Aan dit voorbeeld kunnen we zien dat er ver- schillende schema’s hetzij latent aanwezig waren, hetzij in onbruik waren geraakt. Die observatie toont aan dat de overige schema’s die we in dit hoofdstuk hebben gevonden vitaal waren en in levendig gebruik stonden.

5 Een functionerend lichaam

Gezondheid is alles. Niet alleen tegenwoordig, maar ook – en misschien zelfs wel *a fortiori* – vroeger, toen ziekten moeilijker te genezen waren en de vaardigheden van artsen meer dan eens tekort schoten. Na het verlies van een of meerdere ledematen, of na een ernstige verwonding met blijvende gevolgen was het slachtoffer niet lan- ger in staat volledig te functioneren in de samenleving. Zijn invaliditeit had daarmee gevolgen voor zijn fysieke functioneren, maar ook voor zijn sociale status. Daar- mee ligt invaliditeit dus op het snijvlak van het fysieke en het politieke lichaam.

Invaliditeit heeft dus een fysieke en een sociale component. Irina Metzler maakt in dit verband onderscheid tussen *impairment* (fysieke component=fysiek li- chaam) en *disability* (sociale component=politiek lichaam).¹³⁶ Invaliditeit (*impair- ment*) is van alle tijden. De mate echter waarin het tot *disability* leidt varieert per cultuur. Daarmee is invaliditeit een universeel fenomeen dat telkens opnieuw een culturele invulling krijgt. Mede hierdoor is invaliditeit door historici nauwelijks bestudeerd.¹³⁷ Invaliditeit (in de zin van *disability*) lijkt toe te nemen wanneer ie-

135 Het Nieuwfries heeft echter nog steeds de uitdrukking *yn 'e hite hei* ‘met een verhit gemoed’. De *hite hei*, waarbij de hitte dus naar de *hei* is overgegaan, waarschijnlijk door de alliteratie die het opleverde, heeft de eeuwen doorstaan. En dat is logisch: we hebben te maken met een uiterst taai schema dat ook in het moderne Nederlands nog aan te wijzen is, met uitdrukkingen als ‘verhitte gemoederen’, ‘de gemoederen tot bedaren brengen’ en ‘de woede koelen’.

136 Metzler, *Disability in Medieval Europe*, 3.

137 *Ibid.*, 11.

mand's handicap zichtbaarder is 'the more noticeable an impairment is to others, the more of a disability it becomes'.¹³⁸ Dit zal de opstellers van de boeteregisters niet vreemd in de oren van hebben geklonken. Zware invaliditeit kan er zelfs toe leiden dat mensen niet langer als een subject maar als een object worden behandeld. Anderzijds zijn enkele voorbeelden te noemen van invalide personen die in een kleine gemeenschap zo waren opgenomen dat ze zichzelf – ondanks het feit dat ze ernstig gehandicapt waren – niet eens als invalide beschouwden. Ten slotte zijn er nog twee relaties die gelegd worden met invaliditeit. In onze moderne samenleving, waarin iemands identiteit voor een belangrijk deel afhangt van de mate waarin hij in staat is te werken, worden invaliditeit en het onvermogen om betaald werk te verrichten in elkaars verlengde gezien. Meer middeleeuws lijkt de relatie tussen 'zonde' enerzijds en invaliditeit of ziekte anderzijds. Deze relatie blijkt echter niet eenduidig. Vooral in het Oude Testament vinden we verhalen waarin het zondige lichaam met een ziekte wordt bestraft, maar anderzijds is er het Nieuwtestamentische idee dat een ziek lichaam door Christus genezen kan en moet worden.¹³⁹

5.1 Definities van een functionerend lichaam

Om invaliditeit en functieverlies in kaart te brengen, te kwalificeren en te kwantificeren hebben de opstellers van de boeteregisters verschillende strategieën ontwikkeld. Natuurlijk zijn alle blijvende gevolgen van de verwondingen die in de boeteregisters worden genoemd een vorm van invaliditeit. Enkele schema's stijgen boven de individuele gevallen uit: de concepten 'gezondheid missen', 'het christendom behouden hebben' en het gebruikmaken van de zes ledematen en de vijf zintuigen om de mate van iemands validiteit dan wel invaliditeit aan te geven.

In de Oudwestfrieze boeteregisters wordt invaliditeit aangeduid als het missen van de 'gezondheid' (*sunda*) die het slachtoffer had, voordat hij aangevallen werd door de dader. Het was dus de gezondheid 'waarmee hij geboren werd':

222. *Huaso siinre sondena mist, deer hi mei boren ward, ieft ma dat bicant, iefter een man queth dat him wr al syn lya da tree delen wrlerren haet ende dyn fiaerndeel bihalden, so is dio bote xliiii pond. Ief ma dat naet bicant, so ne mei hi meer onsuara so da tree delen, dera allereeck mit i eed, so is dio boet allerlyc xi pond; dine fiaerndeel ne mei hi habba, want hi naet gersfallich is.*¹⁴⁰

222. Wie zijn gezondheid mist, waar hij mee geboren is, en als de verweerder dat toegeeft, als dan de eiser zegt dat hij over al zijn ledematen (over zijn hele lichaam?) de drie delen verloren heeft en het vierde deel behouden, dan is de compensatie 44 pond. Als de verweerder dat niet toegeeft, dan mag de eiser niet meer claimen dan het verlies van de drie delen, elk met een aanklachtseed, dan is de compensatie voor elk 11 pond; het vierde deel mag hij niet claimen, want de ledematen zijn niet afgehakt.

¹³⁸ *Ibid.*, 4.

¹³⁹ *Ibid.*, 187.

¹⁴⁰ D XIV (BBr, groep C).

In dit type bepaling wordt een kwalitatieve indeling van ‘de gezondheid’ in vier delen gemaakt. In de andere redacties van dit type wordt gesproken over de gezondheid waarmee het slachtoffer ‘geboren en opgegroeid was’ (*ther hi methe bern warth ande waxande was*).¹⁴¹ Verder is er soms sprake van een kaak of een been dat in tweeën wordt geslagen. In al deze gevallen kan het slachtoffer een aanklacht indienen voor de gezondheid die hij vroeger had, maar nu niet meer heeft. Als de dader toegeeft heeft de aanklager recht op de volledige compensatie. Ontkent de dader echter, dan kan de aanklager slechts driekwart van deze totale boete claimen. Hij moet bovendien voor elk kwart een aanklachtseed zweren (dus in totaal drie aanklachtseden). Het vierde kwart mag hij dus niet claimen omdat er geen sprake is van *gersfel* ‘amputatie’. Daarmee lopen de regels voor de ‘gezondheid’ volledig parallel aan de Oudwestfriesse *ergene* ‘verlamming’, die eveneens in vier gradaties verliep, en waarvan de hoogste graad amputatie was. Het opmerkelijke is dat het slachtoffer dus zelf een uitspraak mag doen over zijn staat van gezondheid.

De compensaties in de boeteregisters konden als gezegd gestapeld worden. Hierdoor kon iemand die zwaar verminkt was, en bijvoorbeeld een hand, een voet en een oog moest missen, een compensatie claimen die neerkwam op anderhalf weergeld, want het verlies van elk van de zes ledematen stond op een half weergeld.¹⁴² Eerder werd al opgemerkt dat dit mechanisme waarschijnlijk verbonden moet worden met het eerverlies dat iemand leed. Een compensatie van meer dan een weergeld hield rekening met de mate van *disability* die iemand opliep door een ernstige verminking of invaliditeit. Als iemand gedood werd, dan was het weergeld in de eerste instantie de compensatie voor de eer van de nabestaanden. Als het slachtoffer bleef leven, was het compensatiebedrag waarop hij aanspraak kon maken bedoeld voor hemzelf, om zijn eerverlies (=de mate waarin zijn *disability* was toegenomen) te compenseren.

Toch lijkt er soms nagedacht te zijn over een maximale compensatie en lijkt men het weergeld wel gezien te hebben als de totale som die een man waard was. In enkele boeteregisters wordt aan compensaties dan ook een maximum van twee derde weergeld gesteld.¹⁴³ In het *Hunsingoër Boeteregister* wordt dit standpunt op de volgende manier verdedigd:

2. *Hu fir sa mon orne onfiucht, weder sa a achnem sa bonden sa foten sa mith ene bernande skide, hu fir sarne a onfiucht, nowet diura te betane tha en tuede lif, thruch thet thette bi sinre wiue slepa mei and sine bern tia mei, red reda and vnred leta and sinne cristendom bihalden het.*¹⁴⁴

2. Hoe hevig een man een ander aanvalt, hetzij aan zijn ogen, voeten, of met een brandende fakkel; hoe ernstig hij hem ook verwondt, dan toch mag dit niet hoger gecompenseerd

¹⁴¹ A IVb,76 (BWL, groep D).

¹⁴² Zie ook hoofdstuk 3.4.3.2.

¹⁴³ We vinden dit in het *Brokmer Boeteregister* en het *Hunsingoër Boeteregister*. Zie ook His, *Das Strafrecht der Friesen*, 128-129.

¹⁴⁴ H IX,2 (BHu).

worden dan met twee derde weergeld, omdat het slachtoffer nog steeds in staat is bij zijn vrouw te slapen, en zijn kinderen te verwekken, zinnige dingen kan bedenken en onzinnige dingen kan vermijden, en zijn christendom behouden heeft.

Dit tekstje is een zeldzame getuige. Het stelt dat als iemand aan zijn zes ledematen (*a achnem sa bonden sa foten*) verwond wordt, of door een brandende fakkel (i.e. dat iemand zijn huis in de brand heeft gestoken en de bewoner daarbij brandwonden heeft opgelopen), de compensatie niet hoger kan oplopen dan twee derde weergeld. Het *thruch thet* ‘omdat’ dat hier op volgt, moeten we tegelijk lezen als ‘op voorwaarde dat’. Daarna wordt namelijk een toestand geschilderd waarin het slachtoffer nog steeds in staat is tot seksueel verkeer en nageslacht kan verwekken. Hierop volgen drie vermogens waarover de man nog beschikt: 1) *red reda*, 2) *unred leta*, 3) *crisendom bihalden*. We kunnen deze trits op twee manieren opvatten. De uitspraken *red reda* en *unred leta* kunnen betekenen dat het slachtoffer nog *compos mentis* is, en dus in staat om zinnige van onzinnige zaken te onderscheiden. In het verlengde daarvan zou *crisendom bihalden* dan kunnen slaan op een persoonlijke religieuze toestand. Ik houd het echter voor waarschijnlijker dat *red reda* en *unred leta* verwijst naar aanwezigheid op en deelname aan een rechtszitting. De uitspraak *crisendom bihalden* slaat dan op het deelnemen aan het openbare religieuze leven, dus het zichtbaar aanwezig zijn tijdens een kerkdienst.

De zes ledematen waren een zeer productief schema in het Oudfries corpus. We kwamen ze in het vorige tekstje ook weer tegen. Ze werden tevens gebruikt als instrument bij het bepalen van iemands verplichtingen ten opzichte van zijn broers als het ging om compensatie: *Een iewelyc man aegh siin bota to delen wr siin broderen, so lange so hia meenbodel sint ende hi syn vi lya gans haet, dat sin da twa agen, da tueen foten ende da twa handa* ‘Elke man moet zijn compensatie delen met zijn broers, zolang als ze een gemeenschappelijk erfgoed beheren en zolang als degene die de compensatie heeft gekregen de volledige beschikking over zijn zes ledematen heeft, dat zijn zijn twee ogen, twee voeten en twee handen’.¹⁴⁵ Hier zien we de beschikking over de zes ledematen als een meetinstrument voor validiteit. Als iemand ogen, handen en voeten nog had, kon hij de verplichtingen nakomen die verwanten ten aanzien van elkaar hadden. Hij moest daarom ook een eventuele compensatie delen. De broers waarover gesproken wordt hadden op hun beurt de plicht hun gewonde broer te helpen om zijn compensatie te innen: op het gerecht of tijdens een vete. Daarom ook was het niet meer dan logisch dat hij de compensatie deelde met zijn broers. Tenzij hij invalide geworden was. Dan kon hij niet meer volledig meedraaien in het verwantennetwerk en mocht hij dus de compensatie houden, omdat hij de volgende keer dan ook niet meer zou meedelen.

Een andere manier om iemands validiteit te meten was de mate waarin hij nog beschikte over zijn vijf zintuigen. Het concept van de vijf zintuigen heeft een klassieke oorsprong. Het boek *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla heeft sterk bijgedragen tot de verspreiding van dit thema in de middeleeuwse wereld. In Friesland is het mogelijk doorgedrongen via de bekende dertiende-eeuwse encyclopedische werken van Bartholomeus Anglicus en Vincent van Beauvais, die in die periode

145 D XIV,232 (BBr, groep C).

bijdroegen tot de bekendheid ervan.¹⁴⁶ In een Riustringer context, onder andere in Riustringer 1 (ca. 1300) vinden we in de boeteregisters de Latijnse benamingen naast de Oudfriese: *uisus, auditus, gustus, odoratus et tactus; sione, here, smek, brene, fele* ‘zien, horen, smaak, reuk, tast’.¹⁴⁷ De vijf zintuigen komen in de boeteregisters meestal voor in combinatie met een verwonding aan de *walduwaxe*, waarop hieronder ingegaan wordt.

Dat de vijf zintuigen een bruikbaar concept waren om functieverlies dan wel een functionerend lichaam mee aan te duiden heeft te maken met het feit dat ze deels verbonden waren met de zes ledematen (ogen=zien, handen=tast), en enkele andere vitale organen, zoals de oren (horen), de neus (reuk) en de tong (smaak). Voor het afhakken van deze tweede groep berekenden de boeteregisters meestal een derde weergeld. Zo vinden we in het *Westerlauwers Seendrecht*:

*37. Jef di leka bitigath dae prestere, dat hi him hadde ene deda deen, soe is di prester niaer him ti sikriane mei zijn fria foghede, deer hi kas, dae hi dyn alter oenfengh dan hi aeghe ti betane dine feldferde ende dae leka enighe boete toe iaen. Brect him dera ladena, soe weet him di foegeth alle sciuldich. Haet hi him biraewet dera sex ledena een ief dera fyf sinenna een, so ne moet hi efterdam et nene altere nene missa siongha, nenne daeda bifella, nenna heidena cristen dwaen, eer hi den paews socht haet ende hi wederbrocht haet brief ende insighel. Soe is hi zijnre sondena quyt, soe schelleth alle sine lioede him alle herich wessa.*¹⁴⁸

37. Als een leek een priester aanklaagt wegens geweldpleging, dan heeft de priester meer recht om zich met een onschuldseed vrij te zweren met zijn voogd, die een vrij man moet zijn en die hij koos toen hij zijn ambt op zich nam, dan dat hij de vredebreuk en de man moet compenseren. Maar als hij niet in staat is om genoeg eedhelpers te werven, dan moet de voogd hem schuldig verklaren. Heeft de priester de leek beroofd van een van zijn zes ledematen of van een van zijn vijf zintuigen, dan mag hij daarna geen mis meer opdragen, geen doden begraven en geen mensen dopen, voordat hij naar de paus is geweest en een geschreven absolutie gehaald heeft. Daarna is hij vrij van zijn zonden en moeten alle mensen hem weer gehoorzamen.

Hier treden de zes ledematen en de vijf zintuigen naast elkaar op als manier om aan te geven dat de verwondingen die de priester de leek heeft toegebracht ernstig zijn. Ze zijn het criterium om de priester uit zijn ambt te zetten totdat hij absolutie verkregen heeft van de paus.

De koppeling van validiteit met de vijf zintuigen vinden we ook in de *fia-eth*. We zagen in het vorige hoofdstuk dat in vier paragrafen van deze tekst het lichaam direct wordt aangesproken.¹⁴⁹ Het wordt vermaand om de waarheid te spreken en een ware eed af te leggen. In §7 komen we de vijf zintuigen tegen:

7. Alsa werth thu berawet liwes and alle thinra lithena and alle thinra hewena and thinra fif sinna, thes smeckes, rhenis, there fele, here and there siune; thermithe werthe thi this fia fliande and wiakande; alsa ri werthe thi thina hewa sa thi thit wede, ther thu a thisse wordem bespreke, ief thut mith falliske thanze te winnande.

¹⁴⁶ Van Uytven, *De zinnelijke Middeleeuwen*, 10.

¹⁴⁷ Ri V,18(1r) (BAg). Zie ook hoofdstuk 8.1.3.

¹⁴⁸ J IX,37 (*Algemeen Westerlauwers seendrecht*, App. 857).

¹⁴⁹ Zie hoofdstuk 4.1.2.

7. Dan moge je beroofd worden van je lijf en van al je leden en al je goederen en je vijf zintuigen: de smaak, reuk, het gevoel, gehoor en het zicht; moge bovendien je vee weglopen; moge je bezit net zo vergankelijk worden als dit kleed, waarop je je woorden aflegt, wanneer je denkt dat je ze met meened kunt verwerven.

Als eerste valt op dat lichaam en bezittingen, uitgedrukt in vee, in een adem genoemd worden. Voor onze ogen wordt zo het politieke lichaam of *personhood* geconstrueerd. Deze constructie verloopt in drie graden: 1) lijf+leden=fysiek lichaam (een schema dat we reeds aantreffen); 2) lichaam+vijf zintuigen=een functionerend / valide lichaam; 3) valide lichaam+bezittingen=politiek lichaam / *person* (i.e. een lichaam dat in de samenleving functioneert). De vijf zintuigen – dat wil zeggen de volledige beschikking erover – zijn daarmee een criterium voor iemand die valide is.

In de boeteregisters vinden we ten slotte losse bepalingen die verwijzen naar een lichaam dat niet langer goed functioneert. De termen zijn vaak een samenstelling met *won-* ‘slecht, niet functionerend’: *wonhere* ‘gebrekkig gehoor’, *wonspreke* ‘gebrekkig spraakvermogen’, *wonware* en *wonsiun* ‘beide: gebrekkig zichtvermogen’.¹⁵⁰ Het is niet ondenkbaar dat deze termen, die in de oudere Oudoostfrieze boeteregisters te vinden zijn, later verdrongen zijn door het handzame concept van de vijf zintuigen.

5.2 De invaliderende gevolgen van een verwonding aan rug, onderlijf en walduwaxe

Met het verlies van een vingertop valt te leven en een gebroken arm kan weer goed genezen. Maar een verwonding aan de nekwervels of de ruggengraat kan een dwarslaesie en blijvende invaliditeit tot gevolg hebben. Iets dergelijks moeten de opstellers van de Oudoostfrieze boeteregisters voor ogen gehad hebben met de bepalingen over de termen *walduwaxe*, *beklamethe* en *buklamethe*.¹⁵¹ Eerst volgt een redactie van de bepaling in het *Algemene Boeteregister*, waar het archetypen lijkt voor te komen. Daarna worden het complex, zijn elementen en de specifieke ontwikkeling in Codex Fivelgo en de Emsingoër en Hunsingoër handschriften besproken:

53(8a). *Thera walduwaxe bote sex and thritich skillinga; therfon send him ergerad sina fif sin.*

Thet forme is, thet hi sa wel sia ne mi.

Thet other is, thet hi sa wel hera ne mi.

Thet thredde, thet hi sa wel brena ne mi.

Thet fiarde, thet hi sa wel smekka ne mi.

Thet fifte, thet hi sa wel fela ne mi.

Thera fif sinwerdena iahwelikes bote sex and thritich skillinga.

54(8b). *Therefter, thet hi sa wel wesa ne mi an bethe ni an bedde, ni an widzia ni an wei-*

150 Over het lastige *wonware*: Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 141 (§209).

151 In de Oudwestfrieze boeteregisters komt de bepaling over de *walduwaxe* voor, maar is daar een ontlending aan het *Algemene Boeteregister* en dus secundair. De termen *buklamethe* en *beklamethe* komen er niet voor.

*ne, ni an wi ni an wetire, ni an huse ni an godis huse, ni mith sinre wiue sa wel wesa ne mi, sa hi er machte, ni bi sina fiore ni an nenere ferde hini selua sa wel bithanka, sa hi er machte, sa is thera andloua wenda iahwelikes bote twilif skillinga.*¹⁵²

53(8a). De compensatie voor de beschadiging van de *walduwaxe*: 36 schellingen; daardoor zijn zijn vijf zintuigen verslechterd.

Het eerste is, dat hij niet zo goed meer kan zien.

Het tweede is, dat hij niet zo goed meer kan horen.

Het derde, dat hij niet meer zo goed kan ruiken.

Het vierde, dat hij niet meer zo goed kan proeven.

Het vijfde, dat hij niet meer zo goed kan voelen.

De compensatie voor de verslechtering van elk van de vijf zintuigen is 36 schellingen.

54(8b). Bovendien, dat hij niet meer zo goed functioneert in bad en in bed, te paard of op de wagen, op de weg of op het water, thuis of in de kerk, noch bij zijn vrouw zo goed zijn, als hij vroeger kon, noch bij zijn vuur kan zitten, noch op enige reis zo goed voor zichzelf zorgen zoals hij dat vroeger kon, dan is de compensatie voor elk van deze elf zaken (*wendan*) twaalf schellingen.

Een beschadiging aan de *walduwaxe* kan dus klaarblijkelijk de (gedeeltelijke) uitval van de vijf zintuigen bewerkstelligen en tevens functieverlies op een aantal gebieden; er worden elf *wendan* ‘zaken, dingen, veranderingen’ opgesomd.

Om te zien waar met de bepaling precies op bedoeld werd moeten we echter eerst de exacte betekenis van de *walduwaxe* bepalen. Het woord is in enkele andere Germaanse talen overgeleverd en betekent daar ‘pees’, ‘spier’ (beide in algemene zin) of ‘ruggengraat’.¹⁵³ Ook de Oudfriese woordenboeken geven als betekenis ‘ruggengraat’ of ‘Rückennerv=rugzenuw’.¹⁵⁴ In de boeteregisters zijn enkele aanwijzingen te vinden omtrent de betekenis. Ten eerste komen we naast *walduwaxe* ook de woorden *waldsine* en *waldandsine* tegen, waarbij het eerste element *wald-* ‘macht, kracht, controle’ moet betekenen, en het tweede element *sine* aangeeft dat we met iets als een pees of een zenuw te maken hebben.¹⁵⁵ De overige aanwijzingen in het Oudfriese corpus wijzen afwisselend naar de nek of de rug. Een redactie van het *Emsingoër Boeteregister* heeft Latijnse kopjes in de tekst aangebracht. Zo ook boven de hier behandelde bepaling. Daar staat: *De dorso walduwaxe* ‘Over de rug *walduwaxe*’.¹⁵⁶ Meer Latijn is te vinden in de Latijnse redactie van het *Algemene Boeteregister: Pro neruo colli id est waldewaxa: xxxvi solidi* ‘Voor de zenuw van de nek, dat is de *waldewaxa*: 36 schellingen’.¹⁵⁷

In twee boeteregisters wordt nauwkeurig uiteengezet ‘waar’ een verwonding aan de *walduwaxe* moet worden ‘geschreven’, zodat we een idee krijgen waar

152 R1 V,53-54(8a-b) (BAg).

153 Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 428-429; Oeng. *wealdweaxe* ‘sinew, tendon’, Ohd. *waltowahso* ‘muscle’, Mhd. *walterwahs(e)* ‘sinew, tendon’, Mnd. *wilderwasse, waldwasse* ‘spine’ (< Pgm. **walduwahsō(n)*).

154 Holthausen / Hofmann, *Altfriesisches Wörterbuch*, 123, Von Richthofen, *Altfriesisches Wörterbuch* 1123-1124, Buma, *Vollständiges Wörterbuch*, 427.

155 Alleen in het Oudwestfries – J XXIX,123 (BLw, groep A) – komen we een *waldsine* tegen als een van drie pezen in de geslachtsdelen. Zie hieronder, §6.2.

156 E2 III,151 (BEm).

157 H2 XIX,57 (BAg).

deze zich bevindt.¹⁵⁸ In het *Emsingoër Boeteregister* is deze bepaling te vinden: *Thiu beclamethe thiu kempth fon ther waldensine anda the waldensine tha scrifma fon tha haude tuiska tuam arem deile ol oppa then ersknop* ‘De rugverlamming wordt veroorzaakt door een verwonding aan de *waldensine* en de *waldensine* “schrijft” men vanaf het hoofd tussen de oren naar beneden helemaal tot aan het stuitje’.¹⁵⁹ Kampa Jeldric beschrijft het zo: *Tha walderwaxa scrift ma alto ther meldka twischa tha twa ara and onlinga thes reggis al vppa tha lenderna* ‘De *walderwaxa* “schrijft” men vanaf het hoofd tussen de twee oren en langs de rug tot aan de lendenen’.¹⁶⁰ Kampa Jeldric toont hier opnieuw zijn gedegen anatomische kennis, want de *walduwaxa* moet op het ruggenmerg slaan en dat loopt inderdaad niet tot aan het stuitje, zoals het *Emsingoër Boeteregister* beweert, maar tot aan de lendenwervels. De andere opmerkingen in de boeteregisters ondersteunen deze interpretatie.¹⁶¹

Het Oudfriese *walduwaxe* moet dus niet vertaald worden met ‘ruggengraat, werwelkolom’; bedoeld wordt niet het skelet. De term verwijst naar iets dat als een pees of zenuw (*sine*) werd omschreven (*waldsine*). Een beschadiging van deze ‘pees’ kon ernstige uitvalsverschijnselen teweeg brengen. Dat blijkt ook uit een bepaling die alleen in het *Emsingoër* en het *Brokmer Boeteregister* voorkomt: *Huasa vndad werth and sine waldensine, thet him thiu en sid ol lom se, en half lifft to bote* ‘Wie verwond wordt in zijn *walduwaxe*, zodat zijn ene zijde geheel verlamd is, heeft recht op een half weergeld compensatie’.¹⁶² Het meest aannemelijk is dan ook dat men op het ruggenmerg doelde. Een beschadiging hiervan levert immers de uitvalsverschijnselen op die beschreven worden. Of de opstellers van de boeteregisters gedetailleerde kennis van het ruggenmerg hebben gehad, moeten we ons echter afvragen. We zullen *walduwaxe* hierna met ‘ruggenmerg’ vertalen, maar met de kanttekening dat men waarschijnlijk niet tot in detail wist wat de functies ervan waren, maar dat men uitvalsverschijnselen waarnam wanneer de rug ernstig beschadigd werd.

5.2.1 De elf wendan

De elf *wendan* komen in het Oudfriese corpus het meest voor in de bepaling uit het *Algemene Boeteregister* die hierboven geciteerd werd, vanwege de verspreiding van deze tekst. Hier kent een beschadiging aan de *walduwaxe* twee gevolgen: verslechtering van (1) de vijf zintuigen en (2) de elf *wendan*. Maar daarnaast komen de elf *wendan* voor als het gevolg van een *buklamethe* ‘buikverlamming, onderlijfverlamming’. De oudste attestatie is te vinden in het *Hunsingoër Boeteregister*:

9. *Thiu hageste buclamethe bi ene thrimene ielde. Sa scel se alsaden wesa, thet hi ni muge a widse ni a weine, a bethe ni a bedde, a warve ni a warste, a huse ni a godeshuse, ni bi sine fiure sitta, ni bi sine wiue slepa; thet mith fiftene ethum on ti ledane.*¹⁶³

158 Zie over het ‘schrijven’ hoofdstuk 3.5.2.4.

159 E3 I,126 (BEm).

160 F X,137 (BKJ).

161 E1 VII, 109 (BEm); H VII,47 (BHU); F X,21 en 136 (BKJ); E3 I,123 en 125 (BEm).

162 E3 I,125 (BEm); B 203 (BB).

163 H VII,9 (BHU).

9. De hoogste graad van onderlijfverlamming komt op een derde weergeld. Die zal zodanig zijn, dat het slachtoffer op het paard noch op de wagen, in het bad noch in bed, op de gerechtszitting noch op een gastmaal, thuis noch in de kerk, noch bij zijn vuur kan zitten, noch bij zijn vrouw kan slapen; dit alles met 15 eden aan te klagen.

Ook het *Emsingoër Boeteregister* kent deze bepaling, in een iets afwijkende vorm. Hierbij moeten we bedenken dat dit boeteregister overgeleverd is in handschriften die minstens een eeuw jonger zijn dan de Hunsingoër handschriften:

108. *Thiu hagheste buclemethe, thet hi ne muge a bethe ni a bedde, a uidse ni a ueine, a uueie ni a uuetere ni a glède ise, a huse ni a godeshuse, bi fiure ni bi sinre winne wesa, sa hi eer machte: en half lif.*¹⁶⁴

108. De hoogste graad van onderlijfverlamming, dat het slachtoffer in het bad noch in bed, op het paard noch op de wagen, op het water noch op het gladde ijs, thuis noch in de kerk, noch bij zijn vuur, noch bij zijn vrouw kan zijn, zoals hij dat daarvoor kon: een half weergeld.

In de drie tot nu toe geciteerde bepalingen varieerden zowel de *wendan* als hun aantal. Dat roept de volgende vragen op: hoeveel *wendan* zijn er eigenlijk, waar komen ze voor en waren de *wendan* oorspronkelijk gevolgen van de *walduwaxe* of van de *buklemethe*? Om de eerste twee vragen te beantwoorden zijn alle *wendan* die in de verschillende boeteregisters voorkomen in een tabel (19) gezet en is daarbij aangegeven in (welke redactie van) welk boeteregister ze gevonden worden. In totaal zijn vijftien verschillende *wendan* overgeleverd. De eerste twaalf die in de tabel opgesomd worden komen telkens als (allitererend) paar voor, de laatste drie in verschillende samenstellingen. De eerste drie kolommen in de tabel laten teksten zien die in de traditie van het *Algemene Boeteregister* staan (BAGH, BAGRE en BKJ). Hier is expliciet sprake van ‘elf *wendan*’ (behalve bij de Hunsingoër redactie, BAGH, die van ‘twaalf *wendan*’ spreekt). Zelfs Kampa Jeldric heeft het over elf *wendan*, terwijl hij er in feite dertien opsomt, omdat hij beide redactietypen van het *Algemene Boeteregister* (de Hunsingoër en de overige) kende en verwerkte in zijn tekst.¹⁶⁵ De *wendan* zijn hier gekoppeld aan de verwonding van de *walduwaxe*. De laatste vier kolommen geven de traditie weer, volgens welke de *wendan* het gevolg zijn van een *buklamethe* ‘onderlijfverlamming’: het *Hunsingoër Boeteregister* (BHu) en de drie redacties van het *Emsingoër Boeteregister* (BEM1, BEM2, BEM3).¹⁶⁶ Het is interessant om te zien dat het aantal *wendan* in deze traditie niet benoemd wordt. Hierdoor slijten de *wendan* af in de drie opeenvolgende redacties van het *Emsingoër Boeteregister*: BEM1 heeft er elf, BEM2 tien en BEM3 nog maar zeven. Klaarblijkelijk was deze traditie in 1300 (toen de oudste handschriften afgeschreven werden) nog levend, maar was hij dat ongeveer anderhalve eeuw later niet meer. In het *Boeteregister van Kampa Jeldric* echter, dat ongeveer van dezelfde tijd stamt als de jongste redactie van het *Emsingoër Boeteregister* (BEM3), was het aantal gefixeerd op elf, en bleef de traditie zo intact.

164 E1 VII,108 (BEM).

165 Zie hoofdstuk 8.1 en 8.6.

166 Zie hoofdstuk 8.3 en 8.5.

Tabel 19 Overzicht van *wendan* en hun verspreiding in de Oudoostfrie boeteregisters

<i>wendan</i>	BAGH	BAGRE	BKJ	BHu	BEm1	BEm2	BEm3
1 <i>beth</i> 'bad'	x	x	x	x	x	x	x
2 <i>bed</i> 'bed'	x	x	x	x	x	x	x
3 <i>widzie</i> 'paard'	x	x	x	x	x	x	
4 <i>wein</i> 'wagen'	x	x	x	x	x	x	x
5 <i>wei</i> 'weg'	x	x	x		x	x	x
6 <i>weter</i> 'water'	x	x	x		x	x	
7 <i>skip</i> 'schip'	x		x				
8 <i>is</i> 'ijs'	x		x		x	x	x
9 <i>hus</i> 'huis'		x	x	x	x		
10 <i>godeshus</i> 'kerk'		x	x	x	x	x	
11 <i>warf</i> 'dingplaats'				x			
12 <i>warst</i> 'gastmaal'				x			
13 <i>wif</i> 'vrouw'	x	x	x	x	x	x	x
14 <i>fiur</i> 'vuur'	x	x	x	x	x	x	x
15 <i>ferd</i> 'expeditie'	x	x	x				
Totaal	11	11	13	10	11	10	7

We zien hier op microniveau hetzelfde mechanisme in werking als bij de *Zeven-tien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*: omdat de aantallen gecanoniseerd werden, leidde dat tot verstening.

Dan resteert nog de vraag waar de *wendan* oorspronkelijk thuis hoorden: bij de *walduwaxe* of bij de *buklamethe*? Het laatste is het geval. Hierop wijst ten eerste de consistentie van de bepaling in het *Hunsingoër Boeteregister*: 'Die zal zodanig zijn, dat het slachtoffer op het paard noch op de wagen, in het bad noch in bed, op de gerechtszitting noch op een gastmaal, thuis noch in de kerk, noch bij zijn vuur kan zitten, noch bij zijn vrouw kan slapen'. Hier worden slechts twee handelingen beschreven: zitten en seksueel verkeer hebben. En dat zijn precies zaken die beïnvloed kunnen worden door een beschadiging van het onderlijf. De *walduwaxe*-traditie is diffuser en onduidelijker: er wordt gewerkt met omschrijvingen als 'niet zo goed meer kan zijn' (*sa wel wesa ne mi*). Bovendien is de bepaling over de *walduwaxe* in de traditie van het *Algemene Boeteregister* erg uitgebreid: er worden, indruisend tegen het normale patroon, twee zaken verbonden aan de beschadiging van de *walduwaxe*, namelijk de uitval van de vijf zintuigen en de elf *wendan*. Het lijkt haast alsof de las of naad nog zichtbaar is waar de elf *wendan* aan de *walduwaxe*-bepaling is vastgeplakt. De Riustringer, Emsingoër en Latijnse redactie plakken de twee bepalingen (dus *walduwaxe*+vijf zintuigen en *wendan*) aan elkaar met voegwoorden als *therefter*, *thernei* en *postea*. De Hunsingoër redactie gaat zijn eigen weg en vervlecht de twee tot een doorlopende bepaling:

39. *There waldewaxa sex and thritech scillenga. Ther fon send him werth sine fif sin, thet hi ne mei sa wel wesa on bethe ni en bedde, en widzie ni uppa weine, en wei ni en weterere, en skipe ni uppa gleda ise, en huse ni bi sine fiure sitta, ni bi sine wiove sa wel wesa, sa hi er*

*machte, ni en nenre ferd hine self sa bethenzia, sa hi er machte. Sa is thera tuelef wenda iahwelikes bote tuelef scillengar, allerec mith ene ethe te balane.*¹⁶⁷

39. De beschadiging van de ruggengraat: 36 schellingen. Daardoor zijn bij hem de vijf zintuigen verslechterd, zodat hij niet meer zo goed functioneert in bad en in bed, te paard of op de wagen, op de weg of op het water, op een schip of op het gladde ijs, in huis noch bij zijn vuur kan zitten, noch bij zijn vrouw zo goed zijn als hij vroeger kon, noch op enige reis zo goed voor zichzelf zorgen zoals hij dat vroeger kon, dan is de compensatie voor elk van deze twaalf zaken twaalf schellingen, elk met een eed te claimen.⁷

Al deze zaken wijzen er mijns inziens op dat de *wendan* oorspronkelijk bij de *buklamethe* hoorden en later bij de *walduwaxe* terechtgekomen zijn.

De *wendan* moeten oud zijn: het woord *wids* / *wegk* voor paard ('strijdros') is archaisch en komt in het Oudfries alleen in deze passages voor.¹⁶⁸ Het werd door de vertaler van de Latijnse redactie van het *Algemene Boeteregister* niet goed begrepen en vertaald door *lectica* 'draagbed'.¹⁶⁹ Tegelijkertijd moet er een verzameling *wendan* bestaan hebben waaruit geput kon worden – mondeling, schriftelijk, of beide. De redacties van het *Emsingoër Boeteregister* staan immers in de *buklamethe*-traditie, maar volgen het oudere *Hunsingoër Boeteregister* niet exact wat de *wendan* betreft. Zij noemen ook *wendan* die in de *walduwaxe*-traditie voorkomen, zoals weg, water, huis en kerk. Vooral het ijs is hier relevant, omdat beide tradities spreken van het *glede is* 'gladde ijs'. Daaruit blijkt duidelijk dat het ging om een verzameling van staande uitdrukkingen waaruit geput werd.

5.2.2 *De ontwikkeling van het complex walduwaxe/buklamethe in het Emsingoër Boeteregister*

Het *Emsingoër Boeteregister* kent nog een derde type bepaling over een verwonding aan de rug. We treffen hier zeven 'wervels' aan:

151. *Hverther ac hua vndath inna sijne bec iesta inna sine waldewax, thet him sin necke vrbec and him sin heijle vptia and hi a sine beke hine na vmbekera ne muge, thet him tha sine sogin huarlar alle wart se;*

a) *thi forma, thet hi sa wel vpkume ne muge;*

b) *thi other, thet hi sa wel to dele;*

c) *thi tredda, thet hi sa wel anda farra;*

d) *thi fiarde, thet hi sa wel anda winstera;*

e) *thiu fifte, thet hi nawit sa wel forth;*

f) *thi sexta, thet hi nawit sa wel vrbec;*

g) *thi soginde, thet hi sa wel trind vmbekume ne muge:*

*thisse sogin hwarlar send alle en thriman lif.*¹⁷⁰

151. Wordt er ook iemand verwond in zijn rug of in zijn *walduwaxe*, zodat zijn nek naar achteren trekt en zijn hiel omhoog trekt bij elke stap en hij zich niet kan omkeren, omdat zijn zeven wervels alle beschadigd zijn:

167 H XIV,39 (BAgH).

168 Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 435.

169 H2 XIX,58 (BAg).

170 E2 III,151 (BEm).

- a) de eerste, dat hij niet zo goed overeind kan komen;
- b) de tweede, dat hij niet zo goed kan bukken;
- c) de derde, dat hij niet zo goed naar rechts kan;
- d) de vierde, dat hij niet zo goed naar links kan;
- e) de vijfde, dat hij niet zo goed naar voren kan;
- f) de zesde, dat hij niet zo goed naar achteren kan;
- g) de zevende, dat hij niet zo goed in een cirkel kan komen: deze zeven wervels moeten alle gecompenseerd worden met een derde weergeld.

Opnieuw liggen de wortels van deze bepaling in het *Hunsingoër Boeteregister*:

47. *Hwersa thi mon vndad werth ande thene bec and on sine waldewaxa, thet him sin hmecca urbec tie and ti heila up, thet hine ande sine beke nowet umbewenda ni muge, thet is en thrimen lif, mith fiftene ethum on ti ledane.*¹⁷¹

47. Wanneer iemand verwond wordt in zijn rug en in zijn *walduwaxe*, zodat zijn nek naar achteren trekt en zijn hiel omhoog trekt en hij zich niet kan omkeren, dat komt op een derde weergeld, met 15 eden aan te klagen.

Het *Emsingoër Boeteregister* heeft dus de zeven wervels of wervelingen toegevoegd, wat een gedeeltelijke overlap creëert met het zich niet kunnen omkeren in de oude kern van de bepaling.

Het *Emsingoër Boeteregister* heeft overigens iets met het getal zeven. De observatie dat het hoofd zeven gaten heeft – twee neusgaten, ogen, oren, mond – is snel genoeg gemaakt, maar wordt nergens in de boeteregisters als schema gebruikt, behalve hier:

33. *Hwersa thi mon oppa sijn haud slaijn werth, thet hijm thet blod itta soghen holen runnen se, sa send tha tua ara aijder thre skillingar, tha oghen alsa stoer, thet nostern tuene skillingar, thi snabba ocke tuene skillingar; thit al on the redane mith tuam withem, thet hit elle wer se and tha rediewa blodich awwed se.*¹⁷²

33. Wanneer een man op zijn hoofd wordt geslagen, zodat het bloed uit de zeven gaten gelopen is, dan zijn de twee oren elk 3 schellingen, de ogen net zo veel, het neusgat 2 schellingen, de mond ook 2 schellingen; dit alles aan te klagen met twee getuigen, dat het allemaal waar is en dat het de rechter getoond is toen het nog bloedde.

We vinden dus zeven ‘wervels’ en zeven gaten naast elkaar in een boeteregister. Klaarblijkelijk was het getal zeven een schema waarmee de opsteller graag werkte.

Ten slotte heeft een redactie van het *Emsingoër Boeteregister* (BEm2) een raadselachtige bepaling, die alleen duidelijk wordt in de context van de eerder genoemde bepalingen: *Hwersa thi mon vndad werth inna thene bec, thet him al tha thriu welde ewert se, sa is thiu bote en half lif* ‘Wanneer iemand verwond wordt in zijn rug, zodat hem alledrie de *welde* verslechterd zijn, dan is de compensatie een half weergeld’.¹⁷³ Wat is een *weld* en wat wordt er mee bedoeld? Het Oudfriese woord *weld* betekent ‘macht, geweld, vermogen’ en gaat terug op dezelfde

171 H VII,47 (BH_u).

172 E2 III,33 (BEm).

173 E2 III,154 (BEm).

stam als het element *wald-* in *walduwaxe*. Buma en Ebel vertalen deze passage met ‘so daß er an allen drei Arten von Bewegung gehindert ist’ en wijzen daarmee in de goede richting.¹⁷⁴ De bepaling lijkt namelijk op de hierboven genoemde bepalingen waarin iemand in zijn rug verwond wordt. In die bepalingen worden inderdaad drie zaken opgesomd. De man 1) trekt zijn hoofd naar achteren (*hnecca urbec*); 2) trekt zijn hiel omhoog (*heila up*); 3) kan zich niet omkeren (*thet hine ande sine beke nowet vmbewenda*). Het heeft er alle schijn van, dat dit de drie *welde* zijn waar naar verwezen wordt. De formulering is echter bevreemdend omdat wat als *welde* ‘vermogen’ genoemd wordt, slaat op het ontbreken van bepaalde beperkingen: de verwonde is in staat om zijn hoofd niet naar achteren te hoeven trekken bij elke stap, zijn hiel niet omhoog te hoeven trekken en zich wel om te keren.

Hiermee hebben we een complex in kaart gebracht waarmee in de boeteregisters zware verlammingen en invaliderende verwondingen aan ruggenmerg en onderlijf zijn beschreven. De concepten die hiervoor gebruikt werden, waren de vijf zintuigen, die we al eerder waren tegengekomen, en daarnaast de elf *wendan* en de zeven ‘wervelingen’ in het *Emsingoër Boeteregister*. De *wendan* waren klaarblijkelijk productief in dertiende eeuw. Ze zijn dat gebleven in het *Boeteregister van Kampa Jeldric* (die een nieuw boeteregister bouwde op de fundamenten van het oude *Algemene Boeteregister*) omdat hun getal daar gefixeerd werd op elf. Maar in het *Emsingoër Boeteregister* zien we de *wendan* langzaam afsterven, tot er nog maar zeven over zijn in de jongste redactie. De rode draad bij alle beschreven uitvalsverschijnselen is dat wordt beschreven wat het slachtoffer niet langer kan. Zelfs de zeven *hwarlar* zijn geen wervels in een anatomische betekenis, maar ‘draaibewegingen’ die het slachtoffer niet meer kan maken.

We vinden ten slotte als een van de elf *wendan* opnieuw het ‘bij zijn vrouw slapen’ terug, dat we eerder in de bepaling uit het *Hunsingoër Boeteregister* aantreffen, waar het werd gebruikt om aan te geven dat iemand recht had op maximaal twee derde weergeld compensatie omdat hij nog tot een aantal activiteiten in staat was, waaronder bij zijn vrouw slapen. Het verwekken van kinderen was dus een onderdeel van een functionerend lichaam. Daarom gaan we hieronder wat dieper in op die thematiek.

6 Beschadiging van ongeboren kinderen en het vermogen tot voortplanting

6.1 *Het ongeboren kind*

Nageslacht biedt een route naar onsterfelijkheid en naar de eeuwigheid. In de *Magnuskeuren* komt dit tot uiting, wanneer de Friese held Magnus Karel de Grote om vrijheid verzoekt:

174 Buma en Ebel, *Das Emsiger Recht*, 123.

*An kas thet, thet alle Fresan were freiberan, thi berna and thi vneberna, alsa longe sa thi wind fonta himele weide and thio wralde stode, and wellat wesa mith kere thes keninges herenatan.*¹⁷⁵

En hij koos, dat alle Friezen vrije heren zouden zijn, de geboren en de ongeborenen, zo lang als de wind van de hemel zou waaien en de wereld zou staan, en dat zij met deze keur de heergenoten van de koning wilden zijn.

De Friese Vrijheid moest dus voor eeuwig voor zowel de geboren als de ongeborenen Friezen gelden: nageslacht en eeuwigheid liggen in elkaars verlengde.

Het is daarom niet verwonderlijk dat de ongeborenen ruim aandacht hebben gekregen in het Oudfriese corpus. Ongeboren kinderen werden na de vijfde maand van de zwangerschap als volledige mensen beschouwd en dat betekende dat hen te doden – door de moeder geweld aan te doen – gecompenseerd moest worden met een volledig weergeld. Plus nog wat extra's vanwege de aard van de daad. De kwestie moet de Friezen nogal hebben bezig gehouden, want het onderwerp komt op verschillende plaatsen en manieren terug in het Oudfriese corpus. Marianne Elsackers onderscheidt vier verschillende wetgevingen over onvrijwillige abortus – abortus die door een ongeval veroorzaakt wordt.¹⁷⁶ Ten eerste wordt onvrijwillige abortus genoemd in het drieëntwintigste *Landrecht*. Hiervan zijn twee versies, een korte en een lange. De korte versie stelt dat als een man een vrouw aanvalt en hij bij haar een miskraam veroorzaakt, hij een dubbel weergeld moet betalen, plus een compensatie aan het volk en aan de *frana* (de vertegenwoordiger van de graaf). De lange versie zet op het doden van het ongeboren kind geen dubbel weergeld, maar zoveel *alsa tha liode lowiat* 'als het volk bepaalt'.¹⁷⁷ Bovendien worden hier wat voorschriften gegeven voor het geval de vermeende dader zich wil vrijzweren. Net zo bondig is het *Seendrecht*, dat spreekt over een *unbinamede morth* 'onbenaamde moord': een kind dat nog geen naam heeft ontvangen omdat het nog niet geboren is. De tekst geeft aan met hoeveel onschuldleden men zich van deze aanklacht vrij kan pleiten.¹⁷⁸

In de andere teksten, die voor een belangrijk deel in de boeteregisters te vinden zijn, wordt getracht de ouderdom van de foetus vast te stellen. Aan de fase waarin de zwangerschap zich bevond ten tijde van de abortus wordt de hoogte van de compensatie verbonden. In wat Elsackers de 'korte Oudfriese abortuswetten' noemt, wordt een onderscheid gemaakt tussen twee fasen, namelijk of de foetus al of niet *her anda neilar* 'haar en nagels' heeft.¹⁷⁹ Heeft de foetus die nog niet, dan kan de aangeklaagde zich vrijzweren. Als de foetus wel haar en nagels heeft kan hij dat niet meer. Er wordt hier een onderscheid gemaakt tussen een kind dat nog niet

175 F V,1 (*Magnuskeuren*, App. 859).

176 Elsackers, 'Her anda neylar'.

177 R1 IV,23 (*Vierentwintig Landrechten*, App. 630).

178 De jongere Westerlauwerse vorm is: *onbinaemd moerd*. J IX,6 (*Algemeen Westerlauwers seendrecht*, App. 857). Elsackers, 'Her anda neylar', 113-117.

179 E1 VIII,37 (*Toevoegingen op de Vierentwintig Landrechten*, App. 630) / E2 V,3 / E3 II,3 (*Vierentwintig Landrechten*, App. 630); E1 VIII,11-12 (*Toevoegingen op de Zeventiende Keur*, App. 629); R1 XIV,16(9a)-18(9c) (BAg); F XI,7-9 (BF).

of al wel voldragen is. Dit onderscheid wordt in de klassieke medische tractaten aangeduid met ‘ongevormd’ en ‘gevormd’.¹⁸⁰

In de ‘lange Oudfriese abortuswetten’ wordt een fijnmaziger onderscheid aangebracht.¹⁸¹ In het *Emsingoër* en het *Brokmer Boeteregister* worden a) maand 1 en 2; b) maand 3 en 4; c) maand 5 en 6; d) maand 7-9 van elkaar onderscheiden. Zij berekenen voor de vijfde en zesde maand een half weergeld en voor de laatste drie maanden een volledig weergeld. Het *Fivelgoër* en het *Hunsingoër Boeteregister* onderscheiden de volgende fasen: a) maand 1-3; b) maand 4; c) maand 5; d) maand 6-7. Deze laatste twee teksten geven naast de hoogtes van de compensaties voor de diverse fasen ook het al bekende criterium van ‘haar en nagels’ en plaatsen dat in de vijfde maand. Daarna is een volledig weergeld vereist.

Ten slotte is er de *Oudfriese embryologie* die aan Augustinus wordt toegeschreven. In het vorige hoofdstuk werd die tekst behandeld. Elsackers merkt op dat het criterium ‘haar en nagels’ hier opgeschoven is van de – correcte – vijfde maand naar de achtste. Zij zegt dat daarmee dit inheemse Friese criterium *kaltgestellt* was: het was niet langer het cruciale onderscheid tussen een gevormd en een ongevormd kind.¹⁸² Verder merkt zij op dat de grens tussen gevormd en ongevormd ook in de embryologietekst in de vijfde maand blijft. In die tekst echter ontvangt het kind in de vijfde maand de ziel en de levensadem. Daarmee sluit deze tekst aan op wat Augustinus in zijn *Quaestiones Exodi* zegt over het doden van een ongeboren kind: vóór de vijfde maand is er geen sprake van doodslag omdat de foetus dan nog geen ziel bezit.¹⁸³ Elsackers vermoedt dat dit er de oorzaak van is dat de tekst in het Oudfries aan Augustinus toegeschreven wordt in plaats van aan Vindicianus.

Dat het tekstje in een jonger handschrift opgenomen werd in een redactie van het *Emsingoër Boeteregister* maakt twee zaken duidelijk. In de eerste plaats staat daardoor vast – wanneer we daar nog aan twijfelden – dat de embryologie bedoeld is om als hulpmiddel te dienen bij de berekening van de compensatie voor het doden van een ongeboren kind. Ten tweede zijn de Oudfriese klassieke verzamelhandschriften dus geen vergaarbakken voor nutteloze teksten. De meeste kunnen rechtstreeks in verband gebracht worden met het Oudfriese recht en de Friese Vrijheid. Met andere woorden: als een tekstje in deze handschriften terecht is gekomen is dat betekenisvol.

De twee cruciale termen, *her* ‘haar’ en *neil* ‘nagel’ komen we op verschillende plekken tegen. Haar is niet alleen een van de bouwstenen van het menselijk lichaam – God schiep het haar van Adam immers uit gras – en een belangrijk uiterlijk kenmerk van een Vrije Fries – die mocht het immers van Karel de Grote hoog opgeschoren dragen ten teken van zijn vrijheid – maar het is dus ook een kenmerk dat een onderscheid betekent tussen een gevormde en een ongevormde foetus. Er zijn dus allerlei betekenissen verbonden met het haar.¹⁸⁴ Logisch dan ook dat *fax-*

180 Elsackers, ‘*Her anda neylar*’, 127-129.

181 E3 I,193-197 (BEm); B 214 (BB); F XI,1-2 (BF); H IX,19 (BHu).

182 Elsackers, ‘*Her anda neylar*’, 136.

183 *Ibid.*, 128.

184 Zie bijvoorbeeld over de *barbatoria* (het eerste scheren van de baard als rituele overgang van jongen naar man) bij de Merovingers: Hen, *Culture and Religion in Merovingian Gaul*, 137-143.

fang ‘haartrekken’, dat talloze malen voorkomt in de boeteregisters, een ernstige belediging was.

Er is nog een parallel tussen Adam en het ongeboren kind. Toen God Adams lichaam geschapen had uit de elementen (aarde, water, stenen, gras, dauw, wind, wolken, zon), *tha blerem on thene helga om* ‘toen blies hij de heilige adem over hem heen’. Hiermee komt Adams lichaam tot leven. Fylogenese (de ontwikkeling van menselijke soort) en ontogenese (de ontwikkeling van de individuele mens) lopen hier parallel. In de vijfde maand ontvangt de foetus immers de adem (*vntfeth thene om*) en wordt daarmee een levend wezen. We zagen dat dit kenmerk ook op een huis werd geprojecteerd. Bij een functionerend levend wezen gaat de adem in en uit via neus en mond, en niet via wondopeningen (*omma ut-gong*). Op dezelfde wijze gaat de rook van een ‘gezond’ huis via de schoorsteen of het rookgat naar buiten en vertoont een ‘gewond’ huis *inweie en utweie*: de rook gaat via gaten in de muur naar buiten en de wind komt naar binnen. Een kenmerk van een gezond, levend lichaam is kortom dat het ademt.

6.2 De voortplantingsorganen van de man

Het verlies van een foetus moest dus zwaar gecompenseerd worden in het Oudfriese recht. Ook het vermogen tot voortplanting werd in de boeteregisters behandeld. Indien een man zodanig aan zijn geslachtsdelen verwond was dat hij daardoor geen kinderen meer kon verwekken, had hij recht op de compensatie voor de kinderen die hij zou kunnen hebben verwekken. De diverse boeteregisters stemmen op dit punt niet geheel overeen. De meest uitgebreide regelgeving heeft hier het *Emsingoër Boeteregister*:

91. *Huersa hir en mon thruch sine mechte vndad werth, thet hi nauuet tia ni mughe: nioghen merck to bote fora tha nioghen bern ther hi tia machte.*

92. *Het hi ac bern etein, sa nime ma hit of ta berena and retze hit tha vneberena.*¹⁸⁵

91. Wanneer hier een man in zijn geslachtsdelen gewond wordt, zodat hij geen kinderen kan verwekken: 9 mark compensatie voor de negen kinderen die hij had kunnen verwekken.

92. Maar heeft hij al kinderen verwekt, dan neme men het van de geborenen en geve het aan de ongeborenen.

Het principe dat hier beschreven wordt is helder, al is de bewoording in bepaling 92 niet duidelijk. Als een man zijn voortplantingsvermogen kwijt raakt, heeft hij dus recht op een compensatie van maximaal 9 mark. Heeft hij echter al kinderen gekregen, dan gaat er voor elk kind dat hij heeft 1 mark af van de compensatie. Indien een man bijvoorbeeld al vier kinderen heeft, dan krijgt hij nog 5 mark van de dader, voor de vijf ongeboren kinderen die hij nog had kunnen verwekken.

De Oudwestfriese boeteregisters geven een ander aantal kinderen op, en verbinden dat op niet te volgen wijze aan het aantal pezen dat een man klaarblijkelijk in zijn kruis heeft:

185 E1 VII,91-92 (BEm).

123. *Hweer so thi man scethen werth truch sine machten thruch dat fel, thio bote en pund, hit ne se thet hi ferra wolle spreka. Soe mey hi habba thria sinekerf. Thio aersta thio stiapsine and thio waldsine and thio fruchtsine. Hir moth hi fan tigia thria onnameda morth, tha ach ma allerlick toe betane also dyora else an manslachta, iefsta xij-sum onswerra.*¹⁸⁶

123. Als een man door zijn geslachtsdelen geschoten wordt, door het vel, dan is de compensatie 1 pond, tenzij hij verder wil aanklagen. Dan kan hij aanspraak maken op de compensatie voor drie doorsneden pezen. De eerste is de 'omhoogpees', en de 'machtspees' en de 'vrucht(baarheids)pees'. Hierdoor kan hij een claim indienen voor drie ongeboren kinderen (lett. 'onbenoemde moorden'), die men elk even hoog moet compenseren als een doodslag, of de aangeklaagde moet zich met 11 eedhelpers vrijzweren.

Hier moeten dus drie kinderen die niet meer geboren zullen worden, gecompenseerd worden. De relatie die met de drie 'pezen' wordt gelegd is bevreedend, evenals deze 'pezen' zelf. Worden hier respectievelijk het zwellichaam (*stiapsine*), het ruggenmerg (*waldsine=walduwaxe*) en de zaadleider (*fruchtsine*) mee te bedoelen, zoals Wybren Buma denkt?¹⁸⁷ De penis bestaat uit drie zwellichamen. Worden die wellicht bedoeld? De beschreven situatie helpt ook niet echt. Iemand wordt klaarblijkelijk met een pijl in zijn kruis geschoten, door de balzak. Dan kan de zaadleider geraakt zijn. Als de pijl erg diep doordringt kan het ruggenmerg geraakt worden, maar dat lijkt al minder waarschijnlijk. Het zwellichaam bevindt zich echter in de penis zelf, en er wordt niet gezegd dat die geraakt is, tenzij we de *sinekerf* in de bepaling als bijverschijnsel moeten opvatten ten gevolge van de primaire verwonding in het kruis.

De boeteregisters tonen geen grote anatomische kennis, zoals we reeds gezien hebben, maar leggen anderzijds keer op keer de nadruk op functionaliteiten – wat iemand niet meer kan na een verwonding. We zagen dat hierboven bij het complex rondom de onderlijfverlamming en de *walduwaxe* waarbij elf *wendan* en zeven *hwarlar* worden beschreven, zaken waartoe het slachtoffer niet langer in staat is. Daarom lijken de vertalingen 'omhoogpees', 'machtspees' en 'vrucht(baarheids)pees' de beste.

Dat we de opstellers van de boeteregisters geen al te gedetailleerde kennis van de werking van de mannelijke voortplantingsorganen mogen toerekenen blijkt wel uit de bepaling in het *Emsingoër Boeteregister* over het verwonden van de teelballen. In de linkerteelbal schuilt volgens dit boeteregister de vruchtbaarheid: *Het hi thene winstera prelleng bihalden and thene ferra urleren, thach mey hi bern tia* 'Heeft hij de linkerteelbal behouden en de rechter verloren, dan kan hij toch kinderen verwekken'.¹⁸⁸ Daar wordt voor de zekerheid dan nog aan toegevoegd: *Neth hi thene winstera nauuet, thach hi thene ferra hebbe, sa is hi thes thochta las* 'Heeft hij de linker niet, en de rechter wel, dan is hij hierdoor onvruchtbaar'.¹⁸⁹ De Oudwestfriesse boeteregisters zetten daarentegen weer een iets hogere compensatie op de rechterteelbal, echter zonder verdere uitleg, maar hoogstwaarschijnlijk omdat

186 J XXIX,123 (BLw, groep A).

187 Buma, *Vollständiges Wörterbuch*, 110, 319, 427.

188 E1 VII,93 (BEm).

189 E1 VII,94 (BEm).

in de regel voor rechterlichaamsdelen een hogere compensatie berekend werd.¹⁹⁰

Twee bepalingen in de Oudwestfrieze boeteregisters laten ten slotte zien dat hier de praktijk van het onder ede getuigen nog sterk was, en dat er niet met behulp van artsen naar de absolute waarheid werd gezocht.

88. *Hwae soe orem zijn tilingha bynimt and hia ghersfallich werdat, soe is thio bote xj pund [...]; soe fir soe that dolg onbrenschze se, so moth hi sine bote mith ene ethe inwenna; tiocht hi therefter kindan, soe scel hi tha bothe wetheriae and thine mena eth beteria.*¹⁹¹

125. *Werth hem sijn pinth ofsneyn: viij pond, hi ne wirde eth wiuem ther bekanth; so ach hi nene bote vmbe thet manslicke, vmbe thine peynth offesneyth. [...]*¹⁹²

88. Wie een ander van zijn teelballen berooft en als ze er volledig af zijn, dan is de compensatie 11 pond [...]; wanneer de verwonding de aanbreng heeft, dan moet hij zijn compensatie verkrijgen door een aanklachtseed te zweren; maar verwekt hij daarna kinderen, dan moet hij de compensatie teruggeven en zijn meened weer goedmaken.

125. Wordt een man zijn penis afgesneden: 8 pond, tenzij hij daarna in het intieme gezelschap van een vrouw aangetroffen wordt; dan heeft hij geen recht op compensatie voor de geslachtsdelen die rond de penis afgesneden zijn. [...]¹⁹³

Een man kon met andere woorden onder ede getuigen dat zijn penis afgesneden was of dat hij zijn teelballen verloren had en kon daar compensatie voor toegewezen krijgen. Pas in tweede instantie kon dan blijken dat hij gelogen had, omdat hij toch kinderen verwerkte of omdat hij bij vrouwen betrappt werd. We moeten dus concluderen dat de kennis over de mannelijke voortplanting niet erg groot was, maar dat de boeteregisters wel ruim voorzien in gevallen waarin de man zijn vermogen tot voortplanting in een gevecht verloor.

6.3 De voortplantingsorganen van de vrouw

Mannen vochten – vrouwen werden geacht dat niet te doen. We vinden bijvoorbeeld geen bepalingen over vrouwen die in het onderlijf geschoten zijn en daardoor geen kinderen meer kunnen krijgen. Toch is de vrouw niet zo afwezig in

¹⁹⁰ J XXIX,124 (BLw, groep A). De compensaties zijn 6 pond voor de rechter- en 5½ pond voor de linkerteelbal. Vergelijk de compensaties voor de ogen: 13 pond voor het linkeroog en 14 pond voor het rechter (J XXIX,32-33 [BLw, groep A]), en voor de handen: 27 ons voor de linkerhand en 28 ons voor de rechter, (D XIV,172-173 [groep C]).

¹⁹¹ J XXI,88 (BWb, groep B).

¹⁹² J XXIX,125 (BLw, groep A).

¹⁹³ De vertaling van de laatste zin is problematisch. Buma en Ebel vertalen: 'dann gebührt ihm keine Buße für die männlichen Geschlechtsteile, die um das männliche Glied herum abgeschnitten sind'. Buma en Ebel, *Westerlauwersches Recht*, 557. Het enige dat men zich hier bij kan voorstellen is dat er bij de verwonding, waarvoor de aanklager heeft gezworen dat zijn penis afgesneden is, en wat dus niet zo blijkt te zijn, wel iets uit zijn kruis weggesneden is – zijn teelballen of stukken huid of vlees. Maar omdat hij valselijk de hoogste compensatie heeft trachten te verkrijgen, die voor het verlies van de penis, heeft hij het recht verloren een van de lagere compensaties voor dit type verwonding te claimen. De verschillende redacties van deze bepaling lopen juist hier ook uiteen, een teken dat de tekst enigszins corrupt is, mogelijk omdat de afschrijvers zelf ook in het duister tastten over de exacte betekenis.

de boeteregisters als wel zou kunnen worden verwacht. Enkele van de bepalingen over het verlies van de foetus hierboven spreken expliciet over vechtende vrouwen. Een beschrijft een situatie waarin twee *keddan* ‘groepen, facties’ met elkaar slaags zijn geraakt, een zwangere vrouw daar tussen springt (*tohlapt*) en zodanig geslagen wordt dat ze een miskraam krijgt.¹⁹⁴ Als een soort bijlage bij de bepalingen in wat Elsackers de ‘Korte Oudfriese abortuswet’ noemt, lezen we verder dat als een vrouw een man aanvalt en hij zich verweert, de vrouw *hire froulike bota wrleren [heth] anda is thiu bota lic aien like dethem* ‘haar vrouwelijke compensatie verloren heeft en de compensatie is gelijk aan vergelijkbare daden (die door mannen onderling gedaan zijn)’.¹⁹⁵ Met andere woorden: vrouwen werden inderdaad niet geacht te vechten – daarom hadden ze recht op een verhoogde compensatie als hun geweld werd aangedaan – maar soms deden ze het toch.

Toch was de vechtende vrouw de uitzondering. De vrouw komt in de boeteregisters meestal voor in situaties waarin zij onteerd wordt. Dat kan in de betekenis zijn die wij er nu nog aan verbinden, namelijk verkrachting (*nedmund*). Maar er zijn ook diverse bepalingen waarin de eer van de vrouw wordt aangetast door haar lichamelijke integriteit op de een of andere manier aan te tasten. In het volgende hoofdstuk wordt uitgebreider ingegaan op de vrouw en haar schaamte.¹⁹⁶ Daarom zullen we ons hier beperken tot gevallen van fysieke schade aan de vrouwelijke voortplantingsorganen.

Een beledigende handeling was de *basefeng*, het onkuis betasten van de schaamdelen. Maar blijkbaar kon het er daarbij ruw aan toe gaan. Het *Emsingoër Boeteregister* noemt het inscheuren van de vagina, het niet meer op kunnen houden van de urine, een algemene verwonding aan de vagina of een bloeding die veroorzaakt werd door een *basefeng*.¹⁹⁷ Klaarblijkelijk kon de *basefeng* veel ernstiger zijn dan het simpelweg aanraken van de schaamdelen van de vrouw om haar zo in verlegenheid te brengen. De Oudwestfriese boeteregisters kennen eveneens een bepaling over het beschadigen van de vagina: *Ther cuntta bote js xiiij-hal merck. Jef hio also dolghet vverd, thet hio tha herim nath tho tancke thyania en mey, thet wite hio self mith here ethe* ‘De compensatie voor de vagina is 12½ mark. Als een vrouw zodanig verwond wordt, dat zij een man niet tot tevredenheid kan dienen, dan mag zij daarvan zelf getuigen met haar eed’.¹⁹⁸

Een compensatie voor het afslaan van een vrouwenborst komt ook voor. In het *Boeteregister van Kampa Jeldric* worden in twaalf bepalingen de verwondingen aan de vrouwenborst plus alle mogelijke bijverschijnselen behandeld.¹⁹⁹ Een vrou-

194 E1 VIII,12 (*Toevoegingen op de Zeventiende Keur*, App. 629); R1 XIV,18(9c) (BAg); F XI,9 (BF).

195 E3 II,7 (*Toevoegingen op de Landrechten en boeteregisters*, App. 702).

196 Zie hoofdstuk 6.3.

197 E1 VII,96-101 (BEm).

198 J XXVIII,245 (BW5D, groep C). Zowel in deze bepaling als in de hierboven geciteerde over het afsnijden van de penis (J XXIX,125 [BLw, groep A]) vinden we een meervoudsvorm die op het eerste gezicht bevreemdtd. Hier wordt gezegd dat een vrouw *tha herim* ‘de heren’ niet *thyania* ‘(be)dienen’ kan, daar dat wanneer een man na zijn toegewezen eis *eth wiuem* ‘bij vrouwen’ betrapt wordt, hij niet de volledige compensatie kan claimen. Klaarblijkelijk waren meervoudsvormen in deze context gebruikelijk.

199 F X,352-363 (BKJ).

wenborst was bij Kampa Jeldric een half weergeld waard en wordt daarmee gelijkgesteld aan de zes ledematen van een man. Zo beschouwd hadden vrouwen dus acht ledematen: ogen, handen, voeten en borsten. De vrouwenborst stond tevens in relatie met haar vermogen om voor kinderen te zorgen, getuige de bepaling in dit boeteregister over het door een verwonding minder worden of stoppen van de *meterene*, letterlijk ‘het vloeien van voedsel’, het vermogen om moedermelk te produceren dus.²⁰⁰

7 Conclusie

Het overkoepelende thema van dit hoofdstuk is de ideologische koppeling van het lichaam met vrijheid, vete en recht. Verschillende lichaamssymbolieken zijn onderzocht en uitgediept, zodat we nu in staat zijn het symbolische lichaam van een Vrije Fries te beschrijven. De mens werd in het begin der tijden door God geschapen door middel van een aantal transformaties. Van de aarde maakte God het vlees van de mens, van steen zijn botten, van water zijn bloed, van de wind zijn hart, van de wolken zijn gedachten, van de dauw zijn zweet, van gras zijn haar en zijn ogen van de zon. Toen blies God zijn adem over Adam en de eerste mens was daar. De Vrije Fries werd geschapen door Karel de Grote. Van de naakte, lage, eerloze en wetteloze slaaf die een houten band om zijn nek droeg, maakte hij een geklede, hoge, eervolle en wettelijke Fries. Om zijn nek kreeg hij een gouden halsketting en zijn haar werd opgeschoren als symbolen van de verworven vrijheid. De Vrije Friezen bezaten eer, land en een huis. En ze bezaten deze vrijheid voor eeuwig – zowel de geboren als de ongeboren – ‘zolang als de wind van de wolken waait en de wereld bestaat’.

Zowel de mens (Adam) als de Vrije Fries bestonden deels uit land. Adams vlees was uit aarde gemaakt en land was een onderdeel van de *personhood* van de Vrije Fries: het bezit van land hoorde bij zijn positie. Logisch dan ook dat lichaam en land als wederzijdse metaforen worden gebruikt. Net zoals om de vrije hals van de Vrije Fries een gouden halsketting hing om zijn vrijheid te symboliseren, zo lag om het land een ‘gouden band’ (*geldene hop*), een ringdijk die het land vrij maakte van het zeewater en de Friezen welvaart bracht.

Verschillende van de symbolen troffen we aan in het lichaam van Adam, het lichaam van de Vrije Fries en het lichaam van de ongeboren Vrije Fries: haar en

²⁰⁰ Zowel Sjölin (*Die ‘Fivelgoer’ Handschrift*) als Buma en Ebel (*Das Fivelgoer Recht*, 125) vertalen *meterene* met *Brustwarze*, en de betreffende zinsnede *Thio meterene ofnimen* met ‘Die Brustwarze abgehauen / abgetrennt.’ De term *meterene* slaat echter op de productie van moedermelk. Het Oudfries heeft ten eerste namelijk al een term voor de tepel, namelijk *warte*, en ten tweede betekent *ofnima* in de boeteregisters nooit ‘afsnijden, afhakken’, maar eerder afnemen in de dubbele betekenis die het ook in het Nederlands heeft, namelijk ‘iets wegnemen’, of ‘minder worden, verslechteren’. Een directe parallel is te vinden in hetzelfde *Boeteregister van Kampa Jeldric*, namelijk als bijverschijnsel bij een verwonding in de mannelijke geslachtsdelen: *Jsti berntochta ofnimen fonter dede* (F X,261). Hier wordt *ofnimen* door Buma en Ebel wel vertaald met: ‘Ist die Zeugungskraft infolge der Verwundung vernichtet’. Een tweede parallel is de term *weterene* ‘het vloeien van urine’, opnieuw in hetzelfde boeteregister (F X,263).

adem. Het haar van Adam was uit gras gemaakt, het haar van de Vrije Fries was opgeschoren ten teken van zijn vrijheid en 'haar en nagels' was het kenmerk van een voldragen, levensvatbare foetus. Adam komt tot leven als hij de adem van God ontvangt, het ongeboren kind ontvangt volgens de *Oudfriesse embryologie* in de vijfde maand ziel en adem en een levend lichaam ademt via de geëigende kanalen. Als een lichaam of een huis *omma utgong* vertonen, is dat niet goed: dan verlaat de adem via wonden het lichaam.

Uit dit alles komt naar voren hoe belangrijk een functionerend lichaam voor de Vrije Fries was, om in de samenleving aanwezig te zijn en daarin volop mee te draaien. Het huis, een belangrijk onderdeel van die presentie in het openbare leven, werd als een lichaam gezien. Het binnendringen van het huis werd voorgesteld als het penetreren van een lichaam. Een functionerend lichaam beschikte verder over zijn zes ledematen (ogen, handen en voeten) en over zijn vijf zintuigen. Het was in staat om aan rechtszittingen deel te nemen (*red reda, unred leta*) en om naar de kerk te gaan (*crisendom bihalden*). Verder had het de beschikking over zijn zes handen (vader, moeder, broer, zuster, zoon, dochter), die hem terzijde stonden in tijden van nood. Ten slotte was het in staat om seksueel verkeer te hebben met zijn vrouw en nageslacht te verwekken. De Friese Vrijheid gold immers voor eeuwig en dat betekende dat er telkens nieuwe Vrije Friezen geboren moesten worden.

6 Het politieke lichaam: lichaam, eer en recht

1 Het politieke lichaam

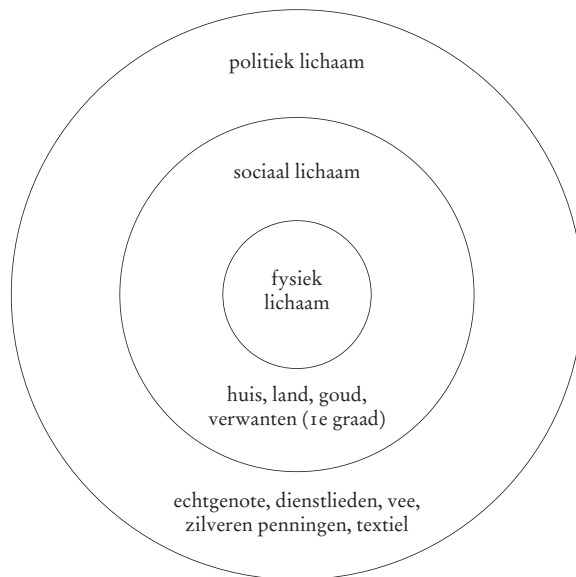
1.1 *Naar een model van het politieke lichaam*

In de twee voorafgaande hoofdstukken zijn het fysieke lichaam en het sociale lichaam onderzocht. In dit hoofdstuk komt het politieke lichaam aan de orde en daarmee plaatsen we het lichaam in zijn natuurlijke habitat: de samenleving. Een politiek lichaam of *personhood* wordt in de samenleving opgebouwd, ontwikkelt zich en wordt uiteindelijk weer afgebroken. We zagen dit in het model dat Jos Bazelmans opstelde voor de levensloop van de Oudengelse held Beowulf.¹ In de loop van zijn leven doorging Beowulf een aantal fasen, waarbij hij telkens aan ‘waarde’ won, uiteindelijk koning en na zijn dood ‘voorouder’ werd. Het Oudfriese materiaal staat ons als gezegd niet toe het proces van opbouw van het politieke lichaam te analyseren, maar des te beter om de elementen in kaart te brengen waaruit het in middeleeuws Friesland bestond.

Een belangrijke observatie is dat het politieke lichaam zich uitstreckte tot buiten het fysieke lichaam. Het bevatte al die elementen die samen de status en de positie van de Vrije Fries bepaalden en in stand hielden. In dit hoofdstuk wordt een model van het politieke lichaam van een Vrije Fries voorgesteld, waarin die elementen opgenomen zijn. Dit model maakt inzichtelijk hoe het politieke lichaam van de Vrije Fries zich in concentrische cirkels uitstreckte vanuit het fysieke lichaam. Zijn invloed strekte zich in de samenleving uit van zijn lichamelijke integriteit tot aan zijn huis, land, vrouw, vee, dienstlieden, zijn rechtspositie en zijn christen-zijn. Dit politieke lichaam kan schematisch worden weergegeven met een concentrische model (zie afbeelding 17).

Dit hoofdstuk bestaat uit de bespreking van dit model. Eerst zullen we zien dat het aansluit bij de manier waarop de middeleeuwse Fries zelf naar de wereld keek. De Oudfriese termen *mund* ‘voogdijschap’, *were* ‘voogdijschap’, *riucht* ‘rechtspositie’ en *ere* ‘eer’ zijn er namelijk samen op van toepassing. Het concentrisch model en deze vier termen verbinden tevens de inhoud van de boeteregisters. De reden dat we in de boeteregisters naast bepalingen over verwondingen aan het lichaam bepalingen over de echtgenote, huisvredebreuk, beschadigen van vee, verantwoordelijkheid voor vee en dienstlieden en landbeschadiging vinden is dat al deze zaken onder de *mund* en de *were* van een Vrije Fries vielen. Aantasting van deze elementen leidde tot aantasting van zijn maatschappelijke positie – *riucht* en *ere*.

1 Zie hoofdstuk 1.3 en afbeelding 8.

Afb. 17 Het concentrische model van de *personhood* van de Vrije Fries.

Na de aandacht die we in de voorafgaande hoofdstukken hebben besteed aan eer, vrijheidsideologie, vete en recht komt het bovenstaande niet als een verrassing. Dat is ook de reden om het concentrische model pas in dit hoofdstuk te presenteren. Veel van de inzichten die we reeds verworven hebben komen hier bij elkaar in een belichaamd model van de eer van de Vrije Fries. We maken daarmee concepten als eer en recht direct van toepassing op het lichaam van de Vrije Fries.

Na deze paragraaf, die als gezegd gewijd is aan het uitwerken van de concepten die de Friezen zelf kenden om het geheel van het model mee aan te geven, bekijken we in de paragrafen die daarop volgen de elementen waaruit het model is opgebouwd. Daarbij beginnen we met het fysieke lichaam dat in het centrum van het model staat, maar nu bekeken vanuit de invalshoek van de presentie van een Vrije Fries in de maatschappij, met medeneming van alle symbolische lagen en betekenislagen die we al hebben ontdekt.

In de tweede cirkel van het model staan zaken die zozeer met een Vrije Fries ver- eenzelvigd werden, dat we er lichaamsmetaforen voor konden aantonen: land, huis en eerstegraadsverwanten (de zes handen). Deze elementen zijn reeds uitvoerig behandeld in het vorige hoofdstuk. Zij komen daarom hier niet meer ter sprake.

De elementen uit de derde cirkel zullen we hier wel uitvoeriger behandelen (§3-5). Het gaat daarbij om zaken die we eveneens herhaaldelijk in de boeteregisters aantreffen: de echtgenote, levende have en dienstlieden. We zullen zien dat ook door deze zaken aan te vallen, de Vrije Fries schade toegebracht kon worden.

Als alle elementen behandeld zijn, bespreken we de implicaties van het model. We zullen zien dat het op verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden, en dat deze interpretaties alle pleiten voor de toepasbaarheid van het model als beschrijvingsmodel. Tenslotte worden enkele woorden gewijd aan een mogelijke bredere toepasbaarheid van het model.

1.2 Twee centrale concepten: mund en were

Voor het politieke lichaam staan ons voor het eerst Oudfriese concepten ter beschikking. De onderverdeling die ten behoeve van de analyse is gemaakt in een fysiek, sociaal en politiek lichaam vindt geen weerklank in het Oudfriese lexicon. Het waren met andere woorden geen categorieën waarin de middeleeuwse Fries dacht. Anders wordt dat dus wanneer we op zoek gaan naar concepten die het politieke lichaam van een Vrije Fries weergeven. Dan komen er maar liefst vier Oudfriese begrippen in aanmerking: *mund* ‘voogdijschap’, *were* ‘voogdijschap’, *riucht* ‘recht’, en *ere* ‘eer’.²

Met de term *mund* wordt verwezen naar de voogdijschap die een Vrije Fries had over zijn gezinsleden en over de leden van zijn huishouding: ‘bescherming’ is de primaire betekenis. Een volwassen man werd in staat geacht om met fysiek geweld huis en haard te verdedigen. Het Protogermaanse **munþ-* hangt samen met het Latijnse *manus* ‘hand’. Iemand met *mund* kon zichzelf met zijn handen verdedigen.³ Hij kon tevens ‘de hand boven het hoofd houden’ van de mensen die aan zijn bescherming toevertrouwd waren. Voor deze mensen – kinderen, vrouw, eventueel zijn moeder als zijn vader overleden was – was hij de *foremund(ere)* of *mund*.⁴ We vinden (*fore*)*mund* dan ook in sommige contexten in de betekenis ‘echtgenoot’, bijvoorbeeld in een bepaling uit het *Rudolfsboek*, waarin de rechten van de vrouw verdedigd worden. Hierin wordt een geval geschetst van een vrouw wier ouders overleden zijn, en die een echtgenoot kiest tegen de wil van haar twee broers. De broers verklaren daarop dat zij haar erfdeel kwijtgeraakt is omdat zij zonder hun toestemming getrouwd is.

*Soe sprect hir mond, hio ne habbith naet wrscelt om dijne fria wilkere, deer hir ende alle frouwen di koning Kaerle iouwe ende di koning Puppín efter biscriouwe, hwant hia achte wald liues ende ledena ende anne foremond ti tziasane; om dat aegh ma dae frouwa foerd ti fijndane ende dae broren wrbeck.*⁵

Dan spreekt haar voogd (echtgenoot), dat zij haar erfdeel niet verloren heeft vanwege de vrije keuze, die aan haar en alle vrouwen is gegeven door koning Karel en die koning Pippijn daarna schriftelijk heeft vastgelegd, want zij heeft zelf de beschikking over lijf en leden en het recht om zelf een voogd (echtgenoot) te kiezen; daarom moet de rechter de vrouw in het gelijk stellen en de broers in het ongelijk.⁶

Hier staan oud en nieuw recht tegenover elkaar. De vrije huwelijkskeuze, die onder invloed van het kanonieke recht in Friesland geïntroduceerd was, werd meer dan

2 Deze concepten zijn dus *emic* (<*phonemic*): de onderzochte cultuur – middeleeuws Friesland – kende en benoemde ze zelf, en kende daarmee een begrip dat in de richting van een politiek lichaam komt. Voor het onderscheid tussen *emic* en *etic* zie bijvoorbeeld: *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (Springfield 2004), <www.m-w.com>.

3 Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 267 (s.v. *-mond*).

4 In andere Germaanse talen vinden we naast *for+mund* tevens een samenstelling **munþbera-* ‘beschermingsdrager; voogd’, bijv. in Mnl. *montbore*, *mombore*, Mnd., Mhd. *muntbor*. Zie Buma, *Die Brokmer Rechtshandschriften*, 231 (s.v. *-mund 1*); De Vries en De Tollenaere, *Etymologisch Woordenboek*, 252 (s.v. *momboor*).

5 J XVIII,7 (*Rudolfsboek*, App. 873).

eens benadrukt in het Oudfries corpus, bijna altijd met dezelfde verwijzing naar Karel en Pippijn.⁶ Met deze vernieuwing werd getornd aan de oude invulling van *mund*: het absolute gezag dat de broers vanouds over hun zuster konden doen gelden.

Het concept *mund* is wel ‘een van de kernbegrippen uit de middeleeuwse samenleving’ genoemd.⁷ Bij het ‘mondig’ zijn (een begrip dat van *mund* afgeleid is)⁸ van een man hoorden enerzijds de rechten die hij hiermee verkreeg, zoals het gezag dat hij over de onmondige, aan hem toevertrouwde leden van zijn gezin kon uitoefenen. Aan de andere kant stonden daar verplichtingen tegenover, zoals die om aan een oproep tot heervaart gehoor te geven, ‘voor achtervolgende “politie-agent” spelen bij betrapping van iemand op diefstal, bijwonen van de rechtzittingen, “deurwaarder” zijn [...], als “rechter” optreden [...], betaling van belasting’.⁹ Hij was met andere woorden een volwaardig burger of lid van de maatschappij; een volledig berechtigd persoon. Ik kom daar hieronder op terug bij de behandeling van *riucht*.

Om de status van de Vrije Fries aan te geven was nog een ander Oudfries begrip voorhanden: *were*. Hoewel de etymologie van het woord niet geheel duidelijk is, is de betekenis dat wel.¹⁰ Het stond voor ‘het gehele complex van (publieke) rechten, dat een volwaardig lid van de samenleving [...] had. Daaronder viel zijn gezag over zijn vrouw, kinderen en knechten, maar ook over vee, have en grond’.¹¹ De *were* strekte zich daarmee verder uit dan de *mund*. Maar met betrekking tot vrouw, kinderen en andere leden van de huishouding overlappen *were* en *mund* elkaar.¹²

1.3 *Recht*

Recht was een geschenk van Karel de Grote aan de Friezen. Keer op keer wordt in de teksten over de Friese Vrijheid benadrukt dat de Friezen hun eigen recht mochten onderhouden. Het hebben van recht was, zoals we in hoofdstuk 3 zagen, een intrinsiek onderdeel van de Friese identiteit. We zijn er tegenwoordig aan gewend dat elke burger, elk lid van de samenleving, dezelfde rechten heeft. Daartoe behoort de toegang tot het recht en rechtsbescherming. In middeleeuws Friesland had slechts een beperkte groep mannen toegang tot de rechtsvergadering van de vrijen. Alleen een Vrije Fries mocht een proces voeren. Het ‘recht op recht’ was daarmee een voorrecht. En tevens een recht dat men kon verliezen.

6 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 307, 310-311; Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*; Mol, ‘Speelkinderen en papenkroost’, 279; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 31-38.

7 Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 424.

8 De Vries / De Tollenaere, *Etymologisch Woordenboek*, 252-253 (s.v. *mondig*).

9 Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 425.

10 Er komen verschillende Pgm. wortels in aanmerking: **war*- ‘zien, waarnemen’, **war*- ‘verdedigen’, **was*- ‘kleding’. Zie voor een discussie Sjölin, *Die ‘Fivelgoer’ Handschrift I*, 223-224 (s.v. *were*). Onvolledig in hun bespreking van het woord zijn Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 441 (s.v. *were* 2).

11 Algra, *Ein*, 67.

12 Algra, *Ein*, 67 n 40 gaat er zelfs van uit dat *were* en *mund* identiek aan elkaar zijn.

De Oudfriese term *riucht* ‘recht’ had een scala aan betekenissen.¹³ Het betekende als adjectief ‘dat wat rechtvaardig is’ of ‘dat wat volgens het recht is, rechtmatig’. Als substantief had het twee belangrijke primaire betekenissen: enerzijds ‘het geheel aan rechtsregels’ (de wet) en anderzijds ‘bevoegdheid, privilege, voorrecht, het recht hebben op’. Deze laatste betekenis is in deze context relevant. Het impliceert dat niet iedereen dezelfde hoeveelheid recht bezat.

In de Oudfriese rechtscatechismus *Haet is riucht?* (‘Wat is recht?’) worden het geschreven recht en het ongeschreven recht in relatie tot elkaar gewogen.¹⁴ Wat te doen als het ongeschreven recht zwijgt en het gewoonterecht een antwoord biedt? Zeven koningen zouden zich daar in het verleden over hebben geuit. De uitspraken van de zesde en zevende koning vatten samen wat in middeleeuws Friesland als rechtvaardig werd beschouwd:¹⁵

Thi sexta sprec: thet riucht is alle riucht, thi side is creftelic, ther era lert an vnera tosteret. Thet is godelic riucht, ther tha senda vrdiligat mith helga bodum. Thet is walsche riucht, ther tha elingan hebbat set mitha elmetha to haldane thruch thes londis red.

Thi sogenda sprec: thet riucht is alle riucht, ther mith mena bode wisa liuda is eset to thwonge ther sendena, ther bi willa iesta bi dumbhede vphlapat; thet riucht vrvint alle sidan and alle keran. Thet riucht is alle riucht, ther witha werde nout ne fiucht and nethlic is an rethlic an erlic. Thet is falsche riucht, ther there werde mith thiugum vnfiucht; thet blindat siande aghene.¹⁶

De zesde sprak: Dat recht is volledig rechtvaardig, die gewoonte is krachtig, die eervol gedrag aanleert en oneervol gedrag uitroeit. Dat is goddelijk recht, dat de zonden verdelgt met heilige geboden. Dat is werelds recht, dat de edelingen samen met de stemgerechtigde landsgemeente ingesteld hebben teneinde het land in stand te houden.

De zevende sprak: Dat recht is volledig rechtvaardig, dat door een algemeen gebod van wijze lieden afgekondigd is ter beteugeling van de zonden, die opzettelijk of per ongeluk ontstaan; dat recht overwint alle gebruiken en keuren. Dat recht is volledig rechtvaardig, dat de waarheid niet tegensprekt en nuttig, redelijk en eerlijk is. Dat is vals recht, dat tegen de waarheid ingaat door (valse) getuigenissen; dergelijk recht verblindt ziende ogen.

13 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 42-49. Vergelijk ook de vele betekenisonderscheiden die Buma aanbrengt in zijn woordenboek op Jus. Voor het adjectief: 1) recht; 2) richtig; 3) rechtschaffen; 4) waarhaft; 5) gehörig; 6) ehrlich; 7) wahr; 8) gerecht; 9) Rechtens, von Rechts wegen; 10) rechtlich, dem Recht entsprechend; 11) gesetzlich; 12) gesetzmäßig; 13) rechtmäßig; 14) das Recht betreffend; 15) gerichtlich. Voor het substantief: 1) Richtigkeit; 2) göttliche oder menschliche Satzung, Rechtsbrauch, Rechtsregel, Recht, Gesetz; 3) Gerichtsbarkeit, Jurisdiktion; 4) Rechtspflege, Rechtsprechung, gerichtliche Behandlung; 5) Richteramt; 6) Gerichtsverfahren, Prozeß, Entscheidung, Urteil; 7) Berechtigung, Rechtsanspruch; 8) Rechtsversprechen, Gerichtspflicht; 9) gerichtliche Verantwortung; 10) von Rechts wegen Zustehendes; 11) Gebühr(en); 12) Strafe, Bestrafung; 13) Gericht; 14) Reinigungseid, eidliche Reinigung, Freischwörung; 15) Rechtsgebiet. Buma, *Vollständiges Wörterbuch*, 259-266.

14 Deze tekst wordt door Gerbenzon beschreven als een ‘systematische en historische inleiding tot het Friese recht in catechismusvorm’. De tekst is beïnvloed door het Romeins-Canonieke recht en stamt wellicht uit de dertiende eeuw. Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht II*, nr. 874.

15 ‘People in all cultures distinguish right from wrong, have a sense of fairness, help one another, impose rights and obligations, believe that wrongs should be redressed, and proscribe rape, murder, and some kinds of violence’. Pinker, *The Blank Slate*, 188; zie ook Brown, *Human Universals*, 138-139.

16 F I,8 (*Haet is riucht?*, App. 874).

Verder was ‘recht’ dus een statusbepalende kwaliteit. Het was met andere woorden een voorrecht om ‘als een rechtssubject, persoon in de samenleving [te] mogen optreden’.¹⁷ Het hebben van recht is in de woorden van Nicolaas Algra ‘datgene wat maakt dat een mens in de samenleving als persoon meetelt: hij is iemand. Verlies van zijn “rjocht” [recht, HN] maakt dat hij maatschappelijk gezien is overleden’.¹⁸ Samen met *mund* en *were* zorgde het hebben van recht dat iemand volledig meedraaide in een samenleving.

De notie van het hebben en verliezen van recht is te vinden in de eerste van de *Zeventien Keuren*, waarin wordt gesteld *thet allera monna huuelc a sinem besitte, alsa longe sa hit vnforwrocht se* ‘dat eenieder het zijne bezit, zolang het niet ‘verwerkt’ is’.¹⁹ We hebben hier met een kernnotie van het Oudfries recht te maken. In het *Rudolfsboek* wordt beschreven welke handelingen er toe leidden dat iemand zijn recht verloor en wat de gevolgen daarvan waren:

*Hweer soe di fria Fresa ene soene biseent ende deer anne slachte wr slacht iefta wida an here kijnde birawath iefta mordbrand iefta wrbannena raef fan gaestlika lioedem iefta scaeckraef iefta bisit mit onriochta goede ende hi danne wille fan dis keisers halum riocht ontfaen, soe schel ma him weersprecka ende him ti nene riochte ti staene, hwant hyt selm toebritsen haet ende wrlerren ende alsoo moghen alle dae ienne, deer werdeth funden jn dusdener sonde, ende alle dae, deer naet friboren sint, ende alle dae jenne, deer nene fri spreke nabbeth.*²⁰

Als de Vrije Fries een zoen sluit en daarna toch een doodslag begaat of een weduwe en haar kinderen berooft, of een moordbrand begaat of een verboden panding van goederen van geestelijken of een gewelddadige beroving, of onrechtmatig verworven goed bezit, en als hij dan van keizerlijke zijde recht ontvangen wil, dan moet men hem tegenspreken en hem geen spraak en tegenspraak in een rechtzitting toestaan, want hij heeft zelf zijn recht geschonden en verloren en evenzo moeten allen behandeld worden die zulke zonden begaan, en allen die niet vrijgeboren zijn, en allen die geen recht hebben om vrij te spreken op de rechtzitting.

Door de hier genoemde misdaden kon een Vrije Fries zijn recht verliezen (*forwirka*). Het citaat spreekt verder voor zich: alleen sommige mensen (vrijgeborenen, Vrije Friezen) mogen aan het recht deelnemen, maar deze kunnen dat recht verspelen door onrechtmatig gedrag.

Wie vermogend was, recht had en dat niet ‘verwerkt’ had, kon dus deelnemen aan de rechtsgang. Voor deze observatie zijn talloze attestaties te vinden in het Oudfries rechtscorpus, zoals in het *Westerlauwers Seendrecht*: *Nu agen tha liude ethsworan to settan. Tha schen wesa frey an fresic and fulbern and alsa rychef-tich, thet hia byscopis bon beta muge, and hira riucht vnforlern* ‘Nu moeten de lieden eedgezworenen kiezen. Die moeten vrij en Fries en volgeboren en zo vermogend zijn, dat ze de bisschopsban kunnen betalen, en ze moeten hun recht niet verloren hebben’.²¹

17 Algra, *Oudfries Recht* 800-1256, 44.

18 *Ibid.*, 45.

19 E I III,1 (*Zeventien Keuren*, App. 627).

20 J XVIII,11 (*Rudolfsboek*, App. 873).

21 F VIII,3 (*Algemeen Westerlauwers Seendrecht*, App. 857).

Het vermogen speelde een rol. Iemand moest in staat zijn om financieel voor de gevolgen van zijn handelingen in te staan. Een onvermogene vrije (*blata*) was echter niet *a priori* uitgesloten van het recht, of uit zijn rechtspositie. We zagen eerder dat hij veteleider kon worden en zich borg kon stellen voor de gevolgen van de vetetocht. Het Oudfriese recht waarschuwde echter tegen zulke insolvabele veteleiders en sprak in deze context een hard oordeel uit over de onvermogene: *thi blata thi is lethast alra nata* ‘de onvermogene is de ellendigste van alle verwanten’.²² Er spreekt een walging voor een arme verwant uit. Hij had namelijk nog ten dele toegang tot de rechtsgang, maar door zijn gebrek aan bezittingen joeg hij daarmee zijn naaste verwanten op kosten. Een dergelijke amokmakende broer, oom, neef of zoon wenste je niemand toe.

De Oudfriese term *riucht* verwees kortom naar een rechtssysteem, naar een corpus aan rechtsregels, naar rechtvaardigheid, maar zeker niet in de laatste plaats naar een gepriviligeerde staat van zijn. Recht moest je (ver)krijgen, kon je hebben en verliezen. Door misdaden te plegen kon een Vrije Fries zijn rechtspositie ‘verwerken’. Zijn sociale existentie hing daarmee samen met zijn *riucht*.

1.4 Nogmaals eer

In hoofdstuk 2 werd eer in algemene termen omschreven als ‘publiek aanzien’ dat nagestreefd en verdedigd werd. We zagen dat aan de basis van eer mannelijke agressie en de drang om zich te verdedigen ligt. Hierop bouwt elke cultuur zijn eigen systeem van eer. In hoofdstuk 3 zagen we dat in een samenleving waarin grote waarde aan eer wordt toegekend sprake is van een eer-economie. Hierin worden diverse strategieën ingezet om de eigen eer en die van de verwantengroep te verhogen. Twee belangrijke strategieën bleken te zijn het aanknopen en bevestigen van vriendschapsbanden door middel van geschenkwisseling of het schade toebrengen aan een tegenstander door middel van geweld.

We kunnen eer nu voor middeleeuws Friesland concreter maken door het te beschouwen als een overkoepelend concept, waarin iemands *mund*, *were* en *riucht* samen kwamen. Dat stelt ons in staat beter te begrijpen hoe eerkrenking de aanleiding kon vormen tot conflicten en in de laatste instantie tot een vete. Wanneer we inzien dat *mund*, *were* en *riucht* zaken waren die beschadigd en verminderd konden worden, en die een Vrije Fries kon verliezen, begrijpen we dat eer kwetsbaar was en dat verlies van eer een directe invloed had op iemands *riucht*, *mund* en *were*.²³ In het *Rudolfsboek* zien we bijvoorbeeld: *Jefter eng koning iefta eng man det naemelic onriocht ende hi biproweth se epenbere, soe haet hi wrlern zijn era ende zijn riocht* ‘Als enig koning of enig man onrecht begaat en dat in het openbaar wordt aangetoond tijdens een rechtszaak, dan heeft hij zijn eer en zijn recht verloren’.²⁴ In de *Jurisprudentia Frisica* wordt het in een paragraaf die schade aan lijf, goed of eer (*oen lijff jeff oen gued jeff oen era*) behandelt als volgt verwoord:

²² R1 X,6 (*Thet is frisesk riucht*, App. 666). Zie voor het volledige citaat hoofdstuk 3.4.5.

²³ Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 295, spreekt van een ‘tere eer’.

²⁴ J XVIII,24 (*Rudolfsboek*, App. 873). Zie ook: Lentz, *Konflikt, Ehre, Ordnung*, 45.

Hwant een gued nama is bettera dan goud ende seluir ‘want een goede reputatie is beter dan goud en zilver’.²⁵ Ook de hoofdeling Jancko Douwama laat er in zijn ego-document uit het begin van de zestiende eeuw geen twijfel over bestaan wat het belangrijkste is: *Goedt voerloeren, wenich voerloeren – het lijff voerloeren, voele voerloeren – dan ere voerloeren, al voerloeren* ‘Bezittingen verloren: weinig verloren – het lichaam verloren: veel verloren – de eer verloren: alles verloren’.²⁶

Wanneer iemand in zijn eer werd gekrenkt, in wat ook maar dat zijn eer aanging – zijn lichaam, zijn huis, zijn land en alles wat verder onder zijn *were* viel – dan riskeerde hij zijn sociale positie, zijn status en daarmee uiteindelijk zijn rechtspositie. Hij kon zijn recht ‘verwerken’. Dit werkte op twee manieren. Ten eerste mocht iemand die zijn recht ‘verwerkt’ had door een van de misdaden die hierboven genoemd zijn – moordbrand, heimelijke doodslag, diefstal – niet langer deelnemen aan het recht. Bovendien kon het kwetsen van een ander een man geld kosten. Veel geld zelfs en in zware gevallen, we zullen dat hieronder nog zien, moest de dader betalen met land. Verlies van land betekende verlies van bezit en daardoor uiteindelijk van rechtspositie. Iemand kon een onvermogen (*blata*) worden. En op dat moment kon hij zich niet langer veroorloven gewelddaden te plegen, tenminste niet zonder het gevaar te lopen daar lijfelijk de gevolgen van te ondervinden, zoals we hierboven zagen in de bepaling over het toebrengen van verwondingen aan een *blata* als compensatie voor verwondingen die hij eerder had toegebracht. Het volledige sociale systeem en rechtssysteem draaide dus om een eerconcept dat bestond uit de elementen *mund / were, riucht*, vermogen, status.

Op het moment dat een jongeman volwassen werd, en daarmee ‘mondig’ kreeg hij *mund / were* en *riucht*. Dit betekende dat hij de voogdijschap kreeg over zijn vrouw en kinderen. Indien zijn vader reeds overleden was, kon hij ook de voogdijschap over zijn ongetrouwde zusters en over zijn eigen moeder krijgen. Daarnaast kreeg hij de zeggenschap over zijn huis, huishouding, landerijen, en andere bezittingen. En hij kreeg met dat alles een maatschappelijke positie en had het recht op deelname aan de dingvergaderingen als volwaardig lid.

We weten helaas niet of deze overgang van jongeling naar man in middeleeuws Friesland gepaard ging met een bepaalde *rite de passage*. Bij verschillende Germaanse volkeren was het omgorden van de wapens een dergelijke rite. Bij de Merovingers kwam daar het ritueel van het voor de eerste keer scheren van de baard voor in de plaats.²⁷ Het overhandigen van het *lutheris lan* ‘luierloen’ zou een rituele handeling geweest kunnen zijn. Wanneer een jongen 12 jaar werd en daarmee volwassen, moest hij zijn moeder 60 schellingen betalen, 5 voor elk van de 12 jaren dat ze hem beschermd had voor ongelukken:

Dattet kynd aegh zijnre moedir lutherislaen ti iaen toulifieer allom, aller iera lyk fyf schillingen, alsoe fyr soe hyoet bihot habbe oenewemmid fan achte seckum: fan fioere ende fan wallende wettere, fan saede ende fan slaete, fan horses howe ende fan schettes hoerne, fan swines tuske ende fan hondis bite, fan hoena eetzele ende fan scerpa wepene, als hi sine

25 *Jurisprudentia Frisica*, 63,1. Het citaat is overigens ontleend aan het bijbelboek Spreuken 22:1.

26 Brandenburgh (ed.), *Jancko Douwama's geschriften*, 195.

27 Hen, *Culture and Religion in Merovingian Gaul*, 137-143.

*breid haleth, hit ne se dat hi swara wille dera achte seckena een, deer bio him fan hoeda sculde; soe mei hi bihalda dae sextigha scillingen; hit ne se dat hijt swara wille, als hi sawen ieer ald is, dat hi soe radich ende soe wittich is, dat hij zijn goed bigaen ende bistaen moeghe ende bireda, ende dy aeghe stawie him dijn eed; soe schel hi iaen fyf ende tritich scellingha ende wessa mond zijnre modere. Zoe moet dan zijn moedir mey des lutheris laen kaepia ende sella ende oen iefen iaen sonder des mondes reed ende ielkers ne aegh bio nantes oen wald sonder hir ledena ende des liues.*²⁸

Dat het kind zijn moeder luierloen moet geven, voor twaalf jaar, ten hoogte van 5 schellingen voor elk jaar, wanneer ze hem veilig heeft weggehouden van acht zaken: van vuur en kokend water, van put en sloot, van paardenhoef en runderhoorn, van zwijnentand en hondenbeet, van hanenspoor en wapen, wanneer hij zijn bruid haalt, tenzij hij wil zweren dat zijn moeder hem niet beschermd heeft tegen een van deze acht zaken, dan mag hij de 60 schellingen houden; tenzij hij zweren wil als hij zeven jaar oud is, dat hij zo slim en verstandig is, dat hij in staat is om zijn erfgoed te aanvaarden, verzorgen en bestieren, en de *asega* hem daartoe de eed wil afnemen; dan moet hij 35 schellingen geven en voogd over zijn moeder worden. Zijn moeder mag dan zonder toestemming van haar voogd met het luierloen kopen, verkopen en een gift geven, maar verder mag ze over niets beschikken, behalve over haar eigen lijf en leden.

Een jongen werd dus volwassen met twaalf jaar, als hij erg voorlijk was zelfs al met zeven jaar. Hij werd dan bij afwezigheid van zijn vader tegelijk voogd over zijn eigen moeder.²⁹ We moeten ons overigens afvragen of de instelling van het luierloen alleen gold wanneer een zoon halfwees was. Het lijkt alsof de bepaling binnen die speciale context opgesteld is.³⁰ Hoe dit ook zij, een jonge Vrije Fries kreeg wanneer hij volwassen werd, de beschikking over een hoeveelheid landerijen en goederen en daarmee met een zekere hoeveelheid eer. Dit plaatste hem ergens in de sociale hiërarchie.

2 De Vrije Fries

Status, *personhood*, *mund* en *were*, recht en *last but not least* eer zijn kortom elkaar overlappende termen om het politieke lichaam mee aan te duiden.³¹ Eer is daarvan de overkoepelende term die als synoniem voor het politieke lichaam beschouwd mag worden. Deze eer bestreek in de eerste plaats de Vrije Fries en zijn

28 J X,2 (*Acht Doemen*, App. 860). Het luierloen komt ook voor in J III,11 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855).

29 Merk verder op dat de reeks paardenhoef, runderhoorn, zwijnentand, hondenbeet, en hanenspoor ook in de boeteregisters voorkomt en in de *Vierentwintig Landrechten*.

30 Wanneer we dan bovendien zien dat er verschillende bepalingen zijn in het Oudfries recht waarin de speciale situatie wordt behandeld dat een weduwe haar kinderen naar volwassenheid moet begeleiden, dan moeten we dat zeker in het licht van de vetemaatschappij zien. Klaarblijkelijk was de sterfte onder volwassen mannen zo hoog dat er allerlei bepalingen nodig waren om de zaken te regelen wanneer de echtgenote met minderjarige kinderen achterbleef.

31 Dit komt overeen met de manier waarop Vollrath, 'Rebels and Rituals', 98, het Latijnse *persona* omschrijft: 'meaning the whole status, everything a man (or woman) had and owned. This status encompassed not only material inheritance and immaterial rights but also a person's rank, honor, and prestige, which were derived from his or her membership in a noble clan and the resulting "friendship" with other nobles and their families'.

lichaam. Hij moest een goed functionerend lichaam bezitten om volledig aan de maatschappij te kunnen deelnemen. Als een lichaam volledig moest functioneren in de samenleving betekende dat, dat het volledig intact moest zijn. Er mocht geen sprake zijn van verlammingen, verminkingen, of andere invaliditeit, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen. Verder moest het uiterlijk ongeschonden zijn, zoals we zagen aan de aandacht voor bijvoorbeeld ontsierende littekens. Het moest ook schoon zijn, zoals we hieronder zullen zien.

We hebben de Vrije Fries al zien vetevoeren, in een juridisch proces verwikkeld gezien, en onderzocht hoe zijn fysieke en sociale lichaam opgebouwd waren. Nu moeten we de manier waarop hij zich in het openbaar presenteerde nader beschouwen. Met welke symboliek was zijn uiterlijk omgeven? Hoe presenteerde hij zich in het openbaar en hoe kon hij in die presentatie beschadigd worden? Hierdoor zullen we nog beter begrijpen hoe lichaam, eer en recht samenhangen.

2.1 *Halsketting en haardracht*

Alvorens de Friezen hun vrijheid bevochten waren ze naakt, slaaf en onder de voeten van iedereen. Als teken van hun slavernij droegen ze een houten halsband. Toen ze echter Rome voor Karel de Grote hadden ingenomen door moedig te vechten, verkregen ze van hem hun vrijheid. De overgang naar de vrijheid is te vergelijken met een *rite de passage*, waarbij het lichaam van de initiant tijdens het overgangsritueel een fysieke verandering ondergaat, teneinde zijn status na het ritueel te accentueren en verankeren. De lichamen van de Friezen ondergaan in het verhaal een dergelijke transformatie: ze worden gekleed (zijn niet langer naakt), hun haar wordt in een bepaalde haardracht geschoren en hun hals wordt een vrije hals, gesymboliseerd door een gouden ketting.

De gouden ketting die de vrije hals symboliseerde is een motief met meerdere betekenislagen. Net zoals er om de nek van de Vrije Fries een gouden ketting lag, zo lag er om zijn land een gouden ketting: de ringdijk, die het land vrij hield van het water. De gouden ketting had dus reeds twee symbolische lagen: als uiting van de Friese Vrijheid en als uiting van de gelijkshakeling van lichaam en land. Ten derde waren de Friezen in de Middeleeuwen rijk en droegen velen van hen inderdaad gouden sieraden, zoals Johannes Stracke aantoonde in zijn onderzoek naar kleding in middeleeuws Friesland. Het zogenaamde *Huisboek van Unico Manninga*, een handschrift uit ca. 1550, bevat vele gekleurde afbeeldingen van de op dat moment verdwijnende klederdracht van de Friezen. Stracke laat zien dat deze afbeeldingen overeen komen met de werkelijkheid (zie afbeelding 23).³² Verschillende bronnen bevestigen dat de Friezen in de onderzochte periode (dertiende – vijftiende eeuw) bekend stonden om hun uitbundig rijke kleding. De rijkdom die de Friese landen gedurende de Middeleeuwen kenden, kwam hierin tot uiting.

Het motief van Karel de Grote die de Friezen een gouden halsketting om doet is daarmee ook op te vatten als een legitimatie van de rijkdom van de Friezen. Het verhaal over de Friese Vrijheid moest tevens de boodschap uitdragen dat het niet vreemd

32 Stracke, *Tracht und Schmuck Altfríeslands*, 55.

of tegen de goddelijke orde der dingen was dat rijke Friezen een gouden ketting droegen. Ze hadden hem immers verdiend en gekregen van Karel de Grote. Deze gedachte vinden we verwoord in het tekstje dat bekend staat als *Descriptio Frisiae*, gedateerd op ca. 1400:³³

Nadat de overwinning in Saksen en Rome behaald was, beval Karel de Grote de Friezen dat ze de boeien en houten klossen van hun nekken moesten doen, en zei dat het hun toegestaan was om goud en zilver, kettingen, hals- en armbanden van goud te dragen, elk naar zijn eigen vermogen en stand, ten teken van hun vrijheid en hun adeldom. Ook was het hun toegestaan dergelijke gouden en zilveren sieraden te dragen ter ere van God en niet uit hoogmoed of om betekenisloze roem na te jagen.³⁴

Afb. 18 Het zegel van het Opstalsboomverbond uit 1338 of Totius Frisiae-zegel: Maria omgeven door twee krijgers.

De gouden ketting die Karel de Friezen volgens de meeste verhalen schenkt is hier vervangen door de toestemming om gouden sieraden te dragen, waarbij bovendien gedifferentieerd wordt naar de stand en het vermogen van de afzonderlijke Friezen. De laatste zin van het tekstje is een legitimatie en verdediging van de rijkdom van de Friezen. Ze zouden de sieraden ter ere van God en niet uit hoogmoed dragen.

Naast de gouden ketting was de haardracht van de Vrije Fries zwaar beladen met symboliek. Volgens *Fon alra Fresena fridome* stond Karel de Friezen toe hun haar hoog op te scheren. De haardracht van de Friezen wordt tevens vermeld in een aantal dertiende-eeuwse bronnen die buiten Friesland zijn ontstaan, altijd in verbinding met hun vrijheidsmythologie.³⁵ Hiertoe behoort ook de encyclopedist Bartholomeus Anglicus, die aan het begin van dit boek aan het woord kwam.³⁶ Bovendien komt uit een groot aantal afbeeldingen op zegels, muurschilderen en wapenschilden een consistent beeld naar voren van een Friese krijger (zie afbeelding 18). Op zijn hoofd had deze een opmerkelijke kuif. Het hoog opgeschoren haar was kortom een zeer wijdverbreid beeld voor de middeleeuwse Fries.

33 Reimers, 'Die Lateinische Vorlage', 112.

34 *Item victoria utraque obtenta, in Saxonia et Roma, tunc idem Karolus Magnus iussit Frisonibus, ut vincula antiqua et lignea ipsius colli a se abicerent et nova, scilicet aurea et argenta, catenas et monilia armillasque aureas et huiusmodi quilibet Frisonum secundum suam condicionem et nobilitatem portarent in signum libertatis et ingenuitatis; concessum est eis, talia ornamenta aurea et argenta ad honorem Dei ferre, non ad presumptuositatem neque ad inanem gloriam. Descriptio Frisiae*; Reimers, 'Die Lateinische Vorlage', 147.

35 Saksische wereldkroniek: zie Janse, 'Graaf Willem II van Holland en de Friese vrijheidslegende', 78; Bartholomeus Anglicus, kroniek (ca. 1240): zie Breuker en Janse, 'Beelden', 19; Salomon, *Friese Freibeitsbilder*.

36 Zie inleiding.

Afb. 19 'Scherrene Wijbe' (Wijbe Sjoerds van Grovestins, overleden in 1482).

Het haar is in veel culturen gemarkeerd en zendt een boodschap uit.³⁷ In middeleeuws Friesland vond deze culturele gemarkeerdheid zijn basis in de mythe van de Friese Vrijheid. Daarmee is niet gezegd dat elke Vrije Fries ook daadwerkelijk een kuif droeg. Het opgeschoren haar was de haarideologie. De haarpraktijk kon er anders uitzien.³⁸ Grappig genoeg relateert *Fon alra Fresena Fridome* zelf al het strenge regime: 'Maar als ze dat niet wilden, dan mochten ze hun haar vrijelijk laten groeien'.³⁹ We vinden afbeeldingen van middeleeuwse Friezen met een afwijkende haardracht, zoals de jongeling Eppo die op een dertiende-eeuwse grafsteen is afgebeeld en zijn haar tot op de schouders draagt.⁴⁰ Scherrene Wijbe ('geschoren Wiebe') van Grovestins uit Engelum echter, een hoofdeling uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, droeg zijn haar zeer bewust, tegen de toen gangbare mode in, hoog opgeschoren – waarschijnlijk als uiting van zijn identiteit als Vrije Fries.⁴¹

Aantasting van haar komt in de boeteregisters expliciet aan de orde: aan het haar trekken, een pluk van het haar afsnijden, het haar in brand steken worden alle behandeld. De bekendste daarvan is de *faxfang*, het trekken aan het haar, waarmee het *Algemene Boeteregister* opent.⁴² Wie denkt dat het haartrekken wellicht in het

37 Leach, 'Magical hair'.

38 Pohl, 'Telling the difference: Signs of ethnic identity', 51-61.

39 *Thag ief se thet ne welde nowet dua, ut mostin se him iber her leta frilike waxa*. H XVIII, 25 (*Fon alra Fresena fridome*, App. 636).

40 Mol en Post, 'De Epposteen van Rinsumageest'.

41 Hans Mol en Paul Noomen wezen mij op Scherrene Wijbe. Zie verder: Dijkstra, *Uit Friesland's Volksleven I*, 52-54.

42 H XIV, 1 (BAG).

heetst van een strijd gebeurde en niet beledigend bedoeld werd, wordt door deze bepalingen uit het *Emsingoër Boeteregister* uit de droom geholpen: *Her ofeskeren ieuua bernet to tandere and to spotte anda uses drochtenes drame: eluueene schillingar* ‘Haar afgeschoren of afgebrand om iemand te beschadigen en te bespotten terwijl hij slaapt (‘in ons Heren droom’): 11 schellingen’.⁴³ Ook deze opsomming in de *Bireknade Bota* laat weinig aan duidelijkheid te wensen over:

16. *Bird offbaernd iefta kaeld iefta offscherren wr syn willa, soe is dio bote fiardahael pond.*

17. *Hwam so ma syn haud bischert mit wald, dat ma him halt ende bynt, dat is acht pond ende sexteen graet.*

18. *Jefma een frowa mit wald her frisen offsnyt, soe schel ma her beta mit acht eynsem.*

19. *Jefma een man syn heer ofsinght, so is dio bote fyf pond; iefmet al heel ofsinght, soe is dio bote tien pond ende da lada sex eden fan dissem.*

20. *Hweer so ma een frowa faxfangen deth iefta duustleken iefta bloedresena iefta ielkirs dulginga ende hio naet fiuchtende is, so is her bota da fiarda penningh mara somet een man dwee. Eenbeet ende oenbrins.*⁴⁴

16. Baard afgebrand of kaal gemaakt of afgeschoren tegen de wil van de eigenaar, dan is de compensatie 3½ pond.

17. Wie men ook maar zijn hoofd scheert met geweld, dat is dat men hem vasthoudt en vastbindt, daarop staat 8 pond en 16 groten.

18. Als men een vrouw met geweld haar krullen afsnijdt, dan moet men haar compenseren met 8 ons.

19. Als men een man zijn haar afbrandt, dan is de compensatie 5 pond; als men het helemaal afbrandt, dan is de compensatie 10 pond en zich hiervan vrij te zweren vereist zes onschuldleden.

20. Wanneer men een vrouw aan het haar trekt of een harde klap geeft of een bloedende wond of een andere verwonding toebrengt en zij niet vecht, dan is haar compensatie een kwart hoger dan wanneer men het een man aandoet. Enkelvoudige compensatie en *onbrinze*.

Haar trekken, het haar in brand steken, haar afscheren bij zowel mannen als vrouwen komen zo veelvuldig voor in de boeteregisters dat we hier wel degelijk te maken hebben met een belangrijke symboolfunctie. De handeling kon zelfs uitmonden – bedoeld of onbedoeld – in het ronduit scalperen van het slachtoffer: *Sa hwarsa ma ena monne top heres ofstat, thet ther folgath her and swarde and blod thredda, thet is fiuwer and twintich skillinga bote ieftha twene etha* ‘Wanneer men bij een man een haarlok afhouwt, zodat haar, hoofdhuid en bloed als derde elkaar volgen, dan is de compensatie 24 schellingen of twee onschuldleden’.⁴⁵

In de haardracht van de Vrije Fries convergeren kortom zijn fysieke, sociale en politieke lichaam. Doordat zijn haardracht onderdeel was van de ideologie van de Friese Vrijheid (opgeschoren als teken van vrijheid) en haar sterk gemarkeerd was als symbool voor mens-zijn (*Adam Octipartitus*) en leven (*Oudfriese embryologie*), was het haar van elke individuele Vrije Fries een mogelijk doelwit om hem

43 E1 VII,5-6 (BEm).

44 D XIV,16-20 (BBr, groep C).

45 R1 VI,3(1c) (BRu).

schade te berokkenen. Daarom vinden we beschadiging van haar veelvuldig beschreven in de boeteregisters.

2.2 *Krijgerscultuur*

Het ideaaltypen van de Vrije Fries was een krijger. Een krijger met opgeschoren haar, zoals we hierboven zagen. Krijgerscultuur is een van de pijlers onder een eer-economie. Eer moet immers met geweld verdedigd worden door het individu. De Friese krijgers die in Rome paus Leo ontzetten waren degenen die door Karel de Grote tot vrijen uitgeroepen werden. De Friese Vrijheid was verworven door ervoor te vechten. De stereotiepe Friese krijger met het korte haar was gekleed in een lange leren schobbejak of *brunia*, droeg een (rond) schild en een zwaard (zie afbeelding 18).⁴⁶ Op diverse afbeeldingen vinden we bovendien een opmerkelijke lange speer. Deze ‘polsstokspeer’ was bijna twee keer zo lang als de gemiddelde speren (zo’n 3,5 á 4 meter) en had aan de onderkant een gaffel of klompje hout. Hierdoor zakte hij niet weg in de modder wanneer hij als polsstok gebruikt werd om over de sloten en smalle watertjes in Friesland te springen. In het midden had hij een leren knoop om de schacht, zodat deze, wanneer hij werd gebruikt voor een stormaanval, niet door de hand van de krijger gleed.

Niet alleen hun uiterlijk, ook hun krijgersmentaliteit was opmerkelijk. De beschikbare bronnen vertellen ons dat de Friezen bekend stonden als agressieve krijgers. De kruistochtprediker Olivier van Keulen, die in het eerste kwart van de dertiende eeuw door de Friese landen trekt, noemt ze een *gens bellicosa* ‘een oorlogszuchtig volk’.⁴⁷ De beste beschrijvingen van Friese krijgers en hun manier van vechten stammen uit de tijd van de kruistochten, vooral die van de late twaalfde en vroege dertiende eeuw. Ze vormden daar troepen die zich vooraan in het krijgsgewoel bevonden, *in amente prevolans* ‘als een gek naar voren stormend’.⁴⁸ Daarbij gebruikten ze hun lange polsstokspeer waarschijnlijk als een stormram die de vijandelijke troepen uiteen dreef en op de vlucht joeg. De Friezen waren bij uitstek getraind als infanteristen, krijgers te voet. De Friese landen waren immers te zompig om er met paarden te kunnen vechten. De elite bezat en bereed wel paarden, maar vocht er niet mee.⁴⁹

Deze historische feiten vormen een opmerkelijke parallel met de verhalen over de Friese Vrijheid, waar de Friezen eveneens vooraan in de linies werden geplaatst. Het is haast, alsof de ervaringen die de Friezen tijdens de kruistochten hebben opgedaan de ‘jongere’ Vrijheidsideologie, volgens welke de Friezen hun vrijheid bevochten hebben, hebben gevoed. Volgens de oudere traditie ‘kochten’ de Friezen hun vrijheid in ruil voor hun belofte van trouw aan Karel de Grote, het betalen van belasting (*buslotha*) en de overgang naar het christelijke geloof. In de

46 Mol, ‘Fryske krigers en de krústochten’; Mol, ‘Friese krijgers en de kruistochten’; Mol, ‘Frisian Fighters and the Crusade’.

47 Hiestand, ‘Oliver Scholasticus’, 32.

48 Mol, ‘Frisian Fighters and the Crusade’, 109.

49 *Ibid.*, 105-106.

jongere traditie zijn de Friezen dappere krijgers die vooraan in de gelederen van Karels leger worden geplaatst. Door daar – *against all odds* – een overwinning te behalen verwerven ze hun vrijheid. De ervaringen tijdens de kruistochten passen uitstekend bij de verandering die het verhaal over de Friese Vrijheid heeft ondergaan. Waarschijnlijk in de tweede helft van de vijftiende eeuw ontstond er in Westerlauwers Friesland bovendien een historiografische traditie waarin het Vrijheidsmateriaal gegoten werd in de vorm van een lang verhaal waarin dertien kernen te onderscheiden zijn. De laatste (en jongste) vier vertellen de verhalen van vier Friese helden die aan verschillende kruistochten hebben deelgenomen; Lambertus van Katrijp, Poptatus de palmridder, Minne en Hayo.⁵⁰ De ervaringen die de Friezen tijdens de kruistochten opdeden hebben dus een diepe indruk achtergelaten. Hoogstwaarschijnlijk hebben hun ontmoetingen met de Franse adel tijdens de kruistochten de basis gelegd voor het ridderideaal, dat uit bijvoorbeeld *Fon alra Fresena Fridome* spreekt.⁵¹

Naast de polsstokspeer kenden de Friezen de meest gangbare wapens – zwaard, schild, korte speer, pijl en boog, kruisboog. We komen ze enkele malen tegen in de Oudfriese bronnen. In het *Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht* zijn bijvoorbeeld bepalingen te vinden met betrekking tot de heervaartsplicht. Er worden vier groepen Friezen onderscheiden: zij die land bezitten ter waarde van respectievelijk 30, 20, 12 pond en minder dan 12 pond. De eerste groep moet in volle wapenrusting te paard ter heervaart verschijnen. De tweede groep moet een *truchslain wepen* bezitten – een zwaard.⁵² De derde groep verschijnt met speer en schild, en de vierde groep dient een boog en pijlenkoker te hebben.⁵³ In het omgaan met deze wapens, eventueel in verschillende combinaties met elkaar, zullen de Friezen zich bekwaamd hebben, net als krijgers van alle tijden.

Over de training die Europese krijgers ontvingen en de vaardigheden die zij aanleerden valt door recent onderzoek in het algemeen iets te zeggen. Vanaf ongeveer 1300 zijn ons zogenaamde vechtböeken (*Fechtbücher*) overgeleverd. Deze boeken geven instructies voor het vechten met zwaard, met zwaard en schild, met harnas en te paard. Daarnaast werd ook het ongewapend vechten onderwezen.⁵⁴ Het oudste vechtböek (I,33 genaamd) stamt uit het einde van de dertiende eeuw of het begin van de veertiende. Het handschrift telt 32 vellen perkament.⁵⁵ Elke pagina bevat twee ingekleurde tekeningen van telkens twee strijders in verschillende poses. De strijders zijn uitgerust met een eenhandig zwaard en een klein rond schild (vuist-

50 Poortinga, *De palmridder fan Lissabon*; Hoekstra, *Vier Friese kronieken*.

51 Stracke, *Tracht und Schmuck Altfrislands*, 87; Mol, 'Frisian Fighters and the Crusade'.

52 J III,23 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855). De J-tekst heeft hier *truchlang wepen*. De redactie in Druk heeft op deze plek het correcte *truchslain wepen*. Zie Fairbanks, *The Old West Frisian Skeltana Riucht*, 80-81, die *truchlang wepen* vertaalt met 'two-handed sword'. Mol, 'Friese krijgers en de kruistochten', 103 n 71, geeft de correcte interpretatie (*truchslain* betekent 'door en door geslagen' door de wapensmid; een zwaard dus). Ook de Nederduitse teksten geven hier *doerslagene wapene* (*Rechten en Willekoeren* 157; hier geciteerd naar hs. GAG (Gemeentearchief Groningen) q9B f. 7r).

53 J III,22-25 (*Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht*, App. 855).

54 Amberger, 'Reconstructing Ancient Martial Arts'.

55 Royal Armouries MS. I.33. Uitgegeven in: Forgeng, *The Medieval Art of Swordsmanship*.

Afb. 20 Een afbeelding uit Hs. Royal Armouries I.33, f.17. De houding van de linkerfiguur in deze afbeelding lijkt sterk op die van de rechterfiguur uit de muurschildering in de kerk van Westerwijtwerd (afbeelding 22).

schild of beukelaar). Elke afbeelding wordt begeleid door een tekst in het Latijn, doorspekt met Duitse uitdrukkingen. Er is sprake van een leraar, die aangeduid wordt met *sacerdos* ('priester'), en een leerling (*scholaris*).⁵⁶ Een analyse van de inhoud van het handschrift toont opmerkelijke overeenkomsten met de latere vechtböeken, zodat I.33 als de vroegste vertegenwoordiger van deze traditie gezien kan worden.⁵⁷

Een belangrijke figuur in de Europese vechtradities in de periode na 1300 is de *schirmmaister* Johannes Liechtenauer, die waarschijnlijk rond 1320 geboren werd. Van zijn onderwijzingen zijn de meeste latere *Fechtbücher* afgeleid. Deze beginnen vaak met het reciteren van de raadselachtige verzen die Liechtenauer aan zijn studenten leerde. Deze verzen, *Merkeverse* of *Zettel*, worden vervolgens uitgelegd.⁵⁸ Ook I.33 kent dit soort verzen al: Liechtenauer was dus niet de eerste om zijn lessen in deze vorm over te dragen. Een voorbeeld van een dergelijk vers is:

*Vier leger allain
da von halt vndd fleüch die gmain
ochß pflug alber
vom tag sy dir nitt vnmer*⁵⁹

⁵⁶ Met *scholaris* zou zelfs een student aan een universiteit bedoeld kunnen zijn. Waarom het juist deze twee groepen zijn die we hier zien vechten is nog onduidelijk: *Ibid.*, iii.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ Tobler, *Secrets of German Medieval Swordsmanship*, x; Forngeng, *The Medieval Art of Swordsmanship*, 4.

⁵⁹ Tobler, *Secrets of German Medieval Swordsmanship*, 5.

Neem slechts vier houdingen aan
 en veracht de algemene (houdingen);
 de Os, de Ploeg, de Zot,
 en Vanaf het dak moet je kennen

De versen waren geschikt als mnemotechnisch middel, maar zijn zonder uitleg nogal duister. Gelukkig weten we dat de vier genoemde houdingen uitgangsposities voor een zwaardvechter zijn.⁶⁰ Met 'de Os' (*ochß*) werd een houding aangeduid waarbij het zwaard langs het gezicht van de strijder werd gehouden en zo als een soort ossenhoorn naar de tegenstander wees. 'De Ploeg' (*pflug*) verwees naar de houding die iemand aannam als hij achter een ploeg stond: zijn handen hingen laag langs zijn lichaam omdat het handvat van de ploeg zich ter hoogte van de heup bevond. Zo ook de zwaardvechter die in de Ploeg stond. De punt van zijn zwaard wees hierbij schuin omhoog. 'De Zot' (*alber*) was een ogenschijnlijk onzinnige houding, omdat de strijder het zwaard met de punt naar beneden liet wijzen en zo zijn bescherming leek te laten vallen. Hij kon de punt echter meteen omhoog brengen en de aanvaller zo verrassen. 'Vanaf het dak' (*vom tag*) ten slotte was de houding waarbij het zwaard boven het hoofd of ter hoogte van de schouder werd gehouden, recht omhoog wijzend, zodat het kon neerdalen op de tegenstander.

Hoe vochten nu de middeleeuwse Friezen? Kenden zij de tradities die neergeschreven zijn in de *Fechtbücher*? Hoogstwaarschijnlijk wel, omdat we er steeds meer achterkomen hoe algemeen verbreid deze kennis was onder de krijgers van middeleeuws Europa. Enige jaren geleden kocht de Universiteitsbibliotheek Leiden een Middelnederlands vechtboekje aan, daterend uit ca. 1520. Dit voor het Middelnederlandse corpus unieke handschrift van 16 samengenaaide bladen toont dat de traditie van de vechtboeken zich ook tot in de Nederlandstalige streken uitstreekte (zie afbeelding 21).⁶¹

Wanneer we echter op zoek gaan naar directe aanwijzingen voor kennis van de inhoud van de vechtboeken in middeleeuws Friesland is de opbrengst mager. In de nu afgebroken kerk van Terkaple in Friesland zijn in de periode tussen 1517 en 1537 koorbeschilderingen aangebracht. In een decoratieve strook zijn zes afbeeldingen aangebracht van telkens twee schermers in verschillende posities.⁶² Dit wijst op een bekendheid met de schermtraditie van de zestiende eeuw, die is vastgelegd in schermhandboeken, een jongere ontwikkeling van de middeleeuwse *Fechtbücher*. Nog in de achttiende eeuw waren er aan de Universiteit van Franeker schermmeesters verbonden die de studenten in deze kunst onderrichtten.⁶³

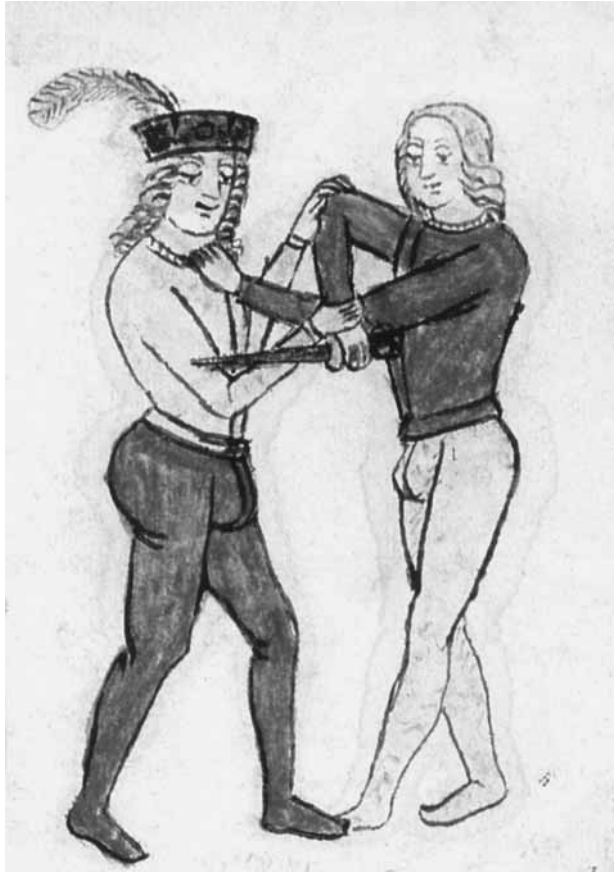
Voor de periode vóór 1500 vinden we geen schriftelijke aanwijzingen dat de Friese krijgers bekend waren met de traditie van de vechtboeken. Een opmerke-

60 *Ibid.*, 80-81.

61 Universiteitsbibliotheek Leiden: UBL BPL 3281. Het is overigens nog niet duidelijk of deze later samengenaaide vellen ooit deel hebben uitgemaakt van een codex of oorspronkelijk losse pagina's zijn geweest.

62 Van Weezel Errens, 'De zolderschilderingen in de oude kerk van Terkaple'.

63 Zo werd op 21.5.1713 Dirk Fedder aangesteld als schermmeester aan de Franeker Universiteit. Wumkes, *Stads- en dorpskroniek van Friesland. dl. I*, 37.

Afb. 21 Een afbeelding uit Hs. Universiteitsbibliotheek Leiden BPL 3281 (p. 5).

Item waert dat iemen na v stake van bouen ende hi v metten collijere grepe soe grijpt hem zij wist neeuen zijn dagghe met ower rechte hant ende met ower sclincker hant aen zijnen elleboghe douten sterck van v ende tort dobbel om ende alsoe zijdi hem quite en de hebdi zijn dagghe

Item. Als iemand van boven naar u steekt en u bij de kraag grijpt, pak dan zijn pols naast de dolk met uw rechterhand en met uw linkerhand zijn elleboog. Duw hem krachtig van u af en draai tweemaal om. Dan bent u van hem bevrijd en hebt u zijn dolk.

lijke bepaling in de Oudfriese boeteregisters is er misschien aan te relateren. Het vechtsysteem van Liechtenauer kende enkele *Mortstoße* ‘dodelijke klappen’. Een daarvan was een stomp in de buik, of liever, op de navel. De boeken zeggen: ‘sla hem met je rechterhand op zijn navel zo hard als je kunt’.⁶⁴ Zouden de verwonding *navlabreke* ‘navelbreuk’ of *in dine naula binna dine ringe* ‘in de navel binnen de ring’, die in de boeteregisters te vinden zijn naar deze techniek verwijzen?⁶⁵

Het overgeleverde iconografische materiaal stelt ons echter wel in staat iets meer te zeggen over de vechttechnieken van de middeleeuwse Friezen. Twee aan elkaar verwante muurschilderingen, een uit de kerk van Westerwijtwerd (zie afbeelding 22) en een uit die van Woldendorp (zie afbeelding 13), tonen twee krijgers die tegenover elkaar staan. Ze worden op ca. 1350 gedateerd. Beide krijgers hebben de eerder genoemde schobbejakken aan en zijn gewapend met een polsstokspeer (met gaffel en verdikking in het midden) en zwaard en schild. De rechter strijder heeft zijn speer al verbruikt; die is kromgebogen afgebeeld tegen het schild van

64 Tobler, *Secrets of German Medieval Swordsmanship*, 235.

65 *navlabreke*: J XXIV,52 (BGr, groep A); *binna dine ringe*: D XIV,198 (BBr, groep C).

Afb. 22 De kampvechters in de kerk van Westerwijtwerd.

zijn tegenstander. De linker strijder houdt de speer in de rechterhand en het schild in de linker en lijkt klaar om de speer te werpen. De eerste strijder heeft zijn zwaard getrokken en houdt die boven zijn rechterschouder. Hij houdt zijn schild in zijn linkerhand voor zijn lichaam. Deze houding lijkt sterk op ‘Vanaf het dak’, een van de vier basishoudingen die Liechtenauer noemt. De houding is afgebeeld in handschrift I.33, waar hij wordt beschreven als een van de zeven *Huten* ‘verdedigingshoudingen’ (zie afbeelding 20).

Mogelijk bieden de dieren die ter beide zijden van de krijgers van Westerwijtwerd zijn afgebeeld nog een aanwijzing voor bekendheid met de traditie van de vechtboeken. Hoewel de krijgers zelf de tand des tijds goed doorstaan hebben, is dat niet het geval voor de hen flankerende beesten. Links is een viervoeter zichtbaar, waarvan de staart en de tweede achterpoot afgesleten zijn. Deze viervoeter is wel gehouden voor een hond, wolf en zelfs voor een panter.⁶⁶ Een hondachtige lijkt het meest aannemelijk. Van het rechterdier hebben alleen de kop, de nek en een voorpoot de eeuwen doorstaan. Door zijn gespleten tong echter is hier een draak in te herkennen. En daarmee komen opeens de vechtboeken weer in beeld. Filippo Vadi heeft namelijk in zijn vijftiende-eeuwse vechtboek *Arte Gladiatoria Dimicandi* een afbeelding opgenomen waarop een krijger te zien is, ongeveer zoals de Zodiacman en de Wondenman die we eerder behandeld hebben.⁶⁷ Op diverse locaties van het lichaam van de krijger zijn symbolen afgebeeld van de karakteristieken die die lichaamsdelen moeten bezitten om succesvol te zijn in de strijd. Hoofd, schouders, hart, handen, knieën en voeten zijn ervan voorzien. De symbolen voor de linker- en de rechterhand zijn respectievelijk een hond en een draak. De rechterhand moet in staat zijn om net als de staart van de draak zeer hard te kunnen uithalen. De linkerhand moet snel zijn als de hazewindhond.

66 Van Lier, ‘Vechtende Friezen in Groninger godshuizen’, 69.

67 Porzio en Mele (ed. en vert.), *Arte Gladiatoria Dimicandi*, 88-89.

Inderdaad kunnen bij de schildering van Westerwijtwerd de smalle snuit van het linkerdiertje en de gestreepte borst opgevat worden als een poging om een hazewindhond te schilderen. Meer onderzoek naar de ouderdom van deze hond- en draaksymboliek en de verspreiding ervan is echter gewenst.⁶⁸

Hoe ze het ook geleerd hadden, de Friezen konden goed vechten en deden het graag – zowel binnen de landsgrenzen, wanneer ze vetes voerden, als daarbuiten, wanneer ze aan kruistochten deelnamen. Een directe link tussen het Friese materiaal en dat van de vechtkunsten vast te stellen is mooi, maar niet noodzakelijk. De bronnen over de rol van Friezen in de kruistochten tonen aan dat ze hun mannetje konden staan. Anderzijds is het in de vechtkunsten beschrevene een deel van een groot arsenaal aan krijgstechnieken waarover de middeleeuwse krijgers in het algemeen beschikten. Wie tegenwoordig onder de indruk is van Aziatische vechtkunsten doet er goed aan te bedenken dat dit *grosso modo* ook is waartoe de middeleeuwse Europese krijgers in staat waren.⁶⁹ Concluderend kunnen we stellen dat krijgerschap een belangrijk onderdeel was van de middeleeuwse Friese cultuur. Hoewel niet elke Vrije Fries een krijger was, was dat wel het ideaal: de Friezen uit de Vrijheidsmythologie.

Het krijgerschap was in de termen van de *habitus* van Bourdieu in het lichaam van de Vrije Fries gegraveerd. Zijn lichaam stond letterlijk naar vechten. Degenen die daadwerkelijk met wapens omgingen, trainden zichzelf jarenlang – waarschijnlijk dagelijks – in ongewapend vechten en in de omgang met zwaard, speer en polsstokspeer. Tijdens een vete of in een kruistocht kregen zij bovendien de kans het geleerde in de praktijk te brengen. En dan moesten zij zorgen goed voorbereid te zijn. Een gevecht van man tot man duurt niet veel langer dan enkele minuten en is daarna vaak definitief beslecht in het voordeel van een van beide. Deze ervaring, die voor de Friezen eeuwen duurde, zal diep in de lichamen van opeenvolgende generaties van Friese krijgers verankerd zijn geraakt.

Iemand die jarenlang een vechtkunst beoefend heeft is zich sterk bewust van zijn lichaam en de grenzen ervan. Hij weet exact – tot op de millimeter – tot hoever zijn hand reikt. Hetzelfde gaat op wanneer een geoefende krijger een zwaard ter hand neemt. Het zwaard wordt een verlengstuk van het lichaam en opnieuw weet de krijger precies tot hoever hij reikt. Hij moet weten wanneer het zwaard van de ander wel of niet doel zal treffen. Op die ervaringskennis zijn effectieve verdedigingstechnieken gebaseerd. De *habitus* van een krijger brengt ook een verhoogde sensitiviteit voor aanvallen en voor het overschrijden van ruimtelijke grenzen met zich mee. Iemand die op een afstand van tien meter met een zwaard zwaait is niet gevaarlijk. Als hij dat op een afstand van een meter doet, is het verstandig het eigen zwaard te trekken. Dit gegeven moeten we in het oog houden wanneer we hieronder het concentrisch model bespreken.

68 Een hond en een draak zijn ook waarneembaar aan de voeten van de wondenman die in hoofdstuk 4 is afgebeeld (afbeelding 15).

69 Men moet daarvoor wel de verfijning wegdenken die optrad op het moment dat de Aziatische *martial arts* zich ontwikkelden van rechtstreeks toepasbare vechttechnieken tot kunstvorm en levensweg. In het Japans wordt dit verschil uitgedrukt met de termen *bujutsu* 'vechttechnieken' en *budo* 'vechtkunst als levenspad, filosofie'. Zie Fields, *The Code of the Warrior*, 198.

2.3 De angst voor gezichtsverlies

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoe een functionerend, valide lichaam op verschillende manieren werd gedefinieerd in de boeteregisters. Dat lichaam beschikte over zes ledematen, vijf zintuigen, was niet verlamd, kon kinderen verwekken en optreden in het openbare leven. In deze paragraaf wil ik wat dieper ingaan op dat laatste aspect. Hoe zag die Fries er uit als hij zich in het openbare leven voortbewoog? Hoe kon via zijn uiterlijk zijn status beschadigd worden? Het ongeschonden uiterlijk komt zo duidelijk uit de boeteregisters naar voren dat hier grote waarde aan moet zijn toegekend. Denk hier aan de bepalingen omtrent *wli-tewlemmelse* ‘gelaatsverminking’, *abel and inseptha* ‘verhoogd en verdiept littekenweefsel’, en de *blikande* ‘zichtbare’ verwondingen, ook wel aangeduid met *buta klathum* ‘buiten de kleding vallend’. De bepalingen in de boeteregisters rondom dit thema zijn zo uitbundig vertegenwoordigd, dat er een angst in te lezen valt om beschadigd te worden en daardoor in het openbare leven aan status te verliezen.

Een angst voor statusverlies uitte zich eveneens in een aandacht voor viezigheid en incontinentie. In hoofdstuk 4 zagen we dat een aantal termen uit de boeteregisters aangaven dat het slachtoffer op de grond terecht kwam (*delefel* ‘val naar beneden [i.e. op de grond]’, *erthfel* ‘val op de grond’, *muldeslek* ‘slag die iemand op de grond doet belanden’).⁷⁰ In hoofdstuk 5 behandelden we de dichotomie hoog – laag die in de ideologie van de Friese Vrijheid te vinden is. Als de Fries nog een naakte slaaf is, is hij ook ‘onder de voeten van iedereen’. Die voorstelling wordt weerspiegeld in een aantal bepalingen in de boeteregisters over *fotsperne* ‘het met de voet op iemand gaan staan’ en *bekhlepe* ‘iemand op de rug springen’. In de nabijheid van bepalingen over *bekhlepe* vinden we vaak *flesfel* ‘iemand in een waterplas gooien’. Een deel van de belediging bestaat uit de lage positie die het slachtoffer inneemt.

Maar dat is niet het hele verhaal. In het gehele boeteregistermateriaal zijn opvallend veel verwijzingen naar viezigheid te vinden. Zowel bij de beschrijving van de *bekhlepe* als bij die van de *flesfel* en *fliuswerp* ‘iemand in het water gooien’ vinden we het allitererende paar *wet and wasich* ‘nat en modderig’, dat verwijst naar de toestand van het slachtoffer na de daad. De bepaling over *bekhlepe* in het Emsingoër Boeteregister is hier zeer verhelderend: *Bechlep: huasa annen mon hlapt oppe sinen hreg anda hine ynna then threck werpe, thet hi wet anda wasich wirthes, tuintich panniga to bote* ‘*Bekhlepe*: wie ook maar een man op zijn rug springt en hem in de drek gooit, zodat hij nat en modderig wordt, 20 penningen compensatie’.⁷¹ Zo is er verder de unieke bepaling in het Emsingoër materiaal waarin wordt verteld dat iemand zijn modderige voet (*wasie fot*) aan de broek van een ander afveegt.⁷² En wat te denken van de bepalingen over de ‘boosaardige begietingen’, de *swarte sweng*, waarbij het slachtoffer met onrein vocht (in het ergste geval gier of urine) overgoten werd.

⁷⁰ Zie hoofdstuk 4.3.1.

⁷¹ E3 I,207 (BEm).

⁷² E3 II,19 (Toevoeging op BEm).

Sinds Mary Douglas' studie *Purity and Danger* weten we dat de dichotomie 'vies – schoon' gemarkeerd is.⁷³ De hoogste Indiase kaste, die van de Brahmanen, houdt zich zo min mogelijk met uitwerpselen bezig. Het opruimen daarvan is het werk van de laagste kasten. Vies is dus laag en schoon is hoog. De dichotomie werkt ook door in het bewaken van grenzen, waarbij de grenzen (uitgangen) van het lichaam op dezelfde manier bewaakt worden als de grenzen tussen verschillende sociale groepen of de grenzen van een heel volk.⁷⁴ William Miller gaat met zijn studie naar walging (*disgust*) dieper op de materie in. Hij laat zien dat walging synoniem is voor sociale uitsluiting of beter, voor de bevestiging van een lagere sociale status die aan degene die walging oproept wordt toegeschreven.⁷⁵ Iemand in een walging oproepende staat brengen tastte met andere woorden zijn status aan. Het was dus mogelijk om iemand schaamte toe te brengen door hem iets walgelijks te laten doen of hem iets walgelijks toe te dienen.

Walging is meer dan aanwezig in wat in de boeteregisters omschreven wordt als *swimslek* 'bezwijmende slag', *soldede* 'bezoedeldaad' en *dathswima* 'doodzwijm'. Een *soldede* betekende dat iemand zo hard werd geslagen dat *thiu spise itta tuam endem vtrent* 'het eten er aan twee kanten uitkomt'.⁷⁶ Bij de aan de *soldede* verwante *dathswima* wordt expliciet vermeldt dat het slachtoffer bewusteloos raakt *thet hi lidza inna sine quade dey and nacht ieftha tua ethmelde* 'zodat hij in zijn eigen ontlasting ligt gedurende een of twee etmalen'.⁷⁷ De toestand bevatte dus drie gevreesde elementen: het slachtoffer eindigde op de grond (laag), in een bewusteloze toestand (lees: een tijdelijke invaliditeit) en had zichzelf bevuild. Het was met andere woorden een succesvolle manier om iemands status te beschadigen. Miller geeft een IJslandse parallel voor deze Oudfriese bepalingen. In de *Laxdoela saga* wordt een groep mensen door een vijandige factie aangevallen. Deze sluiten hen drie dagen lang op in hun eigen huis en staan hen in die periode niet toe om van het toilet gebruik te maken, dat zich buiten bevond. Hierdoor werden de belegerden gedwongen hun behoeften binnen te doen. Dit was zo beschamend dat de belegerden na afloop verzuchtten dat er beter twee van hen gedood hadden kunnen worden dan deze vernedering te hebben moeten ondergaan.⁷⁸

Wie kortom met drek besmeurd werd, werd dat ook in overdrachtelijke zin. Wanneer in een cultuur een schoon, onaangetast, functionerend lichaam zo duidelijk het ideaal is, zijn de ontkenningen daarvan makkelijk in te zetten als strategie om te vernederen. Dit is evident het geval voor middeleeuws Friesland. Dit uitstapje naar de stinkende kant van middeleeuwse Friesland toont ons het contrast tussen de schone, geklede, met sieraden getooide trotse Fries die op de rechtszitting paradeerde en de vernedering die hem kon worden toegebracht door

73 Douglas, *Purity and Danger*.

74 Synnott en Howes, 'From Measurement to Meaning', 159; Scheper-Hughes en Lock, 'The Mindful Body', 362.

75 Miller, *The Anatomy of Disgust*.

76 E2 III,113 (BEm).

77 E1 VII,83 (BEm).

78 Miller, *The Anatomy of Disgust*, 145.

hem in de modder te werpen, te overgieten met urine of hem bewusteloos in zijn eigen ontlasting achter te laten.

3 De vrouw

Niet alleen door een Vrije Fries in de modder te werpen kon zijn eer schade toegebracht worden. Dat kon ook door het treffen van alle elementen die onder zijn voogdijschap vielen. We zagen in het vorige hoofdstuk reeds dat er in de boeteregisters aandacht wordt besteed aan inbreuken op iemands land en huis, en dat deze twee zozeer met een Vrije Fries werden vereenzelvigd, dat we er lichaamsmetaforen voor konden aantonen. Dat laatste is niet het geval voor de zaken die in deze en de volgende twee paragrafen behandeld worden. Wel kon de Vrije Fries via deze zaken getroffen worden, zoals we zullen zien. Ze maakten dan ook zeker deel uit van zijn politieke lichaam.

Over de vrouw in middeleeuws Friesland en haar positie is reeds het een en ander gepubliceerd.⁷⁹ In deze paragraaf wordt zij uitermate androcentrisch, als verlengstuk van haar echtgenoot, behandeld. Hoe vrouwonvriendelijk ook, die invalshoek valt te verdedigen. Juridisch viel een ongetrouwde vrouw (*famna*, *fone*) onder de *mund* van haar vader, bij diens afwezigheid onder die van haar broer. Na haar huwelijk kwam ze onder de *mund* van haar echtgenoot. De man was dan ook aansprakelijk voor de daden van zijn vrouw: *Hot so des mannis wyf deth, dat scil ma beta mit tweder bote* 'Alles wat de vrouw van een man doet, dat moet men [de echtgenoot] compenseren met twee derde van de normale compensatie'.⁸⁰ Elders worden in de boeteregisters de onopzettelijke daden van een vrouw gelijkgesteld aan de *urbek deda* die een man zelf 'achter zijn rug' beging. Hiervoor hoefde slechts een halve compensatie betaald te worden en geen vredegeld.⁸¹ Over het algemeen varieert het bedrag dat een man voor de opzettelijke daden van zijn vrouw moest betalen tussen een half, twee derde en een volledige compensatie. Er hoefde echter geen vredegeld voor de daad betaald te worden.

Omdat de vrouw onder de *were* van de man viel, kon de eer van de man verminderd worden door een aanval op zijn vrouw. De vrouw had namelijk schaamte (*skame* 'schaamte' en *skande* 'schaamte, schande') te verliezen en dit had rechtstreeks effect op de eer van haar man.

44. *Hversama ene femna ieftha ene wida werpth ur enne benc end thet liude ursiath thet thiū blichth, sa is thiū bote thria sextahalue merk ieftha thria sex ethar.*

45. *Ist enre frowa den, ther mit hire monne is, sa ist tua end tuintech merka ieftha firwer and tuintech etha, wande ther mei end enre wiue, ther mith hire monne is, alra meste scome blica.*⁸²

79 Onder andere: Algra, *Positieve discriminatie van vrouwen*; Veen, 'Historische kritiek'; Van Itersson, 'Vrouwenvoogdij – Friesland en Groningen'; Boersma, 'De frou yn 'e Fryske wetten'; Kok, 'Houlik en earberens by ús foarfaers'; Sterringa, 'The Most Miserable Women'.

80 U XXVI,108 (BDg, groep B).

81 J XXVIII,278 (BW5D, groep C). Zie voor een citaat hieronder, paragraaf 3.3.

82 H XII,44-45 (BHu).

44. Indien men een ongetrouwde vrouw of een weduwe over een bank gooit en de omstanders haar schaamdelen kunnen zien, dan is de compensatie drie keer 5½ mark of drie keer zes eden.

45. Is het een vrouw aangedaan die met haar man is, dan is het 22 mark of 24 eden, want de grootste schaamte kan toegebracht worden aan een vrouw die in het gezelschap van haar echtgenoot is.

De zinsnede 'want de grootste schaamte kan toegebracht worden aan een vrouw die in het gezelschap van haar echtgenoot is' in paragraaf 45 wordt in hetzelfde *Hunsingoër Boeteregister* herhaald na een bepaling over *dikraf*, het wegroven van iemands schaamlap of 'ondergoed'.⁸³ We kunnen ons hier iets bij voorstellen. Wat voelt een man als zijn vrouw in zijn aanwezigheid wordt aangevallen of aangerand? Hij voelt zich tekort schieten omdat hij zijn vrouw niet heeft kunnen verdedigen. Dit gold *a fortiori* voor de Vrije Fries. Zijn mannelijkheid en zijn eer werden dan aangetast. Een dergelijk voorval kon zijn status ernstige schade toebrengen. Het raakte namelijk direct aan een basiswaarde van *mund / were* en eer: fysieke competentie.

De seksuele connotatie van de schaamte van de vrouw blijkt verder uit alle bepalingen over dit onderwerp. Schaamte en schaamdelen zijn in het Oudfries verregaand identiek aan elkaar. In het *Hunsingoër Boeteregister* wordt een van de drie graden van *blezene* 'ontbloting' (een vergriep dat uitsluitend met vrouwen in verband wordt gebracht) omschreven als: *sa hire clathar uperauad send and hire skeme blicht* 'wanneer haar kleren opgestroopt zijn en haar schaamte te zien is'.⁸⁴ Elders vinden we: *huasa ene frouwe nime bi tha sculderem anda hia vterbec beye anda hire nene skonda ne blike* 'wie een vrouw bij de schouders pakt en haar achterover buigt en bij haar geen schande te zien is'.⁸⁵ Het moge duidelijk zijn: *skonda* en *skeme* zijn parallelle termen en beide hebben als epicentrum de vrouwelijke schaamdelen.

De boeteregisters vertonen een complex aan bepalingen over schaamte. Onder het al genoemde *blezene* 'ontbloting' vallen meerdere vergriepen. Als bij een vrouw de kleren afgerukt werden tot ze in haar hemd stond, was ze nog niet bloot maar wel *thruchskinich* 'doorschijnend', zoals ik hierboven al opmerkte. Verder vinden we bepalingen omtrent *dikraf* 'het wegnemen van de kleding die de schaamdelen bedekken', *basefeng* 'het onkuis betasten van de geslachtsdelen van een vrouw' en natuurlijk *nedmund* 'verkrachting'.⁸⁶ Verkrachting werd gelijkgesteld aan de sociale dood van een vrouw en vereiste haar weergeld als compensatie. Dit raakte aan de kern van de eer van een vrouw: kuisheid.

Zelfs het wegnemen van kledingstukken waarvan het gemis tegenwoordig geen schaamte meer zou opwekken, werd voor de middeleeuwse Friezin klaarblijkelijk als een ontbloting gezien. Het kledingstuk dat in de boeteregisters het frequentst voorkomt is de muts (*hneze*, *hokke* of *huve*). Het wegrukken van de muts (*wifstrevene* of *havedraf*)⁸⁷ bracht schaamte teweeg: *Hwasa kerft of there wiue*

83 H XII,69 (BHu).

84 H VII,88 (BHu).

85 E3 II,22 (toevoeging BEm).

86 Andere termen voor verkrachten zijn *a nede nima*, *neda* of *nedgia*.

87 Over *wifstrevene*: Munske, *Der germanische Rechtswortschatz*, 158.

hire hocka, sa istet fulscondlic and nis naut skethelic ‘Wie de muts van het hoofd van het vrouw afsnijdt, dan is het zeer schandelijk, maar het is niet schadelijk’.⁸⁸ Met ‘schadelijk’ wordt bedoeld dat het wegrukken van de muts geen daadwerkelijke verwonding veroorzaakte. Andere kledingsstukken die een vrouw ontnomen konden worden zijn de *slinge* ‘lint dat aan de muts zit’ en de *stukelbend* ‘met edelstenen en goud bezet lint waarmee het haar opgebonden wordt’.⁸⁹

Overigens was niet alleen in middeleeuws Friesland en niet alleen bij de vrouw het beschadigen of afrukken van de hoofdbedekking een ernstige belediging. Op 23 september 1531 deed zich een voorval in Zeeland voor, in een herberg in Noordgouwe. Aliaen Lenaertsz zat daar een biertje te drinken toen Cornelie de Welde binnenkwam. Toen ze hem passeerde trok hij haar naar zich toe en eiste dat ze met hem zou drinken. Beledigd door deze handeling sloeg Cornelie Aliaen de hoed van het hoofd. Hierop werd Aliaen zo woedend dat hij haar toebeet dat zij de plek van haar moeder moest innemen (een verwijzing naar incest) en wierp een bierpul naar haar, die echter geen doel trof. Het voorval eindigde in een doodslag omdat een aanwezige het voor Cornelie opnam en zich in de ruzie mengde. Aliaen trok daarop zijn mes en de derde persoon moest zijn optreden met de dood bekopen.⁹⁰

De behandeling van het wegroven van de kleding van de vrouw in de boeteregisters is nog niet ten einde. Meer algemeen wordt gesproken van beroving (*raf*), waarbij soms de *mantel* ‘mantel’ expliciet genoemd wordt.⁹¹ Uniek is de bepaling over het wegroven van de schoenen en sokken van een vrouw: *En frowe hire scorna and hire socca birawad end hire ben gebleszet* ‘Een vrouw van haar schoenen en sokken beroofd zodat haar been ontbloot is’.⁹²

Het ontbloten van het haar van een vrouw veroorzaakte dus schaamte. Net als bij mannen kon een aanvaller echter nog een stap verder gaan en het haar afsnijden: *Hweer soe eenre frouwa here freslan onwerdelike ofekoren werdath* ‘Wanneer de krullen van een vrouw op een ontterende wijze afgesneden worden’.⁹³ Een attestatie spreekt zelfs van het afbranden van het haar van een vrouw.⁹⁴ Hier konden man en vrouw dus hetzelfde lot ondergaan.

Ten slotte kennen de boeteregisters verschillende bepalingen omtrent het roven van de sieraden van een vrouw. De termen zijn *halsraf* ‘het roven van de sieraden die een vrouw om haar hals draagt’ en *goldraf* ‘het roven van het goud dat een vrouw draagt’. In groep C van de Westerlauwerse boeteregisters wordt dit geëxpliciteerd: *Halsraf ther frouwa on here arem, op hera burstem, vp here axlem and op hera tscziakem* ‘Een halsberoving bij een vrouw aan haar oren, op haar borst, op haar schouders en op haar wangen’.⁹⁵ Vanwege deze uitleg moet ook het ver-

88 B 213 (BB).

89 E3 I,5 en 6 (BEm).

90 De Waardt, ‘Ehrenhändel, Gewalt und Liminalität’, 315-316.

91 E3 II,15 (Toevoeging BEm); J XXIV,68 (BGr, groep A); D XIV,234 (BBr, groep C).

92 H XII,63 (BHu).

93 J XXI,82 (BWb, groep B). We kwamen *unwerdelike* eerder tegen in hoofdstuk 3.5.1.

94 A IVc,87 (BWL, groep D). Zie ook §2.1.

95 J XXVIII,257a (BW5D, groep C).

Afb. 23 Een rijke Friezin in het Huisboek van Unico Manninga.

grijp *wives are utriven* ‘oor van een vrouw uitgescheurd’, dat we in andere boeteregisters vinden, opgevat worden als het gevolg van een *halsraf*; in dit geval dus van de oorringen die zij droeg.

Voor de kleding van middeleeuwse Friezinnen is er niet veel iconografisch materiaal voorhanden. In de dom van Münster is een muurschildering aangebracht die bekend staat als het ‘Friesenbild’. Hier bieden vertegenwoordigers van de verschillende Friese landen geschenken aan de apostel Paulus aan.⁹⁶ Het wordt rond 1250 gedateerd. De afgebeelde mannen en vrouwen zijn echter slechts eenvoudig gekleed: mantelspelden zijn de enige sieraden die ze dragen. Rijk aan informatie is daarentegen het hierboven al genoemde *Huisboek van Unico Manninga*. Het blijkt dat middeleeuwse Friezinnen uit alle landsgemeenten een overdaad aan sieraden droegen, al naar gelang hun rijkdom: oorringen, vingerringen, armbanden en halskettingen, maar ook een *pael*, een diadeemachtig hoofdsieraad, zilveren of gouden bellen die op de schouders genaaid waren, grote fibulae of broches op de borst en zelfs *scherson*, een keten van op de kleding genaaide metalen plaatjes.⁹⁷ Zelfs de meest eenvoudige vrouw had wel een zilveren ring.

Met deze achtergrondkennis kunnen we naar de hierboven aangehaalde bepaling van *raf* bij de vrouw kijken. Een vrouw droeg dus goud in haar oren (*arem*). Op haar borst (*burstem*) droeg zij gouden kettingen en een broche, de opvolger van de vroegmiddeleeuwse fibula. Het *Huisboek van Unico Manninga* toont enkele Friezinnen met gouden of zilveren bellen op hun schouders (*axlem*). Maar wat droeg zij op haar *ziake* ‘wang’? Moeten we bij dat laatste denken aan een vroege voorloper van het uit het latere Friesland zo bekende oorijzer?⁹⁸

Uit de beschikbare informatie wordt duidelijk dat de middeleeuwse Friezin over sieraden niet te klagen had. Dit beeld wordt bevestigd door de middeleeuwse bronnen die over dit onderwerp schrijven. Daarmee was zij, om het vrouwonvriendelijk te formuleren, een wandelende vitrinekast. We vinden dit fenomeen in verschillende culturen terug – ook in de onze. De rijk met sieraden beladen vrouw wordt gebruikt om de rijkdom en status van haar man te tonen.⁹⁹ Gecombineerd

96 Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im Ostfriesischen Fivelgo*, 1 en afbeelding 1 aldaar.

97 Stracke, *Tracht und Schmuck Altfrieslands*, 54-63.

98 Op de wangen van de vrouwen die in het *Huisboek van Unico Manninga* zijn afgebeeld zijn ze niet te ontdekken. Het oorijzer schijnt pas in de loop van de zestiende eeuw te zijn opgekomen als een metalen klem om de muts op te bevestigen. Zie Nieuwhoff, Diepraam en Oorthuys, *Klederdrachten*, 16-17.

99 Jansen, ‘Gouden huwelijksgeven’.

met de schaamte die een vrouw kende vormde zij zo een mogelijk doelwit voor lieden die het op haar echtgenoot hadden voorzien. Via zijn vrouw was de Vrije Fries grote schade toe te brengen.

4 De levende have

Bezit is een lust en een last tegelijk. Het Oudfrieze recht regelde zowel de aansprakelijkheid van een eigenaar wiens vee een ander verwondde als het recht van diezelfde eigenaar op compensatie wanneer zijn vee verwond of gedood werd. Over de aansprakelijkheid voor verwondingen die door iemands vee zijn toegebracht, zijn de boeteregisters relatief eenduidig. Indien runderen (met hun hoorns), hanen (met hun sporen), varkens, katten en honden (met hun tanden) iemand verwondden, moest de eigenaar daarvoor een compensatie betalen.¹⁰⁰ Het Oudwestfrieze corpus kent hierbij als voorwaarde: indien het vee los liep. Verschillende Oudwestfrieze boeteregisters zeggen met zoveel woorden dat de eigenaar de schade moest compenseren *ascha hit sellef deen hede* ‘alsof hij het zelf had gedaan’.¹⁰¹ De boeteregisters behandelen ook het geval waarin een dier van de ene eigenaar dat van een ander verwondde of doodde. Het opmerkelijke is dat dit soort bepalingen over vee op verschillende plekken in het Oudfrieze corpus voorkomen. Ze zijn, naar het zich laat aanzien, later in de boeteregisters geïmporteerd en daar vervolgens uitgebreid.¹⁰² Dit onderstreept nog eens dat de boeteregisters zich ontwikkeld hebben tot een genre waarin niet alleen het natuurlijke, maar ook het politieke lichaam behandeld werd. Alles wat onder de *were* van een man viel kwam uiteindelijk in de boeteregisters aan de orde.

De manier waarop over de hond wordt geschreven is opmerkelijk wanneer we de boeteregisters op dit punt vergelijken met de *Lex Frisionum*. Waar uit de beschrijving in de boeteregisters het beeld van een eenvoudige boerenhond naar voren komt die huis en hof van zijn baas bewaakt en in een hok (*dan*) slaapt, noemt de *Lex Frisionum* zes verschillende soorten honden. Voor elk type gold een aparte compensatie. Zo is er een havikshond, een kleine brak of ‘schootbrak’ (*barmbraccus*), een hond die een wolf kan doden, een hond die een wolf kan verwonden maar niet doden, een waakhond voor het vee en een hond ten slotte ‘die niets doet, maar slechts in de hof of in de boerderij ligt’.¹⁰³ Voor die laatste hond hoefde dan ook slechts 1 *tremisse* betaald te worden, terwijl de duurste hond 4 *solidi* waard was – het twaalfvoudige.

De havikshond en de schoothond die in de *Lex Frisionum* met name genoemd worden zijn beide uitingen van een adellijke levensstijl. Deze hondentypes ontbreken in de Oudfrieze bronnen. Toch waren de boeteregisters overduidelijk be-

100 E1 VII,110 (BE_m); U XXV,113 (BL_w, groep A); J VIII,11 (*Vierentwintig Landrechten*, App. 630); Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, 409-413.

101 U XXV,115 (BL_w, groep A).

102 De bepalingen waarin de aansprakelijkheid van de eigenaar voor de daden van zijn vee worden geregeld komen naast de boeteregisters ook in het elfde *Landrecht* voor (zie hiervoor ook hoofdstuk 2.6).

103 *Lex Frisionum*, tit. IV,4-8.

doeld voor de ‘Vrije Fries’ – niet alleen de eigenerfde, maar ook de hogere adel. Uit het Oudfriesse corpus blijkt echter niet dat hij zich met de jacht bezig hield. Uit het in het Nederduits geschreven (maar Fries gekleurde) *Leven van St. Hubertus*, dat zich in het handschrift van de al eerder genoemde Bernardus Rordahusim bevond, blijkt echter dat de jacht wel degelijk beoefend werd in deze streken.¹⁰⁴ De heilige Hubertus jaagt in het verhaal met honden en hazewinden. Een andere aanwijzing is te vinden in een oorkonde uit het Ommelander gebied uit 1309 over een verzoening tussen Ludolf, prefect van Groningen, en zijn aanhangers enerzijds en een ‘Westpartij’ anderzijds. In het kader van de vete hadden diverse schermutselingen en conflicten plaatsgevonden. Zo had Riicfriit Boyking van de Westpartij een knecht van Ludolf gevangen genomen en zijn *bonde ende winde* doodgeslagen.¹⁰⁵

De speciale betekenis van het paard als statusmarkerend dier komt naar voren in de extra hoge compensatie die voor het verlies van de linkervoet van een man berekend werd, *nei dam dat hi diin instaep dwaen schil* ‘vanwege het opstappen op een paard’.¹⁰⁶ Het paard komt bovendien duidelijk naar voren als een verlengstuk van de man, wanneer de boeteregisters uitleggen onder welke omstandigheden de verwondingen die een paard toebracht gecompenseerd moesten worden alsof de eigenaar het zelf had gedaan en omgekeerd wanneer verwondingen toegebracht aan een paard aan de eigenaar gecompenseerd moesten worden alsof ze hem zelf toegebracht waren. Dit principe was van kracht wanneer het paard gezadeld was en door de eigenaars bij de teugels geleid werd of wanneer de eigenaar het paard bereed. Ten slotte moest degene die zonder toestemming van de eigenaar een paard bereed een compensatie betalen voor zowel het opstijgen op als het afstijgen van het paard. Het *Emsingoër Boeteregister* spreekt bovendien over het onrechtmatig voor de wagen of de ploeg spannen van andermans paard.¹⁰⁷

Omdat de levende have onder de *were* van een man viel, was hij er niet alleen aansprakelijk voor, maar kon zijn eer er ook door aangetast worden. Er is een rijtje met ‘weergelden’ voor verschillende soorten vee te vinden in het *Westerlauwers Boeteregister*.¹⁰⁸ Maar er is meer. Het Oudfries heeft een paar termen voor het opzettelijk kwellen en verminken van andermans levende have, *sketquelene* en *skettes homelinge*.¹⁰⁹ Wat we ons daar onder andere bij moeten voorstellen staat beschreven in het *Emsingoër Boeteregister*: *Hvasa others naet ieftha hanxt offkerth hornar, ara ieftha stirth* ‘Wie van andermans vee of paard de hoorns, oren of staart afsnijdt’.¹¹⁰ Niets anders dan het verminken van vee is ook wat in het

104 Buma, *Aldfryske Houlikstaspraken*, 81.

105 Blok et al. (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, nr. 229 r.7 (19.2.1309).

106 D XIV,176 (BBr, groep C).

107 E3 I,273-275 (BEem).

108 Ik zet het begrip ‘weergeld’ hier tussen aanhalingstekens: bedoeld is de compensatie die aan de eigenaar betaald moest worden wanneer het dier stierf. Daar houdt de vergelijking met het weergeld van een mens op. Het rijtje ‘weergelden’ is te vinden in het *Westerlauwers Boeteregister* (A IVc,43-46), alsmede in het *Landrecht der Friezen / Oud Schoutenrecht* (J III,81b). Beide tekstjes komen sterk overeen.

109 Johnston, *Codex Hummercensis*, 373, 582 (*Langewolder Keuren van 1250*, App. 818); F XVI,48 (*Het ‘allegaatje’ uit F*, App. 773).

110 E3 I,277 (BEem). Een vergelijkbare bepaling in: B 52 (*Brokmerbrief*, App. 695).

Westerlauwers Boeteregister bij bepalingen over huisvredebreuk wordt omschreven als: *Jef ma dat quick hoxnat* ‘als men het vee de kniepezen doorsnijdt’.¹¹¹ Het mishandelen van vee werd klaarblijkelijk opgevat als een zware belediging, want de *Statuten van Langerwold van 1250* bepalen dat de eigenaar van het getroffen vee de dader tot een tweekamp kan uitdagen.¹¹² En dat goldt alleen voor zware vergrijpen.

Vee – vaak gaat het om paarden – werd soms met geweld weggenomen (*raf*). In de vete tussen Gerkesklooster en de Utingeradeelster factie, die hierboven beschreven werd, roofden enkele mannen, waaronder Grote Eeke en ‘heer’ Eeliec, paarden van Gerkesklooster. Deze paarden werden ingezet om de abt van Gerkesklooster tot een schikking te bewegen.¹¹³ Ook in de vete tussen prefect Ludolf van Groningen en de ‘Westpartij’, die zich aan het begin van de veertiende eeuw afspeelde werden veulens en paarden geroofd.¹¹⁴ Dat het roven of panden van paarden maar ook van ander vee een vetehandeling was blijkt ook uit de Oudfriesse term *quikraf* ‘veeroof’.¹¹⁵ Of uit deze bepalingen in het *Emsingoër Boeteregister*: *Huasa ferth tho otheres monnes fenne and sinne sket nimth: en merc* ‘Wie naar andermans weiland gaat en diens vee wegneemt: 1 mark’.¹¹⁶ Wie aan iemands vee kwam, kwam dus aan de eigenaar zelf.

5 Dienstlieden en overige gezinsleden

Een Vrije Fries onderhield een huishouding. Daarin bevonden zich naast zijn vrouw en kinderen zijn dienstlieden (meiden en knechten) en soms enkele inwonende verwanten. Voor al deze leden van zijn huishouding was de Vrije Fries verantwoordelijk en aansprakelijk.¹¹⁷ Gezamenlijk werden ze *hiona* ‘huisvolk, leden van de huishouding’ genoemd.¹¹⁸ Als zodanig treden ze op in een paar bepalingen over huisvredebreuk. Als namelijk de agressor *ferth inur otheres hofmar ther testet finestre ieftha sleit on thene wach, ieftha thene leid tebrecht ieftha sin holt tehaut ieftha be eperna durum ingeth, tha heine bescelt* ‘naar andermans huis gaat, daar een venster inslaat, of op de muur slaat, of de balken van het huis vernielt, of het hout daarvan beschadigt, of – als de deur al open staat – naar binnen gaat en de gezinsleden beledigt’, dan moet hij voor al deze handelingen samen een compensatie van 16 penningen betalen, een niet erg hoog bedrag.¹¹⁹ In een net iets andere bepaling komen *hiona* er minder ongeschonden vanaf: *Jeft ma farra fart, binna tha durum fece toslaith and tha heine bifiucht* ‘Als men verder gaat, binnen de

111 A IVc,78 (BWL, groep D).

112 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 257.

113 Zie hoofdstuk 3.4.6.1.

114 Blok et al. (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, nr. 229 r. 41-42 (19.2.1309).

115 J XXXV,8 (*Ambtseed van de Grietmannen in Wymbritseradeel*, App. 867).

116 E1 VII,131-133 (BEM).

117 J XIII,31-32 (*Jong Schoutenrecht*, App. 856).

118 De nevenvorm was *heine*. Zie Sjölin, *Die ‘Fivelgoer’ Handschrift I*, 196.

119 H XIV,143 (BAG).

deuren van het huis kamers vernielt en de leden van de huishouding aanvalt'.¹²⁰ In dit geval volstaat een *all in*-compensatie niet. De dader moet compenseren wat hij aangericht heeft, naar de ernst van de schade.

Ook hier kende de medaille van verantwoordelijkheid twee zijden. De *biona* konden zelf een overtreding begaan en dan was de man onder wiens *were* ze vielen verantwoordelijk. Net als bij de vrouw worden de vergrijpen van de *biona* gelijk worden gesteld aan de *urbek deda*, de onopzettelijke daden van een man.

278. *Hweer soe en man deth en detha wrbech jefta mannis wyf deth vnwillim, jef hit an tha wihem warria welle, thet hem vvere onwillem deen, soe scel ma het beta mith halwere bote and nene frethe tha liodum ner tha frana.*

279. *Jef het cumpth fan knapa, fan famna, fan hunda, fan katta jefta van onieriga kijnden, thet thet huus werde a branda and sine bura huus aldeer mey fan barne, soe aech thet thi hera to betane mith halwere bote, ther zijn knapa deen hath, hia ne hadde vrlarren tha sex lethena en, tha twa hande and tha twa agbene and tha twene fotan; habbat hia thera en vrlern, so ne thor ma thet nath beta.*¹²¹

278. Als een man een onopzettelijke daad verricht of zijn vrouw iets doet tegen zijn wil, als hij dat onder ede wil verklaren, dat zij het tegen zijn wil deed, dan moet de daad met halve compensatie gecompenseerd worden, en geen vredegeld voor de gemeente of voor de *frana*.
279. Als door toedoen van knechten, dienstmaagden, honden, katten of minderjarige kinderen, iemands huis in brand raakt en het huis van zijn burenen daardoor eveneens, dan moet de heer met een halve compensatie vergoeden, wat zijn knecht (of dienstmaagd, hond, kat, kind) gedaan heeft, tenzij zij [de burenen] een van de zes ledematen – de twee handen, de twee ogen en de twee voeten – verloren hebben; hebben zij een daarvan verloren, dan mag men dat niet compenseren [met een halve compensatie].

Het punt van de aansprakelijkheid van de heer is duidelijk. Met de opmerking over het verlies van een van de zes ledematen van de burenen wordt bedoeld op het feit dat dit verlies een half weergeld compensatie vereiste en de aanleiding kon vormen voor een vete. Zo'n geval werd met deze opmerking expliciet buiten deze versoepelde regeling gesteld: daarvoor volstond een halve compensatie niet. Ten slotte vinden we in Codex Fivelgo nog een bepaling die zegt dat als de *biona* tegen de wil van hun meester zijn goed hebben verdronken in de herberg, de waard de heer zijn goed moet teruggeven als die het herkent als het zijne. De waard moet zijn geld dan bij de drinkers zelf halen.¹²²

Omdat de leden van de huishouding onder de *were* van de Vrije Fries vallen, en hij compensatie moet betalen als zij een vergrijp plegen, heeft hij aan de andere kant ook recht op hun weergeld. Tijdens de vete tussen Gerkesklooster en de Utingeradeelster factie eiste Goffa Eynes, de pachtheer van Johan Spiter, immers diens weergeld op bij het Gerkesklooster, toen Johan eerder dat jaar gedood was tijdens een treffen tussen de twee facties.

De hoofdelingen in met name Westerlauwers Friesland ten slotte hadden permanent enkele *woners* of *ruters* 'soldaten' in dienst. Meestal waren het er slechts

120 F XI,38 (BF).

121 J XXVIII,278-279 (BW5D, groep C).

122 F XII,11 (*Privaatrechtelijke bepalingen*, App. 769).

een handjevol. In een landsvredebepaling (*gaerleger*) uit 1439 werd bepaald dat hoofdelingen hun aantal tot drie moesten beperken.¹²³ Hoogstwaarschijnlijk had deze regeling als doel de kosten van het vetevoeren te drukken. Niet alleen moest er salaris op tafel komen, de *ruters* of hun daden moesten bovendien gecompenseerd worden wanneer er gewelddadigheden hadden plaatsgevonden in vetecontext. Dat regelingen als degene in het *gaerleger* van 1439 uiteindelijk niet mochten baten zagen we in hoofdstuk 3. De daar beschreven schaalvergroting en modernisering van de oorlogsvoering door het aantrekken van grote hoeveelheden landsknechten aan het einde van de vijftiende eeuw had als consequentie dat het oude principe van de borgstelling (*ofledene*) door de veteleider niet meer houdbaar was. Daarmee werd ook het rechtsprincipe van de *were* aangetast.

6 Een belichaamd model van eer

Nu de elementen behandeld zijn kunnen we het concentrisch model en zijn implicaties bespreken. Het model valt op minstens drie manieren te interpreteren. De ruimtelijke interpretatie toont het belang van grenzen en het overschrijden daarvan en hoe het politieke lichaam zich letterlijk in de ruimte bevond. Het model maakt het ten tweede mogelijk compensatie in middeleeuws Friesland volledig te begrijpen. Ten slotte kunnen we het model lichamelijk interpreteren.

6.1 Een ruimtelijke interpretatie: grenzen

Het concentrische model heeft een ruimtelijke dimensie: lichaam, huis en land waren in geografische zin de centra van persoonlijkheid. Vanuit die centra strekte de invloed van een Vrije Fries zich uit in de samenleving waar hij deel van uitmaakte. Maar ook *mund* en *were* hadden een ruimtelijke connotatie. Op het moment dat iemand – bijvoorbeeld als gast – in het huis en daarmee in de invloedssfeer van de *mund* / *were* van een ander kwam, viel hij onder de vrede en bescherming van de gastheer. Als een gast lang bij de gastheer verbleef werden gast en gastheer zodanig met elkaar vereenzelvigd, dat deze laatste aansprakelijk werd voor de daden van zijn gast.¹²⁴ Dit gevaar dreigde al op het moment dat iemand zich op het terrein van een ander begaf en de gastheer het voor de gast opnam, getuige een bepaling in de *Emsingoër doemen van 1312*:

*Thet isti tredda dom: hwersa en blat mon in Amsgena rediewa thinge anne mon dath slaijt and hi fliucht in enes rikes monnes hus, sa moten thes thata erwa therinna seza mitha foghetum and mith triuwa burem. Hwasa him thes warnt and him tha dura in agen slaijt, sa skel hi fora thin blate mon ielda.*¹²⁵

123 Mol, 'Hoofdelingen en huurlingen', 68-69.

124 Miller, *Eye for an Eye*, 134.

125 E2 VI,3 (*Emsingoër doemen van 1312*, App. 700).

Dit is het derde oordeel: wanneer een arme man in het rechtgebied van de Emsingoër rechters een man dood slaat en vlucht in het huis van een machtige man, dan moeten de erfgenamen van de gedode man hem daarbinnen zoeken met kerkvoogden en met geloofwaardige burenen. Wie hen dat weigert en hen de deur voor hun ogen dichtslaat, die moet in plaats van de arme man het weergeld betalen.

Door de deur voor de neus van de erfgenamen dicht te slaan gaf de machtige man aan dat de doodslager binnen zijn *mund / were* was gekomen. Daarmee was hij verantwoordelijk geworden voor de doodslager en daardoor aansprakelijk.¹²⁶

Een ruimtelijke interpretatie van het model maakt ons tevens attent op het belang van grenzen. Het model geeft immers ook aan waar de grenzen van *personhood* lagen en hoe deze overschreden konden worden. We kwamen al verschillende grenzen tegen in het onderzoek: landsgrenzen die overschreden werden wanneer iemand *londbrekma* beging en het land van een ander beploegde of zelfs meenam om op zijn eigen erf te storten. De grenzen van het huis worden nauwkeurig aangegeven in de boeteregisters als in de bepalingen over huisvredebreuk wordt verteld hoe een agressor steeds dieper in het huis binnendringt, en de verschillende deuren van het huis doorgaat. Ook het menselijk lichaam had grenzen – niet zelden aangeduid met het woord *wach* ‘muur’. In een bepaling over de ‘ontbloting’ (*blezene*) van een vrouw worden de drie lagen kleding beschreven die een aanvaller kon beschadigen. Uiteindelijk werd zelfs haar hemd doorsneden en kwam de blote huid te voorschijn. Dan was letterlijk de laatste grens van de kleding bereikt.

De cirkels in het concentrische model geven dus de afstand aan tot de Vrije Fries geredeneerd vanuit een lichamelijk perspectief. In de buitenste cirkel bevonden zich de zaken die onder zijn bescherming vielen (vrouw, gezinsleden / dienstlieden, vee). In de middelste cirkel staan die dingen die niet alleen onder zijn bescherming vielen, maar tevens gelijkgesteld werden met zijn lichaam: huis, land en verwanten in de eerste graad (denk aan de ‘zes handen’). In het centrum van het model bevindt zich ten slotte de Vrije Fries zelf, oftewel zijn fysieke lichaam. Van buiten naar binnen werd de Vrije Fries steeds meer aangetast in zijn eer, was de noodzaak om zichzelf en zijn eer te verdedigen steeds groter. Hij vereenzelvigde zichzelf in toenemende mate met de zaken die in respectievelijk de derde, tweede en eerste cirkel staan.

Twee zaken vallen ten slotte op. In de eerste plaats zijn niet alle elementen in het model exclusief voor een persoon. De mannelijke eerstegraads verwanten namelijk – vader en broers – hadden hun eigen invloedssfeer, hun eigen eer. Maar door het raken van vader of broer kon wel de eer van ‘ego’ aangetast worden. Op dat principe is immers een vetemaatschappij gebaseerd. Een verwantschapsgroep kan dus gezien worden als een verzameling in elkaar grijpende of met elkaar verbonden concentrische cirkels.

Ten tweede wekt het mogelijk verbazing dat de vrouw zich in de buitenste cirkel bevindt. In het Oudfriese erfrecht wijkt de positie van de vrouw echter af van die welke ze in het moderne recht heeft. Bij het huwelijk kreeg de vrouw van haar

¹²⁶ Zie ook H XIX,11 (*Hunsingoër Keuren van 1252*, App. 794).

vader een huwelijksgift mee. Deze bleef gescheiden van de bezittingen van haar man. Daarnaast had de vrouw recht op de helft van de vermogensvermeerdering die tijdens het huwelijk plaats vond (*be*), maar niet op het oorspronkelijke erfgoed van haar man. Op haar huwelijksgift en de *be* kon zij in geval van scheiding of overlijden van haar echtgenoot aanspraak maken. Er was in het Oudfries recht echter een andere constructie mogelijk, namelijk dat de echtgenote met haar echtgenoot een overeenkomst sloot, waarbij de bezittingen die de vrouw in het huwelijk had ingebracht, tot gemeenschappelijk bezit verklaard werden. De man maakte in ruil daarvoor zijn vrouw tot mede-erfgenaam. Zij erfde dan in geval van zijn overlijden een derde van de bezittingen.¹²⁷ Uit deze constructie wordt duidelijk dat de vrouw als een soort ‘Fremdkörper’ in de familie beschouwd werd. Dat rechtvaardigt dan ook haar plek in de buitenste cirkel van het politieke lichaam van de man.

6.2 Compensatie en constituenten

In hoofdstuk 2 kwam een fundamentele vraag aan de orde: ‘hoe kan geld iets goedmaken?’.¹²⁸ Tot het beantwoorden daarvan zijn we nu in staat. De term *commensurability* ‘meetbaarheid, vergelijkbaarheid, uitwisselbaarheid’, die het middelpunt is geweest van twee wetenschappelijke discoursen, speelt hierin een sleutelrol. Onder rechtsgeleerden en rechtshistorici vond er in de jaren negentig ten eerste een discussie plaats over hoe je een geldbedrag op een afgehakte hand kan zetten. Er lijkt immers een onoverbrugbare kloof te bestaan tussen het blijvende verlies van een hand en een stapel bankbiljetten of – nog ontastbaarder – een bedrag op een bankrekening.¹²⁹ De hand komt immers nooit meer terug, wordt op zijn best ten dele vervangen door een prothese. En wat is geld? Het kan uitgegeven worden en is daarna weg. Kan je met andere woorden appels met peren vergelijken? Ten tweede hebben antropologen de symbolische substitutie bestudeerd van lichaamsdelen of abstractere constituenten van een *person* (bijv. ‘ziel’ of ‘voorouderbeeld’) door objecten en hebben zij erop gewezen dat er verschillende soorten ‘geld’ oftewel verschillende sferen van uitwisseling bestaan. Aan deze substitutie ligt eveneens *commensurability* ten grondslag: het idee dat een varken als symbolische vervanging van de constituent ‘lichaam’ kan dienen (zoals we in hoofdstuk 1 zagen). Deze twee velden van onderzoek leiden naar het antwoord op de vraag hoe ‘geld’ iets kan goedmaken.

Uit de discussie tussen rechtsgeleerden over *commensurability* kwam naar voren dat mensen voortdurend zaken met elkaar vergelijken, ook zaken die op het eerste gezicht niet uitwisselbaar zijn. Een van de redenen hiervoor is dat we als mensen zolang we bestaan aan ruilhandel doen. We zijn er al ontzettend lang aan gewend om drie eieren voor een vuurstenen pijlpunt te ruilen of een kip voor een mand appels. Ergens diep in ons zit een mechanisme dat ons in staat stelt de re-

127 Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 347-355.

128 Zie hoofdstuk 2.1.

129 Voor het hiernavolgende: zie Miller, *Eye for an Eye*, 160-196.

latieve waarde van zaken in te schatten om deze vervolgens tegen elkaar uit te ruilen.¹³⁰

Mensen zijn verder gek op lijstjes: de beste hits, de beroemdste film aller tijden, de sportman van het jaar, de beste burgemeester van de wereld. Men vergelijkt daarbij ook elkaar onderling. We nemen elkaar voortdurend de maat. Wie is de grootste, sterkste, slimste, beste in onze kennissenkring? Denk hierbij ook aan de *mannjafnaðr* ‘mannenvergelijking’, een geliefd gebruik onder de middeleeuwse IJslanders. Of aan de weergelden voor de verschillende standen. De *Lex Frisionum* onderscheidt een aantal standen die aanspraak op verschillende weergelden kunnen maken.¹³¹ Daarna lijken in het Oudfries recht de standen verdwenen te zijn.¹³² Pas in de loop van de vijftiende eeuw duiken er weer standen op in het bronnenmateriaal. In een verdrag tussen Oostergo en Groningen uit 1491 bijvoorbeeld worden vier groepen gedifferentieerd: 1) abten, proosten, prelaten; 2) priesters, overige geestelijken, hoofdelingen; 3) eigenerfden; 4) pachters. Voor elke groep gold een specifiek weergeld; respectievelijk 600, 400, 200, 100 schilden.¹³³

Voeg dus de factor geld aan een vergelijking toe en het plakken van een geldbedrag op een zaak is een feit. Het is kortom wel degelijk mogelijk om zaken in geld uit te drukken. Maar mensen zijn er over het algemeen terughoudend in omdat geld een corrumperende werking lijkt te hebben. De schilderijen van Rembrandt worden voor een belangrijk deel gewaardeerd *omdat* ze zoveel geld op veilingen opbrengen. Ze zijn met andere woorden mooi omdat ze zo duur zijn. Er schuilt zelfs een ethisch gevaar achter ‘alles is te koop’, zoals het bestaan van mensenhandel en handel in donororganen en DNA-materiaal.

Het vervangen van lichamen en lichaamsdelen voor geld of andere objecten is dus mogelijk. Maar nog steeds lijkt de schoen ergens te wringen. Pas als we de inzichten van enkele antropologen toevoegen, wordt de oplossing compleet. Deze kennen twee aspecten. Ten eerste zijn we er tegenwoordig aan gewend dat alles in het leven uitgedrukt kan worden in geld. Dat is niet altijd zo geweest. Met name de antropologen Jonathan Parry en Maurice Bloch hebben erop gewezen dat in niet-Westerse samenlevingen waarin geld nog niet de ‘grote platmaker’ is (dus nog niet alles tot een *commodity* is verworpen) er verschillende sferen van uitwisseling bestaan.¹³⁴ De ene sfeer beschrijven zij als een cyclus van korte termijntransacties. Hier wordt een kip geruild voor een mand appels of een bepaald geldbedrag of voor een (proto)vorm van geld (schelpegeld bijvoorbeeld).¹³⁵ De tweede sfeer is een cyclus van transacties over een lange termijn. In deze sfeer wordt de sociale en kosmische orde onderhouden en gereproduceerd. Dit is bijvoorbeeld de sfeer waarin de eerder beschreven *Kula* van de Trobrianders plaatsvindt.

In deze hoogste sfeer of uitwisseling over de lange termijn is niet alles een *commodity*. Integendeel, objecten zijn daar vervuld van het sacrale. In de lagere sfeer

130 Pinker, *The Blank Slate*, 233; Ariely, *Predictably Irrational*, 1-21.

131 Siems, *Studien zur Lex Frisionum*, 274-283, 287-297.

132 Agra, *Oudfries Recht 800-1256*, 275-290.

133 Oosterhout et al. (ed.), *Pax Groningana*, nr 47186-195. Zie ook Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, 280.

134 Bohannan, *Social Anthropology*, 248-259; Parry en Bloch, ‘Introduction’.

135 Sedillot, *Muscheln, Münzen und Papier*.

van uitwisseling ontstaat er bij de transactie geen relatie tussen de twee actoren. Dit is ook wat we zien in de Westerse samenleving: geld maakt dat alles uitwisselbaar is, maar zorgt er daarmee tevens voor, dat er geen langdurige relaties tussen de actoren van een transactie ontstaan, zoals we bij de *Kula zagen*, of in andere vormen van geschenkuitwisseling. We zagen tevens dat het geschenk bezielde is. Het draagt bovendien iets van de schenker in zich. Dergelijke transacties zorgen ervoor dat de actoren aan elkaar vast zitten met ontelbare onzichtbare draadjes, terwijl in het Westen geld ervoor zorgt dat er geen banden ontstaan tussen mensen. Iedereen is een losstaand individu.

In de hoogste sfeer van uitwisseling zijn sommige objecten gewoon niet te koop. Het zijn heilige objecten die staan voor de identiteit van een familie of groep. In het Westen zijn zelfs de kroonjuwelen van koninklijke families niet te koop (al zijn ze wel voor miljoenen verzekerd). Betalingsmiddelen uit de lagere sfeer kunnen in bepaalde gevallen wel worden ingezet voor de hogere sfeer, maar dat vereist soms bepaalde 'rituele' handelingen om het geld uit de lagere sfeer te 'reinigen'.¹³⁶

Tot welke sfeer of cyclus behoorde geld in middeleeuws Friesland? Twee mentale houdingen die in het Westen prevaleren zitten ons bij het beantwoorden van die vraag in de weg. Ten eerste de al genoemde totale commodificatie van het gehele leven: alles is in het Westen in geld uit te drukken. En ten tweede het idee dat geld eigenlijk verachtelijk is, een idee dat teruggaat op een lange traditie van vertogen, klassiek en joods-christelijk, over de morele verwerpelijkheid van handel en woeker.¹³⁷ Daarom is het beter de term 'geld' te vermijden en te spreken van gemunt goud en zilver: penningen dus (de term die ook telkens in het Oudfries wordt gebruikt). Deze penningen kwamen in de ogen van de middeleeuwse mens voort uit de hoogste, sacrale sfeer. Het kruis stond op elke munt geslagen. Geld kwam van God en werd soms gelijk gesteld aan God.¹³⁸ Dit gold ook voor de munten die in middeleeuws Friesland in omloop waren. Het equivalent van ons woord 'geld', het Oudfrie *jeld* komt in de boeteregisters alleen voor in de betekenis 'compensatie, vergelding, weergeld'. De betekenis 'algemeen betaalmiddel' bestond dus niet voor *jeld*.¹³⁹

Het laatste ontbrekende puzzelstukje is het inzicht dat *commensurability* ondersteund wordt door de symbolische en rituele substitutie van onderdelen van het lichaam of van abstracte constituenten van een persoon door objecten. Deze substitutie hangt samen met de hoogste sfeer van uitwisseling. Bij de Orokoiva van Papoea Nieuw Guinea bestaat een persoon uit de constituenten 'lichaam' en 'geest'. Deze worden gerepresenteerd door respectievelijk varkens en vogels. Tijdens de inwijding van jongeling tot man worden de jongens het bos ingedreven en

¹³⁶ Parry en Bloch, 'Introduction', 25.

¹³⁷ Parry en Bloch, 'Introduction', 2; Le Goff, *De woekeraar en de hel*.

¹³⁸ *Ibid.*, 10.

¹³⁹ Dit is geheel conform de etymologie van 'geld', dat oorspronkelijk samenhangt met de deelname aan een religieuze gemeenschap. Men 'geldde'='offerde' gezamenlijk. Het woord 'gilde' als offergemeenschap is hiervan een uiting. Later werd dit een beroepsvereniging van vakbroeders. Boutkan en Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*, 200 (s.v. *jeld*); De Vries en De Tollenaere, *Etymologisch woordenboek*, 149 (s.v. *gilde*).

daar ingewijd in de mysteriën van het man-zijn onder de Orokoiva. Als ‘vogels’ komen ze dan terug uit het bos en vangen de varkens die in het dorp rondscharren, om door deze op te eten weer een constituent ‘lichaam’ te veroveren.¹⁴⁰

Als kortom bepaalde objecten, die tot de hoogste sfeer van uitwisseling behoorden (en hier moeten we dus voor middeleeuws Friesland gemunt goud en zilver toe rekenen), konden staan voor delen van het lichaam of delen van een persoon, dan kunnen we ons langzaam voorstellen hoe ‘geld iets goed kan maken’. We moeten ons dan bewust zijn van het feit dat ‘geld’ niet ‘maar geld’ is, maar penningen van zilver en goud zijn, afkomstig van God. We kunnen tegelijkertijd zien hoe in het moderne Westen de relatie tussen geld en letselschade veel problematischer is.

Wanneer we de twee visies op *commensurability* toepassen op het onderhavige onderzoek, zien we dat de elementen in het concentrische model op te vatten zijn als de constituenten van de *personhood* van de Vrije Fries. Deze interpretatie biedt tevens een beter inzicht in het fenomeen compensatie in middeleeuws Friesland. Compensatie is namelijk het weer aanvullen van het politieke lichaam, nadat een van de elementen ervan beschadigd is, met een zekere hoeveelheid van de andere elementen.

Het weergeld bestond in middeleeuws Friesland uit verschillende onderdelen. Deze worden opgesomd in de tekst over het aanbieden van het weergeld: *Deerefter haet ma mi biada ti betane mitta fiouwer geldim: mitta raeda golde, mitta hwita seluere, mitta grenna eerwe ende mitta onscepena wede* ‘Daarna draagt men mij op om een compensatie aan te bieden met de vier betalingsmiddelen: met het rode goud, met het witte zilver, met de groene aarde en met de onbewerkte stof’.¹⁴¹ Deze Westerslauwse formule voor het aanbieden van weergeld vindt helemaal in het oosten, vlak bij de Wezer, weerklink. In een Riustringer tekst wordt namelijk eveneens gesproken over het betalen van het weergeld met ‘groene aarde en met wit zilver’.¹⁴²

Op enkele plaatsen in het Oudfries corpus wordt gespecificeerd welke verwondingen met wat voor typen goederen gecompenseerd moesten worden: *Lif and lemethe skel ma mith londe bisetta* ‘Voor weergeld en verlamming moet men land als pand inzetten’.¹⁴³ In de *Bireknade Bota* wordt de ernst van brandwonden en bijtewonden onderstreept door de opmerking dat ze met goud gecompenseerd moeten worden: *Dine byt ende dine brand aeg ma mit gold to betten want hi mei nimmermeer to haegh bet wirda; deerom schil ma hine al mit goud beta* ‘Een bijtwond en een brandwond moet men met goud compenseren want de verwonde kan hiervoor nooit meer volledig gecompenseerd worden; daarom moet men hem volledig in goud uitbetalen’.¹⁴⁴ Dit betekende dat het compensatiebedrag volledig in goud uitbetaald moest worden en niet deels met andere goederen. Het door deze bepaling bekend veronderstelde gebruik wordt duidelijk wanneer we er een

¹⁴⁰ Bloch, *Prey into Hunter*, 8-23.

¹⁴¹ J XX,9 (*Dingtaal voor proces wegens doodslag*, App. 870).

¹⁴² *mith grenna erue tha mith hwita selouere*. R2 VII,2 (*Jongere aanvullende [Riustringer] bepalingen*, App. 671).

¹⁴³ B 216 (BB).

¹⁴⁴ D XIV,229 (BBr, groep C).

passage uit de *Brokmerbrief* naast leggen over de samenstelling van een compensatie:

44. *Al tha deda, ther skiath oppa houwe, inna hemme and binna skelde, thribete te betande. Wara husbota and thisse benomada bota thi tuednath appeningum and thi thrimenath a were, tha othere bota thi thrimenath a penningum and thi tuednath a were.*¹⁴⁵

44. Alle vergrijpen die plaatsvinden op het kerkhof, in de kampring en tijdens de heervaart moeten drievoudig gecompenseerd worden. Alleen compensaties voor huisvredebreuk en deze genoemde compensaties moeten voor twee derde met baar geld en voor een derde in goederen betaald worden, voor andere compensaties geldt een verdeling van een derde in baar geld en twee derde in goederen.

Daarnaast is uit zoenovereenkomsten bekend dat er soms boerderijen van eigenaar wisselden en verder werden er soms zoenhuwelijken gesloten.¹⁴⁶ Met andere woorden, huizen en vrouwen waren dus eveneens betalingsmiddelen in een zoenprocedure. In de *Nieuwe Vredewolder Keuren van 1387* staat dat compensaties betaald moeten worden *myt guder waere, ossen koen rogge scaep schepen brun doeck by der rechttere settinge* ‘goede waren zoals ossen, koeien, rogge, schapen, textiel, volgens de aanwijzing van de rechter’.¹⁴⁷

Als expliciet genoemde onderdelen van compensatie en weergeld vinden we kortom: 1) goud (rood); 2) zilver (wit); 3) land (groen); 4) textiel (blauw); 5) huizen; 6) vrouwen; 7) goederen (bv. graan); 8) vee. De elementen van het concentrisch model van *personhood* werden dus gebruikt als compensatiemiddelen en daarmee om het politieke lichaam weer aan te vullen. We kunnen ze dus beschouwen als de constituenten van het politieke lichaam van een Vrije Fries. Sommige van deze elementen, huis en land, werden symbolisch als een lichaam gezien en vice versa. Dit diende als een ideologisch fundament onder de notie van het politieke lichaam.

Sommige compensatiemiddelen waren expliciet uitwisselbaar met elkaar, getuige onder andere deze bepaling in de *Brokmerbrief*:

38. *Hwersa mar gold ieftha ferene clathar vrliust anda enre kase, and thi redieua thet rede, sa biswere hi sin eyn; thet gold ielde ma mith golde ieftha mith londe and tha ferena clathar mith pennigum.*¹⁴⁸

38. Wanneer men goud of veelervige kleren verliest in een vechterij en de *redjeva* stelt dit ambtshalve vast, dan zal hij [de eigenaar] (de waarde van) zijn eigendom bezweren; het goud zal men vergoeden met goud of met land en de veelervige kleren met penningen.¹⁴⁹

¹⁴⁵ B 44 (*Brokmerbrief*, App. 695).

¹⁴⁶ Noomen, ‘De Friese vetemaatschappij’, 59, beschouwt bijvoorbeeld het huwelijk tussen Hessel Kempez Jongema en Jel Renick Albada uit het eind van de vijftiende eeuw als een zoenhuwelijk.

¹⁴⁷ Johnston, *Codex Hummercensis*, 555-558 (Appendix VII); 558 (§7) (*Nieuwe Vredewolder Keuren van 1387*, App. 825).

¹⁴⁸ B 38 (*Brokmerbrief*, App. 695).

¹⁴⁹ Vries, *Asega, is het dingtijd?*, 189 (met lichte aanpassing: Vries vertaalt *penningum* met ‘geld’; hier is letterlijk vertaald met ‘penningen’ om de verwarring met de moderne conceptie van geld te voorkomen).

Het beeld dat uit de attestaties naar voren komt valt niet verder te specificeren. Penningen (het ‘witte zilver’) waren het meest algemene betalingsmiddel. Omdat er geen overduidelijke lichaamsmetaforen voor gevonden zijn, zijn zilveren penningen in de buitenste cirkel van het concentrische model geplaatst. Het ‘rode goud’ en land vormden samen een aparte categorie betalingsmiddelen die gereserveerd waren voor ernstige aantastingen van het lichaam: bij doodslag, verlammingen, bijt- en brandwonden. Dit waren verwondingen die ofwel het functioneren ofwel het uiterlijk van het lichaam ernstig verminkten. Hierbij speelden opvattingen over een volledig functionerend lichaam een rol. Op grond van de koppeling die gelegd wordt tussen goud en land en omdat de Vrije Friezen goud om hun hals droegen als teken van hun vrijheid, is goud in de middelste cirkel van het concentrisch model geplaatst.

Problematisch is ten slotte textiel. Het viel onder de bezittingen van een man, en hij droeg het dicht op zijn lichaam. Toch moeten we het als constituent denk ik in de buitenste cirkel plaatsen, niet in de laatste plaats omdat ook de echtgenote daar te vinden is: het vervaardigen van textiel was bij uitstek een vrouwenaangelegenheid.

Het model van het politieke lichaam dat we in deze paragraaf hebben opgesteld voegt veel dingen samen. Niet alleen komen het fysieke, sociale en politieke lichaam bij elkaar, het model maakt eveneens duidelijk hoe compensatie functioneerde in middeleeuws Friesland. De *commensurability* uit het rechtshistorische discours wordt ondersteund door de *commensurability* uit het antropologische. Door de elementen uit het model van het politieke lichaam op te vatten als de constituenten van de *personhood* van de Vrije Fries in antropologische zin, wordt duidelijk hoe deze elementen effectief konden worden ingezet om beschadigingen van de eer van het slachtoffer te compenseren. Door immers elementen toe te voegen aan het totaal, kon beschadiging van een ander element uit het model (bijvoorbeeld het verlies van een vinger) gecompenseerd worden. Een en ander speelde zich af in de hoogste sfeer van uitwisseling, de lange termijn cyclus.

Ten slotte zijn nog twee voorbeelden te noemen van bijzondere vormen van uitwisseling, die het belang van compensatie onderstrepen. Het eerste is te vinden in de Oudijsslandse *Njálssaga*. De twee helden, de oude wijze Njál en de jonge krijger Gunnar zijn goede vrienden. Hun vrouwen echter, Bergthora en Hallgerd, kunnen elkaars bloed wel drinken. Op een dag stuurt Hallgerd een van haar slaven, Kol, naar het huis van Njál, die op dat moment afwezig is, om een van diens slaven, Svart, te doden. Als Gunnar hiervan hoort, biedt hij Njál *sjálfðæmi* aan, het voorrecht om zelf een uitspraak te doen in de zaak.¹⁵⁰ Njál oordeelt hierop dat het weergeld een bedrag van 12 ons zilver moet zijn, die Gunnar hem meteen uitbetaalt. De volgende zomer echter zijn de zaken omgekeerd. Bergthora stuurt iemand van haar huishouding uit om Kol te doden. Op het ding biedt Njál Gunnar nu *sjálfðæmi* en Gunnar stelt de compensatie eveneens op 12 ons zilver. ‘Njal pakte de geldbuidel en gaf deze aan Gunnar. Gunnar herkende de buidel, want het was dezelfde waarmee hij Njal had betaald’.¹⁵¹ Njál had de 12 ons zilver dus uit de

150 Over *sjálfðæmi*: Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 284-289.

151 *Brennu-Njálssaga*, c. 37; Otten (vert.), *De saga van Njal*, 106; Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, 183.

normale roulatie gehouden en gereserveerd voor een zaak die hij al verwachtte. Door Gunnar precies dezelfde buidel met zilver terug te geven benadrukte hij dat de ene doodslag de andere volledig in balans had gebracht. De lei was extra schoon gepoetst door met dezelfde beurs met hetzelfde geld erin te betalen. Tussen de vrienden bleven geen ressentimenten bestaan.

Het tweede voorbeeld vinden we dichterbij huis. In 1996 werd op het voormalige eiland Wieringen een zilverschat gevonden, en een paar jaar later een tweede schat. Het bleek Vikingzilver te zijn uit de negende eeuw, een eerste concrete aanwijzing dat de Vikingen hier te lande gewoond hebben.¹⁵² Het gewicht van een van beide schatten bleek 1,7 kilo in zilver te zijn. En dat is exact het gewicht dat volgens Dirk Henstra eeuwenlang het weergeld van een vrije man is geweest.¹⁵³ Was deze pot met zilver ooit het weergeld voor een gedode persoon, dat om de een of andere reden in de grond is gestopt? Was het gereserveerd om als toekomstige compensatie voor iemand van de tegenpartij te dienen, zoals het voorbeeld uit de *Njálssaga* suggereert? Of was de pot met zilver speciaal, gewijd geld geworden omdat het als weergeld gediend had? Werd het daarom niet langer in het normale economische verkeer ingezet?

6.3 Een lichamelijke interpretatie: eer belichaamd

Het model van het politieke lichaam stelt ons in staat te begrijpen hoe eer en status in middeleeuws Friesland werkten. We kunnen eer met behulp van dit model ten slotte ook lichamelijk opvatten, namelijk als een invloedssfeer die zich uitstrekt vanuit het menselijk lichaam. Deze invloedssfeer beslaat het land en het huis van een middeleeuwse Fries als een verlengstuk van zijn fysieke lichaam. Als ze aangetast werden werd zijn eer aangetast en was het alsof tevens zijn fysieke lichaam aangetast werd. Vandaar dat *londbrekma* en huisvredebreuk in de boeteregisters opgenomen zijn. Mensen met een grotere rijkdom en macht hebben een grotere invloedssfeer, maar die brengt tegelijkertijd met zich mee dat ze makkelijker aangevallen en beschadigd kunnen worden: meer land, meer huizen, meer stuks vee. Elke aanval op de eer, elke beschadiging van de eer van een Vrije Fries verlangde compensatie of vergelding.

William Miller komt in zijn recente analyse van *mund* in Angelsaksisch Engeland en IJsland tot een vergelijkbaar beeld om (het Oudengelse) *mund* te beschrijven.

I like to think that *mund* is still present with us in the idea of a sacrosanct personal space upon which intrusions give rise sometimes to legal offenses, as in rape or assault, but mostly, among us, to social offenses and moral demands. The moral body does not really stop abruptly at the skin; there is an ever-weakening force field that extends out from it that establishes a space we claim by moral rights as our own. Think of the body proper as a point surrounded by a gray zone of shifting but reasonably predictable shape. In some cases the zone is very small, not even including all our skin, as in particularly crowded presses as we try to get into the stadium for a game. In other cases, the zone can expand to

152 Besteman, *Vikingen in Noord-Holland?*

153 Henstra, *The Evolution of the Money Standard in Medieval Frisia*, 263-276.

include our office, even our whole house or yard. Our *mund* asserts itself in that domain; in one sense it *is* that domain. It is the space in which we justly feel that others must reckon with our demands for certain treatment or stand in a relation of formal offense toward us.¹⁵⁴

Millers idee van een *force field* komt sterk overeen met het hier ontwikkelde concentrische model van *personhood*. De overeenkomsten stoppen hier niet.

Net als Miller dat een aantal keren stelt in zijn werken *Humiliation* en *Eye for an Eye*, denk ik dat we ‘eer’ nog niet achter ons hebben gelaten. Mijn vermoeden is zelfs, dat belichaamde eer een universeel fenomeen is. Hier is het onderscheid dat door James Bowman wordt gemaakt tussen *reflexive honour* en *cultural honour* nuttig. Het *force field* van Miller, waarvan het hier voorgestelde concentrisch model – dus zonder verdere invulling – een grafische weergave is, is op te vatten als een manier om *reflexive honour* weer te geven. Bowman beschrijft *reflexive honour* als een van de basale, universele uitingen van eer: ‘als jij mij slaat, sla ik terug’. Dit is toepasbaar op het concentrisch model. Rondom ego, het centrum van het schema, bevindt zich een bepaalde ruimte. Wanneer die ruimte geschonden wordt door iemand anders, wordt er teruggeslagen. Hoe dat veld dan verder gedefinieerd wordt en welke elementen er een plek in krijgen, verschilt van cultuur tot cultuur: *cultural honour*.

De Oudfriese boeteregisters werpen een helder licht op de relatie tussen het menselijk lichaam en eer en werken zo een belichaamde benadering van eer in de hand. Deze benadering brengt ons dicht bij de kern van waar het bij eer om gaat. Het verklaart de universaliteit van het fenomeen, het voortbestaan ervan tot vandaag en waarom gekwetste eer ook daadwerkelijk pijn doet: omdat eer in het lichaam zit en zich tot er buiten uitstrekt.¹⁵⁵

7 Conclusie

Het concentrisch model van het politieke lichaam van de Vrije Fries maakt duidelijk uit welke elementen de eer van een Vrije Fries was opgebouwd en hoe ver deze zich uitstreckte. Met het model hebben we tegelijkertijd de inhoud van de boeteregisters verklaard alsmede het fenomeen compensatie. De boeteregisters behandelen namelijk alle elementen van het politieke lichaam. En door het politieke lichaam als een systeem te beschouwen wordt begrijpelijk hoe het ene element het andere kan vervangen en hoe dus compensatie tot stand kan komen. Bovendien komen we met deze interpretatie heel dicht bij de oorspronkelijke betekenis van het Oudfriese *bote*, namelijk ‘reparatie’.

Eer is verder op te vatten als een belichaamd fenomeen. Het kan gezien worden als een sfeer die zich vanuit het fysieke lichaam uitstrekt en de elementen van het

154 Miller, *Eye for an Eye*, 135.

155 Uit een onverwachte hoek lijkt een extra argument te komen om belichaamde eer als een universeel fenomeen beschouwen, namelijk uit recent psychologisch onderzoek dat aantoonde dat sociale pijn evolutionair gezien geënt is op fysieke pijn. Zie: MacDonald en Leary, ‘Why does social exclusion hurt?’.

concentrisch model omvat. Aantasting van een van deze elementen werd als een fysieke aantasting opgevat.

Het fysieke lichaam ten slotte dat zich in het centrum van het model bevindt is ongeschonden, valide en beladen met symboliek. Het haar van de Vrije Fries is ideologisch beladen, evenals zijn kleding (i.e. zijn niet-naaktheid), zijn sieraden (zijn 'gouden ketting'), zijn rechtop staande lichaam (hij is niet laag, 'onder de voeten van allen', maar 'hoog'). Verder heeft hij de beschikking over zijn zes ledematen, vijf zintuigen, is hij in staat tot de elf *wendan*, de zeven 'draaiingen' (*hwarlar*), kan hij nageslacht verwekken en kan hij zijn zegje doen op de rechtszitting. Hij kan de kerk bezoeken (een van de elf *wendan*) en is in het bezit van zijn 'christendom'. Het politieke lichaam wordt daarmee volledig gedragen door de metaforencomplexen en symboliek die in het gehele complex van de ideologie van de Friese Vrijheid aan te wijzen valt. Fysiek, sociaal en politiek lichaam vloeiden in middeleeuws Friesland ineen tot een consistent synchroon systeem.

7 Conclusie: lichamen in middeleeuws Friesland

1 Lichaam, geweld, eer en compensatiesystemen

Lichaam, geweld en eer zijn universele fenomenen. Hoewel we in het Westen in de loop van de afgelopen eeuw de eercultuur die we ooit hadden zijn kwijtgeraakt, kunnen zelfs Westerlingen de basisprincipes van eer, door James Bowman beschreven als *reflexive honour*, nog navoelen:

- 1) Een ‘echte’ man is geen watje. Als hij geslagen wordt, slaat hij terug.
- 2) Een ‘respectabele’ vrouw is kuis.
- 3) De mening van de leden van een *honour group* is belangrijk.

Op deze principes zijn overal ter wereld eerculturen gebouwd. Algemener gesteld hangt de eer van een man af van zijn publieke aanzien en zijn krijgerschap. Daarmee zijn ook lichaam en geweld in het spel gebracht. Mannelijk lichaam, geweld en eer vormen een combinatie die al vele millennia cultuur vorm heeft gegeven.

In culturen waar bovendien sterke familiebanden aanwijsbaar zijn, er een gereguleerd systeem van wraakneming bestaat, en er sprake is van een zwakke of ontbrekende overheid, ontstaan vetemaatschappijen. Een vete is een uitwisseling van gewelddadigheden volgens spelregels. Men houdt bij wie er aan de beurt is, en men huldigt het principe van reciprociteit: geweld moet met ongeveer dezelfde mate aan geweld beantwoord worden. Bovendien kennen alle vetemaatschappijen mechanismen om de vrede te herstellen. Vaak wordt dit ervaren als het herstellen van een verstoorde balans.

Een van de mechanismen om twee vechtende partijen met elkaar te verzoenen is het betalen van compensatie. Compensatielijsten zijn te vinden bij verschillende niet-Westerse en bij alle vroegmiddeleeuwse Germaanse volkeren. Zelfs in ons moderne recht zijn letselschadelijsten ontstaan als gevolg van het smartengeldartikel in het *Burgerlijk Wetboek*. De hang naar evenwicht, in combinatie met de menselijke universalia menselijk lichaam en geweld, lijkt telkens opnieuw tot compensatiesystemen voor lichamelijk geweld te leiden, waarbij geld of goederen gebruikt worden om doodslagen, lichamelijke verwondingen en de gevolgen daarvan te compenseren.

Tegen deze achtergrond moeten we de Oudfriese boeteregisters plaatsen. De teksten zijn tot nu toe marginaal behandeld in de Oudfrisistiek en in de studie van het Oudfriese recht. Ten onrechte, kunnen we nu zeggen. Het zijn in de ogen van de moderne lezer wellicht dorre opsommingen van verwondingen en geldbedragen, maar ze behoorden voor de middeleeuwse Friezen tot de kernteksten van het Frie-

se recht. Dat hadden we van te voren al kunnen vermoeden. Niet alleen nemen boeteregisters grote percentages in van alle Oudfriese verzamelhandschriften, maar ze kunnen tevens op de oudste afstamming bogen van alle Friese rechtsteksten. Ze zijn namelijk als genre terug te voeren op de wondlijsten in de *Lex Frisionum*.

De thema's continuïteit en universaliteit worden tegenwoordig nauwelijks nog aangesproken in de geesteswetenschappen. De onderzoeker echter die zich met lichaam, geweld, eer en compensatie bezighoudt, wordt onherroepelijk met continuïteit en universalia geconfronteerd. Het is dan ook zaak beide begrippen van elkaar te onderscheiden. Hoewel immers de basisprincipes van eer onveranderlijk lijken, vertonen de daarop geënte eerculturen een grote diversiteit, en is die in het Westen in het recente verleden zelfs verloren gegaan. Hetzelfde geldt voor het onderwerp van deze studie, het lichaams- en mensbeeld in middeleeuws Friesland.

De vetemaatschappij werd in middeleeuws Friesland in stand gehouden door de Friese Vrijheid, de autonomie die de Friese landen sinds de twaalfde eeuw kenden. Hierdoor ontbrak het aan een landsheer die het vetesysteem kon beknotten en inperken en moesten de lokale edelen elkaar in een machtsbalans houden. De vetemaatschappij was een conserverende omgeving voor het Oudfriese recht en voor het erbij horende lichaamsbeeld.

In de boeteregisters treffen we tegelijk continuïteit en verandering aan. De onveranderlijke aspecten van de boeteregisters hangen samen met de structuur van het menselijk lichaam en de functionaliteiten ervan. In deze laag veranderde er in de loop der eeuwen weinig aan de boeteregisters. Hiervoor treffen we dan ook overeenkomsten aan in de wondlijst van de Afrikaanse Kamba en in de hedendaagse letselschadelijsten. Het verlies van ogen, armen of benen is in alle culturen ernstiger dan het verlies van een vinger of een teen. Bovendien is het opmerkelijk dat bijna overal het verlies van deze vitale onderdelen (oog, hand/arm, voet/been) op een half leven (half weergeld) wordt getaxeerd.

De boeteregisters zijn echter geenszins statische teksten. Het zijn geen gesloten entiteiten waarvan de afmeting, volgorde en inhoud geheel vastgelegd zijn en die nauwgezet gekopieerd dienden te worden. De teksten vertonen een grote dynamiek. De dynamiek in de boeteregisters is toe te schrijven aan symbolische overwegingen, conceptuele bouwstenen die een steeds grotere invloed lieten merken, systeemdwang en een streven naar volledigheid. In de *Lex Frisionum* worden de middelste drie vingers van de rechterhand nog niet extra hoog aangeslagen vanwege de zegening tegen de duivel die men daarmee moest maken; in de Oudfriese boeteregisters wel. Hierin komt de voortschrijdende dieptekerstening tot uitdrukking.

Het verwerken van conceptuele bouwstenen in de materie zorgt eveneens voor een ontwikkeling in de boeteregisters. Hoewel al in de *Lex Frisionum* (en in de meeste *Leges Barbarorum*) het verlies van een oog, hand of voet op een half weergeld staat, zijn de zes ledematen in de Oudfriese boeteregisters uitgewerkt tot een categorie die op allerlei plekken opduikt in het tekstmateriaal. Zo werden de bepalingen over de *wapeldepene* ('iemand in het water gooien') er door beïnvloed. Stond er oorspronkelijk in de bepaling dat iemand in zulk diep water werd ge-

goot dat hij met zijn voeten de bodem niet kon raken, maar moest zwemmen, in de jongere redacties zijn de voeten de *trigger* geweest om de andere vier ledematen er bij te betrekken: hij kan met zijn voeten en met zijn handen de bodem niet meer voelen en met zijn ogen de hemel niet meer zien, wordt gezegd.

Een verwant mechanisme is systeemdwang. In de Oudwestfrie boeteregisters wordt niet langer uitsluitend het vergrijp *faxfang* ('haartrekken aan de haren op het hoofd') onderscheiden, maar wordt *faxfang* tot een soort categorie, die overal waar het lichaam haar heeft, kan worden toegepast: onder de oksels, op het ooglid, 'onder aan de buik'.

Ten slotte is er het streven naar volledigheid. Men wilde het volledige lichaam behandelen en alle mogelijke vergrijpen opsommen. Dit leidde tot uitbouw van de teksten door ontlending aan andere boeteregisters en aan andere rechtsteksten, maar ook door het nadenken over de materie en het fijnmaziger maken van de teksten. We zien de teksten dan ook groeien van ca. 100 bepalingen in de oudste periode, naar 200 en meer in de vijftiende eeuw.

Tussen alle herstructurering, ontleningen, uitbouw en bewerking die heeft plaatsgevonden zien we plotseling een bepaling die zo maar, zonder aanwijsbare reden, de tand des tijds heeft doorstaan en vanaf de tijd van de *Leges Barbarorum* geattesteerd is. Het is de bepaling waarin wordt gesteld dat botsplinters gecompenseerd moeten worden indien ze zo groot zijn dat ze, wanneer ze op een schaal of schild worden gegooid, een geluid maken dat hoorbaar is over een bepaalde afstand (een erf, negen stappen). Waar het opmeten van wonden generationaliseerd is tot het meten in duimen, blijft deze fraudegevoelige bepaling van kracht. Weliswaar voegen de Oudfrie bepalingen toe dat de botsplinters vanaf de knie moeten worden geworpen (waar de *Lex Frisionum* dat nog niet specificiert), maar dan nog kan dit geen nauwkeurige methode zijn om te meten. En zo staan we opeens oog in oog met een bepaling die op zijn minst zevenhonderd jaar oud is. Omdat de boeteregisters als tekstgenre een lange continuïteit vertonen is het met andere woorden mogelijk individuele brokjes tekst aan te wijzen die bijna onveranderd door de tijd zijn gegaan.

De politieke veranderingen die in de tweede helft van de vijftiende eeuw plaatsvonden in Westerlauwers Friesland brachten in 1498 uiteindelijk een einde aan het Friese inheemse rechtssysteem en de lange continuïteit van de boeteregisters. Ten eerste vond er schaalvergroting van het vetewezen plaats door influx van grote getallen huurlingen. Hierdoor kon de veteleider zich niet langer borg stellen voor alle schade die zijn landsknechten zouden berokkenen. Ten tweede was er sprake van schaalvergroting van het vetewezen door partijtschappen. Doordat het vetevoeren hoe langer hoe meer het prerogatief van de hoofdelingen werd, was een vete feitelijk al snel een kleine oorlog, omdat er veel mensen bij betrokken waren. De Donia-oorlog is hier een goed voorbeeld. De partijstrijd tussen de Schieringers en de Vetkopers verergerde dit proces. Ten slotte was er sprake van belangrijke militaire innovaties. De vijftiende eeuw zag de introductie van de grote vuurwapens: kanonnen. Hierdoor waren de stinzen niet langer toereikend als verdedigingswerken. Alleen de steden met hun bolwerken konden een aanval van kanonnen weerstaan. De grote stadshoofdelingen raakten hierdoor op voorsprong in de race om de macht.

Omdat na 1498 het Friese inheemse recht vervangen werd door het Romeinse recht en er een centraal bestuur werd ingesteld, zakten de pijlers onder het bestaande mensbeeld weg. Recht, taal en samenleving convergeerden niet langer in een consistent mens- en wereldbeeld. Ongetwijfeld hebben deze doorgewerkt in de Friese samenleving na 1498. Wat hiervan gelijk gebleven is en wat niet valt echter buiten het bestek van dit onderzoek.

Bij de vraag naar continuïteit of discontinuïteit van een bepaald verschijnsel moet, naast het plaatsen van het fenomeen binnen zijn culturele context en een analyse van wat er nu precies continuïteit of discontinuïteit vertoont, de rol van universalia in de opbouw van een cultureel systeem goed in het oog worden gehouden. Universalia zijn een soort nullijn, het uitgangspunt van een cultuur. Daarop worden allerlei symbolische ladingen, relaties, constructies gebouwd. Een cultuur is niet als een wiskundige vergelijking te lezen, maar de universalia bieden een fundament onder elke culturele analyse. Het type samenleving biedt een verder raamwerk, zoals in dit geval de middeleeuwse Friese vetemaatschappij.

2 Lichaams- en mensbeeld in middeleeuws Friesland

Met het voorgaande als vertrekpunt is het lichaams- en mensbeeld in middeleeuws Friesland gereconstrueerd, zoals dat te destilleren valt uit de boeteregisters. Hiervoor werd gebruik gemaakt van een drielichamenmodel – fysiek, sociaal, politiek. Deze benadering stelde ons in staat alle aspecten van het lichaam zoals dat in de boeteregisters behandeld wordt en in de vetemaatschappij functioneert tot hun recht te laten komen. De menselijke anatomie en de verwondingen van het lichaam werden behandeld in het hoofdstuk over het fysieke lichaam. Hier werden de termen in kaart gebracht voor delen van het lichaam die de boeteregisters herbergen, alsmede alle soorten verwondingen die zij onderscheiden. Er werd getracht dit zo klinisch mogelijk te doen, zo veel mogelijk ontdaan van mogelijke lichaamssymboliek. De symbolische ladingen en metaforencomplexen rond het menselijk lichaam waren namelijk de focus van de analyse van het sociale lichaam. Hier zagen we hoe het lichaam een manier is om over de wereld te denken en omgekeerd. Ten slotte plaatsten we het lichaam weer in de maatschappij en zagen we hoe lichaam en sociale realiteit zich tot elkaar verhouden en hoe met behulp van het lichaam een maatschappelijke positie ingenomen wordt. Daarbij werd vooral gekeken naar metaforen en andere cognitieve schema's die in de boeteregisters en het overige Oudfriese corpus waarneembaar waren. Deze laten immers zien hoe de middeleeuwse Fries tegen de wereld aankeek.

Vrijheid, vete en recht vormden de context van de boeteregisters en van het lichaams- en mensbeeld. De ideologie van de Friese Vrijheid vertelt hoe de Friezen eer en een eigen recht wonnen. Door voor Karel de Grote te strijden in Rome lukte het de Friezen om zich te transformeren van lage, naakte, eerloze, rechtloze slaven die een houten juk droegen, tot hoge, geklede, eervolle, rechthebbende vrije mannen die een gouden ketting en hoog opgeschoren haar droegen ten teken van hun status. Zij behoorden nu niet langer toe aan de heidense Vikingen en hun ko-

ning, Redbad, maar vielen nu onder het christelijke rijk van Karel de Grote. De lichaamssymboliek die in deze mythologie verwoord wordt, is overal in het Oudfriese corpus terug te vinden. De Vrijheidsmythe vertelt verder hoe de Friezen hun eigen recht (waaronder boeteregisters) mochten kiezen en onderhouden en bovendien de vrijheid kregen om alle vergrijpen met geld te compenseren.

De boeteregisters bevatten een schat aan informatie. Klaas Nauta beweerde naar aanleiding van zijn onderzoek naar het *Algemene Boeteregister* in 1941 dat uit de boeteregisters een fabelachtige kennis van de menselijke anatomie sprak. Dat valt echter bij nadere beschouwing wel mee. Er worden veel lichaamsdelen benoemd, dat is waar, maar de behandeling van het lichaam is verre van compleet. De interne organen zijn bijvoorbeeld markant afwezig. Alleen de longen worden herhaaldelijk genoemd, maar de overige die we tegenkomen in de boeteregisters – milt, lever, hart, nieren – zijn slechts een maal overgeleverd in het *Boeteregister van Kampa Jeldric*. Ook de aderen worden niet of nauwelijks genoemd. In de boeteregisters vinden we ze uitsluitend in de geïnsereerde *Oudfriese embryologie*, en daarnaast in de *fia-eth*.

De kennis van de menselijke anatomie die uit de boeteregisters naar voren komt is dus niet groter dan in andere delen van middeleeuws Europa. Het bijzondere aan de boeteregisters is echter de manier waarop het menselijk lichaam behandeld wordt: verwondingen worden tot in het kleinste detail onderscheiden. Deze wondensystematiek is wel uniek te noemen. Verder werden enkele interessante lichaamsschema's blootgelegd, zoals die van het middenrif als horizontale as, waardoor handen en voeten, armen en benen aan elkaar gelijkgesteld konden worden, en enkele indelingsschema's van de hand en het gebit.

Bij de analyse van het sociale lichaam keken we naar het lichaam als schema voor de wereld, de wereld als schema voor het lichaam en andere lichaamsschema's die in de boeteregisters en in andere Oudfriese rechtsbronnen te ontwaren zijn. Uitgebreide metaforencomplexen bleken er te bestaan rondom het lichaam als land en het lichaam als huis. De verwondingen op het lichaam waren als rivieren van bloed, waarbij de wondopeningen als riviermonden werden voorgesteld en er een 'dam' van onbeschadigde huid kon staan in een doorlopende wond. En net zoals het Friese terpenlandschap verhogingen en verdiepingen kende, zo ook werden verhoogd en verdiept littekenweefsel expliciet benoemd. De metafoor lichaam = land bleek niet alleen in de boeteregisters te bestaan. Het meest pregnant kwam dit beeld naar voren in de tekst over de schepping van Adam, waar God de eerste mens schept uit de elementen van de kosmos. Adam wordt letterlijk uit aarde, water, stenen, dauw, wolken, wind en gras gecreëerd. De Oudfriese eeuwigheidsformules bleken hier goed op aan te sluiten.

Ook huis en lichaam werden als beeld voor elkaar gebruikt. Hierbij werd voornamelijk gebruik gemaakt van de zogenaamde containermetafoor: huis en lichaam zijn beide containers die een binnenkant hebben en door een oppervlakte (huid, muur) van de buitenwereld worden afgescheiden. Bovendien kan iets van binnen naar buiten treden of van buiten naar binnen (eten, adem, woorden). Logisch dan ook dat huis en lichaam juist in deze opzichten met elkaar vergeleken worden. De huid of scheidingswanden in het lichaam worden met *wach* 'muur, wand' aangeduid, en net zoals de adem in en uit een lichaam gaat, zo gaat de rook uit een huis.

Er bleek verder een complex aan symbolische ladingen te bestaan rond het naakte lichaam. Naakt zijn was een onwenselijke staat om in te verkeren. De betekenis van deze naaktheid is gelegen in het feit dat het het tegenovergestelde van gekleedheid is. Naakt stond voor armoede en een gebrek aan bescherming tegen de elementen. Dit komt overeen met de naaktheid van Friezen alvorens ze volgens de mythologie hun vrijheid wonnen.

Enkele lichaamsdelen konden als *pars pro toto* functioneren. De hals staat voor het leven. De hals verliezen betekent het leven verliezen, en ook het Oudfries kende het begrip halsmisdaad: een zware misdaad 'stond op de hals' of beter nog; kwam je op je hals te staan. Dit schema kwam niet alleen in middeleeuws Friesland voor, maar werd daar wel versterkt door het beeld van de vrije hals die de Fries bezat. De hand is een ander bekend symbool voor het gehele lichaam. Met de hand werd gehandeld. De hand hanteerde zwaard en ploeg en hield vijanden op afstand. De hand kan het verst van ons lichaam afgebracht worden en is zo de uiterste grens van ons lichaam. In het recht werden met de hand eden afgelegd. En ten slotte stond de hand voor een erfgenaam, in het schema van de 'zes handen', i.e. vader, moeder, broer, zuster, zoon, dochter.

Het was tevens mogelijk om enkele schematische indelingen van het menselijk lichaam te reconstrueren. De meest gebruikte was die van de zes ledematen: ogen, handen, voeten. Met de zes ledematen werd de mens als het ware samengevat. Zolang hij over zijn zes ledematen beschikte, was hij gezond en volledig (maatschappelijk) valide. Dit schema leidde er eveneens toe dat de drie rimpels die oorspronkelijk in het voorhoofd worden onderscheiden, later ook in handen en voeten werden gelokaliseerd, en er een compensatie was gesteld op het doorsnijden ervan.

Een schema waarvan slechts de restanten te vinden waren is dat van hitte en koude. Het mysterieuze *kela* 'koelen, koel maken' dat in een paar oude teksten opdook in plaats van een frequenter *beta* 'compenseren' of *jelda* 'vergeldden', is te verklaren uit een oud lichaamsschema. Hierin worden psychologische toestanden van het lichaam op twee plekken in het lichaam geprojecteerd. Het verstand (Pgm. **hugi-* > Ofri. *hei*) zit in het hoofd en het gemoed (Pgm. **mōda-* > Ofri. *mod*) bevindt zich in de buik. Het verstand moet koel en scherp blijven en het gemoed is warm, maar kan oververhit raken: dan zwelt het op. We hebben hier te maken met een wijdverbreid schema dat waarschijnlijk zowel Germaans als universeel is, en dat in het Oudfries materiaal slechts sporadisch aanwijsbaar is. Het schema leeft echter tot op de dag van vandaag voort, getuige uitdrukkingen als 'houd je hoofd koel' en 'een scherp verstand'. Dit schema was voorhanden in middeleeuws Friesland, maar werd, in tegenstelling tot de overige schema's die we vonden, nauwelijks gebruikt, zodat het niet overal resoneerde in het Oudfries tekstcorpus.

In het hoofdstuk over het sociale lichaam besteedden we ook aandacht aan het fenomeen invaliditeit. Uit de boeteregisters komt duidelijk naar voren dat een functionerend lichaam uitermate belangrijk werd gevonden. Elke mate van invaliditeit betekende een overeenkomstige mate van verlies aan sociale positie. Daarom treffen we in de boeteregisters enkele interessante definities aan van een functionerend lichaam. Hierbij werden vooral de zes ledematen ingezet en de beschikking over de vijf zintuigen. Een groot complex bestond er verder rond de ver-

wondingen die werden aangeduid als *walduwaxe* ('verwonding aan het ruggenmerg'), *beklamethe* ('verlamming van de rug') en *buklamethe* ('verlamming van het onderlijf'). Hier werd gebruik gemaakt van elf *wendan*, zaken waartoe men niet langer in staat was, zoals op paard of wagen zitten, bij zijn vrouw slapen of zich op openbare gelegenheden (kerk, dingplaats) vertonen. Deze laten goed zien wat de sociale gevolgen waren van invaliditeit en dat het voornamelijk deze waren waarop de nadruk werd gelegd.

Dat wat belangrijk is veel aandacht krijgt blijkt ook uit de Oudfriese teksten over de fasen van de zwangerschap. De middeleeuwse Friezen hechtten grote waarde aan het ongeboren leven. Opnieuw vinden we dit verankerd in de mythologie van de Friese Vrijheid. Magnus, de held van de Friezen, koos zijn keuren namelijk voor de levende en de nog ongeboren Friezen, om van kracht te zijn 'zolang als de wind van de wolken waait en de wereld staat'. In hun drang om zaken in kaart te brengen hadden de middeleeuwse Friezen dat ook met de stadia van de zwangerschap gedaan. Deze kennis stond in dienst van het bepalen van de te betalen compensatie indien een zwangere vrouw door geweld haar vrucht verloor. Oorspronkelijk hanteerden ze een indeling waarbij het kind na de vijfde maand 'haar en nagels' had en volledig gevormd was. Nadat een foetus 'haar en nagels' had moest er een volledig weergeld betaald worden. Wellicht in de dertiende eeuw recipieerden ze een tekstje dat gebaseerd was op een tractaat van Vindicianus over de ontwikkeling van de foetus.

De begaanheid met het jonge leven strekte zich ook uit naar de conceptie ervan. Verschillende boeteregisters besteden aandacht aan verwondingen van de voortplantingsorganen, zowel bij vrouwen als bij mannen. Er worden maxima onderscheiden van het aantal kinderen dat een man zou kunnen verwekken. Enkele Oudwestfriese boeteregisters noemen drie 'pezen' (*sine*) in de penis. En het *Emsingoër Boeteregister* beweert dat de teelkracht van de man in zijn linkerteelbal zelt en niet in zijn rechter.

Ten slotte was het mogelijk om een concentrisch model van het politieke lichaam van de Vrije Fries en daarmee een belichaamd model van eer op te stellen voor middeleeuws Friesland. De Oudfriese termen *mund / were* 'voogdijschap', *riucht* 'recht, rechtspositie' en *ere* 'eer' bleken samen te vallen met dit model. Het is daarmee een verklaringsmodel dat aantoont hoe in middeleeuws Friesland werd gedacht over eer. Het laat zien wat tot de *ere* (als meest omvattende van de Oudfriese termen) werd gerekend en hoe de zaken die konden worden beschadigd eveneens konden worden gebruikt als betaalmiddel om het geschonden politieke lichaam weer aan te vullen. Een Vrije Fries kon dus worden gecompenseerd middels goud, zilver, maar ook vee, landerijen, huizen en kon zelfs met vrouwen betaald worden (in de vorm van zoenhuwelijken na een vete).

Het model wijst ons op het belang van grenzen. Deze grenzen konden in de ruimte, maar ook in de tijd bestaan. Het lichaam was in zijn geheel een gemarkeerde ruimte. Daarbinnen waren speciale plekken extra gemarkeerd, zoals het onderscheid tussen een zichtbare en een niet-zichtbare wond aantoont. De schaamdelen waren eveneens extra gemarkeerd: alle vormen van aanraken ervan moesten hoog gecompenseerd worden. Maar ook de kleding was gemarkeerd.

Voor elke laag kleding die bij een vrouw doorsneden werd moest een hogere compensatie betaald worden. De grenzen van de *personhood* werden eveneens overschreden wanneer iemands land en huis werden aangetast, of wanneer zijn vee opzettelijk werd verminkt.

Het gevonden model is ten slotte waarschijnlijk algemener toepasbaar op archaische samenlevingen, en wellicht zelfs algemeen menselijk. Iedereen heeft een sfeer om zich heen van relaties en objecten die tot iemands persoonlijkheid worden gerekend en daarmee tot zijn eigen lichaam. Deze zaken te beschadigen veroorzaakt een sociale pijn, die gevoeld wordt als een fysieke pijn. Het opmerkelijke hiervan is dat we niet kunnen kiezen of onze arm al of niet tot ons lichaam behoort, maar dat de cultuur waarin we leven wel bepaalt of een object of persoon al dan niet tot ons politieke lichaam behoort: ‘als je aan mijn auto komt, kom je aan mij’, of: ‘als je aan mijn zus komt, kom je aan mij’. Deze voorbeelden tonen opnieuw aan hoe diep cultuur in het lichaam kan ingrijpen en *vice versa* hoezeer cultuur belichaamd is.

Nawoord

De Oudfriese boeteregisters hebben mij vanaf onze eerste ontmoeting gefascineerd. Reeds bij eerste lezing gaven ze me de indruk de middeleeuwse Fries letterlijk dicht op de huid te zitten. Toen bleek dat die fascinatie nog niet veel onderzoekers bevoegen had en hier nog een breed terrein braak lag, was de kiem voor dit onderzoek gelegd.

Zonder de inzet van Rolf Bremmer was dit onderzoek niet van de grond gekomen. Nadat met zijn hulp en steun het voorstel was gehonoreerd door NWO (Nr. 350-50-002) werd het onderzoek in eerste instantie onder zijn begeleiding uitgevoerd bij de vakgroep Engels van de Universiteit Leiden. De gastvrijheid en intellectuele interesse die mij aan de Leidse Universiteit betoond werden, maakten mijn tijd daar tot een aangename en vruchtbare periode. Halverwege het onderzoek stapte ik over naar de Fryske Akademy (KNAW) om daar de functie te vervullen die door het plotselinge en tragische overlijden van Dirk Boutkan vrij was gekomen. Het afronden van de dissertatie bleek niet makkelijk te combineren met het voluit functioneren in een nieuwe baan en kostte meer tijd dan verwacht door omstandigheden op de Fryske Akademy die niemand had kunnen voorzien. In deze vervolgfase zijn bepaalde verschillen van inzicht ontstaan tussen mij en mijn toenmalige promotor die er uiteindelijk toe hebben geleid dat onze wegen zich scheidden en dat dit proefschrift is voltooid onder leiding van Hans Mol.

Gelukkig is het boek nu af. Daarbij ben ik geholpen door veel collega's en vriend(inn)en. Voor hun positieve insteek en hulp ben ik ze zeer dankbaar. In de eerste plaats wil ik onze directeur Reinier Salverda bedanken voor zijn steun en hulp. Vakgroepshoofd Willem Visser was een stabiele factor in de roerige tijden die de Fryske Akademy recent beleefde. Verder kreeg ik inhoudelijk hulp en raad van Karel Gildemacher, Goffe Jensma, Frits van der Kuip, Paul Noomen, Jan Popkema en Arjen Versloot. Henk Meijering gaf omwille van mijn onderzoek prioriteit aan de bestudering van de Ommelander versies van enkele Oudwestfriese boeteregisters en maakte er een voorlopige editie van, die ik als werktekst kon gebruiken. Bovendien maakte hij tijd vrij om de bijna-definitieve versie van het manuscript te lezen en becommentariëren. Peter van der Meer en Kees van der Kooi zorgden dat IBL-boeken op mijn bureau terecht kwamen en verlengden ze vervolgens met eindeloos geduld. Derk Drukker en Sjoerd Siebinga hielpen me met de database van de boeteregisters. Dirk Boutkan (†2002) ten slotte stelde mij aan het begin van mijn onderzoek zijn diplomatisch afschrift van Codex Unia ter beschikking. Deze vormden de basis voor mijn onderzoek naar de boeteregisters uit dat handschrift en voor de kritische edities ervan die in appendix 3 zijn afgedrukt.

Van de mensen buiten de Fryske Akademy moet in de eerste plaats Oebele Vries genoemd worden. Hij stelde herhaaldelijk en genereus zijn grote expertise tot mijn beschikking alsmede bronnen en microfilms die zich op het Frysk Ynstitút in Groningen bevinden. Verder dank aan Peter Broer, Marianne Elsackers, Dirk Jan Henstra, Tette Hofstra, Bram Jagersma, Tom Johnston, Alpita de Jong, Yme Kuiper, Anne Popkema, Wilko Vriesman en de leden van de Lichaamsgroep (Sander de Boer, Sandór Chardonnens, Albrecht Diem, Roelie van Kreijl, Karine van 't Land, Tomas Macsotay Bunt, Jetze Touber, en Annemieke Verboon).

Ik draag dit boek ten slotte op aan mijn 'zes handen': aan mijn ouders, Bonne Nijdam (†18.3.1981) en Agatha Nijdam-Braak, aan mijn zus Ada, en aan mijn prachtige kinderen Marringje, Hinke en Bote, en ook aan hun broertje Bonne, dat zijn leven al beëindigd had voordat hij was geboren.

De echtgenote werd in middeleeuws Friesland niet tot de 'zes handen' gerekend. Annemieke is inderdaad niet gelijk te schakelen met een van mijn extremeiteiten, maar is gedurende de tijd dat wij samen zijn onderdeel geworden van het diepst van mijn wezen. Het is daarom dat ik dit werk in de eerste plaats aan haar opdraag.